654

ЯРОСЛАВ ПАСТЕРНАК

СТАРИЙ ГАЛИЧ

УЗ

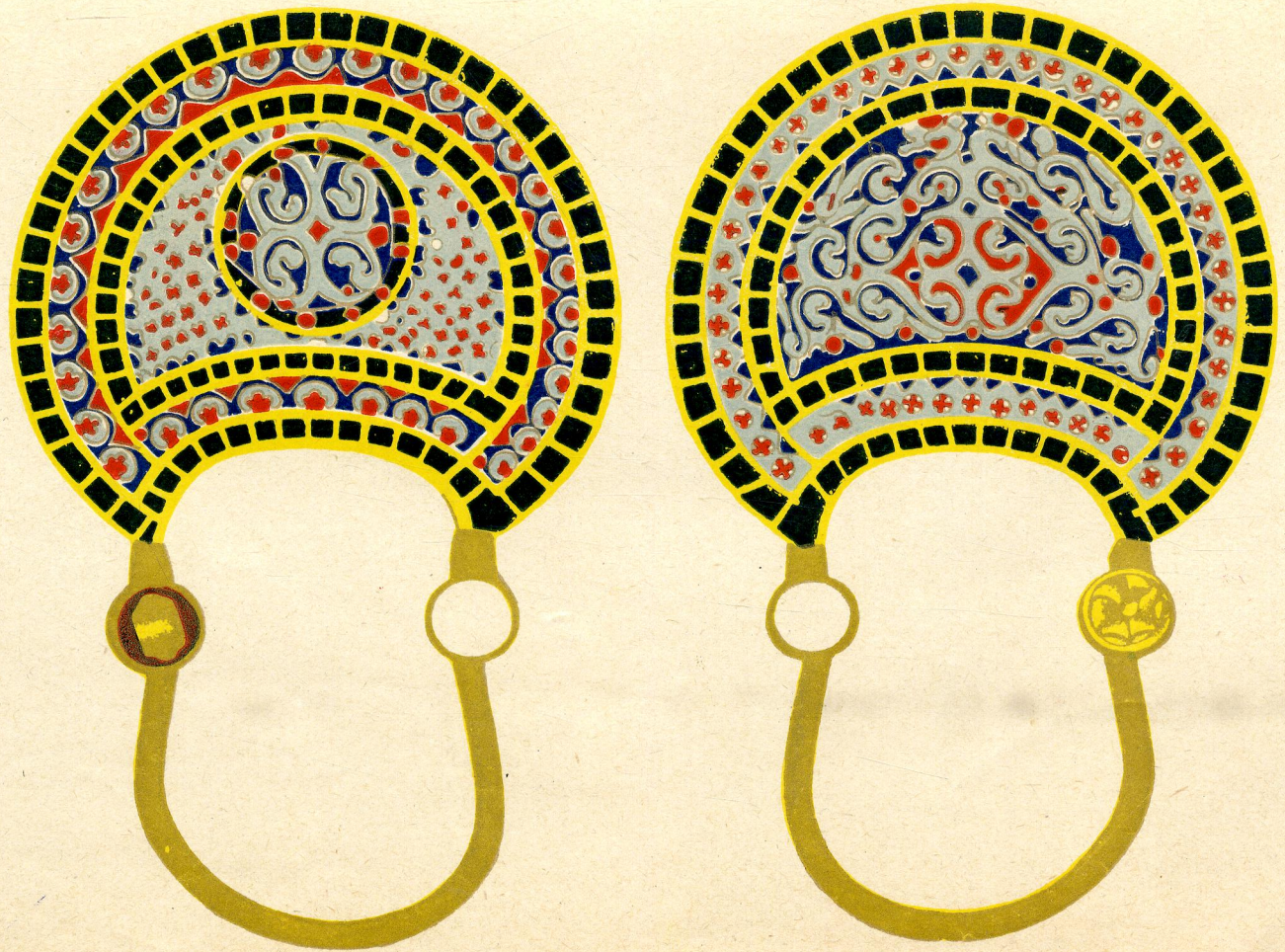

06
10

ЯРОСЛАВ ПАСТЕРНАК

СТАРИЙ ГАЛИЧ

АРХЕОЛОГІЧНО-ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДИ У 1850—1943 рр.

окупаційне
Центральна наукова бібліотека у Львові
Львів. Бібліотека АН. УРСР

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО
КРАКІВ 1944 ЛЬВІВ

Г4(2374,33)

Обкладинка
Мирона Левицького

Львівська державна
наукова бібліотека
№ 4573

Друкарня
Української Академії Наук
Львів, Постгассе 11.
695 — KZ. 40431.

Львів, 24.3.45
30 рб.
Монастир оо. Василіян
об.

МОЇЙ ДРУЖИНІ МАРІЇ

ПРИСВЯЧУЮ

ПЕРЕДМОВА

„И приде (Батий) къ Володимерю, и взя и копьемъ и изби и не щадя, такоже и градъ Галичь, иныи грады многы, имъ же нѣсть числа“ (Іпат. літоп. під 1240. р.).

Після цього старий, княжий Галич став швидко підупадати і згодом пішов до тої міри в забуття, що в другій половині XIX. ст. визначення його місця в терені стало вже темою завзятих спорів між дослідниками української старовини.

Цілих 90 років тривали розшуки його центру, зокрема його катедрального собору, бо, за літописними вістками, лише цей собор міг остаточно вказати місце колишньої галицької твердині.

І тільки в 750-ліття смерти Ярослава Осмомисла надра землі розкрили свою тайну. Заговорило каміння — а нам судилось бути товмачем його твердого слова. Майже вікові досліди археологів, істориків та знавців середньовічного мистецтва завершилися вирішним відкриттям останків галицького катедрального собору в Крилосі.

Завданням цієї нашої праці є — дати історію й підсумки згаданих зусиль роз'яснити одну з важливіших проблем української археології. Виходячи з літописних даних про топографію княжого Галича та з архівно-історичних вказівок до цього, ми подаємо в хронологічному порядку осяги розкопів перших дослідників старого Галича, а далі результати перших систематичних дослідів на його терені, ведених нами в рр. 1934—41, головно на місці княждвору та катедри. Окремий розділ присвячуємо розкопам на манастирищі „Юрівське“.

Археологічні розкопи на широкому терені старого, княжого Галича ще далеко не закінчені. Вони можуть тривати ще й кілька десятків літ і принести багато нових важних матеріялів для дальших праць археологів, істориків, архітектів та істориків мистецтва. Одначе ми вважаємо необхідним подати зацікавленому справою громадянству й науковцям вже й теперішні осяги дослідів над історією й культурою княжого Галича, зазнайомити їх зі зв'язаними з цим проблемами та звернути їхню увагу на належне старому Галичеві почесне місце в історії української і взагалі східно-слов'янської культури.

Згадуючи при цій нагоді всіх тих, хто став мені в допомозі при відповідальній праці, я хочу передусім висловити велику подяку меценатові української науки й мистецтва, митрополиту Андрею Шептицькому, який

потрібними матеріяльними засобами взагалі уможливив перші наші розкопи в Крилосі.

Щиро дякую далі:

своїм співробітникам: історикам мистецтва — проф. др. В. Залозецькому й доц. др. І. Старчукові та інженерам: С. Гелі, С. Глібовицькому, А. Поповичеві і Я. Бандрівському за безкорисливу працю й фахове знання, вложені у докладний обслід пам'яток архітектури й мистецького промислу княжого Галича,

пп. проф. др. І. Крипякевичеві, др. М. Андрусякові та др. М. Драганові за цінні фахові завваги при писанні праці,

студентським „Таборам Праці" за безкористовне жертвування багато фізичного труду підчас відслонювання фундаментів катедрального собору,

пп. управителям митрополичих столових дібр: В. Боднареві та Д. Герчанівському за щиру гостинність і прихильну допомогу в часі теренових робіт,

постійним місцевим робітникам у Крилосі й Підгородді, з Данилом Михальчуком на чолі, за совісну та повну зрозуміння працю впродовж вісьмох літ розкопів.

Автор.

I.

ЛІТОПИСНІ ТОПОГРАФІЧНІ ВІСТКИ ПРО СТАРИЙ ГАЛИЧ.

Старовинними джерелами, що на їх підставі ми можемо сьогодні визначити положення в терені старого Галича, давньої столиці Галицько-Волинської держави, є:

1. літописні відомості й дещо пізніші архівні джерела,
2. останки будівель та укріплень з княжих часів,
3. топографічні назви, збережені передусім в народній традиції, також в так зв. „Йосифинській метриці" та в старих катастральних мапах.

До писаних джерел належать старі літописи: Іпатський, Лаврентіївський та Густинський. Не менше цінними є також відомості, збережені в історії Длуґоша, який черпав їх з затрачених вже сьогодні наших літописів, головно з Перемиського.

Відомості Лаврентіївського та Густинського літопису про старий Галич дуже скупі. Далеко більше їх знаходимо в Іпатському літописі, але й вони ніколи не описують докладно самого столичного городу, тільки мимохідь згадують його укріплення та деякі будинки, підкреслюючи цим його оборонність.

Найстарша вістка Іпатського літопису про Галич як сильно укріплений город стосується до 1144. р. Того року взимі князь Володимирко галицький поїхав був у Тисьменицю на лови, а галицькі зрадливі бояри послали негайно по Івана Ростиславича-Берладника у Звенигород і ввели його в Галич. Володимирко зібрав дружину і по довгій облозі відібрав від Івана город.

З цього місця в літописі видно, що княжий Галич був уже тоді сильно укріпленим городом, мав міцні ворота та міг цілий місяць успішно боронитися проти наступу. Таких укріплень не можна було зробити за короткий час, тим більше, що й населення було зразу ще не багато. Тому треба вважати, що Галич вже до того часу був укріпленим княжим осідком. На це вказують також літописні вістки з попередніх 1140—41 рр., в яких згадується Володимирко Володаревич „з Галича" та князь Галича Іван Василькович, що саме тоді помер.

Друга згадка Іпатського літопису топографічного характеру про старий Галич з часу князювання в ньому Ростиславичів в'яжеться з наглою

смертю князя Володимирка, коли в нього перебував київський посол Петро Бориславич у 1152. р.; про неї буде мова в останньому розділі.

Підчас довгого князювання Володимиркового сина Ярослава Осмомисла не було жодних воєнних акцій біля самого Галича, тому й не знаходимо від того періоду ніякої згадки в літописі про його оборонність чи архітектуру, крім одної відомости топографічного характеру з недалекої його околиці. Під 1164. р. подає Іпатський літопис таке:

„То же лѣто бысть поводь велика въ Галичи: Божиимъ попущениемъ умножившюся дождю внезапу, въ одинъ день и в нощь пойде вода изъ Днѣстра велика в болонье, и взиде оли до *Быковаго болота*, и потопи человѣкъ боле 300, *иже бяху пошли съ солью изъ Удеча*, и многы человѣкы снимаху съ древъ и кола, иже бѣ вода възметала, много же инии потопе, и бысть в нихъ жатва дорога рамяно на ту зиму".

Ця топографічна назва — Бикове болото — згадується відтак ще в привілеї Володислава Варненського, що його потвердив Жиґмонт II Август у 1552. р. [1], та збереглася досьогодні в назві багнистого місця, яке простяглося вздовж села Поплавники на лівому березі Дністра, у віддалі 4 км. на північний захід від нинішнього Галича.

І тільки з описом смерти Ярослава Осмомисла в'яжеться перша літописна згадка про галицький Богородичний собор, але про неї буде мова далі.

Після смерти Осмомисла настали для Галича дуже неспокійні часи. Він почав переходити з рук до рук, і при описі подій цього бурхливого періоду город згадується вже частіше, але не все є при цьому топографічні вказівки.

Так, в 1189. р. в галицькій манастирській церкві св. Івана поховали Ростислава, сина Івана Берладника, що був поранений в бою з уграми під Галичем і помер від умисного затроєння ран.

Після смерти Романа Мстиславича угорський король Андрій послав у Галич свого воєводу Венедикта, і він вполював Романа Ігоревича в хвилину, як той мився в бані. Цим потверджується факт, що на галицькому княждворі була своя баня-лазничка.

Рік пізніше в літописі згадується „Галичина могила", локалізація якої в терені завдала давнім дослідникам княжого Галича теж багато мороки. За словами літописця, галичани прикликали були проти згаданого вище угорського воєводи Венедикта пересопницького князя Мстислава Ярославича, але він не здобув галицького замку, маючи з собою заслабі військові сили. Тоді галицький боярин Ілля Щепанович вивів князя на Галичину могилу і глузуючи промовив: „Княже, уже еси на Галичини могылѣ посѣдѣлъ, тако и в Галичѣ княжилъ еси". Літописець обіцяв далі ближче розказати про цю могилу, але на тому й скінчив відомості про неї.

Цю історичну могилу шукали давніші дослідники старого Галича по цілій широкій околиці нинішнього Крилоса. А. Петрушевич [2] уміщував її „передъ городомъ Галичемъ, названнымъ за Луквою, во виду Нѣмецкихъ вратъ", одначе вбачив її у великій, впоперек розкопаній могилі в крилоському лісі „Діброва" при сокільській границі, що її я розкопав у 1935. р.

І. Шараневич вважав спершу городище в Пітричі біля Галича за

---

[1] I. Szaraniewicz: Trzy opisy Halicza, Львів 1883, 215—216.
[2] О соборной Богород. церкви... въ Галичѣ, Львів 1899, 39.

„Галичину могилу“ [3], пізніше погодився [4], щоправда, зі здогадами А. Петрушевича, але вкінці схильний був визнати літописною могилою одну з численних могил у викторівському лісі або навіть крилоське городище [5], що ним він вважав лише колишнє пригороддя старого Галича, нинішнє поле „Качків“.

Т. Зємєнцький [6] з Кракова перший означив літописною „Галичиною могилою“ сьогоднішню велику могилу на „Качкові“. До його думки прилучився дещо пізніше О. Чоловський [7], і це є, на нашу думку, правильна розв'язка питання (рис. 1).

Ані М. Грушевський, ані Й. Пеленський не висловилися пізніше

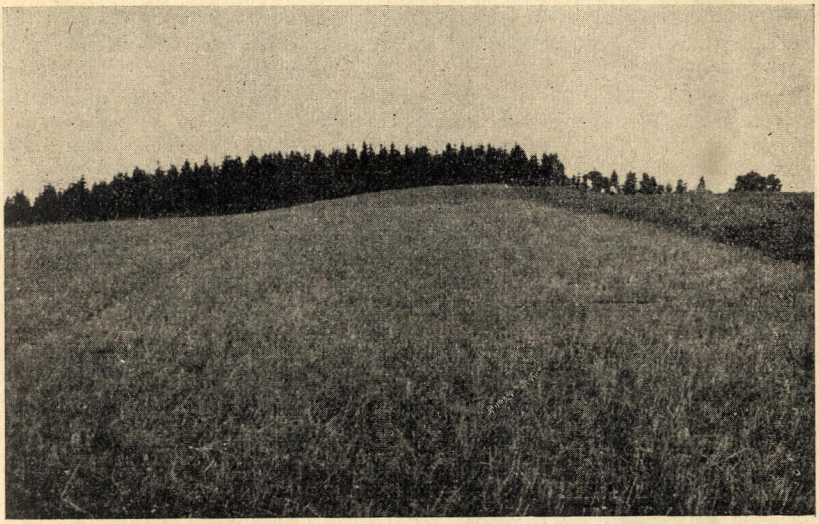

Рис. 1. Літописна „Галичина могила“ в старому Галичі - Крилосі.

в цій справі, а Л. Чачковський, реферуючи лише третій зчерги погляд І. Шараневича, уміщує на справжній „Галицькій могилі“ на „Качкові“ головну обсерваційну вежу галицької твердині від південного боку [8].

Друга справа — це властиве призначення „Галичиної могили“. І. Шараневич спершу [9] здогадувався, що описана подія з Мстиславом Ярославичем мала дещо глибше значення. На його думку, боярин випровадив князя на місце, звідки взяв свій початок стародавній Галич. Пізніше І. Шараневич припускав [10], що „Галичина могила“ була місцем похорону першого володаря і основника Галича або що її насипали в його честь.

Крім згаданих дослідників княжого Галича, заторкнув питання про

[3] Стародавный Галичь (відбитка з „Зоря Галицкая“ яко альбумъ на 1860, 7).

[4] Trzy opisy Halicza, 8, 77.

[5] O rezultatach poszukiwań archeolog. w okolicy Halicza w roku 1884 i 1885, Львів 1886, 81.

[6] „Zbiór wiadom. do antropol. krajowej“, VIII, Краків 1884, 88—94.

[7] O położeniu starego Halicza, Львів 1891, 21. Пізніше писав А. Петрушевич (О соборной Богород. церкви, 38), що О. Чоловський містить названу могилу десь на викторівських полях.

[8] Чачковський — Хмілевський: Княжий Галич, Станиславів 1938, 61.

[9] Див. прим. 3.

[10] Trzy opisy Halicza, 77.

„Галичину могилу" ще львівський історик Ф. Свистун [11], який знайшов для справи оригінальний підхід. У словах боярина Щепановича він теж бачив глибше значення, але інше, а саме, що це був натяк на прастарий звичай переймати верховну владу на могилі. Прямих вказівок на це, щоправда, нема в руських літописах, але натяки на таке знайшов Ф. Свистун у каринтійських слов'ян [12] та в поляків княжої доби [13]. З цих натяків випливало б, що князь, який зачинав нову династію, виходив на якесь підвищення, як от могила, ведучи в руках бика й кобилу, сідав там „на столі" і урочисто обіцяв зібраним бути справедливим суддею та оборонцем слабих і безпомічних. Не є виключене, що такий прадавній звичай міг існувати і в нас на Україні за ранньослов'янських часів, одначе тут могло бути й звичайне собі боярське глузування з боку Іллі Щепановича у зв'язку з могилою, яка в такому випадку мусіла все ж таки бути якимсь пам'ятковим місцем.

Говорячи про „Галичину могилу", хочемо нагадати тут різні спроби істориків XV—XX. ст. роз'яснити походження назви „Галич". Таких спроб ми розшукали дев'ять. Цю назву виводили: 1) від здогадного „Галиці", який мав бути похований в Галичиній могилі [14], 2) від гори „Галич", що нею мала б бути замкова гора в нинішньому Галичі [15], 3) від кельтійського племени ґалатів [16], 4) від недалеких ґаллійців (скордисків) [17], 5) від галізонів чи алязонів, які, за Геродотом (IV, 17, 52), жили над долішнім бігом Богу та Дністра [18], 6) від чорної галки, що її мала в своїому гербі спершу Галицька земля, а відтак австрійське королівство Галичина [19], 7) від здогадного „гал" — чорний [20], 8) від польського слова „hala" — гора [21], 9) від грецького слова ἅλς — сіль. Про цю останню спробу, яка має сьогодні найбільше підстав на правдивість, розкажемо тут докладніше.

Гакет, австрійський історик кінця XVIII. ст., був, мабуть, перший тої думки, що назва „Галич" походить від грецького слова на означення соли, бо — як він каже — „оскільки можна було це дослідити, то саме на місці Галича відкрили колись перше в цілій Галицькій землі соляне джерело" [22].

---

[11] Галичина могила (Научно-литерат. сборникъ Гал.-русс. Матицы, Львів 1902, 16—25).

[12] A. E. Schönbach: Der Steirische Reimchronist über die Herzogshuldigung in Kärnten (Mitteil. d. Instituts für österr. Geschichtsforschung in Innsbruck, XXI, Heft 3).

[13] W. Kadłubek: Chronika, I, 15.

[14] Історія України-Руси, II, 2, 1905, 466. Прийняв це й І. Крип'якевич: Княжий город Галич (Календар „Просвіти" на 1911, 69). Кілька років тому появилося оповідання А. Лотоцького: Княжна Галиця — легендарне оповідання про початки Галича (Львів 1936, „Діточа Бібліотека", ч. 193), де автор у здогадній Галиці бачить... ґаллійську княжну, виходячи чомусь то з безпідставної теорії С. Шелухіна про кельтійське походження Руси (Звідкіля походить Русь? Прага 1929).

[15] Długosz: Opera, I, 34. Це пояснення прийняли опісля: польський історик другої пол. XVIII. ст. Лойко (Odpowiedź na wykład, I, 6), віденський історик кінця цього ж століття Енґель (Geschichte von Halitsch und Wladimir, Відень 1772—96, 453) та львівський історик-публіцист пол. XIX. ст. М. Стенчинський (Opis starożytnej Polski, 1861, II, 23).

[16] Sarnicki: Descriptio, 1585: Halicz. Таке пояснення відкинув пізніше Б. Хмельовський: Nowe Ateny, II, 1754, 305, та Гакет: Neueste phys.-pol. Reisen, 1794, III, 5, але згадує про нього ще як про евентуально можливе Т. Браун: Разысканія въ области готославян. отношеній, Петерб. 1899, 166, 172. Про вживання у XIV—XVI. ст. термінів „Галатія" і „ґалати" в значенні „Галичина" й „галичани" дивись у В. Абрагама (Powstanie organizacji, I, 1904, 92), Тайнера (Vetera monum. Poloniae, I, 1860, 162, 167), Длуґоша (VII, 127) та Люція (Scriptores rerum hungaric. III, 1746, 245).

[17] Sarnicki: l. c.

[18] Haquet: l. c., III, 5; Engel: l. c., 410; Ziemięcki: „Zbiór wiadom. do antrop. kraj.", VI, 1886, 52.

[19] Długosz: Opera, I, 561; А. Петрушевич: Критико-истор. разсужденія, 1882, 469; K. Sochaniewicz: Herb m. Lwowa, 1933, 10.

[20] І. Шараневич: Старор. княж. городъ Галичь, Львів 1880, 6.

[21] W. Kętrzyński: Die Lugier, Познань 1868, 128.

[22] l. c., I, 196: Hier am Fluss liegt noch der Überrest der Hauptstadt von dem König-

Таке пояснення прийняв пізніше Т. Свєнцький [23], після нього німецький географ Й. Ерлі [24], а в останньому часі у нас історик середньовіччя Т. Коструба [25], який покликувався на подібні назви місцевостей Гальштат зі старовинними копальнями соли в кол. Долішній Австрії та Галле в Німеччині.

За цей здогад (hal — sal — сіль) сильно промовляє археологія. Говорячи про топографічні назви, які починаються з „hal", віденський орієнталіст та лінгвіст В. Томашек доводив свого часу, що зміна праіндогерманського „с" на „г" (сіль — hal) відбулася саме на території, зайнятій траками [26], і це його твердження має свою доказову вагу в нашому випадку. Ціла крилоська гора разом із суміжним горбом „Юрівське", були якраз в перших століттях останнього тисячоліття до Хр. досить густо заселені, мабуть автохтонним хліборобським народом, культура якого зазнавала сильного впливу трацького культурного центру, що існував тоді на південь від Карпат і був для Галичини головним доставцем бронзових виробів. Одначе, крім багатьох імпортованих предметів трацького типу, залишилися нам від згаданого часу також кістякові могили з бронзовою зброєю в Борщівському, Городенському, Коломийському, Надвірнянському та Станиславівському повітах. У тих могилах, на нашу думку, були поховані самі траки, представники трацьких торговельних факторій, що для їх забезпечення потрібна була зброя, або інші поселенці, які разом з торгівцями галицькою сіллю й угорськими бронзами прийшли в Подністров'я та осіли тут, приміром, як бронзівники. Саме ці траки й могли надати торгуючій сіллю оселі на крилоській горі назву, що починалася з „hal" і була первісною формою княжого й нинішнього „Галич".

Інші лінгвісти, зокрема Т. Браун [27], вважали „hal" за кельтійське слово. В нашому випадку і таке пояснення було б можливе, бо згадане вище доісторичне населення Крилоса могло зовсім добре, у вигідному й корисному для себе місці, дочекатися приходу кельтів на Словаччину й Закарпаття в IV. ст. до Хр. та торгувати відтак через карпатські перевали сіллю з кельтійськими племенами теврисків і анартів, оселі яких прилягали, за Птоломеєм, десь до лісистих Карпат. У зв'язок з цими кельтійськими купцями й треба б, може, ставити виникнення назви Галича, якщо вона вже до того часу не витворилася під згаданим вище трацьким впливом.

Щоправда, на терені сьогоднішнього Галича нема соляних джерел, що про них каже Гакет, але ж бо Галич і не мусів бути в трацькій (гальштатській) чи пізнішій добі сам солеварнею, а міг бути тільки місцем купецького соляного складу. Пригадуємо соляний шлях з „Удеча" (Жидачева) попри Галич у княжій добі [28], далі брак соли з Галича на Київщині підчас війни Святополка з Давидом ізза осліплення Василька теребовельського в кінці XI. ст.[29], нарешті, дорогу через „Діброву", яка веде зі Сокола в Залукву і в акті з 1787 р. називається „сільною дорогою" [30].

На можливість такого пояснення слова „Галич" вказує й одно місце в угорсько-польській хроніці XII. ст., при описі дороги, що йшла східним кордоном нинішньої Словаччини з Угорщини в Польщу [31]. За цим описом, дорога виходила з Остригому і вела через Яґер на Тису, відтак на Теплу і вздовж неї „ad castrum Galis" (далі в тексті: „Salis") ibique inter Ungaros, Ruthenos et Polonos finem dabat". Цей самий город „castrum Salis" згадує й угорський літописець Анонім [32]. А. Бєльовський ототожнював його з містом Галич (Gács) у Словаччині і виводив з цього назву Галича [33]. На підставі всіх

---

reich Galizien, nehmlich Halitcs, welches Wort ohne allen Zweifel aus dem griechschen herstammt, nehmlich von ἁλ — oder Salz; denn so viel man nur ausfindig hat machen können, so war hier die erste Entdeckung einer Salzquelle von diesem ganzen Land. — Цю відомість про перше соляне джерело біля Галича знаходимо теж у Ф. Сярчинського (Słownik, 232 — рукоп. бібл. Ossolin. ч. 1825), який подав її, напевно, за Гакетом, бо більше ніхто з природників XVIII—XIX. ст., оскільки нам відомо, про це не згадує.

[23] Opis starożytnej Polski, Краків 1861, II, 23.

[24] J. Egli: Nomina geographica, Ляйпціґ 1893, 339.

[25] Звідки пішла назва „Галичина" („Життя і Знання", XI, Львів 1938, 145—146).

[26] A. Mahr: Das vorgeschichtliche Hallstatt, Відень 1925, 5—6.

[27] Разысканія, 167.

[28] Лѣтопись по Ипатскому списку (далі: Іпат. літоп.), Петерб. 1871, 358, під р. 1164.

[29] „...и не пустиша гостей из Галича ни лодій от Перемышля и не бысть соли въ всей Рускои земли" (Д. Абрамович: Києво-печерський Патерик, Київ 1931, 151—152).

[30] Чачковський-Хмілевський: Княжий Галич, 15.

[31] Monumenta Poloniae historica, I, 505 (A. Bielowski).

[32] Anonymi Belae Regis Notarii de gestis hungarorum liber, 1849, § 17.

[33] A. Bielowski: O Haliczu słowackim („Bibljoteka Ossolińskich", I, 8). За В. Халовпецьким (Staré Slovensko, Братислава 1923, 105), був це нинішний город Шовар (Só-

цих фактів остання спроба пояснення слова „Галич“ у зв'язку з сіллю може бути найбільше зближеною до правди *.

Та вернімося назад до літописних вісток про Галич. У 1211 р., підчас походу Лешка краківського на Галич, „затворилися“ в ньому бояри Ярополк і Яволд, а Володислав Кормиличич вийшов проти Лешка з угорськими та чеськими найманцями [34]. Значить, Галич був твердинею, яку можна було зачинити воротами.

Те саме виходить і з пізнішого на два роки літописного запису про те, що Мстислав новгородський зайняв був Галич, а потім не міг вести бою з уграми і просив свого зятя Данила Романовича „затворитися“ в Галичі, що той і зробив. При цьому згадує літописець якийсь „Кривавий Брід“ в околиці Галича [35].

Ще краще видно оборонність Галича з опису пізнішої на кілька літ битви між Мстиславом і угорською залогою Галича, про що скажемо пізніше, подаючи літописні вістки про галицький Богородичний собор.

Десять літ пізніше Данило, що сидів у Володимирі Волинськім, пішов на Галич, який знов „затворився“ перед ним. Тоді Данило зайняв двір Судислава, що був десь на правому березі Дністра, може на місці нинішнього Галича, але на ніч вернувся назад, на лівий берег Дністра, і став в Угольниках [36]. Тимчасом „беззаконний, лихий Семюнко“ запалив міст на Дністрі, але огонь сам погас, не вдіявши великої шкоди. Данило підсилив своє військо і на другий день обляг „у тяжкій силі“ город, який мусів таки піддатися. Безпосередньо після цього король Беля угорський намагався відібрати Галич у Данила і обляг город, але той витримав облогу, і Беля відійшов з нічим. З цього опису видно знову велику оборонність галицької твердині; крім того, виходить, що був уже дерев'яний міст, який поруч з різними бродами лучив обидва береги Дністра.

Наступного року „безбожні галицькі бояри“ змовилися були з князем Олександром белзьким убити Данила і хотіли підпалити княжу палату. Очевидна річ, що палата була дерев'яна.

У 1235 р. був у Галичі Михайло Всеволодович чернігівський зі своїм сином Ростиславом, але коли один з них пішов потім на Київ, а другий на Литву, Данило зайняв город і поставив свій прапор на „німецьких воротах“ [37], що були, мабуть, в сьогоднішньому „воротищі“ в Крилосі, де вали перетинала головна дорога города.

Галицьку твердиню та й багато інших городів знищив Батий у 1241 р. Тоді згорів, по всякій правдоподібності, і дерев'яний княжий двір, а що сталося з укріпленнями, цього не знаємо. Відомо тільки, що в 1255 р. нежданим наскоком здобув город Ізяслав Володимирович, князь новгородський. Очевидно, мусіли відбудувати княжу палату, бо після татарського

---

var — солоний город) на горішньому бігу р. Теплої, в шаришській столиці. Цю думку прийняв і В. Семкович: „Kwartalnik Historyczny“, XXXIX, 1925, 297—8.

* Я. Пастернак: Звідкіля назва Галич? („Студентський Прапор“ II, Львів 1944, ч. 1.).

[34] Іпат. літоп., 488.

[35] Іпат. літоп., 490.

[36] Назву „Угольники“ пояснював І. Шараневич (Trzy opisy, 108) за А. Брікнером як „мешканці кута“ і слідом за цим уміщував їх десь в куті між Дністром і Лімницею, а пізніше (там же, VII—IX) в'язав їх з назвою „Гнильнички“. А. Петрушевич (О собор. Богород. церкви, 4) вбачав слід цієї літописної назви в сьогоднішній „Niewęgłowa karczma“, недалеко Болшівця. І тільки М. Грушевський (Історія України-Руси, II, 1905, 612) звернув увагу на сіножать „in loco Uhelniki“ при дорозі до Болшева, і його пояснення прийняв Л. Чачковський (Княжий Галич, 49).

[37] Іпат. літоп., 518.

нападу Данило ще нераз бував у Галичі (1247, 1248, 1262). Після нього мав також мешкати й Лев, як став у 1272 р. князювати в Галичі й Холмі. Певну відповідь на це можуть дати тільки нові розкопи на „Золотому Току" в Крилосі.

Далі доводиться згадати й церкви старого Галича, що про них збереглися літописні відомості.

Катедральним собором старого Галича була Богородична (Успенська) церква, що про неї літописець говорить кілька разів. Уперше згадується вона в Іпатському літописі з приводу смерти Ярослава Осмомисла в 1187 р.: „Того же лѣта преставися Галичький князь Ярославъ, сынъ Володимерь, мѣсяца октября въ I день, а во вторый день положенъ бысть во церкви святыя Богородица" [38]. Коли двадцять літ пізніше Данило з допомогою угрів прогнав Володимира Ігоревича з Галича, тоді всі бояри володимирські й галицькі та угорські воєводи „посадили його на столі" його батька, великого Романа, в церкві Богородиці. З цього виходить, що княжий престіл був у соборі, і тому треба вважати теж згадкою про галицький собор ті місця літопису, де говориться про „вокняження" якогось князя в Галичі, хоча не все згадується сам престіл галицьких володарів.

За часів перебування угорського воєводи Філі в Галичі він „зробив твердиню (созда град) на церкві Богородиці, яка не стерпіла осквернення свого храму і віддала його в руки Мстислава". Ці слова вказують на те, що собор мав бути мурований, коли на ньому можна було робити твердиню.

Мабуть, на відплату за те, що Олександер белзький змовився був у 1230. р. з галицькими боярами вбити Данила, той у наступному році вибрався на Олександра і перед походом молився „до Богородиці і Михайла архангела", тобто вступив до собору та до якоїсь церкви св. Михайла.

І знов, коли Данило у відсутності Михайла Всеволодовича чернігівського зайняв Галич, тоді він „увійшов у свій город і прийшов до собору Богородиці і прийняв стіл батька свого".

Остання літописна вістка про галицький Богородичний собор походить з часу вже після великого нападу татарського, коли Ізяслав Володимирович новгородський зайняв був Галич, не зважаючи на татарську пересторогу, що Данило лютий чоловік і відбере йому життя. Данило послав тоді на нього свого сина Романа. Роман несподівано наступив на Галич, так що Ізяслав не мав уже куди втікати з города і „вибіг на церковні комари, куди і беззаконні угри були вибігли", — значить, схозався на укріпленій горішній частині собору. Роман облягав його там чотири дні — видно, була це твердиня не легка до здобуття — доки той, умираючи від спраги, не зійшов сам з „комарів", і тоді Роман відпровадив його до свого батька Данила.

Після цього галицький Успенський собор в літописах вже не згадується. Всякий слід його і вістки про нього стратилися, і це стало за причину найдивніших здогадів підчас шукань його при кінці минулого століття. Тільки одна рукописна пам'ятка, мабуть від галицького Успенського собору, збереглася в Москві до наших часів. Це писане на пергамені

---

[38] Іпат. літоп., 441.

так зв. „галицьке четвероєвангеліє“ з 1144. р., що зберігається в Московській синодальній бібліотеці під ч. 404/228 [39].

Дуже скупі також літописні вістки про інші церкви старого Галича, хоча — як пізніше виявилося — церков цих було досить багато.

На першому місці слід згадати двірську церкву Спаса, що про неї є в літописі єдина вістка при згаданому вже вище описі смерти Володимира Ростиславича у 1152. р. З цієї згадки виходить, що церква стояла в найближчому сусідстві княжої палати, отже, десь на „Золотому Току“, та була злучена з палатою „переходами“, тобто ґалерією на стовпах.

Далі, при описі битви з уграми в 1189. р. говориться, що угри приклали отруйливе зілля до ран Ростислава, сина Івана Берладника, і як він від цього помер, його поховали в манастирській церкві св. Івана. З самого літописного тексту не можна тепер догадатися, де стояла церква, тому й були різні думки про місце цього манастиря в терені. І. Шараневич твердив, що на його давніх фундаментах стоїть сьогоднішня парохіяльна Успенська церква в Крилосі, і своє твердження спирав на написі, вибитому в камені біля фрескового медаліона Богородиці-Оранти на зовнішній стіні середущої апсиди церкви (табл. XVI). Він читав цей напис хибно: „Рожства Іоаннови“ [40], хоча вже А. Петрушевич [41] читав його правильно: „Романъ Ивановичь“. Й. Пеленський [42], а за ним Л. Чачковський [43] здогадуються, що галицький манастир Івана стояв на вершку узгір'я „Іванівське“, на правому березі Мозолевого потоку, де сьогодні рівне місце, засаджене чатинними деревами, на віддалі приблизно 45 м. від горішньої частини незалісеної поляни. Остаточну відповідь на це питання, важну для топографії княжого Галича, може дати лише відкриття в майбутньому манастирського цвинтаря на „Іванівськім“, який, за тодішнім звичаєм, мусів бути кругом манастирської церкви. Того факту, що при садженні згаданих чатинних дерев розорали недалеко від цього місця якусь невеличку могилку, ще замало для висновку.

Далі в літописі кажеться, що угри, після битви з Берладником, стали ставляти коней в галицьких церквах, щоб дошкулити галичанам; значить, церков було тоді в Галичі більше число. Та найдужче розлостило галичан те, що угри забрали в них дві церкви, можливо соборну й двірську, і наругалися над галицьким єпископом.

Є посередня літописна згадка про ще одну церкву в старому Галичі. Як вже було сказано, Данило перед походом у 1231. р. на Олександра белзького вступив до собору та до церкви св. Михайла. Де ця церква стояла, того не довідуємося з літопису, і сьогодні нема такого церквища на цілому терені колишнього старого Галича. Щоправда, Л. Чачковський здогадувався, що вона була десь близько Дністра, одначе в здогадному місці, а саме там, де й нині є брід через Дністер, вище устя Лукви, не знайдено досі ніяких руїн чи хоч би цвинтаря, мабуть обов'язкового тоді кругом всіх церков.

Інших згадок про церкви в княжому Галичі ми не подибуємо в літописі, але що церков було тоді далеко більше, головно манастирських,

---

[39] Vasil de Juge: Das galizische Tetroevangelium vom J. 1144, 1897; там подана старша література.

[40] Trzy opisy Halicza, 141.

[41] Критико-историческія разсужденія — „Вѣстникъ Народн. Дома“, 1883, 44. Так само у Й. Пеленського: Halicz, 118.

[42] Halicz, 126.

[43] Чачковський-Хмілевський: Княжий Галич, 35.

виходить з опису смерти Ярослава Осмомисла та його літописної характеристики. Там сказано, що він любив монаший чин і честь віддавав йому по своїх силах, „строїв добре клирос", а перед смертю скликав між іншими всі „збори й манастирі", просив їх отців і братів про відпущення своїх провин і після цього велів роздати своє майно манастирям та вбогим. Археологічні розкопи потвердили здогад про більше число манастирів у княжому Галичі.

Між галицькими манастирями був бодай один жіночий. Це виходить з оповідання літописця під 1205. р., що воєвода Венедикт, зайнявши Галич, „блуд творив та оскверняв жінок, черниці й попаді". Водночас виходить, що в княжому Галичі було жонате й нежонате, біле й чорне духовенство.

З усіх цих манастирів існували на території старого Галича-Крилоса на початку XVIII. ст. лише такі:

1) катедральний Успенський манастир при старій каплиці, що стояв десь на цвинтарі біля Успенської парохіяльної церкви,

2) манастир при церкві пророка Іллі в „Прокалієвому Саді" в Крилосі,

3) манастир при церкві Покрови на „Вишнопольній" в Крилосі, з боку Викторова,

4) манастир при церкві Воздвиження Чесного Хреста на „Соколі" на Підгородді,

5) манастир при церкві Успіння Богородиці в с. Пітрич, між Крилосом і Галичем.

Ще скупіші відомості, ніж про церкви, подає нам літопис про приватні будинки старого Галича. Княжа палата згадана в ньому один раз при описі смерти Володимирка і вдруге в оповіданні про змову на життя Данила. З боярських домів названо лише двір олігарха Судислава, що його зайняв Данило в 1229. р. і знайшов у ньому багато „вина, овочів, корму, копій та стріл".

З інших будинків старого Галича згадуються в літописі тільки раз і то загально, світлиці („ізби") в хатах галичан у 1189. р.

Нарешті, Длуґош під 1208. р. подає, що Мстислав Мстиславич підступив під Галич, зайняв кілька галицьких укріплень та дворищ (fortalicia et curiae), спалив їх і потім розпочав облогу галицького замку.

Цією вісткою кінчимо розділ про топографію старого Галича на підставі самих лише літописних джерел. Далі ми побачимо, наскільки ці історичні відомості недостатні для того, щоб тепер знайти в терені центр колишньої столиці.

Додамо ще тільки, що на думку А. Шахматова[44]) Галич лежав на території тиверців, які при кінці XII. ст. злилися частинно з хорватами. Це збігалося б з льокалізацією цього руського племени в Подністров'ї за провідними істориками-археологами.

---

[44] Къ вопросу объ образованіи русс. нарѣчій и русс. народностей (ЖМНП, 1899, IV).

II.

АРХІВНО-ІСТОРИЧНІ ВКАЗІВКИ XIII—XIX. ст. ДЛЯ ВИЗНАЧЕННЯ МІСЦЯ СТАРОГО ГАЛИЧА ТА ЙОГО СОБОРУ В ТЕРЕНІ.

Після великого татарського нападу в 1241. р. і першого страшного знищення княжого Галича монголами Данило Романович не відбудовував усіх будинків та укріплень своєї широкої, згарищами вкритої столиці. Висновуємо це з того, що він переніс свій осідок до Холма, який треба було тепер сильно укріпити й більшими будівлями прикрасити як столичний город.

Коли ще додати, що Данило будував, крім цього, нову столицю — Львів, замість давнього Звенигороду, то годі припускати, щоб у Галичі йшли в той час якісь ширші відбудовні роботи. Це тим більше, що тому противилися татари. Тим то рік 1241. був початком занепаду старого, княжого Галича. Город зійшов з історичного обрію, і тоді його колишній центр став лише осідком галицького єпископа, відтак митрополита, прибравши, як осідок його капітули — крилосу, нову назву „Крилос". А стара назва „Галич" залишилася тільки за північними околицями столиці, де, мабуть біля пристані на Дністрі та колишнього укріпленого двору боярського вельможі Судислава, розбудувався згодом новий, нинішній Галич.

Перехід держави Романовичів під польську владу в половині XIV. ст. причинився ще більше до занепаду давньої столиці. В 1347. р. скасовано галицьку метрополію, а від початку XV. ст. став Крилос лише осідком митрополичих намісників. Сусідній Галич почали оминати й польські королі, мабуть нерадо навідуючись до давньої столиці руських князів [45].

Не було вже потреби та й фондів нестало на відбудову укріплень колишнього найбільшого города в Галицько-Волинській державі, на реставрацію всіх його церков і манастирів. І від старого Галича та від його Богородичного собору збереглися лише згадки в усній традиції і в різних історичних документах та працях, що їх нижче подаємо в хронологічному порядку, не претендуючи зовсім на повноту їх списка.

Найстарші архівні джерела, що в них згадуються Галич, Крилос та Успенський собор вже після перенесення столиці до Холма,

[45] Протягом цілого XV. ст. польський король лише двічі задержався був, і то, мабуть, тільки на один день, у Галичі: 4. VIII. 1448 та 8. XI. 1497 (P. Dąbkowski: Szkice średniowieczne — Księga pamiątkowa ku czci W. Abrahama, I, Львів 1930, 147).

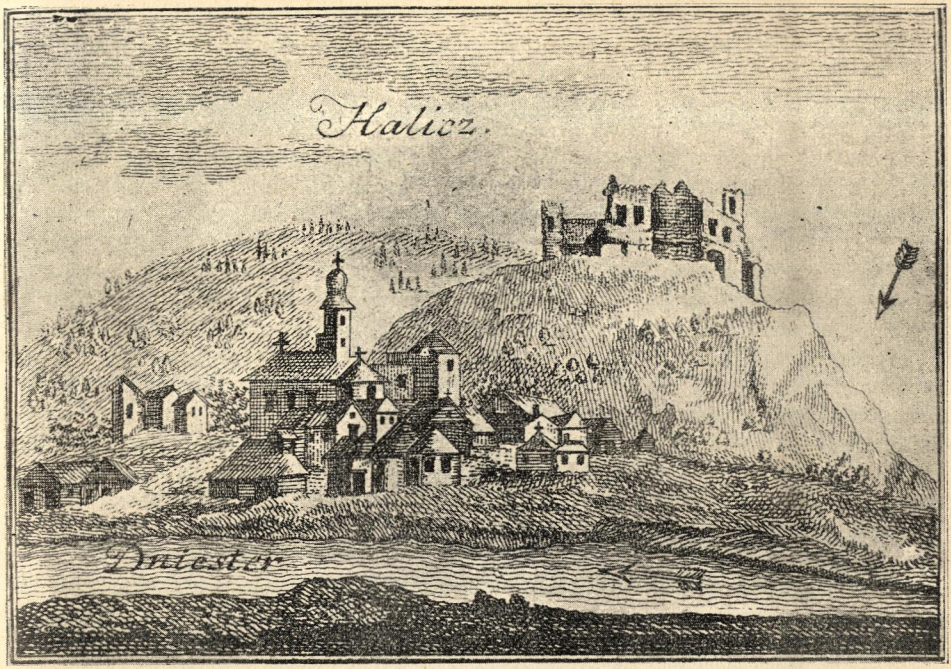

Рис. 2. Вигляд сьогоднішнього м. Галича з руїнами старостинського замку XVII. ст., за мало відомим штихом з кінця XVIII. ст. (Haquet: Neue phys. Reisen, III).

походять ще з княжих часів. Це дві грамоти князя Льва Даниловича з 1292 та з 1301. рр. Правда, тепер є поважні сумніви щодо цих документів, а саме: їх, мовляв, сфальшували в другій половині XIV. ст., щоб запевнити собі з боку польської влади посідання різних маєтків. Та все ж таки ці грамоти ґрунтувались на фактичному стані речей за галицьких князів і — бувало — нераз заступали місце оригінальних затрачених документів; тим то вони й можуть бути джерелом для пізнання відносин у пізній княжій добі.

Перша з грамот, видана нібито дня 8. жовтня 1292. р. у Львові, зберігалася свого часу в церкві св. Миколая на Жовківському передмісті у Львові. Згадується в ній як свідок „митрополит галицький Йосиф з Крилоса“ [46]. Щоправда, галицька митрополія була заснована тільки в 1302-3. р. і цей Йосиф був, може, незнаним нам з інших джерел єпископом або кандидатом князя Льва на першого галицького митрополита, та все ж це була б евентуально найстарша згадка про Крилос.

Друга грамота князя Льва надає „соборним крилоським попам галицької митрополії при церкві Успіння Богородиці і всім архієпископам, єпископам та манастирям православної віри грецької“ духовне право і затверджує наділ дібр церквам на віки вічні. Вона видана в Галичі нібито дня 8. березня 1301. р. і стверджує факт, що галицький митрополичий собор був у Крилосі вже після заснування нинішнього Галича.

З XV. ст. нам відомі три документи, які вказують на Крилос як на осідок галицької митрополії, а тим самим як на місце, де був галицький собор.

---

[46] А. Петрушевич: Истор. извѣстіе о церкви св. Пантелеймона, Львів 1881, 73—74.

Львівська державна наукова бібліотека
№ 4573

Перший з цих документів зберігся лише в польському перекладі з 1549. р., але оригінал був виготовлений в українській мові і був даний у 1420. р. галицьким старостою Андрієм Цьолком з нагоди розмежування Крилоса від Комарова. „Прийшов перед мене, — пише староста, — намісник Яков Гречин (грек) з крилошанами і з Костиком Головенчичом і стали нас просити, щобисмо їм роз'їхали (розмежували) землю між Крилосом а Комаровом". З дальшого тексту виходить, що крилоська капітула дістала під кінець XIV. ст. від Свидригайла село Підгороддя [47].

Другий документ XV. ст., що в ньому збереглася згадка про Крилос у зв'язку з галицькою митрополією, дає нам теж інтересний причинок до історії галицьких митрополичих дібр. Наприкінці 1457. р. або на початку 1458. р. король Казимір Ягайлович доручив опікунство над катедральним манастирем у Крилосі й митрополичими селами Підгороддям та Благовіщенням галицькому старості Станиславові з Ходеча. Такий опікун мав владу судити селян названих сіл, мав право духовного суду над своїми священиками і міг збирати „куни від попів", як збирали їх митрополити. Одначе староста Станислав не держав сам цього опікунства („туторії") і продав дня 28. червня 1458. р. шляхтичеві Романові з Осталович за 25 гривень усі доходи з „манастиря Крилос" та всі ті права, які він набув і якими користувалися його попередники, опікуни-тутори [48].

У третьому з названих документів згаданий тількищо галицький староста Станислав з Ходеча дарує в місяці жовтні 1472. р. Іванові, крилошанину (canonicus) з Крилоса, та його капітулі (canonicatus) на віки вічні сіножать „Чиганів" [49], що міститься під Крилосом і здавна до названої капітули належала. Цей акт потвердив опісля Стефан Баторій дня 31. січня 1581. р. в Кракові на просьбу єпископа Ґедеона Балабана [50].

Найстаршим документом з XVI. ст., що в ньому знаходимо відомість про Крилос як осідок галицьких єпископів, є грамота Жиґмонта I з 1509. р., в якій згадується намісник галицької єпископії в Крилосі без подання його прізвища [51].

Дальша згадка про Крилос та його собор збереглася в ерекційній грамоті православного львівського єпископства, виданій Жиґмонтом I у Кракові в 1539. р. „Тому ж владиці Макарію (Тучапському), — говориться там, — даємо і його владі підпорядковуємо всіх разом і окремо священиків, попів, їхні церкви, молитовниці й манастирі в землі Руській і Подільській та в окрузі Галицькій, Львівській, Кам'янецькій, Снятинській і Теребовельській, зокрема галицьку митрополичу церкву, в якій колись мав свій осідок архієпископ чи митрополит і яку на їхній простонародній мові Крилосом називають" [52].

В описі люстрації галицького староства з 1565—66 рр. говориться про село Викторів як оселю, що стала заселюватися тільки в 1558. р. „в лісі над рікою Луквою, пів милі від Галича, за манастирем Крилосом" [53].

---

[47] J. Pełeński: Halicz, 105—106.

[48] Akta Grodzkie i Ziemskie, VII, 1878, 94—95; в акті говориться про „monasterium Krylos... cum villis Podgrodzie et Blahowiszczenie ad prefixum Krylos spectantibus" і далі: „quarum villarum cmethones, quosvis homines spectantes ad dictum Krylos... et omnes popones sub monasterio Krylos degentes...".

[49] „Чиганів" — це, по всякій правдоподібності, перекручена назва „Човганів", бо ще сьогодні живе в Крилосі стара родина Човганів.

[50] J. Pelesz: Geschichte der Union, I, 1878, 561.

[51] А. Петрушевич: Истор. извѣстіе о церкви св. Пантелеймона, 73—74.

[52] M. Harasiewicz: Annales ecclesiae Ruthenae, Львів 1862, 95—96.

[53] М. Грушевський: Жерела до історії України-Руси, I, 1895, 70

З документу 1458. р., з ерекційної грамоти 1539. р. та з наведеного опису люстрації виходить, що під „Крилосом“ розуміли їх автори лише самий митрополичий „крилоський“ собор старого Галича або знову ж його головний, капітульний (крилоський) манастир, де, певно, мала свій осідок галицько-крилоська капітула. Котрий це саме був манастир, сьогодні певно не знаємо, бо Іллінський стоїть задалеко збоку від собору, поза головними укріпленнями твердині-города, а катедральний Успенський був збудований (не відновлений) тільки на початку XVIII. ст. Й. Шумлянським. Треба, мабуть, припускати, що це був незнаний нам на ім'я головний галицький манастир, який, може, стояв десь в околиці нинішнього парохіяльного дому в Крилосі. В такому разі була б вповні збережена традиція місця: біля місця старого собору став згодом новий — нинішня парохіяльна церква, а біля колишнього митрополичого осідку — мешкальний дім нинішніх парохів Крилоса. Вирішне слово в цьому можуть мати дальші розкопи. Зазначуємо вкінці, що під перекрученою по мовному закону дисиміляції грецькою назвою „крилос“ треба для княжих часів розуміти властиво ввесь вищий соборний клир, тобто єпископську чи митрополичу к а п і т у л у, як на це вказує вже сам літопис [54].

Далі, київський митрополит Михайло Рагоза у своїому листі з дня 28. лютого 1595. р. до Львівського ставропігійного братства згадує, що львівський єпископ Ґедеон Балабан тому не з'явився перед його трибуналом, щоб покаятись та обіцяти послух, бо тоді були татари в Галичі і спалили галицький катедральний собор у Крилосі [55].

З XVI. ст. збереглися ще два документи про Крилос у пізнішому акті з 1691. р., що в ньому єпископ Йосиф Шумлянський доводив свої права на село Перегінсько [56]. Ось вони:

а) грамота Жиґмонта Августа з дня 3. лютого 1564. р., який „зволив королівською милістю віддати і прилучити манастир (в Перегінську) разом із селом Перегінськом і цілим манастирським полем до митрополичої галицької церкви титулу Успіння Богородиці, до якої вони передше належали...“,

б) контракт в справі Перегінська між Жулкевським, Балабаном та Куропатницьким з 1593. р. „o gwałtowne osiągnienie i wsi posiedzenie Perehyńska... do cerkwi bożej nazwanej Kryłos blisko Halicza... należącej“, і далі: „iż durante vita sua i kapituła Jegomości lwowska z monastyrem Kryłosem...“

Переходимо до XVII. ст. З архівних джерел виходить, що львівські єпископи ще в XVII. ст. добре знали історію старого галицького собору

---

[54] У 1288 р., після смерти волинського князя Володимира Васильковича, „княгини его не можаше ся втолити, но пришедши съ епископомъ Евсегеніемъ и съ всѣмѣ *крилосомъ*, открывши гробъ, и видиша тѣло его цѣло и бѣло“ (Іпат. літоп.). Пізніше, у 1299 р., як татари вдруге сильно знищили Київ, митрополит Максим перенісся зі своїм *крилосом* і цілим почтом у Володимир на Клязьмі (M. Гарасевич: Annales ecclesiae Ruthenae, 1862, 9). А первісно грецьке слово κλῆρος означає взагалі духовенство, вище (священиків) і нижче (дияконів та інших нижчих чинів): Du Cange: Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis, Lugduni 1688, 664. F. Siarczyński: Słownik hist. stat. geograf. (рукопис бібл. Оссол., ч. 1825, 229) пояснює, що слово „крилос“ означає хор, тобто лавки, на яких руські капітульні каноніки повинні були спільно промовляти молитви, і тому їх, мовляв, не називали каноніками, лише крилошанами. Таке саме пояснення дає й Ю. Пелеш (l. c.). Проте, треба думати, що не крилошани діставали назву від хорулавок, а навпаки.

[55] I. Szaraniewicz: Patryarchat wschodni, Краків 1879, 51.

[56] A. G. Z., I, 1868, 94—108. Про це також у M. Андрусяка: Józef Szumlański, Львів 1934, 102.

і те, що столичний город Галич був на місці нинішнього Крилоса. Приміром, єпископ-номінат Евстахій Тесаровський у своїому посланні до духовенства й мирян з дня 22. січня 1608. р. наказує зробити список усіх документів, риз і церковних речей з срібла, золота, перел та інших матеріялів, які є в церкві св. Юрія у Львові, галицькій церкві Успіння Богородиці на Крилосі та в церкві Св. Тройці в Кам'янці Подільськім"[57].

1642. року з'явилися в галицькому городському старості крилоський „commendarius" Степан, попи Іван Підгірний і Петро та диякон Василь, щоб від імени свого й цілої крилоського-галицької капітули реєструвати грамоту Льва Даниловича, затверджену вже Степаном Баторієм та Жиґмонтом III[58].

В 1656. р. Юрій Балабан заявляє на письмі, що „село Перегінсько є дідичним церковним маєтком, дарованим катедрі-церкві галицькій крилоській", і далі називає цю церкву „крилоською галицькою церквою грецького обряду Успіння Богородиці" та „митрополичою галицькою церквою грецького обряду, положеною в Крилосі"[59].

Багато пізніше, в 1690. р., відбулася соймова ухвала, якою село Перегінсько було повернене назад „крилоській галицькій церкві"[60], а наступного року єпископ Йосиф Шумлянський подав галицькому городському урядові до реєстрації „перґаменовий звиток, тобто потвердження прав, привілеїв, документів, контрактів та диспозицій, потверджуючих старовинну фундацію митрополичої галицької церкви Успіння Богородиці в Крилосі"[61].

Підчас гострої боротьби за львівський і разом галицький єпископський престіл між Йосифом Шумлянським і Єремією Свистельницьким в рр. 1668—1674 нераз згадується у дотичних судових актах крилоська церква як галицька катедра, а поруч неї й єпископський двір-палата в Крилосі, що їх силою відбирали обидва контркандидати один від одного[62].

Коли в 1676. р. турки спустошили все Покуття, Галич і Крилос та „до ґрунту" спалили крилоську церкву, згаданий львівський єпископ Йосиф Шумлянський три роки пізніше справив „весь церковний апарат і книги до церкви столичної Успіння Богородиці крилоської галицької" та віддав те все до рук Григорія Дубасовича, пароха й намісника цієї церкви. Довгий запис про це зберігся в напрестольнім євангелії у нинішній крилоській церкві.

Те саме повторено і в заповіті єпископа Йосифа Шумлянського з 1707. р., оригінал якого зберігається в архіві митрополичої греко-католицької капітули у Львові[63]. Розпорядившись ризами й дорогоцінними церковними речами, єпископ каже, що хотів колись обдарувати ще додатково належними „сплєндорками" церкву катедральну крилоську галицьку, яку він з руїн (тобто після зруйнування в 1676. р.) відбудував. Що так воно справді було, на це вказує сьогодні пам'ятна дошка, вмурована над північним бічним входом до церкви в Кри-

[57] А. Петрушевич: Наук. сборникъ Гал.-русс. Матицы. IV, 1868, 73.
[58] A. G. Z., I, 1868, 96.
[59] A. G. Z., I, 1868, 103.
[60] Volumina legum, V, Петерб. 1860, 377.
[61] Див. прим. 56.
[62] М. Андрусяк: Józef Szumlański, Львів 1934, 41—43, 54, 55, 59, на підставі Acta Castrensia Leopolitana, Haliciensia, та Z. Lisiewicz: Walka o biskupstwo, Львів 1888.
[63] А. Петрушевич: тамже, I—II.

лосі, з гербом єпископа Йосифа Шумлянського, з його ініціялами кругом герба: І (осиф) Ш (умлянський) Е (пископ) Л (ьвівський) та з датою 1702 як роком закінчення відбудови церкви. Така сама пам'ятна дошка була й над південним входом у церкву, але після його замурування в кінці XIX. ст. парохом о. Іваном Гошовським її закопали біля дотичного церковного порога.

Мабуть, підчас відбудови церкви відкрив у ній єпископ Йосиф Шумлянський могилу свого предка Марка Шумлянського і положив на ній плиту з таким написом: „Тутки лежит Марко Шумлянский, на Великих и Малих Шумлянах дѣдичних пан церкви сіи каѳедральной галицкой Оуспенія Пресвятої Богородици крилоской фундатор, жил лѣт ПЄ, преставися за короля полского Зигмунта Августа року Божіи АФЛЄ“ [64]. З цієї намогильної плити довідуємося, що сьогоднішню крилоську парохіяльну церкву ставив Марко Шумлянський та що вона успадкувала від своєї попередниці, від старого собору, титул катедральної галицької Успенської церкви з додатком: в Крилосі. І тому, це титулування, подибуване в пізніших актах аж до початку XIX. ст., стосується до сьогоднішньої крилоської парохіяльної церкви, що її з матеріялу старого собору побудував Марко Шумлянський, а відтак ґрунтовно зреставрував єпископ Йосиф Шумлянський.

У своїому заповіті згадує далі єпископ Шумлянський добра Перегінська, „зафундовані до церкви катедральної галицької“, і село Підгороддя, що належить до цієї ж церкви не тільки як прадавній запис (primaeva fundatio), але й з самого свого положення та назви. Видно, єпископ Шумлянський здавав собі справу з того, що Підгороддя мусіло від самого свого початку належати до княжого города Галича, який стояв на крилоській горі.

Підписав цей єпископський тестамент, між іншим, Якинт Жуковський, пітрицький ігумен та намісник катедри галицької крилоської.

Другу відомість з початку XVIII. ст. про старий Галич - Крилос находимо в діярії Пилипа Орлика. Під датою 17. III. 1721. р. пише гетьман: „we wtorek wyiachawszy przybyliśmy za dwie mile do Dniestru, ktory przeprawiwszy popasowaliśmy w Haliczu mieście niegdyś Sławnym Stołecznym, gdzie Krolowie y Xiążęta Ruscy residowali, a teraz podłym małym i mizernym, gdzie dla zaiazdu Szlachty na Sądy ledwośmy mogli znaleść gospodę..... a Ja tam ziadszy obiad, wyiachałem iuż przypozno y dla złey nazbyt drogi ledwom mogł zaiachać na noc za poł mile do Monastera S-o Heliasza, który niedaleko od drogi zostaie in vicinio a prawie ledwo non in condignitate z Kryłosem Monastyrem Kathedralnym Halickim do Lwowskiego Eppa należącym. Tam tedy w tym Monastyrze ubogim zanocowałem, do ktorego przyiechaliśmy w nocy, gdzie iest pięć zakonnikow z iałmużny y pracy rąk swoich żyjących, przymuszonych do Uniey, ktorey pono nie trzymają lecz Salvis dogmatibus Orthodoxis żyją“ [64,a].

Про історію старого Галича в Крилосі знав і інший львівський єпископ, Лев Шептицький. У своїому описі Львівської, Галицької та Кам'я-

---

[64] Подана дата помилкова, бо, як довів М. Андрусяк („Kwartalnik Historyczny“ 52, 1938, 301) на підставі галицьких Земських Актів, Марко Шумлянський жив ще в 1544 р., а в 1546 р. згадується вже як небіжчик, тобто помер, може, і в 1545 р.

[64,a] Діярій Гетьмана Пилипа Орлика, опрацьований Я. Токаржевським - Карашевичем, Варшава 1936, 80. За вказання цього джерела дякую тут інж. С. Гелі.

нець-Подільської єпархії, що його він зладив для Риму в 1761. р.[65], наводить він видану Макарієві Тучапському згадану вище грамоту на доказ того, що львівське єпископство постало з колишньої галицької митрополії княжого часу. Він згадує також обидві грамоти Льва Даниловича і далі стверджує, що всі три головні городи: Галич, Львів та Кам'янець-Подільський підлягали одному галицькому митрополитові. „В кожнім із названих городів є окремі соборні церкви, а саме: в Галичі (старому, тобто), на віддалі чверть милі, в селі Крилосі, є церква під титулом Успіння Богородиці... Церква соборна галицька від свого первопочину, тобто з тих часів, коли галицький митрополит управляв нею, стояла на тім самім місці, на якім і досьогодні стоїть, де, як кажуть, був замок удільних руських князів. На це вказують не тільки писані докази (всі три вищезгадані грамоти), але й народна традиція, положення місця і досі збережені окопи".

„Первісна церква (старий собор) від старости, а також з причини різних ворожих нападів давно вже впала. Тую, яка нині існує, побудував з каменя Йосиф Шумлянський..."[66].

З цього ж опису єпархії Льва Шептицького довідуємося, що в Крилосі було тоді вже тридцять підданих. Значить, біля манастиря Крилос було вже й невеличке село Крилос, яке витворилося поволі, напевно, з манастирської та єпископської чи намісничої прислуги, подібно, як постала сьогоднішня оселя Станислав біля францісканського манастиря при колишній старовинній церкві св. Пантелеймона.

Через кілька літ після зладження Львом Шептицьким опису його епархії появилася історична праця львівського домініканця Климентія Ходикевича про київську та галицьку митрополію й львівське греко-католицьке єпископство, присвячена тому ж Льву Шептицькому[67].

У розділі про положення галицького города оповідає Ходикевич, що Христову віру до Галича принесли ще брати Кирило і Методій, як переходили з тілом папи Климентія галицьким шляхом на Моравію, а далі каже, що на віддалі одної італійської милі від Галича лежить Крилос, де гору укріплюють глибокі рови й (високі) вали. „Там, як кажуть, був галицький митрополичий собор та улюблений осідок колишніх князів, а тепер там стоїть церква, побудована Йосифом Шумлянським побіч старої, що розпадається (veteri labente de latere), і єпископська палата". Одначе з дальшого оповідання виходить, що автор вважав сьогоднішній Галич за давню княжу столицю, яка, „колись така славна, а потім знищена частими війнами, спалена і стиснена водами ріки (Дністра), нині подібна швидше до покинутого міста". Значить, на думку автора, в Крилосі було лише місце відпочинку галицьких князів, улюблене й приємне житло (habitatio dilecta ac amoena).

Котрий саме князь, пише далі К. Ходикевич, побудував та добрами

---

[65] Латинський оригінал цього опису зберігається в архіві митрополичої гр.кат. капітули у Львові. Його укр. переклад (язичієм) опублікував перший Я. Головацький („Зоря Гал." яко альбумъ на 1860, 254—259).

[66] В цьому єп. Лев Шептицький, автор опису, помилявся, бо єп. Йосиф Шумлянський виразно каже в своїому заповіті ,що він її лише ґрунтовно зреставрував (de ruderibus erexit).

[67] Dissertationes historico-criticae De Utroque Archiepiscopatu Metropolitano Kijoviensi et Halicensi, uti olim distincto, Nec non De Episcopatu Leopoliensi Ritus Graeco-Uniti a P. Clemente Chodykiewicz... certioribus documentis illustratae — A. D. 1770, з гербом Шептицьких. За визичення цього рідкого друку з бібліотеки „Народного Дому" у Львові дякую на цьому місці її Управі.

обдарував митрополичий собор, цього через брак документів не можна сказати твердо; одно тільки певне, що це не був ані Лев, ані його батько Данило, бо вони згадуються в джерелах як доброчинці собору, а не як основники. Певне є також, каже Ходикевич, що галицька митрополія була окремою від київської; на потвердження цього він наводить обидві знані вже нам грамоти Льва Даниловича та ерекційну грамоту, дану Макарію Тучапському. Нарешті, в житєписі Йосифа Шумлянського завважує автор, що той побудував катедральний галицький собор у Крилосі, як це видно з родинного герба (й дати) на церкві. З цього виходить, що К. Ходикевичеві не була ближче знана історія нинішньої парохіяльної церкви — другого собору в Крилосі. Виходить це також і з слів: „побіч старої (церкви), що розпадається", бо ж від старого собору за часів Йосифа Шумлянського вже давно ні сліду на поверхні землі не було, а Маркову церкву відбудував єпископ Йосиф на тих самих фундаментах, як виявили розкопи, а не побіч неї.

Останнім історичним документом з XVIII. ст. є тестамент Якова Бучньовського, управителя тоді ще єпископських столових дібр у Крилосі. Дня 31. січня 1793. р. він записав 11000 злотих польських на „галицьку катедральну церкву Успіння Богородиці в Крилосі та львівську св. Юрія у Львові" [68].

На початку минулого століття Михайло Гарасевич, львівський крилошанин-історик, написав латинською мовою історію української церкви [69] і в ній наводить грамоту Макарію Тучапському, але, не зважаючи на виразну назву в ній Крилоса колишнім осідком галицьких митрополитів, твердить, на підставі якоїсь традиції, що „там, де нині є манастир францісканців і костьол св. Станислава, була колись руська церква св. Пантелеймона, біля якої мав свій осідок галицький митрополит".

До архівних вісток, які протягом цілого XVIII. ст., аж до перших десятиліть XIX. ст., свідчили, що нинішня крилоська церква мала титул „катедральної галицької церкви в Крилосі", належить також багато записів у метрикальних книгах греко-католицької парохії в Крилосі.

У галицьких істориків першої половини XIX. ст. збереглася ще давня традиція. В своїому „Географічному словарі", чистопис якого має „імпріматур" з датою 2. I. 1833. р. [70], пише директор бібліотеки „Оссолінеум" у Львові Ф. Сярчинський під словом „Крилос" таке: „місце славне катедральною церквою галицької митрополії під титулом Успіння Богородиці, як свідчить привілей Льва Даниловича з 1301. р. (далі йде текст грамоти). Був у Крилосі навіть і дім руських князів, обведений ровами й валами". В цьому автор сперся, мабуть, цілком на К. Ходикевича.

На початку другої половини XIX. ст. львівський публіцист Іполит Ступніцький подає в своїому географічно-статистичному описі Галичини, що в Крилосі було засноване галицьке єпископство в половині XII. ст. [71]. І, нарешті, ще пізніше (1878 р.) історик унії Юліян Пелеш знає, що в Крилосі була галицька катедральна церква, яка, за переказом, стояла там, де був колись замок руських князів, і що вона мала колись 19 священиків біля себе [72].

---

[68] J. Pełeński: Halicz, 105, прим. 1.

[69] Витяг з неї появився друком тільки у 1862 р. як Annales ecclesiae Ruthenae, за редакцією крилош. М. Малиновського.

[70] Рукопис. бібл. Оссолін. у Львові, ч. 1828 (матеріяли до „Словаря" були збирані, очевидно, раніше).

[71] H. Stupnicki: Geogr. statyst. opis królewstwa Galicyi i Lodomeryi, Львів 1864, 103.

[72] J. Pelesz: Geschichte der Union, II, 600.

III.

В ПЕРШИХ ПОШУКАХ СТАРОГО ГАЛИЧА.

Мимо всіх наведених фактів історична традиція Крилоса стала, як не дивно, відходити чимраз більше в забуття, і потрібна була аж доба романтизму, щоб заставити й нас поцікавитися останками колишньої столиці Галицько-Волинської держави та пошукати їх у терені.

Першим піонером на цьому полі був о. Антін Петрушевич (1821—1913), крилошанин митрополичої львівської греко-католицької капітули, вчений історик церкви і перший у нас аматор-археолог. В рр. 1847 і 1850 він оглянув докладно нинішній Галич та ціле його окруження, побачив старовинну парохіяльну церкву (рис. 3), руїни старостинського замку (рис. 4) й видні ще місця руїн кількох княжих церков[73] і набрав після цього переконання, що нинішній Галич — це центр старого, княжого Галича, його парохіяльна церква Різдва Христового — це княжий Богородичний собор, а на місці старостинського замку був колись княждвір старого, княжого Галича. І саме таке ставлення справи, що його він боронив завзято до кінця свого життя, було причиною цілого спору між ним і всіма іншими дослідниками топографії старого Галича.

Кілька літ після того виступив на археологічно-історичну арену у Львові Ісидор Шараневич, професор історії Львівського університету, теж пізніший археолог-самоук. Першою його працею, що стосувалася княжого Галича, була стаття п. з.: Стародавній Галич[74]. У ній він твердить, що руїни на замковій горі в нинішньому Галичі не є останками княжих теремів колишньої столиці, згадує Крилос як село суміжне зі старовинним Галичем, але не береться означувати ближче місця колишньої столиці.

---

[73] „Зоря Галицкая", Львів 1850, ч. 55. Так само Ф. Сярчинський (рукоп. бібл. Ossolin. ч. 1828, 223) подає що „на колишній простір Галича вказує не тільки костьол св. Станислава, віддалений на чверть милі від Галича, але й вигляд руїн, які свідчать, що давніше на цих місцях стояли великі доми, пам'ять про які досі зберігається в переказах мешканців"; і далі (225): „Цікавий пізнати давніший стан його (Галича) оглядає сьогодні його руїни і дерева, на звалищах поросли". А пів століття перед Сярчинським згадує Б. Хмельовський (Nowe Ateny, II, Львів 1754, 304) про Галич як про місто тепер „in ruinis magnitudinem pristinam ostentans".

[74] „Зоря Галицкая" яко альбумъ на 1860, 295—335, і відбитка. Там же (104—105) помістив Гр. Страхоцький „Думу на розвалинах галицького замку", у якій вважає нинішні галицькі руїни якраз останком княжого замку.

Рис. 3. Парохіяльна церква Різдва Христового в м. Галичі.

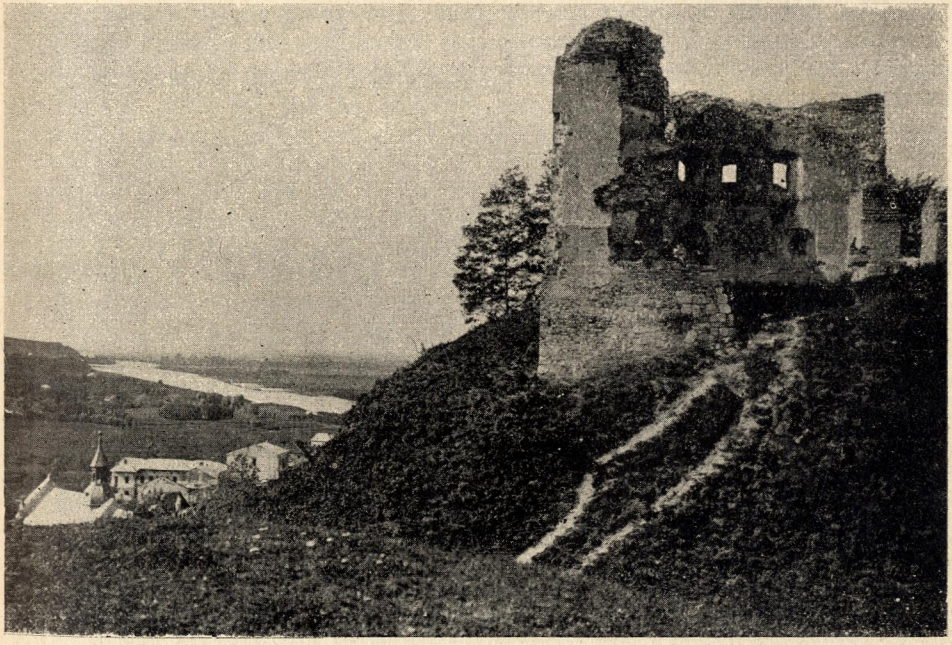

Рис. 4. Руїни старостинського замку XVII. ст. в м. Галичі.

Рис. 5. Загальний вигляд с. Залукви біля м. Галича з колишньою церквою св. Пантелеймона ліворуч на залуківській височині.

Після цього виступив І. Шараневич уже з власною теорією про положення старого Галича в терені, а саме примістив його дещо далі на захід від сьогоднішнього Галича, між Лімницею і Дністром на залуківській височині [75] (рис. 5).

По стороні А. Петрушевича став любитель старовини о. Омелян Левицький, спершу парох Берлогів, опісля Майдану, на південь від Викторова. Він зібрав багато народних переказів та відомостей про різну старовину колишньої широкої території княжого Галича і подав їх у десяти фейлетонах „Слова“ (1879, чч. 3—6 і 1881, чч. 5—10), які містять дуже багато незнаних історичних подробиць та знаходів в околицях Галича з половини XIX. ст.

Такий був стан знання про колишню столицю Галицько-Волинської держави на початку 1880-их рр. [76] Боролися одна проти одної дві окремі теорії щодо положення цієї столиці в терені. Здавалося б, годі буде дійти до правди та дати відповідь на найголовніше, вирішальне в цілій справі питання: де саме стояв галицький катедральний собор.

Розв'язати цей спір, що провадився майже чисто історичними аргументами, могли тільки археологічні розкопи в терені, і їх розпочала сто-

---

[75] Староруский княжій городъ Галичь, Львів 1880, 62. Свій погляд на положення старого Галича подав І. Шараневич до відома В. Лушкевича в Кракові ще попереднього, 1879. р. (Trzy opisy, 102, прим. 17), і цей прийняв його у праці про костьол св. Станислава біля Галича („Spraw. Komisyi hist. sztuki“, I, Краків 1880, 1—20). Тому помиляється М. Соколовський („Przewodnik nauk. i liter.“, 1882, 1059), приписуючи авторство нової гіпотези В. Лушкевичеві.

[76] Тут можна для повноти згадати й хибну теорію М. Голубця, придуману ним вже після відкриття фундаментів старої катедри у Крилосі з метою погодити давні історичні міркування з новими археологічними знаходами. За цією теорією, галицька твердиня була спершу біля церкви Пантелеймона і тільки Ярослав Осмомисл переніс її на крилоську гору (М. Голубець: Княжий Галич, Львів 1937, 19).

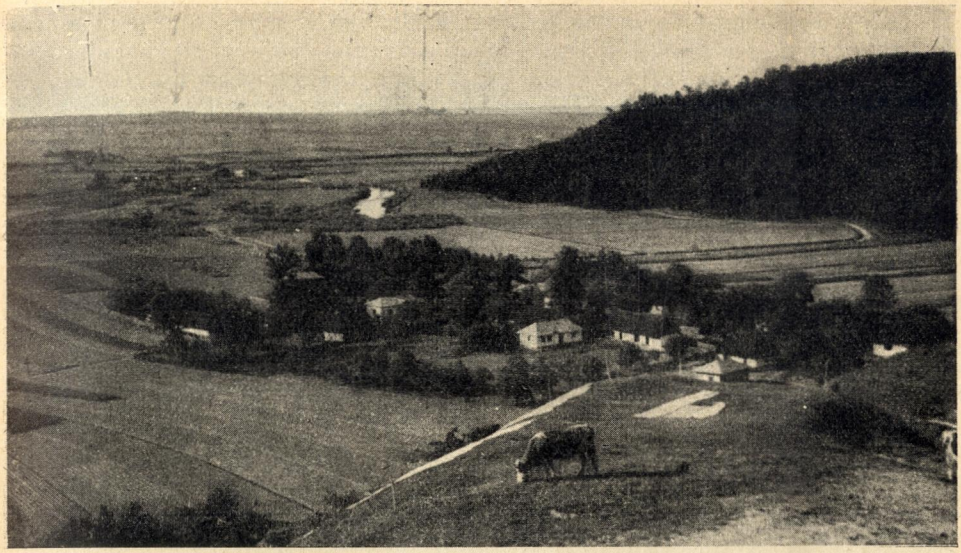

Рис. 6. Вид з північного кінця крилоської гори в північному напрямі на хати „під винницею", р. Лукву і залуківську височину на овиді зі Спасівським церквищем (1) та колишньою церковю св. Пантелеймона (2).

роння особа, о. Лев Лаврецький, що став парохом сусідньої Залукви біля Галича дня 2. червня 1871. р. На жаль, ведений ним щоденник розкопів, який зберігається тепер в архіві Національного Музею у Львові [77], переповнений передусім господарськими рахунками, так що, крім ближчих дат відкриття окремих руїн церков, ніяк цікавих для нас даних у ньому не знаходимо.

За пізнішими оповіданнями самого о. Лаврецького (1909), він звернув був увагу на те, що кінець парохіяльного лану на залуківській височині непридатний до використання, завалений руїнами якоїсь будівлі з тесаного каменю, серед якого трапляються фраґменти різьби на камені. Своїм спостереженням поділився він тоді з проф. Шараневичем, і той запропонував йому провести розкопи на цьому місці. Л. Лаврецький взявся до роботи, копав як умів, і внаслідок відкрив п'ять різних фундаментів княжих будівель, що їх детальний опис та стилеву аналізу подав пізніше Й. Пеленський у своїй монографії [78].

Першими з них були відкриті дня 19. квітня 1882. р. на горбі „Карпиця" фундаменти мурованої церкви, яку І. Шараневич визначив опісля як церкву Спаса, колишню двірську церкву Володимирка Ростиславича галицького. Своє твердження спер він на самій назві церкви, а відтак на факті, що від місця руїн є гарний вид на село Бовшів, куди від'їхав був від Володимирка на нічліг боярин Петро Бориславич після своєї невдатньої місії. Одначе вже Й. Пеленський завважив, що ці аргументи зовсім не стійні та що в старому Галичі були одночасно дві різні Спаські церкви.

---

[77] „Розкопи въ Залукви и окресности — важнійшія примѣчанія" (оправл. рукоп. фоліо, 72 стор., писаний від 1882 до 11. X. 1883 по-українському, а від 29. X. 1883 до червня 1906 по-польському). З рахункових зіставлень виходить, що на розкопи видано за той час 860 ринських, коли робітник брав денно 20 австр. крейцарів.

[78] Halicz, 72—83.

Другою зчерги будівлею княжих часів, що її фундаменти відкопав Л. Лаврецький у серпні 1882. р. в місці „Карпів Гай" серед залуківської височини, був так зв. „П о л і г о н", названий так професором Львівської політехніки І. Захарієвичем [79].

Третім і найважнішим відкриттям о. Л. Лаврецького та І. Шараневича на залуківській височині, у вересні 1882. р., були фундаменти великої церкви під лісом „Дібровою". З огляду на їх величину вважав їх І. Шараневич умовно галицьким Богородичним собором, доки не знайдуться більші від цих фундаменти [80].

Терену кругом церкви зовсім не досліджували, хоча там можна б було знайти неодну цінну вказівку про час існування церкви.

Відкопані „під Дібровою над Борщевом" фундаменти досі властиво не означені щодо свого первісного титулу. Тільки Й. Пеленський здогадувався на підставі назви недалекої частини лісу („Кирилівка", частіше „Сирилівка"), що це була церква Кирила й Методія [81]. І. Шараневич своє твердження, що то був пошукуваний всіма старий Успенський собор, спирав на народній назві недалекого урочища „Бідун", куди мали колись люди в великій біді втікати, при чому нав'язував це до літописного оповідання про шукання захисту підчас облоги Галича в галицькому соборі. Але його пояснення назви „Бідун" як захисного місця було невірне, бо, приміром, урочище тої самої назви є також в с. Тростянець, яворівського повіту, серед поля на піскових надмах, де не може бути й мови про захисність місця.

Протягом 1884. р. відкрив о. Л. Лаврецький, під доглядом від часу до часу І. Шараневича, фундаменти ще трьох невеликих церков княжого Галича.

Один з цих фундаментів відкопано на „Цвинтариських", біля самого гостинця із Залукви до Четверок.

І. Шараневич вважав цю церкву спершу за Благовіщенську [82], а потім за колишній домініканський костьол св. Анни [83], але одно й друге визначення не було оправдане, бо, як ствердив вже Й. Пеленський, тут помішані одна з одною дві різні речі. Дерев'яний костьол св. Анни стояв у Галичі в XVII. ст. на „Запарканні", а домініканський костьол стояв за княжих часів, мабуть, у Крилосі на „Данилівськім".

Після відкриття здогадного костьола св. Анни о. Л. Лаврецький відкопав ще фундаменти манастирської церкви п р о р о к а І л л і в „Прокалиєвому (пророка Іллі) саді", між яром Мозолевого потоку і Станиславівським гостинцем (рис. 7).

Церква пророка Іллі була після церкви св. Пантелеймона другою з княжих часів, що простояла аж до другої половини XVIII. ст. Після злуки Іллінського манастиря з катедральним в 1744. р. його церква стала поволі хилитися до занепаду. Десь коло 1788. р. оглядав руїну її пізніший

---

[79] Trzy opisy Halicza, 164. Шараневич назвав його спершу ротундою (там же, 114, та O rezultatach poszukiwań, 75), але пізніше прихилявся до думки В. Антоновича, що це є фундамент оборонної вежі (там же, 76). Захарієвич (Trzy opisy Halicza, 165) здогадувався лише, що на фундаментах „Полігону" стояв легкий, може навіть дерев'яний, будинок невідомого призначення. Не висловився в справі призначення „Полігону" і Й. Пеленський (Halicz, 83). Тепер погляд В. Антоновича прийняв В. Січинський (Конспект історії всесв. мистецтва, Прага 1928, 187).

[80] Trzy opisy Halicza, 140.

[81] l. c., 76.

[82] „Przegląd Archeologiczny", III, 5.

[83] O rezultatach poszukiwań, 7.

Рис. 7. Іллінське цerквище в „Прокалиєвому саді“ в старому Галичі — Крилосі.

кардинал Михайло Левицький, тоді ще гімназист. На початку XIX. ст. управитель єпископських столових дібр у Крилосі Борецький побудував з наказу єпископа М. Скородинського (був єпископом в рр. 1798—1805) із розібраної Іллінської церкви єпископську палату в Крилосі („нові палаци“ — рис. 53, ч. 3), у якій сьогодні мають приміщення сестри служебниці.

Кругом церкви пророка Іллі знайшовся цвинтар з добре збереженими кістяками. На грудях одного з них лежав невеличкий срібний золочений складаний хрестик-енколпіон з розп'яттям з одного боку [84].

Вже восени того самого (1884) року відкопав Л. Лаврецький фундамент Благовіщенської церкви на „Церквиськах“ біля Підгороддя, на лівому, низькому березі Лукви.

Привертає увагу те, що І. Шараневич у своїому описі нових відкрить на території княжого Галича в 1884—85 рр. зовсім не згадує про самі фундаменти Благовіщенської церкви, а тільки про велику частину її підлоги з переважно жовтих полив'яних плиток. Рисунок цієї підлоги подав у своїй монографії Й. Пеленський. На ній лежали куски стопленої міді чи бронзи.

Давнішими часами відкопали на цьому церквищі бронзову лямпу, що має бути тепер в музеї Дідушицьких у Львові, та бронзовий хрестик нагрудний. З архітектурних фраґментів бачив Й. Пеленський у Л. Лаврецького в Залукві валки з порталю, покриті зірковим орнаментом в плястичних ромбах, та 40-сантиметрову заввишки кам'яну голову якоїсь тварини, може лева [85].

---

[84] И. Шараневичъ: Памятники гал. русс. старины въ изображеніяхъ, 1, 1886, табл. III, 3.

[85] Halicz, 78, обр. 50, а—б.

Місцеву традицію про титул Благовіщенської церкви на Підгороддю зберігав до першої світової війни лише старенький крилоський паламар Петро Маланій, внук якого був тепер зайнятий на відкопуванні фундаментів Успенського собору в Крилосі. Та традиція збігається зі здогадами І. Шараневича [86]), який між колишніми церквами княжого Галича називає також церкву Благовіщення, що стояла біля села Підгороддя. Він наводить при цьому документ з 1458. р., з якого виходило б, що біля Благовіщенської церкви була окрема оселя, група хат, тої самої назви, подібно як це має місце біля костьола Станислава, де теж є невеличке село Станислав.

Недалеко Благовіщенського церквища знайшов І. Шараневич з Л. Лаврецьким тверду верству дрібної ріні, один лікоть завгрубшки, в якій було багато поржавілого заліззя, безліч глиняного череп'я та шматки добре випаленої цегли. Як правильно здогадувався І. Шараневич, то були сліди саме цієї оселі „Благовіщення", що, згідно з наведеним документом, існувала біля церкви в половині XV. ст.

На закінчення цілої археологічної кампанії в рр. 1882—84 на терені старого Галича відкрив Л. Лаврецький у місяці листопаді 1884. р. фундамент „восьмикутнього" будинку на „Воскресенськім" у Крилосі, на горбку по правому березі Мозолевого потоку.

На жаль, ніхто не зробив тоді пляну Воскресенського фундаменту, так що про це відкриття лишилася тільки згадка у звіті І. Шараневича. Про нього не згадує ані Л. Лаврецький у своїому щоденнику розкопів, хоча листовно доніс дня 28. XI. 1884. р. професорові про своє останнє відкриття, ані — що дивніше — Й. Пеленський у своїй монографії. Цей лише здогадується з величини площі, що Воскресенська церква була невелика, а, може, була це навіть тільки каплиця [87].

На підставі знайдених там же кількох фраґментів полив'яних цеглиних плиток з підлоги І. Шараневич спершу правильно вважав відкритий фундамент за фундамент Воскресенської церкви, яка мала стояти там ще в минулому столітті; одначе В. Антонович з Києва, який в місяці липні 1885. р. оглядав галицькі розкопи, був тої думки, що це швидше фундамент кам'яної оборонної вежі [88].

Для перевірки справи та насамперед для виготовлення пляну згаданого фундаменту ми вирішили в 1941. р. провести вдруге розкопи на „Воскресенськім".

На середині „Воскресенського", приблизно в половині його довжини, ми застали тепер кругляву купу ріняків різної величини, що з них деякі були досить великі. Вона виносила 4. м. в промірі і була вкрита корчем ліщини й бересту.

Здогадуючись, що це каміння може походити з пошукуваних нами фундаментів, ми заклали першу розвідувальну зонду - траншею впоперек „Воскресенського", через каміння й корчі, в напрямі схід-захід, і відразу натрапили обабіч купи каміння на глибині 30—50 см. на верству дрібних ріняків і куснів „плити" з Мозолевого потоку.

Слідкуючи за цією верствою, що йшла кругом усуненої нами при розкопах купи каміння, ми відслонили вкінці невеликий фундамент, на якому, очевидно, лежали первісно всі ці ріняки, що були після 1884. р. скидані власником поля підчас оранки на згадану купу.

Посередині між фундаментами знайшлися на свойому первісному

[86] Trzy opisy Halicza, 71.
[87] Halicz, 125.
[88] I. Szaraniewicz: O rezultatach poszukiwań, 75—76.

місці два чоловічі поховання, головами до заходу, без жадного інвентаря. Стратиграфічні спостереження на терені, сильно пошкодженому плугами, не дали підстав ствердити, чи вони походять ще з часу існування будівлі, чи, може, є молодші.

Маючи на увазі саму назву місця „Воскресенське", здогадні три ніші-апсиди саме в східній стіні, знайдені всередині поховання та, нарешті, полив'яні цегляні плитки, які в Галичині надибуються лише на місцях колишніх кам'яних церков княжої доби, треба відслонені в 1884. р. Л. Лаврецьким і вдруге нами в 1941. р. фундаменти на „Воскресенському" вважати тільки останками невеликої церковці чи швидше каплиці, а не оборонної вежі, як думав В. Антонович, а за ним Л. Чачковський.

Для розкопів залишається на „Воскресенському" ще ціле довкілля фундаментів; через воєнні дії влітку 1941. р. його не можна було відразу дослідити.

Влітку 1885. р. прибув з Києва заслужений історик-археолог Володимир Антонович, щоб оглянути руїни старовинних церков, добуті на денне світло за останні роки. В товаристві І. Шараневича одвідав він також старовинний Звенигород біля Львова, де, між іншим, обидва знайшли полив'яні глиняні цеглинки з підлоги княжої двірської церкви, чисто подібні до галицьких [89].

Дослідники старого Галича звернули тоді увагу й на околицю на південь від Крилоса, на село Викторів. Л. Лаврецький, мабуть, не брав уже в цьому участи, але знайшовся новий практичний археолог — Олександер Чоловський (* 1865), студент історії Львівського університету. З ним І. Шараневич досліджував окіл викторівської церкви св. Миколая, розташованої на природно захищеному місці високо над берегом Лукви, та доісторичну печеру в цьому ж березі. Цілих фундаментів Миколаївської церкви вони там не відкрили і тільки ствердили зондами існування цих, збудованих з ріняків, кусків алябастру й теребовельського пісківця, фундаментів на самім причілку гори, над входом до печер. Крім цього, назбирали вони на поверхні терену багато полив'яних і неполив'яних цегляних плиток, які там досьогодні ще подибуються. Від місцевих селян довідалися, що кілька літ перед тим там відкопали біля грубезного дуба кам'яну домовину-саркофаг, верх якої підчас дослідів у 1885. р. правив за поріг до хати Петра Кузьмича в Комарові.

При цій нагоді Ол. Чоловський досліджував з доручення І. Шараневича печеру під колишньою церквою княжої доби, фундаменти якої вони знайшли і яка, напевно, мала теж титул Миколая, як і сьогоднішня дерев'яна на цьому ж місці.

Дослідженням викторівської печери закінчився ряд перших археологічних відкрить на терені княжого Галича. Після цього О. Чоловський виступив на другому з'їзді польських істориків 1890. р. у Львові з власною теорією щодо положення старого, княжого Галича в терені [90]. Він звернув тоді увагу на нинішнє село Крилос, на його природну оборонність та могутні вали як останки давнього столичного Галича. Одначе він признав, що головною і єдиною підставою для означення місця давнього города є льокалізація в терені його колишнього собору.

---

[89] „Діло" й „Слово" з 20. VII. 1885; М. Кордуба: Зв'язки В. Антоновича з Галичиною („Україна", кн. 5, Київ 1928, 51).

[90] A. Czołowski: O położeniu starego Halicza, Львів 1890, з пластичним пляном Крилоса.

З'їзд істориків, на якому О. Чоловський виклав свій погляд на положення старого Галича, визнав конечним дальші досліди над цим важним питанням. Підпертий такою ухвалою з'їзду, молодий історик-археолог дістав від консерватора *) Дідушицького грошеву допомогу на деякі археологічні досліди на терені колишнього Галича. Праці ті були виконані, мабуть, усі в присутності І. Шараневича в місяці серпні 1890. р. Почалися вони з перевірки теорії А. Петрушевича. Для цього О. Чоловський викопав зондушурф вздовж фронтової стіни парохіяльної церкви в Галичі та перед її південними дверми і у висліді ствердив, що:

а) позем первісного терену на місці сьогоднішньої церкви та взагалі міста піднісся значно, а саме біля чотирьох метрів,

б) відкопана фронтова стіна церкви однобарвна, гладка, без сліду якогось давнього порталю нижче сьогоднішнього порога,

в) до будови фундаментів церкви взяли лихий матеріял, місцеву опоку („плити"),

г) парохіяльна галицька церква Різдва Христового була вже від першого початку заложена на багнистому ґрунті, багатому на підґрунтову воду.

Після цього І. Шараневич з О. Чоловським переїхали в Крилос, де стали досліджувати найближче довкілля парохіяльної Успенської церкви (рис. 8). Треба одначе сказати, що це робив вже І. Шараневич у 1884. р. [91]. Тоді він, мабуть в товаристві Л. Лаврецького, відслонив фундаменти цієї церкви і переконався, що вони муровані з алябастру, привезеного з недалекого Сокола.

При північній стіні церкви, мабуть знадвору, знайшов І. Шараневич могилу Марка Шумлянського, фундатора церкви; намогильна плита, заслонена бічним вівтарем, лежала тоді по внутрішньому боці тої самої стіни. А при південній стіні церкви знайшли мурований гробовець з великою кількістю людських костей, який, на думку Шараневича, походив уже з пізніших часів.

Далі І. Шараневич ствердив, що кругом церкви є під поверхнею нинішнього терену багато румовища, яке походить на його думку „з горішньої частини цієї кілька разів руйнованої і знов реставрованої церкви". З західної сторони церкви знайшовся фундамент під п'ятикутню вежу, мурований з ріняків та пісківця, і таких веж, сполучених між собою цегляним муром, мало бути чотири. У своїому рефераті на з'їзді О. Чоловський розглядав цей мур з вежами як оборонну споруду старого собору. Та ми, відкопавши теж частину його у 1940. р. в північно-східному кутку „цвинтаря", що кругом церкви, могли переконатися безсумнівно, що це була оборонна цегляна огорожа, яку поставив Марко Шумлянський довкола своєї церкви.

Крім цих досліджень з 1884. р., О. Чоловський ще раз у 1890. р. взявся до обсліду фундаментів крилоської церкви, бо, — як писав він у звіті про ці розкопи, — „спосіб її заложення мимохіть будить підозріння, чи на фундаментах нинішньої святині не стояла інша стародавня, апсидальне заложення якої послужило в цьому випадку за взір".

Для вияснення справи О. Чоловський відслонив у присутності І. Шараневича цілі фундаменти апсид, а почасти й нави та притвору аж до

---

*) Консерватор — член Збору Консерваторів, тобто Комісії для охорони пам'яток старовини.

[91] O rezultatach poszukiwań, 74—75.

глибини півтретя метра. І виявив при цьому, що вони змуровані досить недбало з великого каміння, між яким є тесані вапнякові бльоки зо слідами різьби, фресок та мулярської заправи (цем'янки).

Самий факт, що до фундаментів нинішньої крилоської церкви брали матеріял з якоїсь старшої будівлі, виключав, за правильним міркуванням О. Чоловського, можливість існування первісного собору княжого Галича в цьому ж місці, де стоїть нинішня церква. Але в дальшому твердженні він уже зовсім помилявся. „Не існувала вона (княжа катедра) і в най-

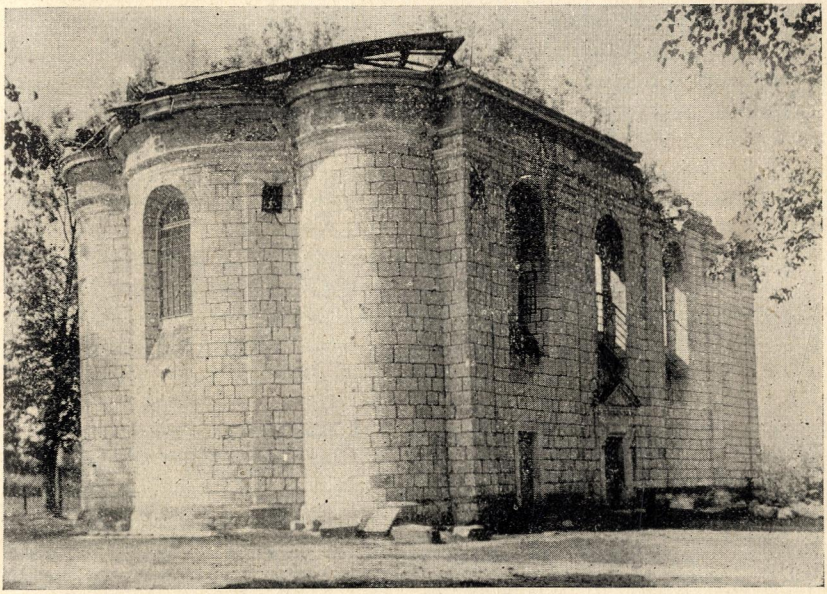

Рис. 8. Парохіяльна Успенська церква в Крилосі після її знищення у 1915 р.

ближчому сусідстві, — каже він, — принайменше рови, копані лучами (на боки) від церкви, не викрили ніяких слідів, крім фундаментів нових цегляних мурів, що окружували її донедавна та мали в рогах п'ятикутні вежі. Після всякої правдоподібности первісна церква (княжа катедра) стояла трохи нижче в сьогоднішнім митрополичім городі [92]. І далі: „Наразі найважнішим є факт, що з матеріялу первісної церкви збудовано сьогоднішню і то оподалік, на значному спаді". Отже, О. Чоловський не натрапив тоді на ніякий слід відкритого тільки нами старого собору, і це він, до речі, сам признав, оглядаючи влітку 1938. р. його фундаменти.

Копав О. Чоловський також у середині крилоської парохіяльної церкви, майже на три метри завглибшки, перед „царськими дверима", але, крім дрібного румовища, нічого там не знайшов.

А. Петрушевич не проминув нової теорії О. Чоловського й оголосив друком нову студію про старий галицький собор [93], яка в більшій своїй частині була лише повторенням, з деякими новими додатками, його теорії

[92] „Teka Konserwatorska", I, 1892, 156—157.

[93] О соборной Богородичной церкви въ городѣ Галичѣ происходящей изъ первой половины XII столѣтія, Львів вип. I, 1899; вип. II, 1900.

в „Критико-историческихъ разсужденіяхъ", що вийшли кільканадцять літ перед тим.

Названа праця А. Петрушевича про соборну Богородичну церкву в Галичі, за яку він вважав сьогоднішню парохіяльну церкву Різдва Христового, була його „лебединою піснею" в пошуках місця в терені княжого Галича, а зокрема його собору.

З моменту, коли А. Петрушевич перестав уже активно цікавитися проблемами старого Галича, входить у невеличкий гурт галицьких любителів старовини новий історик, Михайло Грушевський, який вже від 1894. р. був професором історії Львівського університету. Одначе в його друкованих працях та численних рецензіях на археологічні публікації не знаходимо нічого, що стосувалося б до колишньої галицької столиці.

Єдиний, мабуть, виїмок у цьому становить його довша згадка про старий Галич у другому томі Історії України-Руси. Там М. Грушевський висловлює свою думку так: „Головна трудність лежить в тім, що не можна знайти слідів укріплень і взагалі якихнебудь слідів давнього города-замку. Городище зациліло над Дністром, нижче Галича коло с. Пітрича, друге в Крилосі над правим берегом Лукви, але тут галицький замок XII — XIII. ст. не міг стояти (підкреслення наше) — цьому зовсім противляться ті літописні вказівки, які я навів вище[94]. Тутешні замки служили тоді хіба укріпленнями міста, боронячи його від півдня. Особливо інтересне городище Крилоса, дуже добре положене на високім розі між Луквою і її притоком (Мозолів потік) і добре заховане. Ріг довкола обведений валом, а ще й саме городище переділене подвійним валом на властивий замок — „город днешній", вживши давнього терміну — і передній. Властивий „город" Галича мусів правдоподібно лежати над Дністром (підкреслення наше), більш-менш на лінії між устям Лімниці й теперішнім Галичем, де в двох місцях наддністрянські горби підіймаються менше-більше до висоти крилоського городища: це теперішня замкова гора й побережжя Лімниці".

Такий був погляд М. Грушевського на положення старого Галича. Як бачимо, він рішуче відкинув саме правильну думку про центр давньої столиці в нинішньому Крилосі, а з двох інших помилкових гіпотез схилявся ближче до погляду А. Петрушевича.

Та все ж таки М. Грушевський не погоджувався з визначуванням галицької парохіяльної церкви як колишнього Успенського собору старого Галича: вона, мовляв, і замала і заслаба для того. Ця думка М. Грушевського була правильна.

Наступного року дав М. Грушевський коротку сфрагістичну статтю про олив'яні печатки з околиць Галича[95], що їх привішували до пергаменових документів, княжих чи владичних, за княжих часів.

---

[94] Цими літописними вказівками, що, на думку М. Грушевського, противилися положенню старого Галича на місці нинішнього Крилоса, були передусім дві: одна — що він стояв на правому березі Дністра (Крилос лежить якраз на цьому березі, тільки не над самим Дністром, але ж бо й з літопису не виходить, щоби Галич був над самою рікою — Я. П.), а друга — що, мовляв, з „переходів", які лучили двір зі Спаською церквою, видно було місто та, мабуть, і дорогу на Болшів (ні одно ні друге з літопису не виходить — Я. П.).

[95] М. Грушевський: Печатки з околиць Галича („Записки НТШ", XXXVIII, 1900, 1—2, з обр.). Другу печатку з іменем гал. єп. Косми знайшли десь у Крилосі (там же, 2—3). Список усіх дрібних знаходів зі Спаського церквища подає І. Шараневич (Отчетъ изъ археол.-библіограф. выставки 1889, табл. I—II) та А. Петрушевич („Вѣстн. Народн. Дома", 1882, 9—10).

Після цього М. Грушевський ще тільки раз забрав був голос у справі старого Галича. Було це в рецензії на статтю Ф. Свистуна про „Галичину могилу“ [96]. Він відкинув наведені там польські аналогії, залишив тільки хорутанську (каринтійську) церемонію як можливий здогад, а вислів Іллі Щепановича пояснював звичайною грою слів.

Відтак лише учень М. Грушевського Іван Крип'якевич у двох статтях про „Княжий город Галич“ [97] висловився був у справі визначення місця колишньої столиці в терені. В першій з них (1911. р.) він, маючи перед собою три різні теорії: Петрушевича, Шараневича та Чоловського, писав, що „тяжко вгадати, в котрім місці стояв княжий город“. Зате в другій статті (1923. р.), вже після підпертя теорії Чоловського Й. Пеленським, він заявив, що „врешті віднайдено правдиве місце, де стояв княжий замок, — це село Крилос. Є там висока гора над річкою Луквою, дуже добра для оборони...“

Після І. Крип'якевича ніхто вже з наших істориків цією справою не цікавився, і серед нефахових любителів старовини зчасом досить загально поширилася думка, з якою ми спіткалися ще й тоді, як провадили наші перші розкопи в Крилосі, що мовляв, нинішні руїни замку в Галичі — це українська пам'ятка з княжих часів [98].

Того самого часу, на початку нинішнього століття, коли перестали цікавитися справою розкопів на терені княжого Галича навіть і покликані до цього урядові чинники, а саме Збір Консерваторів Східної Галичини, виступив новий дослідник, молодий історик мистецтва, що залишив більшу монографію польською мовою про ролю старого Галича в історії середньовічної української архітектури.

Новий дослідник старого Галича — Й о с и ф П е л е н с ь к и й, учень Маріяна Соколовського в Кракові, — зайнявся зразу докладним вивченням ц е р к в и св. П а н т е л е й м о н а. Його працю полекшувала фахова студія В. Лущкевича, професора Краківської Академії Мистецтв [99], та критичний опис І. Захарієвича, професора архітектури Львівської політехніки [100].

Стоїть ця давня церква (рис. 9) на високім, правім березі річки Лімниці, обведена разом з кляштором францісканців та з дзвінницею земляним валом, квадратовим у пляні, з якого лишилася вже тільки мала частина за церквою. Вал походить з часу, коли францісканці під кінець XVI. ст. (1596 і 1598 рр.) дістали собі колишню церкву св. Пантелеймона на кляшторний костьол і тоді укріпили його. Простір, обведений валом, зовсім невеличкий, бо один зовнішній бік валу завдовжки всього яких 80 кроків. Вхід був через дзвінницю, долішня частина якої правила за в'їздову браму, а верх — за оборонну вежу зі стрільницями. В такому вигляді стоїть вона досьогодні.

Крім цих малих, квадратових валів, є кругом костьола, кляшторних

---

[96] Науч.-литер. сборникъ Гал.-русс. Матицы, I, Львів 1902.

[97] Календар „Просвіти“ на 1911. р., 69—70, та „Істор. Бібліотека „Просвіти“, ч. 2, Львів 1923, 15 стор.

[98] Такої думки був, між іншим, і Богдан Лепкий замолоду, коли в альбом Сильвестрові Яричевському намалював кобзаря під дубом над рікою, на тлі руїн галицького замку (Б. Лепкий: Три портрети, Львів 1937, 26). Підчас розкриття фундаментів собору він особисто відвідав Крилос влітку 1938. р.

[99] Kościół św. Stanisława pod Haliczem jako zabytek romański („Sprawozd. Kom. hist. sztuki“, II, zesz. I, Краків 1880).

[100] Wycieczka do Załukwi, Halicza i na Kryłos: opis architektoniczny (I. Szaraniewicz: Trzy opisy Halicza, 162—195), Львів 1882.

будинків господарських, саду і взагалі цілого верху горба інші, великі вали з давніх, може ще з княжих, часів.

Між тими і тими валами є виразна різниця. Симетричний, правильний квадрат менших валів є, безперечно, залишком укріплень вже західного типу, італійського або французького, і то, як було сказано, пізнішого часу, десь з перелому XVI—XVII ст. Зате неправильний, заокруглений п'ятикутник більших, ширших валів походить, на думку Й. Пеленського, з половини середньовіччя.

Обслідовуючи церкву св. Пантелеймона, відкрив Й. Пеленський на

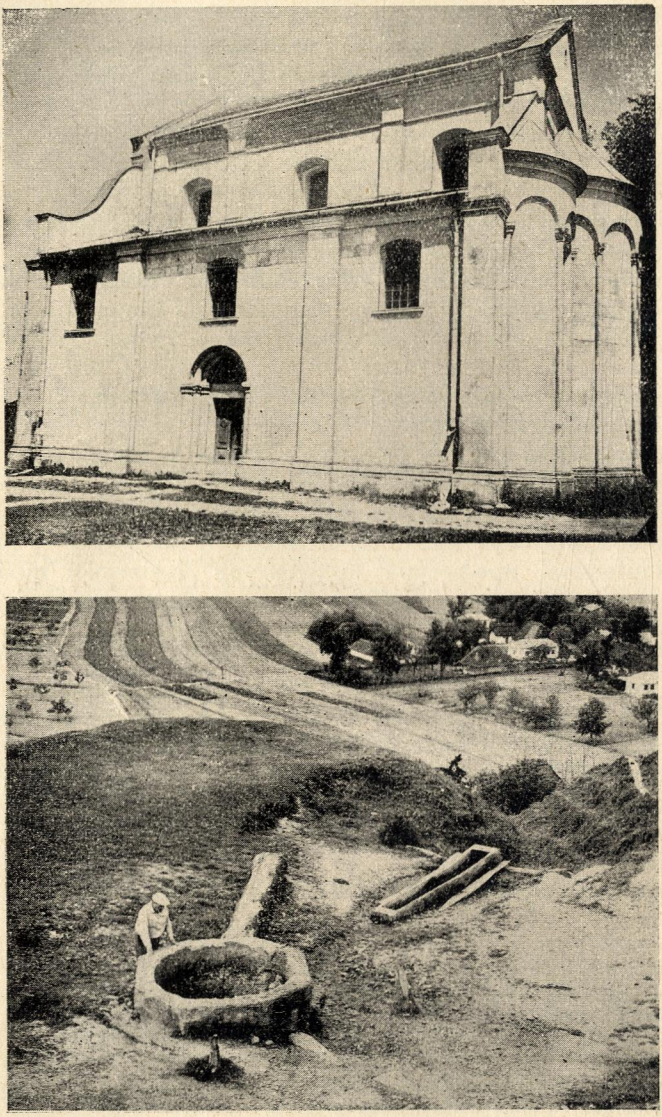

Рис. 9. Давня церква св. Пантелеймона, сьогодні костьол св. Станіслава біля Галича (вгорі) та головна криниця старого Галича на північному кінці крилоської гори (внизу).

її стінах кілька написів та рисунків, які — головно, перші — внесли багато світла в найдавнішу історію цієї архітектурної пам'ятки, що одна тільки з усіх церков старого Галича збереглася майже вцілості до наших часів.

Найцікавіший та, мабуть, і найстарший напис є той, що його знайшов Й. Пеленський на південній стіні церкви, зовні, на півтора метра над землею. Він каже:

ВЪ КНЖНИІЄ МЬСТИСЛАВА [А ВЪ]
ДЕРЖѦВУ ИГНАТЬВУ ИСКАЛИ
ЛѦХА ВЪ ПЛОТЕНИЖИ И НЕ НА
ШЛИ ВЫКЛАДЕНО . ДАИЪ...
А Тому ПОСЛИ СИ ПОПОВЕ СТГО ПА
НТЕЛѢИМОНА лазоръ симеонъ... тьн СТЕФАНЪ ДИМИТРЪ БГДАНЪ
а кънѧзь Данлъ..... атниикомъ.... ніє жезлѡ
случаить.

Перша частина цього напису має першорядну вагу для визначення часу, коли була побудована церква Пантелеймона. Погоджуємося з Й. Пеленським, що тут мова про якусь подію, яка сталася на терені старого Галича, та що згаданий у написі Мстислав — це, мабуть, є Мстислав Мстиславич новгородський, тесть Данила Романовича, який князював у Галичі в 1219—1228. рр. і, за свідоцтвом Длуґоша, лишав там свого намісника.

Друга частина напису, що в ній згадуються „попове святого Пантелеймона", зберегла нам назву церкви ще з княжих часів. Те саме значення для нас має й інший, ледве читкий напис зі скороченнями „ц(е)р(к)о(в) с(вя)т(ог)о Пантелимон(а)" на третьому південному пілястрі.

Решта середньовічних написів на мурах церкви св. Пантелеймона менше важна. Це окремі імена чи вислови без глибшого значення. Деякі з них походять вже з польських часів, писані по-латині та по-польськи і мають часто дати з XVI—XVIII ст.

Темою багатьох рисунків, нашкрябаних чимось гострим на стінах церкви, є передусім церкви. Три такі рисунки подає Й. Пеленський, а ми бачили в 1940. р. ще один, на внутрішній стіні середущої апсиди, праворуч, на висоті 175 см. від землі. Він зображує високу церкву з дверми посеред фронту внизу та з широким вікном (?) над ними, прикриту простим шатровим дахом, на якому вгорі та обабіч внизу поставлені двораменні хрести. Не є виключене, що рисівник мав на думці саме фронт головної нави церкви Пантелеймона (рис. 19, ч. 2).

Далі, між рисунками є досить багато дво- й трираменних хрестиків, прикрашених спіралями та обвішаних якимись символічними знаками, що їх можна вважати каменярськими.

Підчас дослідів Й. Пеленського (1909 і 1911 рр.) церква св. Пантелеймона всередині була вкрита тинком, і дослідник тільки здогадувався, що під тинком мусить зберігатися багато цікавих та цінних для історії церкви написів чи датованих рисунків. Цей здогад дістав потвердження, коли відновлювалося костьол св. Станислава у 1926. р., після першої світової війни. Тоді на тесаних кам'яних бльоках стін під подвійною верствою тинку знайшлися в середині храму різні написи й рисунки. Їх копіюванням та фотографуванням зайнявся був тоді Лев Чачковський зі Станиславова, про що буде мова пізніше.

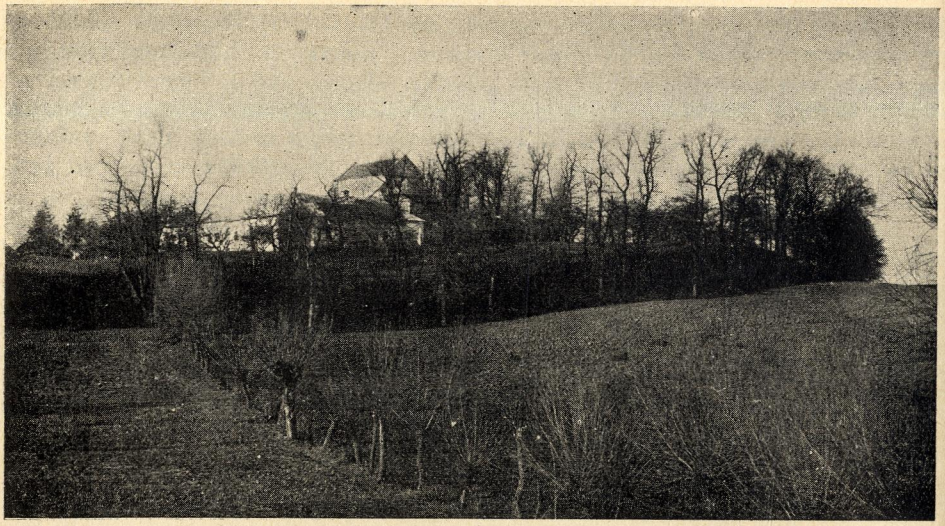

Рис. 10. Колишня церква св. Пантелеймона біля м. Галича серед зовнішніх, старших валів (фот. від сходу).

Сама історія цієї цінної архітектурної пам'ятки представляється так. Первісно це була церква Пантелеймона, тільки значно пізніше перемінена на костьол св. Станислава. На це вказує, опріч наведених вище двох написів з княжої доби, цілий ряд документів, починаючи від XVI. ст., та друкованих джерел аж до початку нинішнього століття.

Очевидно, при старій церкві св. Пантелеймона був і укріплений манастир, що з нього зосталися сьогодні наверху лише більші вали. Решту треба ще шукати в землі... (рис. 10).

Коли церкву перемінили на костьол, цього ми напевно не знаємо, але можна здогадуватися, що вже в XIV. ст. з неї зробили катедральний собор для архієпископа латинського обряду, а від 1367. р. збереглася назва церкви вже як костьолу св. Станислава.

Після перенесення латинського архієпископства до Львова у 1414. р. костьол Станислава перейняли в посідання галицькі парохи римо-католицького обряду і завідували ним ще в 1552. р. Мабуть, у 1575. р. знищили його татари [101], і він простояв пусткою понад двадцять років. А. Петрушевич твердить, що саме до цього часу треба віднести багато написів на стінах костьолу, і на доказ наводить чотири з них, датовані роками: 1552, 1584, 1590 і 1591. Цей здогад правильний тільки до певної міри, бо частина датованих написів на стінах костьолу Станислава походить з тих часів, коли він не був ще знищений (1539), або з часів, коли його відновили вже францісканці (1600, 1610, 1647, 1797).

В 1595. р. татари знову знищили Галич, і тоді згорів і дерев'яний кляштор францісканців у місті. Бездомні монахи домоглися через послів на соймі, що король Жиґмонт III наказав рескриптом з дня 5. травня 1596. р. віддати їм на осідок „костьол Станислава, що стоїть недалеко Галича на горбі, опустілий та залишений від многих літ, з цілим окруженням, замкне-

[101] А. Петрушевич: Истор. извѣстіе, 30.

ним ровом та валом". Водночас францісканці відбудували й перший свій кляштор у Галичі, і після того обидва вони існували в близькому сусідстві аж до часів цісаря Йосифа II, який скасував галицький кляштор, мабуть, в 1785. р., залишивши тільки один, біля св. Станислава-Пантелеймона. Тим самим розпорядженням були водночас скасовані й василіянські манастирі у Крилосі, Пітричі й на Соколі.

Вже в посіданні францісканців колишня церква св. Пантелеймона нераз зазнавала руйнації з різних причин. Мало це, приміром, місце підчас походу Ібрагіма Шейтана-паші в 1676. р. Тоді дуже потерпіли Галич і Крилос. Те саме повторювалося, напевно, нераз ще в XVIII. ст. На початку XIX. ст., у 1802. р., пожар знищив костьол і кляштор, і тоді багато документів погоріло.

Останнього найбільшого руйнування завдала Пантелеймонові-Станиславові перша світова війна. Підчас гарматного обстрілу храму в 1915. р. австрійські гранати майже чисто розбили порталь головного входу, так що зостались тільки обидва капітелі стовпів з лівого боку. Сильно потерпів тоді й верх дзвінниці. Віднову костьолу, крім порталю, закінчили монахи восени 1926. р. При цій нагоді зняли весь тинк зі стін в середині костьолу і залишили відкритими тесані бльоки мурів. На спідній верстві тинку завважено сліди фресок (колюмни зі звисаючими заслонами), а на відслонених кам'яних бльоках — згадані вище нові написи й знаки.

Після докладного обсліду давньої церкви Пантелеймона оглянув Й. Пеленський місця, відкриті Л. Лаврецьким та І. Шараневичем. Водночас перешукував він терен між Залуквою, Галичем і Крилосом, і знайшов кільканадцять нових місць, що про них зовсім не згадував І. Шараневич; в них, на думку Й. Пеленського, криються в землі останки ще інших будівель княжого часу.

На відшуканні цих нових, певних чи здогадних, місць колишніх будівель княжого часу на терені старого Галича скінчилися теренові досліди Й. Пеленського в 1909. р. Та між усіма цими румовищами все ще не було останків собору старого Галича.

За другим разом, в 1911. р., Й. Пеленський пробув уже в Крилосі цілих сім тижнів і тоді заходився шукати слідів старого собору. Оглянувши докладно терен, він прийшов до висновку, що собор „міг стояти там, де сьогодні є парохіяльна крилоська церква, яку поставив на місці старої коло 1500. р. дідич Марко Шумлянський" [102]. Чи мав він при цьому на увазі взагалі цілу площу, серед якої стоїть нині крилоська церква, а чи припускав, що нова церква стала просто на фундаментах старої, як те думав О. Чоловський, цього годі напевно сказати, але з його пробних розшуків кругом крилоської церкви виходить, що він схилявся швидше до другої можливости.

Й. Пеленський викопав у трьох різних місцях кругом церкви в Крилосі п'ять ям по три метри завглибшки і переконався, що „сьогоднішня церква побудована на румовищі, яке вкриває понад два метри грубою верствою старий терен, чорний від згарища". Це румовище походить, на його думку, тільки частково зі старого собору, а переважно є з нинішньої крилоської церкви, знищеної татарами в 1676. р. і відбудованої Й. Шумлянським у 1702. р., далі зі скасованого в 1785. р. василіянського манастиря і, нарешті, з цвинтаря (?), який був там в останніх віках.

Не натрапивши ніде на фундаменти Успенського собору княжого Галича, Й. Пеленський прийшов до переконання, що властиво „тим часом

[102] Halicz, 105, 113, 114, 119.

не можна ще вирішити, котра з двох частин городища — вивищення церкви чи „Золотий Тік" — була місцем первісного собору"[103]. Це нагадуємо тільки для остаточного вияснення авторства відкриття найцінніших досі пам'яток галицького князівства. А поза тим підкреслити треба, що хоча Й. Пеленському й не судилося знайти самих фундаментів старого собору, цього найважнішого, незаперечно вирішного аргументу в спорі про локалізацію центру старого Галича в терені, то все ж таки дослідницька інтуїція, без якої годі працювати в терені, підказала йому правильно, бодай в загальному, що „ця висока скала в виді язика, від XII. ст. також Крилосом звана... вона саме була цим замком, цим столичним городом руських літописів та „arx" оповідань Длуґоша". І десь на ній „стояла посередині найбільша твердиня, катедральний собор Успенія Богородиці з тесаного каменю. Біля собору був капітульний манастир з осідком єпископа, пізніше митрополита. Там був теж княжий двір з церквою св. Спаса".

На цьому скінчилися взагалі теренові досліди Й. Пеленського з метою відкрити остаточно останки старого галицького собору. Для доповнення своїх матеріялів про архітектуру старого Галича обслідив він ще сьогоднішні парохіяльні церкви в Галичі й Крилосі — першу, бо вона, на його думку, походить з перелому XIV—XV. ст., а другу як наслідницю старого собору.

Дальші досліди в терені на території старого Галича перервала перша світова війна на довгих кільканадцять літ. Не стало вже між живими майже всіх його перших дослідників: Ю. Захарієвича (помер 1898), В. Лущкевича (1900), І. Шараневича (1901), Л. Лаврецького (1910), А. Петрушевича (1913). З тих двох, що лишилися живі, О. Чоловський не виявляв уже після 1890. р. зацікавлення крилоською старовиною, а Й. Пеленський перейшов по світовій війні з науково-дослідчої роботи на педагогічний шлях.

І тільки в 1925. р. відновив досліди над княжим Галичем гарячий аматор-археолог, Лев Чачковський, емеритований радник Скарбової Дирекції в Станиславові, при видатній допомозі місцевого студента медицини, пізніше лікаря, Ярослава Хмілевського. Обидва вони досліджували саму тільки поверхню широкого поземелля колишньої столиці, систематично переглядали цілий терен, не поминаючи й розлогих лісів, і як наслідок своєї кількалітньої праці дали докладну мапу всіх укріплень, церквищ, селищ та могил старого Галича в катастральній поділці, з відповідним текстом, закінченим у 1932. р., який вже після смерти Л. Чачковського був надрукований другим з обох авторів у 1938. р.[104]

У своїй спільній праці автори подають спершу географічний опис поземелля й скупі відомості з літератури про доісторичні пам'ятки Галича, далі спис найближчих городищ та могил, перелічують фундаменти церков, відкопані І. Шараневичем, та румовища, знайдені Й. Пеленським, і додають до цього три нові місця, що їх вони самі відкрили[105]. Після цього пере-

---

[103] Halicz, 108.

[104] Лев Чачковський — Др. Ярослав Хмілевський: Княжий Галич, Станиславів 1938, 78 стор., з ситуаційним шкіцом та 7 обр. в тексті і долученим вирізком катастральної мапи.

[105] а) Церква неозначеного титулу на орному полі за останньою хатою Підгороддя, нижче битого шляху на Четверки. Побіч густо розсіяних куксів „білого каміння" знайшли там багато полив'яних цегляних плиток з підлоги; б) церква неозначеного титулу на „Качкові" в Крилосі, на парцелі Івана Тимуса, між останньою хатою села і цвинтарем (місце, на нашу думку, сумнівне); в) будівля невідомого призначення й невідомого часового походження на полі „Атаманівка" на Залукві (l. c., 20).

ходять до опису галицького города на підставі літописних відомостей і власних спостережень в терені.

Отже, город-твердиня старого Галича містився на горі в сьогоднішньому Крилосі (рис. 11). Він був поділений на дві частини. В північній частині був на „Золотому Току" княждвір із замковою Спаською церквою, а в південній частині стояла Богородична катедра-собор з капітульним манастирем. Ближчим визначенням місця собору автори не займаються, а тільки повторюють здогад Й. Пеленського, що, мовляв, храм стояв при-

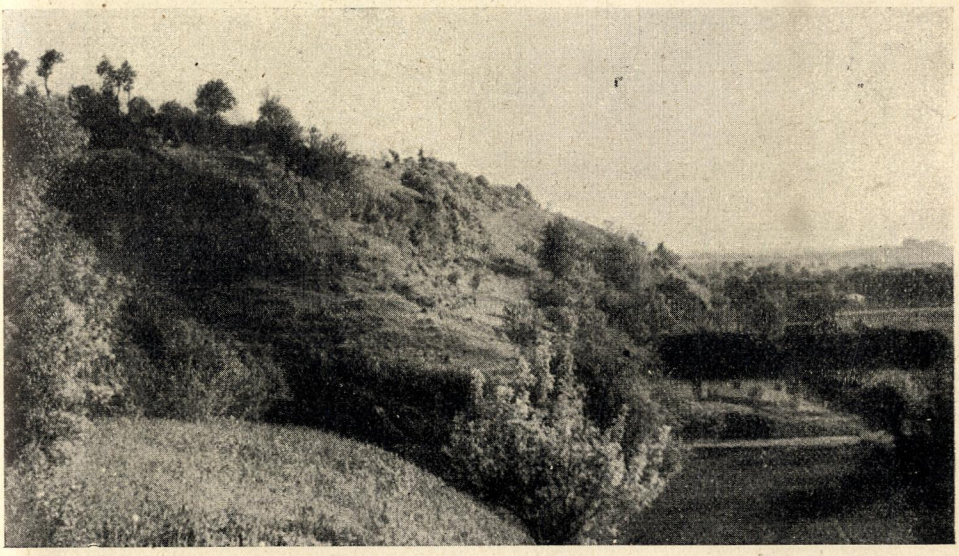

Рис. 11. Північний кінець крилоської гори, на північ від „Золотого Току" (фот. з „Юрівського").

близно в тому місці, де нинішня парохіяльна церква в Крилосі. Приналежний до собору цвинтар був, на їх думку, нижче церкви, в західній стороні, де сьогодні сад та парохіяльні будинки, бо там знаходяться при глибшому копанні людські кістяки, поховані за східним обрядом головами до заходу.

Простір - долинку між церквою і „Золотим Током" називає нарід ще сьогодні „базаром"; тому в старому Галичі мусіла там бути вільна площа для приїжджих купців та паломників у державні й храмові свята. Вирівняне підвищення на північному кінці крилоської гори нарід здавен-давна називає „Золотим Током", і там було місце, де стояв весь княжий двір, терем та господарські будинки.

Головною вулицею в замку старого Галича була та, що й сьогодні перетинає село Крилос (рис. 12).

У тісному зв'язку з галицьким городом був цілий ряд оборонних манастирів та церков на східному, високому березі Мозолевого потоку, які боронили столицю від сходу. Після них зостались тільки топографічні назви в терені: Прокалиїв сад з фундаментами церкви пророка Іллі, Штепанівка, Юрівське, Воскресенське з восьмикутнім фундаментом, Данилівське, Гречище та Іванівське.

Від заходу боронили підступи до столиці муровані, тому й оборонні церкви вздовж Лімниці: на Соколі [106], церква Кирила й Методія під „Дібровою", Полігон, Спаська церква на горі „Карпиця" та св. Пантелеймон, там, де Лімниця вливається в Дністер.

Від півночі оборонну ролю сповняли церкви на „Побережжі", в „Мниському саді" та Михайлівська в „Лавриновому Куті", манастир на городищі в Пітричі [107] і напевно захищена пристань на Дністрі.

Рис. 12. Головна дорога „Погар" з виглядом на Підгороддя в старому Галичі - Крилосі.

Південь города був боронений, головно, подвійною системою подвійних і потрійних валів, а Миколаївська церква в Долішньому Викторові [108], розташована в природно захищеному місці над Лімницею, правила за „форпост", висунений на 3 км на південь від зовнішніх (потрійних) валів пригороддя „Качкова".

Ціле місто Галич було за княжих часів широко розкидане по залуківській височині, від Дністра на півночі аж по ліс „Діброву" на півдні. Весь цей широкий простір називає Л. Чачковський п р и г о р о д д я м. Та це не зовсім правильне означення, бо пригороддя було при самому городі,

[106] Л. Чачковський виводив цю назву хибно від слова „скала".

[107] А. Петрушевич виводив цю назву від імени „Петро", що цілком можливе. Подібний ряд манастирів, які боронили доступ до центру столиці, був, приміром, у княжій Празі (за власними дослідами), в Кракові (O. Balzer: Stolice Polski, 1916, 37 — 38) та, мабуть, і в Великому Новгороді вздовж р. Волховця (Археолог. исследования в РСФСР 1934—1936, Москва 1941, 22).

[108] Л. Чачковський виводив назву цього села від здогадного слова „виктор-монах", що треба вважати неправильним. Згідно з уцілілим люстраційним актом галицького староства з 1556. р., нинішнє село було заложене тільки в 1538. р., і його назва походить, напевно, від основника Віктора. А яку назву мало невелике старше городище, що ми його досліджували в урочищі „Над стінкою", це сьогодні невідомо.

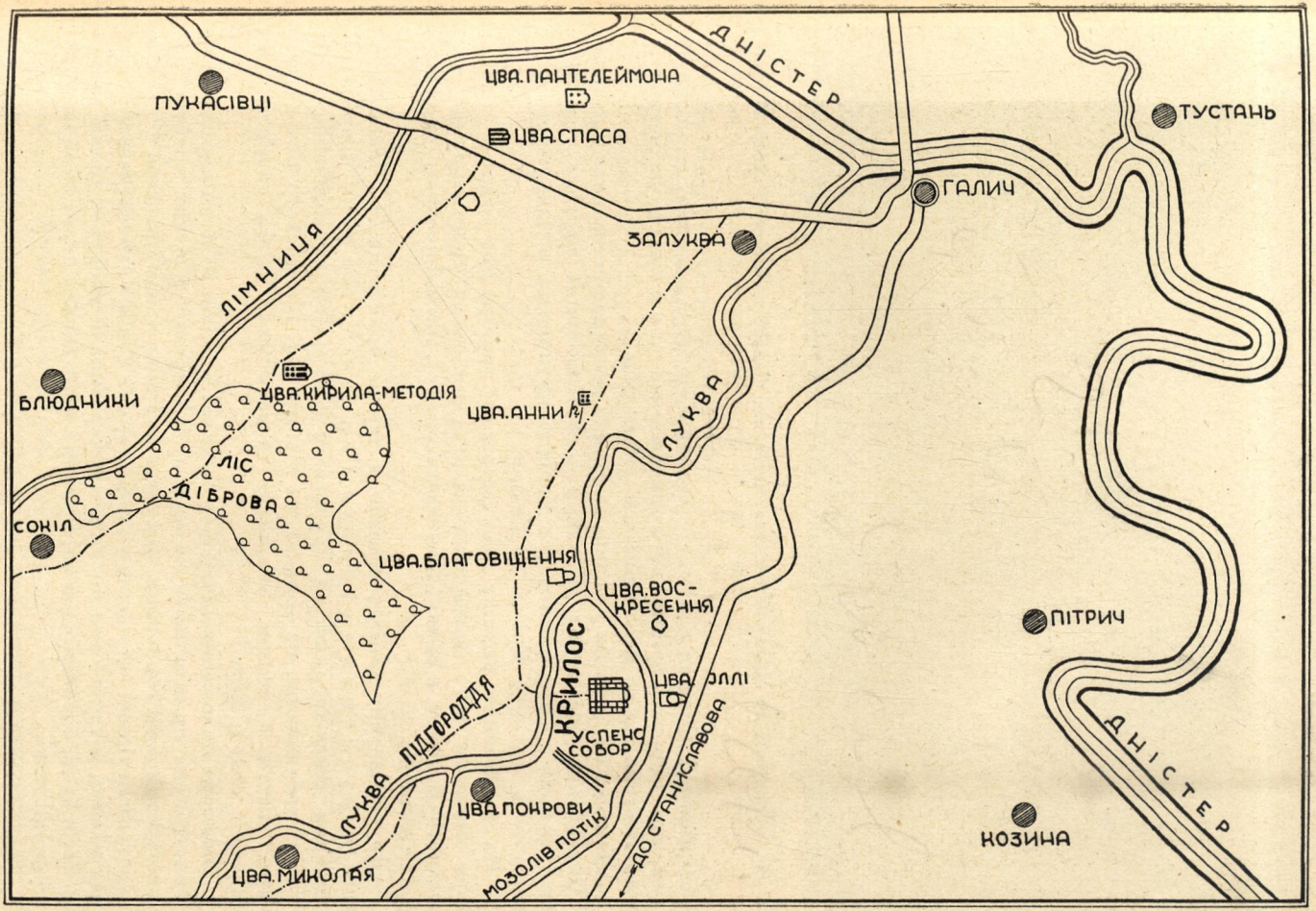

Рис. 13. Плян цілої території старого Галича з фундаментами княжих церков. За Л. Чачковським та Я. Хмілевським. (Оригінал мапи зберігається в Національ. Музеї у Львові).

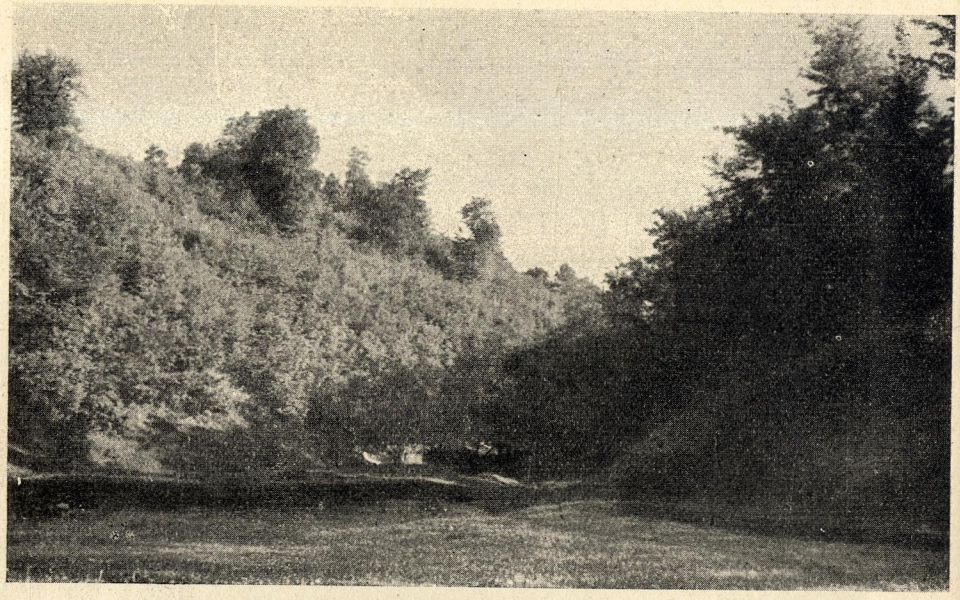

Рис. 14. Оборонний яр Мозолевого потоку (фот. від півдня) в старому Галичі - Крилосі.

між першими і другими валами — сьогодні це поле „Качків" — а під городом, при підніжжі крилоської гори було підгороддя, де й сьогодні є село Підгороддя та його присілок „Четверки".

На підставі дослідів у терені та старих топографічних назв відтворює Л. Чачковський на території галицького підгороддя частину головного шляху, що вів з Угорщини через Верецький перевал, а далі через Синевідсько — Болехів — Калуш до Галича.

На закінчення розділу про загальну топографію старого Галича автори подають ще льокалізацію в терені кількох топографічних назв Іпатського літопису, а саме: „Кривавого Броду", Михайлівського церквища та „Угольників".

Другу частину своїх розшуків у терені присвятив Л. Чачковський давнім укріпленням старого Галича[109]. Під ними розумів він укріплення замку-твердині на крилоській горі разом з укріпленнями манастирів, побудованих на горбках на лівому боці Мозолевого потоку, які, злучені системою водних укріплень та зовнішних валів, творили одну замкнену в собі цілість.

Вже саме положення галицької твердині в терені було з природи дуже оборонне. Вона примістилася на одному з широких плоских хребтів лімницько-бистрицької горбовини, між Луквою і Мозолевим потоком[110]. Город був доступний тільки від півдня і з цієї сторони був він забезпечений у двох місцях валами й глибокими ровами, що перетинали впоперек цілий хребет гори. Вали були, очевидно, сипані з глини і мали зверху дерев'яний частокіл та оборонні вежі.

---

[109] Княжий Галич, 54—75.

[110] Прізвище господаря Мозола подибується в метрикальних книгах сусіднього села Козина під 1778. р. (Княжий Галич, 5).

Рис. 15. Оборонний рів по південному боці „перших валів", що на південь від Успенського собору в старому Галичі - Крилосі. (фот. Я. Савка).

Перший з цих валів, внутрішній, що відділяв властивий город від пригороддя, ішов на віддалі коло 100 м на південь від старого собору. Первісно був у ньому лиш один перехід, там де й сьогодні головна крилоська дорога його перетинає. Це місце звуть „Воротищем", і саме там, за здогадом обох авторів, були літописні „Німецькі" ворота, що на них Данило поставив свій прапор у 1237. р. (рис. 16).

На південь від цього першого головного валу простягається широке поле „Качків", 42 морґи завбільшки, — колишнє галицьке пригороддя, — а за ним є від півдня другі, потрійні вали (рис. 17).

Крім цього, поперек „Качкова" є слід ще одного, нині вже сильно розораного валу, а недалеко нього видніється широко розсіла „Галичина могила", що про неї була вже раніше згадка. Обидва автори думають, що на ній стояла обсерваційна вежа.

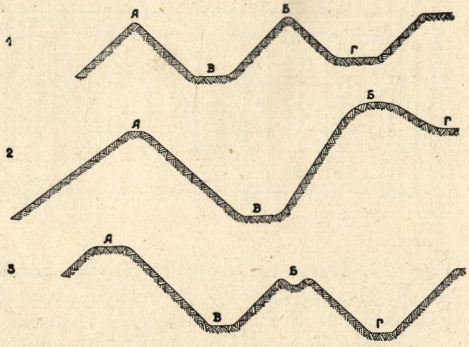

Рис. 16. Профілі перших валів на південь від катедрального Успенського собору в старому Галичі - Крилосі. За Л. Чачковським та Я. Хмілевським. 1. По західному боці „Воротища". — 2. По східному боці переходу, що на південь від митрополичої палати. — 3. При західному кінці валів, від сторони р. Лукви. (А—Б: вали; В—Г: рови).

Інші вали берегли безпеку столиці від північного заходу, а краєм яру Мозолевого потоку був висипаний довгий вал для забезпечення города від сходу. Та з цього боку дуже влучно використали для оборонних цілей Мозолів потік.

Крім головних галицьких укріплень, були ще посередні, лучникові укріплення, що творили перехід від укріплень города до укріплень сусідніх манастирів за Мозолевим потоком.

Свої власні укріплення мали також і манастирі по правому боці Мозолевого потоку:

1) манастир пророка Іллі в „Прокалиєвому саді",
2) манастир св. Стефана на „Штепанівці",

3) манастир св. Юрія на „Юрівському“,
4) поляна „Гречище“ на горі,
5) манастир св. Івана на „Іванівськім“,
6) „Туркова“ — більша площа нижче „Іванівського“.

Приблизно на висоті „Штепанівки“ та „Юрівського“, на схід від них, зачинається зовнішній вал 2360 м. завдовжки, що від цього місця йде

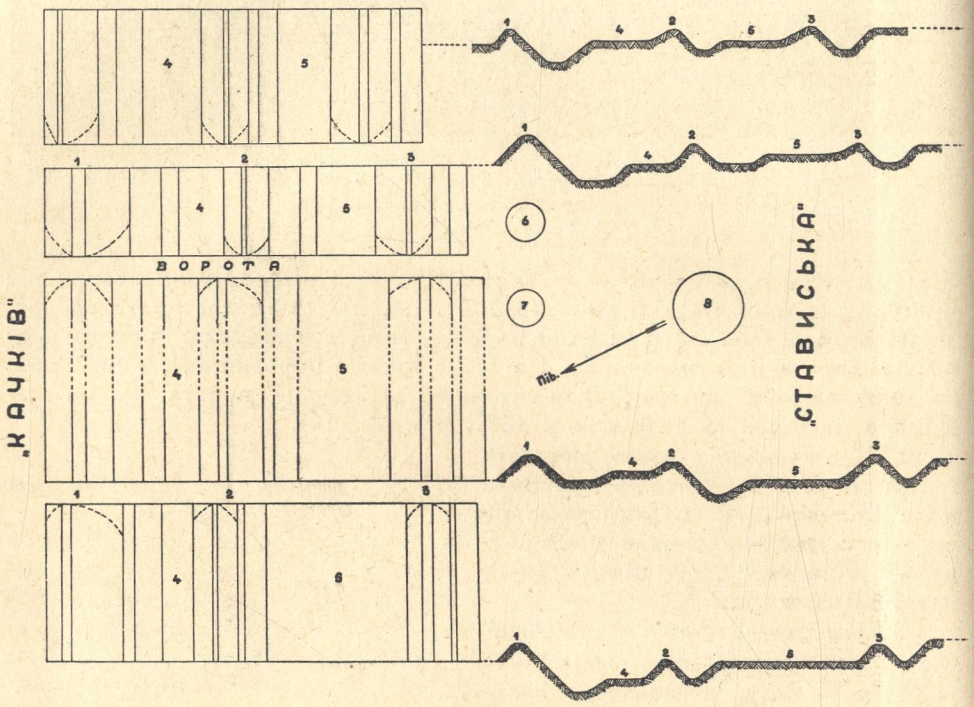

Рис. 17. Плян та перекрій других валів по південному боці галицького пригороддя. За Л. Чачковським та Я. Хмілевським. (Оригінал пляну зберігається в Національ. Музеї у Львові). 1—3. Перший, другий і третий вал (чотири вирізки). — 4—5. „Оружні площі“ (place d'armes). — 6—8. Оборонні вежі по зовнішньому боці воріт у валах.

в південному напрямі і кінчиться в місці „за валком“. Цей цілий вал творить майже рівну лінію, яка була крайною зовнішньою охороною галицького города від сходу.

На цьому закінчили Л. Чачковський та Я. Хмілевський опис укріплень старого Галича, як вони представляються сьогодні на поверхні терену (рис. 18), залишаючи перевірку своїх вислідів, головно щодо могил та насипів під оборонні вежі, до часу нових археологічних дослідів у Крилосі. Це й було частинно зроблене нашими дотеперішніми розкопами.

Крім досліджування поверхні терену давнього Галича, що його провадили Л. Чачковський та Я. Хмілевський спільно, були праці, які виконав сам Л. Чачковський. До таких треба зачислити насамперед прочитування написів та рисунків на внутрішньому боці стін св. Пантелеймона підчас реставрації храму в 1926. та 1927. рр.

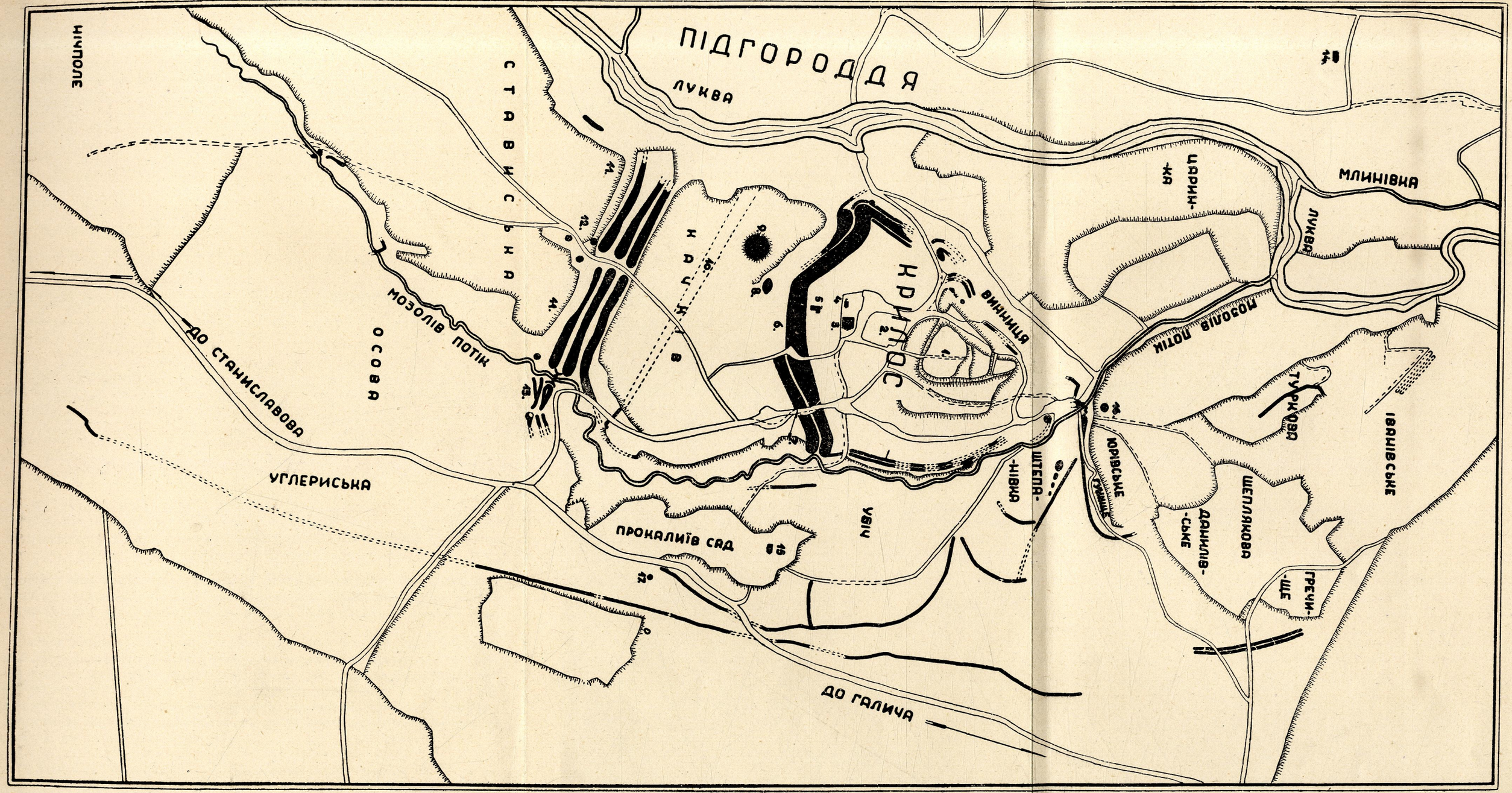

Рис. 18. ПЛЯН УКРІПЛЕНЬ СТАРОГО ГАЛИЧА. (За Л. Чачковським та Я. Хмілевським). — 1. „Золотий Тік". — 2. „Базар". — 3. Успенський катедральний собор. — 4. Парохіяльна Успенська церква в Крилосі. — 5. Митрополича палата („нові палаци"). — 6. Перші вали. — 7. „Воротище". — 8. Оборонна вежа. — 9. „Галичина могила". — 10. Розкопаний старий вал. — 11. Другі вали. — 12. Три оборонні вежі. — 13. Продовження других валів і тама на Мозолевім потоці. — 14. Благовіщенська церква. — 15. Церква пророка Іллі. — 16. Воскресенська церква. 17. Оборонна вежа. Чорними грубшими лініями зазначені оборонні вали, місцями порозкопувані. (Оригінал мапи зберігається в Націон. Музеї у Львові).

Л. Чачковський зарисував тоді до альбома, що сьогодні в наших руках [111], кільканадцять написів і рисунків вже з польських часів, а з трьох нечитких найдовших написів, легко ритих якимось гострим приладом на кам'яних тесаних бльоках, зробив тільки фотографічні знимки, не можучи їх ніяк розшифрувати. І саме ці три написи були найцінніші для нас, бо зі світлини видно, що вони є кириличні і можуть походити ще з княжих

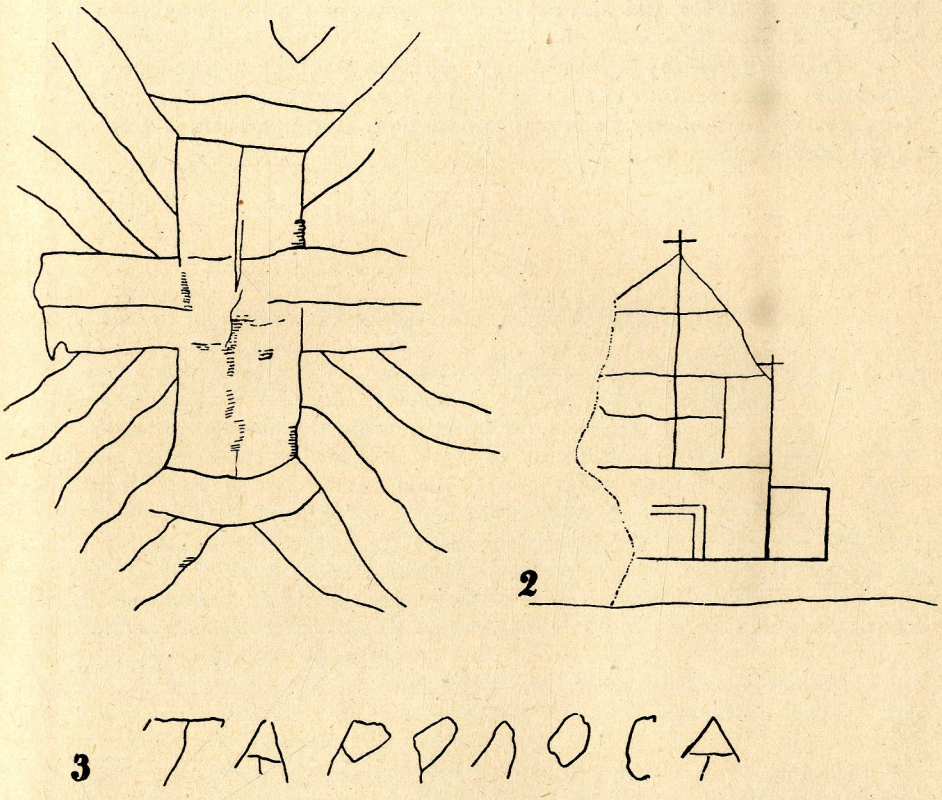

Рис. 19. Середньовічні рисунки й напис на стінах церкви св. Пантелеймона біля Галича.

часів. Два з них знайдено на північній стіні, третій зберігся на західній стіні ліворуч від головного порталю. Змісту всіх трьох написів не можна навіть приблизно догадатися, тим більше, що вони писані свого роду курсивом.

Читких написів і рисунків з пізнішого часу збереглося в середині церкви п'ять на північній стіні, чотири на середущій апсиді, два на південній стіні та три на західній стіні. З них два написи кириличні, але вони є тільки дрібні уривки, а десять написів латинських з датами 1586 (двічі) та 1591 (двічі). Між рисунками переважають хрестики. Частину цих написів францісканці затерли тепер цементом, а друга частина вже не така читка, як 16 літ тому (рис. 19).

[111] Альбом Л. Чачковського — це рисунковий зшиток формату 25 × 16 см. з 16 нумерованими (заповненими) та 2 нумерованими листками, в якому всі написи й рисунки скопійовані по змозі вірно, бо автор був добрим рисівником (Музей НТШ, ч. інв. 22699).

Другою заслугою Л. Чачковського було пильне збирання топографічних назв з цілої широкої території старого Галича, при чому він знайшов багато інтересних та цінних вказівок щодо простору колишньої столиці. Увесь цей матеріял, зібраний, мабуть, в 110 селах, передав Л. Чачковський М. Кордубі до Варшави для дальшого вжитку.

Крім цього, зібрав Л. Чачковський багато відомостей про різні дрібні знаходи в Крилосі, які матимуть своє значення при теперішніх розкопах там.

Та найтривкішу й найбільшу вартість має все ж таки його і Я. Хмілевського мапа старих галицьких укріплень, яких сліди при теперішньому посиленому польовому господарстві поволі затираються, а зчасом в більшості чисто щезнуть.

IV.

ВІДКРИТТЯ КАТЕДРАЛЬНОГО УСПЕНСЬКОГО СОБОРУ

Дальші пошуки пам'яток старого Галича, а зокрема останків його катедрального собору перервала перша світова війна, і тільки з 1934. р. мені довелося продовжувати працю в цьому напрямі.

Перше зацікавлення старим Галичем виникло в мене ще до першої світової війни, коли я як студент археології Львівського університету стрічав у фаховій літературі описи розкопів перших його дослідників.

Одначе особисто побував я в Крилосі тільки в місяці вересні 1929. р. Тоді разом з Л. Чачковським оглянув я майже цілий широкий терен колишнього столичного города, при чому в с. Блюдники знайшов незнане ще неолітичне селище серед лану „Іванечкове поле", а на Соколі виявив існування другого такого селища.

У самому Крилосі, при самому вступі на „Золотий Тік", виявив я тоді в придорожньому шкарпі - спаді на обійстю Семка Шляхтича кілька збіжжевих ям стіжкуватої форми, ширших унизу, ніж угорі, та кілька могил під кам'яними плитами, без могильних дарів; ці могили розкопав був колишній управитель митрополичих дібр у Крилосі Василь Собчишин. Одна з них була подвійна — мати з дитиною. Назбиране по „Золотому Току" черепʼя походило з XI — XII. ст. Власники яринних городів на „Золотому Току" оповідали про різні давніші дрібні знаходи, а знаходи з останнього часу передавали вони Л. Чачковському. Все те разом укріпило мене вже тоді в переконані, що тільки там, в безпечному місці на самому верху крилоської гори, міг стояти колись галицький княждвір.

В місці „Воротище", де в свіжому обриві землі добре видно було перекрій великого валу, завважив я по західному боці дороги у валі сліди дерев'яної конструкції для його скріплення, а над нею, під самим нинішнім верхом валу, останки спалених дошок та глину начервоно випалену. Був це, по всякій правдоподібності, спід спаленого частоколу чи оборонної вежі при воротах.

Під крилоською горою, над р. Луквою, знайшлося на городі біля митрополичого фільварку багато керамічних фраґментів з характеристичним орнаментом, що його робили зубчастим колісцем [112]. Походять вони

[112] Збірка їх, привезена в 1909. р. з Крилоса В. Щербаківським, переховується в Нац. Музеї у Львові.

з XVII. ст. З того можна б зробити висновок, що в цьому місці стояв уже тоді мешкальний будинок, може теж осідок управителя митрополичого фільварку.

Підчас оглядин колишньої церкви св. Пантелеймона годі було прочитати знайдені Л. Чачковським перед трьома роками три довгі написи в середині церкви. Можна було тільки ствердити, що характер їх письма подібний до того, яким виконаний напис зовні церкви з важною згадкою про володіння Мстислава. Перед головним входом у церкву, на купі каміння з розбитих у 1915. р. стін храму, лежали великі кусні різьби архівольти з плетінковим орнаментом, але дістати їх у монахів до музею мені не вдалося.

Тоді, за першим побутом у Крилосі, бачив я також три місця старих церков, що їх розкопували Л. Лаврецький та І. Шараневич. Передусім оглянув я на полі „під Бідуном" місце здогадного собору І. Шараневича, але знайшов там тільки місце з великою кількістю розкиданого румовища, бо самих фундаментів церкви там уже нема. Їх, щоправда, законсервував був Л. Лаврецький у 1885. р., але опісля, в 1900. р., знову досліджували фундаменти апсид, потім у 1906. р. копали там щось три дні і тоді, мабуть, знов відкрили фундаменти, та не засипали їх назад, а селяни геть чисто їх відтак розібрали.

Зате фундаменти Спаської церкви, муровані з ріняків на досить добрій, ще твердій мулярській заправі, збереглися непогано, і тільки австрійський оборонний форт з часів першої світової війни поперетинав їх у кількох місцях. Тут же знайшлося на поверхні терену трохи керамічних фрагментів княжої доби.

Так зв. „Поліґон" зберігся ще краще. Він увесь заріс травою, місцями й терниною, але його обриси ще зовсім добре видно. Кругом нього по полю розсіяні дрібні куски румовища та череп'я княжої доби.

Вже ці перші оглядини Крилоса й його околиці переконали мене вповні, що тільки там міг бути центр давнього столичного Галича. З природи незвичайно сильно захищене місце та могутні земляні укріплення — все те куди імпозантніше, ніж усі знані мені з автопсії галицькі городища — не допускали щодо цього найменшого сумніву. До того долучалася ще відома традиція, зв'язана з нинішньою парохіяльною церквою як колишнім соборним храмом. Усе разом виразно і вповні переконливо говорило про те, де був колись галицький княждвір та столичний собор, що їх останків у землі став я шукати тільки п'ять років пізніше.

А самий факт, що новий Галич був перенесений на місце, віддалене на цілі 6 км від центру старого, княжого Галича, виявився теж не єдиним в історії давніх руських городів. Для приміру назвемо лише кілька важніших випадків: городище старого Смоленська IX — X. ст. віддалене теж на 7 км від нинішнього м. Смоленська [113]; городище попередника Великого Новгорода IX — X. ст. лежить на віддалі 3 км від нього [114]; старим Ростовом вважають Сарське городище, віддалене на кілька кілометрів від сьогоднішнього м. Ростова [115]; на Волині змінили своє положення, приміром: Шумськ та Пересопниця [116]; а в Галичині, крім Галича, подібне пізніше переміщення міста сталося, приміром, в Теребовлі, яка за часів князя Василька була розташована, згідно з нашим на археологічних знаходах

[113] История СССР, III—IV, видання АН СССР, ИИМК, Москва-Ленінград 1939, 464.
[114] Там же, 465.
[115] Там же, 471—472.
[116] В. Антонович: Труды XI. археол. съѣзда, I, 152, 154.

спертим здогадом, на місці теперішнього села Зеленча, на віддалі 3 км від нинішньої Теребовлі [117].

Мої перші розкопи в 1934. р. були досить короткі. Залишаючи розшуки самого собору на час після ознайомлення з загальним культурно-історичним підложжям давньої столиці, провів я тоді тільки пробні розкопи в двох місцях, що про них хотілося мати передусім певність.

Ще підчас перебування Л. Чачковського в Крилосі господар Іван Межиріцький (ч. д. 110) викопав на своїому городці, що біля подвір'я, різьблений камінь з колюмни, а другий подібний залишив у землі. Щоб добути й цю другу різьбу, Л. Чачковський разом з Я. Хмілевським провели зонду-шурф у цьому місці, але різьби не знайшли, тільки натрапили на глибині 1 м. на верству каміння, яку визначили як верх фундаменту церкви, а саме як підвалини Спаської двірської церкви. Дальші розшуки вони залишили, одначе вже на цій підставі заявили, що Спаська двірська церква могла стояти тільки там [118].

Для перевірки цього здогаду, що — на випадок потвердження — незвичайно влекшував би відшукання колишнього терему на „Золотому Току", розпочав я свої теренові праці в Крилосі саме від перекопання згаданого городу біля хати ч. 110. В результаті виявилося, що на цілому його просторі залягає культурна верства княжої доби, 1 м. завгрубшки, в якій, крім великої кількости череп'я глиняного посуду XII — XIII. ст., знайшлися куски полив'яних цегляних плиток, фраґменти скляних браслетів, куски будівельного вапняку („білий камінь" за місцевою термінологією) та звірячі кістки як кухонні відпадки.

В північній частині розкопуваного городця показалася на глибині 85 см. верства дрібніших кусків вапняка та ріняків, коло 10 — 15 см. завгрубшки, з досить рівною поверхнею, в яку разом із затвердлим болотом було втоптано багато тваринних кісток, череп'я і трохи кусків цегляних полив'яних плиток. Спід цієї верстви не був рівний, а до різної глибини втиснутий у залягаючу під ним культурну верству княжої доби. Була це, отже, якась вибрукувана дрібним камінням площа чи радше дорога, що вела, може, з півночі, від „Золотого Току", на південь, до головної дороги города.

Продовження відкопаної частини цієї дороги в південному напрямі виявив був ще попереднього року на своїому подвір'ї сусідній господар Бартко Вацвін, одначе на північ від цього місця, на полі господаря хати ч. 111, знайшли ми вже за третім штихом жовтий лесовий материк, а в гумусі над ним тільки трохи череп'я княжої доби та кілька кусків полив'яних цегляних плиток. Груба культурна верства в розкопаному нами першому місці не сягає вже туди. Тому виходило б, що колишня дорога — якщо це справді вона — мала саме в цьому місці закрут. Продовження її треба ще шукати в терені, одначе це утруднюють селянські хати, досить густо розміщені на „Базарі".

Другим об'єктом, що його я досліджував першого року, була „Галичина могила" на найбільшому вивищенні посеред давнього пригороддя, на „Качкові".

Цю могилу розкопував уже Т. Земенцький в 1883. р. [119], і тоді, за

[117] Я. Пастернак: На слідах галицьких княждворів (Літер.-наук. додаток до „Нового Часу", Львів, 7. І. 1939).

[118] Княжий Галич, 27.

[119] „Zbiór wiadom. do antropol. krajowej", VIII, 1884, 93.

його словами, вона була ще неторкана, хоча вже значно розорана, мала 36 м. в промірі й півтретя метра заввишки. Він розкопав її старою методою, двома ровами навхрест, до глибини трьох метрів і знайшов у насипі лише кілька дрібних черепків і вугликів та всього одну кісточку. На глибині 190 см. знайшлася тоді, приблизно посередині могили верства чистого піску 30 см. завгрубшки, чимраз тонша в напрямі до країв могили, а під нею залягала знову тверда вбита глина, в якій подибувалися черепки ще до глибини 20 см. Глибше був, на думку Т. Зємєнцького, вже, мабуть, нерушений цілець. Ніякого кістяка, ні цікавіших пам'яток в „Галичиній могилі" не було, і тому автор розкопів не міг вирішити, чи могила була пам'яткова, чи сторожева. Можливо, мовляв, одне й друге мало там місце.

Після цього Й. Пеленський розкопував „Галичину могилу" в 1911. р., теж ровом навхрест [120], але теж, очевидно, нічого примітного в ній не знайшов.

В часі першої світової війни російські війська викопали були в 1915. р. посеред могили два більші схови та добіговий рів до них від сходу, і це значно здеформувало й знов обнизило могилу.

Я розкопав тепер посеред могили коло в промірі 15 м. до глибини 180 см., тобто до підошви могили, і знайшов у насипі тільки дуже мало черепків княжої доби — значить, могила походить з княжої доби — а, крім цього, кілька грубих черепків культури так зв. „українського („трацького") гальштату" (1000—800 до Хр.), чорнених з одного боку, та трохи крем'яних, досить патинованих атипічних відлупків. Глибше підошви прокопав я далі до глибини 285 см. від верху тільки північно-західну частину могили, яка була ще нерушена нічиїми розкопами. Виявилося, що аж до тої глибини земля була сипана, не цілець, але в насипі було вже тільки грубе гальштатське череп'я. Під цим старшим засипом показалося дно землянки у вигляді овальної, мабуть, ями, пів метра завглибшки, з невеликим огнищем при самій стіні. Збоку, над краєм ями, були в одному місці поруч три круглі чорні плями, мабуть сліди від вбитих в землю трьох тонших коликів. Приналежний до землянки терен творила в цьому місці верства гумусу на жовтому лесі, 70 см. завгрубшки, так що відслонені три чорні плями походили від найглибше вбитих коликів, а решта з них, що творила слід верхньої частини землянки, стриміла первісно ще в верхньому гумусі, і тому тепер не видно було її слідів. На дні землянки лежали тільки кінський зуб, частина тваринної кістки від коліна та кілька типових черепків.

Загалом виходить, що на „Качкові", в місці з природи дуже захищенім, було в самому кінці бронзової доби селище; на це, крім знаходів у „Галичиній могилі", вказують також фраґменти кераміки, що часто подибуються по цілому „Качкові" і поза „Галичиною могилою". Десь пізніше були ці землянки зарівняні землею, а в княжій добі на місці одної з них висипали названу могилу, що не мала нічого спільного з якимибудь похоронами. На нашу думку, могло це справді бути, як здогадувався Ф. Свистун, місце інтронізації перших галицьких князів ще задовго перед Володимирком, а відтак, коли цей звичай пережився чи був, може, Церквою заборонений, могила залишилася історичним місцем. Не думаємо, щоб на ній стояла пізніше оборонна вежа, як припускав Л. Чачковський, бо в такому разі боярин Ілля Щепанович не міг би впровадити на неї Мстислава пересопницького — перешкодою в цьому була б ота саме вежа. До того ж „Га-

[120] Згідно з усною інформацією Івана Тимуса з Крилоса, який був одним з робітників при цих розкопах.

личина могила" стоїть трохи оподалік від великого оборонного валу, так що її зв'язок з ним був би трохи неясний.

Розкопи наші в наступному 1935. р. розпочалися на полі господаря Івана Сорочинського, за його хатою (ч. 48), що стоїть на горбі по другому боці „Вивозів", коли дивитись від сторони „Золотого Току". Причиною вибору саме цього місця був факт, що весною того року на самій межі від „Вивозів", за 10.50 м. на північ від хати, знайшовся срібний скарб з трьох пар ковтків київського типу різної величини. Він був загорнений у якийсь полотняний платок, з якого зостались ледве помітні клаптики, приліплені патиною до ковтків (табл. XV, 1).

У викопаних за хатою І. Сорочинського двох зондах-шурфах, 1 × 2 м. та 6.5 × 2 м. завбільшки, при межі від „Вивозів" виявилось подібне наверствування терену, як і на подвір'ї Івана Межиріцького, на здогаднім Спаським церквищі: культурна верства княжої доби цілий метр завгрубшки, в ній досить багато череп'я, тваринних кісток з м'ясної їжі та дрібних грудок перепаленої глини, а під нею суцільний брук з дрібних ріняків та з кількох кусків „білого каменю". Під бруком залягала верства темної землі 60 см. завгрубшки, перемішаної з жовтою глиною й дрібними вугликами, а під нею був уже лесовий материк — жовта глина з вирівняною поверхнею.

В обох зондах-шурфах брук ішов у східному напрямі далі, в сторону Мозолевого потоку, а в західному в сторону „Вивозів", кінчався за якого пів метра перед придорожним шкарпом. Можливо, що це було вибруковане подвір'я, бо в одному місці знайшлися на відкритій частині бруку подовгасті рівці в напрямі північ - південь, неначе слід від коліс, так зв. „колія" [121]. Не виключене також, що це була дорога, яка вела з города до „задніх воріт" з боку підгороддя або до тами на Мозолевому потоці біля „Воскресенського". У всякім разі простежити продовження цієї здогадної дороги дуже важно, бо від цього залежить наочний доказ існування „задніх воріт" там, де їх поклав Л. Чачковський.

Слід також зазначити, що, за оповіданням власника поля, сьогоднішній терен на межі від „Вивозів" і вздовж неї був до першої світової війни пів метра вищий і тільки він розрівняв-знизив його. Це міг бути слід якогось оборонного валка, киненого вздовж дороги чи подвір'я, або це була просто земля, викинена на боки при прокладанні дороги у „Вивозах", яка на думку Л. Чачковського [122], не існувала ще в княжих часах і її виробили в природнім вибої вже пізніше, коли на лівому березі Мозолевого потоку став ряд селянських хат.

Тільки після цих перших, так мовити б, орієнтаційних розкопів взявся я до систематичних дослідів над старим Галичем. Хронологічним порядком прийшлося, очевидно, зачати від прослідження того д о і с т о р и ч н о г о антропогеографічного підложжя, що на ньому виросла пізніша княжа столиця — старий Галич.

Для цього я заходився передусім розкопувати ряд могил на терені Крилоса й Підгороддя. Ці розкопи та в парі з ними вивчення давніших археологічних знаходів, виявили, що територія старого, княжого Галича була замешкана, напевно, вже в старшій кам'яній (палеолітичній) добі і те саме можна сказати про молодшу кам'яну та перехідну (енеолітичну) добу. Від старшої бронзової доби є так само безсумнівні сліди постійного засе-

[121] Точнісінько такий слід від коліс на вибрукуваній дорозі з X. ст. відкрили ми свого часу (1925—28) при археолог. розкопах по південному боці катедри св. Віта на Градчанах у Празі (K. Guth: Praha, Budeč a Boleslav, Прага 1934, 19 і табл. V).

[122] Княжий Галич, 32, 68.

лення цих околиць народом з так зв. комарівською культурою. Це багато могил, що до них треба ще розшукати приналежні селища. Сюди належить і просторе селище з пізньою трипільською керамікою у Викторові, біля церкви св. Миколая.

Під сам кінець бронзової доби, а може, вже на початку залізної доби зайшли були на крилоську гору носії „українського гальштату" з типовою чорненою керамікою і досить густо її заселили. На цьому уриваються сліди постійного замешкання території старого Галича в доісторичний період. Одначе сюди заходили бодай від часу до часу ще й пізніше. На це вказує середньо-лятенська фібула з Галича, занесена сюди, може, скірами чи бастарнами, а далі багато срібних римських динарів як доказ, що римські купці, які вели торгівлю з народом так зв. липицької культури в Подністров'ї, відбочували сюди від головного Дністрового торговельного шляху. Дальшим слідом торгівлі, цим разом з Візантією, є знайдений у 1908. р. срібний скарб із Крилоса, з доби переселень народів. І тільки від княжих часів крилоська гора була знову постійно замешкана, при чому найстарші сліди цього замешкання не сягають поза X. ст. назад.

З історичного боку дуже важними виявилися дві могили, що їх я розкопав у лісі „Діброва", на захід від Підгороддя; тому про знаходи в них розкажу ближче.

Могила I. — в лісі „Діброва", відділ VI, один метр заввишки, 14 м. в промірі. У насипі знайшлося досить багато більших вугликів, але жадного черепка.

Майже точно посередині могили показалася прямокутня могильна яма, 280 × 70 см. завбільшки, в напрямі від північного заходу до південного сходу. В північно-західному кінці ями знайшовся на глибині 90 см. череп кінський з поржавілою залізною вуздечкою між зубами, а на самому дні ями лежав випрямлений людський кістяк, головою до північного заходу (вже за християнським обрядом), в стані дуже сильного розкладу, так що з нього зосталося тільки ліве рам'я й долішня частина правої ноги.

Біля незбереженої вже голови небіжчика стояв цілий горщик з ширшою шийкою, 242 мм. заввишки, точений на ганчарському колі [123]. По всій могилі було розкидано 17 золотих та близько 20 срібних бляшок з вибитим стилізованим орнаментом і з маленькими дірками краєм до пришивання на одіж. З того, що бляшок було більше на обох кінцях могили, можна здогадуватися, що шкіряний кафтан, дрібні сліди якого ще зосталися під срібними бляшками, був ними обшитий, головно, вгорі та внизу. На висоті грудей небіжчика лежала одна намистина з карніолю й маленький бронзовий ґудзик. На рівні живота знайшовся золотий перстень з карніолевим (сердоліковим) „очком", два довгі пружки (178 і 194 мм.) золотої неорнаментованої бляшки в 6 мм. завширшки й три малі куски золотої неорнаментованої бляшки, два перстені-кільця з золотого дроту, чотири куски неорнаментованої грубшої срібної бляшки з дірками до прибивання, дві великі залізні стріли, половина залізної пряжки та тонка бронзова пряжка, ще з куском ременю, обвинена в клапоть тонкого полотна.

Біля кости правої ноги небіжчика лежала дерев'яна ручка нагайки, якої кінець був закований у срібну, подекуди золочену, гарно орнаментовану бляху. Між колінами і стопами кістяка знайшлися три тридільні шкіряні прикраси до кінської упряжі, покриті бронзовими посрібленими бляшками. На місці лівої п'яти лежало одно залізне стремено. Нарешті,

[123] Близьку аналогію до цієї посудини бачили ми в Археолог. музеї в Будапешті зі старомадярської могили в Тіса-бура (ч. інв. 20—1934).

приблизно в половині довжини могили лежало дванадцять кусків залізного окуття сагайдака. Під останками кістяка й по обох його боках збереглися скупі останки дощок, але ця домовина була, мабуть, без віка.

Могила II. — на віддалі яких 500 м. від попередньої, біля лісової рогачки, один метр заввишки, 16 м. в промірі. У глиняному насипі зверху було досить багато вугликів, знайшовся також один неорнаментований черепок з посудини, ліпленої вільноруч.

На глибині 30 см. показався у східній частині могили подовгастий (100 × 200 см.) насип з великих ріняків, у напрямі схід-захід, а на ньому знайшлося кілька черепків з посуду, ліпленого вільноруч, одно ціле дно такої посудини, 11 см. завширшки, та кілька дрібних спалених, мабуть тваринних, кісток. Цей кам'яний насип, перемішаний з чорною землею, ішов на 110 см. углиб, а під ним в східній частині цієї просторої могильної ями лежав випрямлений людський кістяк головою до північного заходу, ногами до південного сходу (теж за християнським обрядом), так само сильно роз'їдений гумусовими квасами, так що голова являла собою лише ясно-попелясту груду глини і не можна вже було визначити положення рук.

Поруч голови небіжчика знайшлися два ковтки-кільця з поганого срібла, вздовж лівого рамена лежала кінська голова з залізним удилом між зубами. Біля неї лиш ледве виднілися останки дерев'яного сідла і одно залізне стремено. Коло лівої ноги внизу лежала залізна пряжка, недалеко неї між ногами небіжчика залізний ножик та друге стремено, але не з одної пари. Біля правого стегна небіжчика було кілька кусків залізного окуття сагайдака й чотири залізні стріли, а трохи нижче шматок заліза, чисто роз'їденого іржею.

Цікаво відзначити, що описана прямокутня яма була виповнена під кістяком до глибини 1 м. камінням та чорною землею, а на її дні, півтретя метра від верху могили, була вибрана посередині ще кругла яма, 45 см. в промірі, 55 см. завглибшки, з прямовисними стінами й рівним дном, теж виповнена чорною землею. Призначення її не розгадане, бо для самого підсипу під небіжчика її не вибирали. Можливо, що там була покладена якась похоронна жертва чи щось інше органічне, злучене з похоронним обрядом, що його вже чисто „стравили" гумусові кваси.

Обидві могили, прикметні кладенням кінських голів біля небіжчика, є першими досі в Галичині пам'ятками старих, літописних угрів та першим слідом їх переходу на переломі IX — X. ст. з Київщини через Подністров'я й територію старого Галича в сторону Карпат, а там через Верецький перевал на Закарпаття і вздовж рік Ляторчі, Бодроґу й Тиси в їхню теперішню вітчину. Що саме туди, у наддунайську низину, через Галичину й Карпати, йшла їхня дорога з літописної Леведії (мабуть, край між долішнім Доном і Дніпром), твердив уже мадярський літописець Анонім у XII. ст., але тільки тепер знайшлося наочне потвердження цього факту по цей бік Карпат, хоч на Закарпатті вже здавна вказували на це подібні могили перших мадярських прибульців у Підполоззі, Сваляві, Малій Добрій, Берегові та Хусті [124]. Оцей вислід наших розкопів вповні згоджується з висновками останньої праці будапештського археолога Н. Феттіха в тому ж напрямі [125].

---

[124] J. Pasternak: Die ersten altungarischen Grabfunde nördl. der Karpaten („Archaeologia Hungarica", XXI, 1937, 297—303, і табл. CXXXIV—CXXXVII. Див. також цього ж автора: Ruské Karpaty v archeologii, Прага 1928, 83—84, та: Коротка археольоґія, Львів 1932, 73—75.

[125] Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn („Archaelogia Hungarica", XXI, 1937).

Про цей перехід старих угрів через Карпати на сьогоднішню Угорщину згадує київський літописець короткими словами під р. 898: „В лѣто 6406. Идоша Угре мимо Киевъ горою, еже ся зоветь нынѣ Угорьское, и пришедше къ Днѣпру, сташа вежами; бѣша бо ходяще яко и Половци. И пришедше отъ въстока и устремишася чересъ горы великыя, иже прозвашася горы Угорьскыя, и почаша воевати на живущая ту. Сѣдяху бо ту преже Словене..."

Далеко докладніше пише про те саме угорський анонімний літописець з часів короля Белі II (1131 — 1141) [126]. За його словами, угорський вождь Альмус вийшов із Києва з визначними особами й вождями куманів і в супроводі киян прийшов у місто Володимир. Володимирський князь вийшов напроти нього з дарами, відчинив йому ворота міста, і Альмус зостався там три тижні. Опісля князь дав йому для забезпечення мирних відносин як закладників двох своїх синів та синів всіх своїх бояр, дуже багаті дари і багато в'ючних тварин. З тим усім прийшов Альмус на четвертому тижні в Галич.

Галицький князь прийняв Альмуса теж гостинно, дав йому в заклад свого єдиного сина й синів своїх бояр та подарував йому десять найкращих арабських коней, 30 інших коней в повному лаштунку, 3000 марок срібла, 12 марок золота [127] і дорогі одежі самому Альмусові й усім його воїнам.

Після ціломісячного відпочинку в Галичі угри відійшли з закладниками й новими дарами через ліс Гвоз (Huoz) в країну Уж (Ung) — „і перше місце, яке там зайняли, назвали Мукачевом".

З картографічного схоплення найстарших старомадярських могил, знаних досі в карпатській кітловині, ясно виходить, що анонімний опис переходу Альмуса саме через Високий та Полонинський Бескид на північну Угорщину був спертий на вірній народній традиції або, може, й на яких старших записах. Цей шлях провадив від княжого Галича через Калуш — Болехів та вздовж ріки Опору на Верецький перевал [128] (рис. 20).

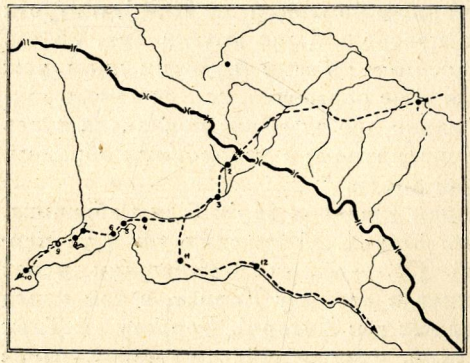

Рис. 20. Шлях переходу літописних угрів через Галичину й Закарпаття. — 1. Крилос. — 2. Підполоззя. — 3. Свалява. — 4. Мала Добра. — 5. Шаламонова. — 6. Агард. — 7. Великий Кевешд. — 8. Карош. — 9. Болотний потік. — 10. Тарчаль. — 11. Берегово. — 12. Хуст.

А літописне, Анонімом вжите слово „huoz" — це на нинішній словацькій мові „hvozd", тобто бір-праліс взагалі, а зокрема в даному випадку великий пограничний ліс чи краще група величезних борів [129], що, тягнучись вздовж словацьких Карпат аж по горішню Тису на сході, відділював нинішню Західну Словаччину від Східної, яка разом

[126] Anonymi Belae Regis Notarii de Gestis hungarorum liber (§ 11: De ciuitatibus Lodomeria et Galicia). Остання праця про нього: E. Jakubovich: Adalékok az Anonymus kérdéskez („Akadémiai Értesitö I", Будапешт 1926, 141—171); реферат про неї О. Пріцака: „Нова Зоря", 1939, чч. 23 і 25.

[127] Одна марка — пів либри або 4608 грамів (Du Cange: Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis, V, Niort 1885, 259).

[128] J. Pasternak: Die ersten altung. Grabfunde, табл. CXXXVI.

[129] V. Chaloupecký: Staré Slovensko, Братислава 1923, 15.

з Закарпаттям була в часі приходу літописних угрів заселена, по всякій правдоподібності, українським племенем білих хорватів.

Зважаючи на таку згідність оповідання Анонімa з вислідом археологічних теренових праць, воно — оскільки, може, сперте на старших записах — було б найстаршою історичною згадкою про старий Галич з самого кінця IX. або, може, з початку X. ст. І справді, на території Крилоса ми знайшли — щоправда, скупі ще — сліди заселення з X. ст., та тут треба зазначити, що Анонім, пишучи в половині XII. ст., міг переносити в уяві сучасний йому стан речей на півтретя століття назад.

Крім описаних могил, я розкопав ще дві слов'янські могили з княжої доби. Одна з них була в лісі „на Турковій", на самій збочі горба. В насипі подибувалися вуглики й дрібні нетипові черепки, а майже посередині могили, на глибині 60 см., знайшовся фраґмент людського черепа. На підошві могили, по самій її середині, виявлено круглу яму, в промірі півтора метра, 90 см. завглибшки, виповнену чорною землею. В ній знайшлися на різних глибинах три більші фраґменти людських костей, кілька дрібних спалених (людських?) кісток та на самім верху досить багато вугілля. Стіни ями були прямовисні, дно кітлувато вглиблене, а ціле нутро ями сильно випалене вогнем, як в збіжжевих ямах.

На віддалі одного метра від першої ями знайшлася в тій самій могилі подібна друга яма, теж кругла, 120 см. в промірі, 130 см. завглибшки, так само сильно випалена кругом, але без ніяких знаходів у глиняному засипі. Були це, отже, дві збіжжеві ями, сильно випалені перед вжитком для забезпечення від вогкости та гризунів, але чому над ними обома була висипана могила, цього годі збагнути. Людські кістки, що знайшлися в засипі ями, могли походити з якихось недалеких могил. В такім разі „на Турковій" була за княжих часів теж церква з цвинтарем, а дві збіжжеві ями могли бути на току сусідньої попівської садиби.

Друга могила була в „середніх корчах" за потрійним валом у північній частині „Стависьк" [130], добре збережена, півтретя метра заввишки, 6 м. в промірі. Весь насип з ясної жовтої глини-лесу. В ньому знайшовся тільки один черепок з недалекого трацького селища та один більший фраґмент глиняного горщика княжої доби, а на самій підошві могили лежав один черепок, мабуть з XII. ст. Була це, отже, як правильно здогадувався Л. Чачковський, сторожева могила, що боронила перехід через потрійні (зовнішні) вали від півдня в пригороддя. Згаданий керамічний фраґмент датував би її часами, може, Володимирка, коли галицькі укріплення мали бути вже в головних рисах викінчені.

Вкінці згадаємо, що підчас наших розкопів у 1935. р. досліджували ми також місце — здавалося: розкопану могилу — на полі „над стінкою" у Викторові, де давніше знайшли були срібний манжетовий браслет з XIV. ст. [131] (табл. XV, 2). Виявилося, що там є два вали, які замикають собою прямий кут. З третього боку є провалля, а з четвертого — стрімкий спад у бік села Викторова. Замкнена в цей спосіб невеличка площа, може якесь городище, виявила досить вбогу культурну верству княжої доби, в якій виорали давніше згаданий браслет, а ми знайшли тепер ще велику ґранітову зернотерку, 57 см. завдовжки. Могили там ніколи не було.

Після дослідження найголовніших та найближчих могил на території Крилоса й Підгороддя приступили ми до дослідів над слідами за-

---

[130] Означена ч. 2 на мапі Чачковського—Хмілевського, долученій до їхньої праці.
[131] Цей браслет Я. Хмілевський подарував до Музею НТШ (ч. інв. 25791).

мешкання там же в княжій добі. За ними перешукували ми поля й городи, діставали при цьому багато інформацій від селян про їхні поміченння та знаходи при різних земляних роботах і для перевірки цих свідчень зондували терен в деяких визначніших випадках.

На „Гунищі", нижче „Юрівського", ствердили ми існування цвинтаря, що належав, напевно, до давньої церкви св. Юрія [132]. При самій дорозі, в шкарпі ліворуч від неї, викопали з глибини 110 см. добре збережений кістяк мужчини із витягненими вздовж тіла руками (табл. XII, 2). Крім кількох черепків княжої доби в засипі могили не знайшлося більше нічого біля небіжчика. Кілька років тому вода обірвала була кілька кроків далі частину цього придорожнього шкарпу і відслонила другого небіжчика. Що тоді сталося з кістяком, годі вже було тепер дізнатися.

При тій самій дорозі, яких 100 кроків ближче до села, ми знайшли у придорожньому шкарпі овальну відпадкову яму, 170 × 200 см. завбільшки, пів метра завглибшки, виложену кругом великими рінняками. Вона була виповнена череп'ям кухонного посуду XII — XIII. ст. і тваринними кістками з м'ясної їжі. Тут же знайшлися залізні цвяхи та фраґменти кручених скляних браслетів.

При тій самій дорозі, 40 кроків вище відкритого цвинтаря, ми відкопали праворуч випалену в жовтій глині овальну яму, 60 × 100 см. завбільшки та 80 см. завглибшки, а зовсім рівним дном, виповнену люсованим вапном, у якому знайшовся черепок з пізнішої княжої доби. Вона мусіла мати якийсь зв'язок з будівлею, мабуть з манастирем на „Юрівськім".

Далі, на полі „Вишнопольна" (вишня поляна), на парцелі Трофима Лотоцького, знайшлося було недавно в одному місці багато старовинного череп'я [133]. Наші пробні розкопи відкрили в цьому місці випалену всередині збіжжеву яму княжої доби, що була пізніше засипана чорною землею, великими рінняками та череп'ям, мабуть XV. ст. При підніжжі цієї „Вишнопольної" лежить поле „Покрівське", але тому, що воно розташоване над самою Луквою внизу, на інундаційному терені, на ньому, певно, ніколи не стояла жадна церква. Це поле належало до церкви Покрови, а сама церква стояла, певно, на „Вишнопольній" на горі. Відкрита тепер нами збіжжева яма вказує місце, де колись був тік попівської оселі цієї церкви. Дальші розкопи на цьому місці краще вияснять справу.

Господар Іван Тимус повідомив нас після цього, що на його яринному городі, в східній частині „Качкова", добувається при земляних роботах „біле каміння". Кількома зондами-шурфами відслонили ми там культурну верству княжої доби, а в одному місці під нею, на глибині 35 см. під верхом нинішнього терену, натрапили на досить суцільну, але нерівну верству рінняків — мабуть, якесь бруковане подвір'я. В глині на цьому бруку знайшлася втоптана половина чорного скляного коралика з променистими білими очками, фраґмент, мабуть, браслета з бронзової штабки, овальної в перекрої, та половина бронзового ґудзика, порожнього всередині, з поперечним перекроєм. З цього виходить, що ця частина пригороддя була зайнята колись мешкальними домами.

Другий рід заселення колишнього галицького пригороддя виявили дві дальші зонди-шурфи на „Качкові", на полі сестер служебниць біля

---

[132] Неправильний був здогад Л. Чачковського (Княжий Галич, 17), що це цвинтарище „могло стояти в зв'язку з передісторичною оселею на криліській горі".

[133] Той самий господар знайшов був там же, кількома роками раніше, „покладені рядом побіч себе різні рінняки з-під якоїсь давнішої, мабуть дерев'яної, будівлі" (Чачковський — Хмілевський: l. c., 51).

цвинтаря. Знайшлася там і культурна верства княжої доби з череп'ям, тваринними кістками й випаленими кусками глиняної обмазки стін, а в останніх багато грудок залізної жужелиці та дрібних грудок глини, вкритих від великого жару блідозеленкуватим скливом. Така сама залізна жужелиця широко розкидана також на самому верху цього поля та суміжної східної частини цвинтаря. Це є безперечні сліди княжої з а л і з н о ї г у т и (витопні), яка була на пригородді старої столиці, певно, разом з кузнею на залізну зброю.

Нарешті, у місці „на плиті", де велика сіножать прилягає до крилоського берега Лукви, виявилася під 130 см. завгрубшки верствою напливового гумусу 30 см. груба культурна верства княжої доби, а під нею мурована з грубих ріняків кругла яма в промірі півтора метра, що виступала тільки до половини з обірваного водою берега Лукви і була виповнена зверху товченими ріняками (61 см. завглибшки), відтак люсованим вапном (17 см. завглибшки), а на самому дні зеленкуватою глиною (37 см. завглибшки). Покищо годі було простежити, як виглядала захована ще в березі друга половина ями, та переконатися, чи була це первісно справді вапнярка княжої доби.

Тільки після всіх цих вступних дослідів перейшли ми до р о з ш у к і в м і с ц я к о л и ш н ь о г о с т а р о г о с о б о р у с т о л и ч н о г о г о р о д а Г а л и ч а.

Одначе, перше ніж почнемо опис цих розшуків, згадаємо ще про один важний знахід на дальшій периферії старого Галича, а саме в с. Побережжя біля Єзуполя.

На горі „Малиновище", що на південний захід від цього села, на полі, яке називається тепер „Мурованка", був Борисоглібський манастир, побудований, за місцевим переказом, ще королем Данилом. Манастир будували майстри з Києва, що оселилися були під горою, де тепер поле „Київці". Зруйнували манастир турки чи татари, а з розібраних мурів манастирської церкви поміщик граф Дідушицький побудував відтак двірські стайні для себе в Єзуполі, корчму в сусідніх Ганусівцях і церкву в Бранівці, присілку Побережжя, яку знищив уже давно повінню Дністер [134].

Місце, де стояв манастир, невелике, овальної форми, 40 × 60 кроків завбільшки. Наверху не видно тепер ніяких мурів, лише нерівний, ямистий терен, з якого власники поля добувають багато тесаного каміння для господарського вжитку.

Сподіваючись на цьому місці важного знаходу, зв'язаного, може, ще зі старим Галичем, ми провели там влітку 1935. р. пробні розкопи, які, хоча ще й досі не закінчені, дали в результаті дуже інтересну архітектурну пам'ятку справді ще з часів короля Данила [135].

Поверхню терену на розкопуваному церквищі творила верства білокам'яного румовища, перемішаного з чорною землею, 40 — 60 см. завгрубшки, яка лежала на 5 см. грубім прошарку зовсім білого дрібного матеріялу з каменярської робітні-гути, де звичайно тесали бльоки. Під сподом була метрова верства темного гумусу, а під нею лесовий материк, що в нього глибоко вкопані були фундаменти круглої церкви-ротунди.

Ця ротунда в Побережжі могла мати теж своє стратегічне призначення. Вона могла виконувати ролю висуненого на 11 км. на південно-

---

[134] Відомості взяті з рукопису ч. 27611 в Нац. Музеї у Львові. На нього звернув нашу увагу др. М. Драган; він же й піддав думку провести розкопи на цьому місці та був один день присутній при них.

[135] Розкопи в Побережжі були проведені коштом Богословської Академії у Львові.

південний схід від дністрової пристані старого Галича оборонного форпосту в долині Дністра. Для цього були в неї незвичайно грубі мури, такі самі, як і в катедральному соборі старого Галича в Крилосі, добре здатна до оборони кругла форма та саме положення на 60 м. над поземом води у пливучому на віддалі півтора кілометра від неї Дністрі.

Приступаючи вкінці у 1936. р. до відшукання найважнішої пам'ятки старого Галича, а саме фундаментів його колишнього собору, ми були в одному твердо переконані: що центр старої столиці мусів бути на крилоській горі, отже, старий собор мусів стояти в найближчому сусідстві сьогоднішньої парохіяльної церкви, якщо, згідно з вислідом зондування О. Чоловського та Й. Пеленського, він не стояв на тих самих фундаментах, що й нинішня церква. За це промовляв відвічною традицією зафіксований та практичними інтересами подиктований факт, що коли ставлять нову церкву по знищенні старої, то майже ніколи не шукають для неї зовсім нового місця, десь осторонь, а ставлять її на „здавна посвяченому місці", говорячи утертими словами старих ерекційних документів. Так, отже, новий храм стає звичайно або просто на місці старого, якщо „посвячене місце" скупо виміряне, або десь в його найближчому сусідстві, якщо місце досить просторе.

Кермуючись цими думками та вислідом тільки що згаданих розшуків наших попередників, стали ми шукати в найближчому сусідстві нинішньої крилоської церкви відповідне місце для старого собору, беручи до уваги те, що мусіла це бути велика, репрезентаційна будівля, гідна столиці держави.

До вибору були місця по всіх чотирьох боках нинішньої церкви, але вже після поверхового тільки ознайомлення з тереном два з них відпали.

На західному боці церкви, перед її головним входом, є рівне місце лише 7 м. завширшки, а далі проходить похилий шкарп, біля одного метра заввишки. Вздовж цього вала йде заросла муравою стара дорога до колишньої крилоської мандаторії з панщизняних часів, а за нею є парохіяльний сад на спадистому хвилястому терені, який не надавався під будову собору. Щоправда, О. Чоловський знайшов був у цьому саді якийсь „поклад фундаментів", але, поперше, це, певно, не було щось поважне, коли він не вважав за потрібне далі стежити за цим і вцілості його відкрити, а подруге, за обов'язуючою до певної міри старою традицією, там, недалеко сьогоднішнього крилоського парохіяльного дому, повинно було стояти в княжих часах теж приходство, а саме капітульний манастир з осідком у ньому галицьких єпископів, пізніше митрополитів, а вкінці їхніх намісників [136].

На північному боці крилоської церкви, від сьогоднішнього бічного входу, є, щоправда, значно більше рівного вільного місця, аж 19 м. завширшки, але й його невистачає під великий собор. За церковною огорожею вздовж нього йде доріжка, а далі, на північ від неї, є стрімкоспадаючий широкий вибій з каменистою стежкою в бік села.

Лишилися, отже, тільки дві можливості: старий собор стояв або на південь, або на схід від нинішньої крилоської церкви, бо з одного й другого боку є досить просторе місце, де могла приміститися пошукувана архітектурна пам'ятка. І ми зачали свої розшуки на південному боці церкви, від сторони колишньої митрополичої палати, кілька метрів на схід

[136] Я. Пастернак: Галицька катедра в Крилосі („Записки НТШ", CLIV, 1937 стор. VII).

від того місця, де ще 30 літ тому стояли руїни мандаторського панщизняного будинку. Сьогодні це місце має назву „дзєдзінєц", тобто колишнє подвір'я перед мандаторією.

Наша зонда-шурф, півсьома метра завдовжки і півтретя метра завширшки, була віддалена на 12 м. на південь від церковної огорожі. До глибини 80 см. ішла в ній зверху досить вбога культурна верства, мабуть з XVII. ст., під якою була в північному кінці зонди відпадкова яма з кусками неполив'яних кахлів XVI. ст. Під цією культурною верствою залягала — вже на лесовому материку — культурна верства княжої доби, приблизно 50 см. завгрубшки. В ній знайшлося трохи грубого череп'я неозначеного ближче віку, багато кусків випаленої обмазки стін з відтисками грубого хворосту, одна ціла трикутня цегляна плитка з жовтою поливою, кілька фрагментів інших таких плиток, дрібні вуглики, кусок крученого скляного браслета та кремінь від кресала.

З наведеного інвентаря зонди-шурфу виходило, що в цьому місці мусіла стояти в княжій добі хата-ліп'янка. Мабуть, слідом від неї була кругла ямка 30 см. завширшки і 20 см. завглибшки, певно, слід від стовпа, яка знайшлася в північній частині нашої зонди. У всякім разі в цій зонді не було найменшого сліду руїн старого собору.

Дальші зонди-шурфи на цьому ж боці церкви були проведені вже ближче до неї, в середині церковної огорожі (рис. 21).

Перша з них, в напрямі північ-південь, півтора метра завширшки, йшла від крайнього (західного) вікна церкви до церковної огорожі. Ближче паркана була в зонді зверху чорна земля, слабо перемішана з дрібним румовищем, в якому подибувалися куски грубої жолобкованої цегли з початку XVIII. ст., що походили, мабуть, з колишньої цегляної огорожі кругом церкви.

В цьому ж дрібному румовищі подибувалися перемішані людські кістки, між ними три цілі черепи, на глибині пів метра під нинішним тереном. На глибині 90—125 см. знайшлися відтак чотири комплектні кістяки в первісному положенні, головами до заходу. При одному з них був фрагмент глиняної посудини XVI. ст., зсередини жовто полив'яний. З цього виходить, що ми натрапили на слід цвинтаря, приналежного до нинішньої церкви і заложеного після її спорудження Марком Шумлянським на початку XVI. ст.

Згадані спідні кістяки цвинтаря або просто лежали на поверхні культурної верстви княжої доби, мабуть XI—XII. ст., або були лише трохи до неї вкопані, пересічно на 25 см. Ця культурна верства пів метра завгрубшки і залягає на глибині 100—150 см. В її верхній частині подибуються зрідка куски будівляної крейди — мабуть, сліди каменярської гути з часу будування собору. В спідній частині є досить багато грудок випаленої обмазки стін, як і в зонді перед церковною огорожею. В цілій культурній верстві виступають черепки кухонного посуду, грубе череп'я з корчаг-амфор на вино та тваринні кістки як залишки їди. Крім цього, знайшовся в ній кусок скляного крученого браслета і маленький пряслень з рожевого волинського лупака. Поверхня культурної верстви дуже нерівна, знищена пізнішими могилами, без чорного спалениша зверху, про яке згадує Й. Пеленський [137].

Ближче церкви виявився в описуваній другій зонді мур, майже 3 м. завгрубшки і 6.30 м. завдовжки, ставлений до сьогоднішнього терену.

[137] Halicz, 119.

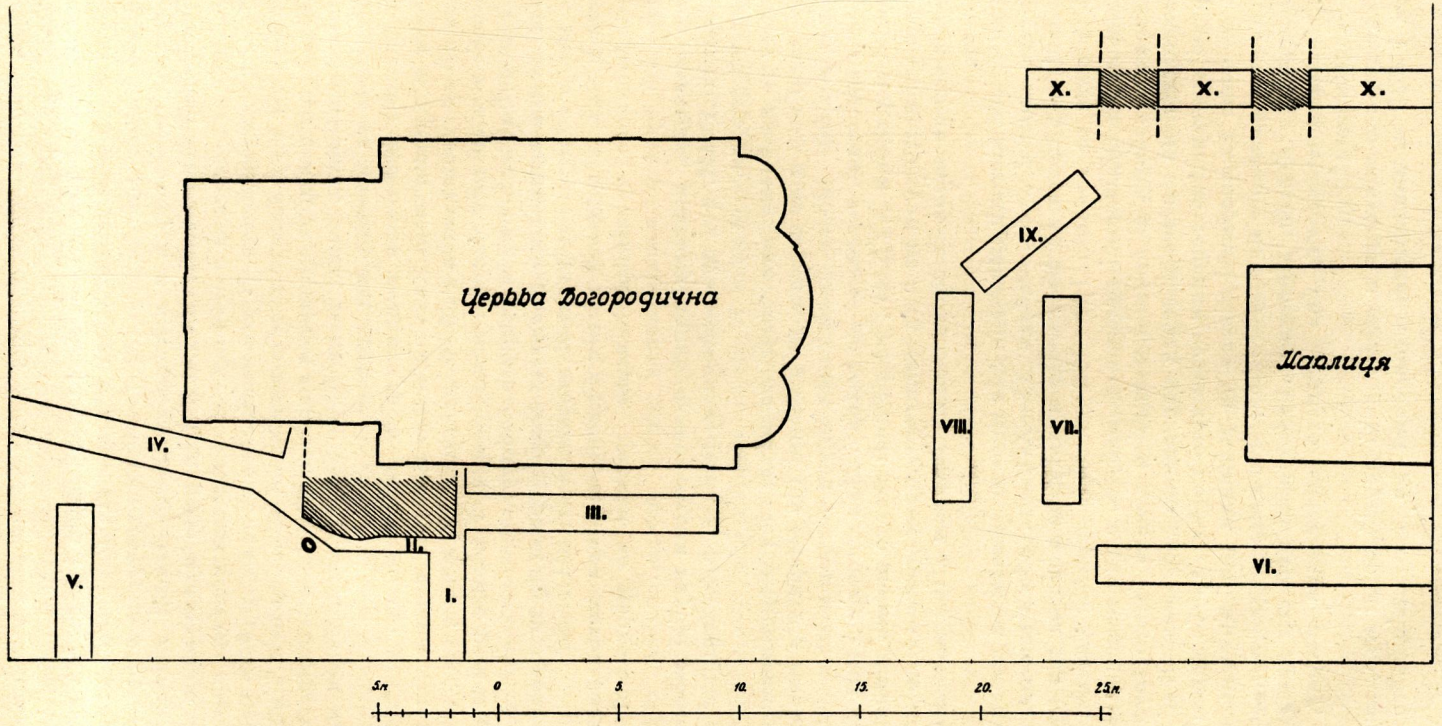

Рис. 21. Плян перших зонд-траншей біля парохіяльної Успенської церкви в Крилосі у 1936 р.

Його північне лице, що прилягало колись до церкви, було знищене консерваційними працями місцевого пароха о. Івана Гошовського, який восени 1896. р., після свого приходу на парохію до Крилоса, відслонив фундаменти церкви зовні кругом неї, витягав з них камінь по каменю, вимітав з дір звітрілу мулярську заправу і всаджував знову те саме каміння на цементі.

Південне лице „грубого муру" має підошву на глибині 145 см. під нинішним тереном, і в цьому місці мур на 45 см. вкопаний у терен княжої доби, поверхня якого проходить на глибині 195 см. під цоколем церкви або на 132 см. під верхом її фундаментів. Південне лице цього кінця муру перетяло повздовж наполовину небіжчика з відкритого цією зондою старого цвинтаря, з чого виходить, що мур молодший від цвинтаря. Самі ж фундаменти церкви в цьому місці сидять на 245 см. у землі, числячи від поверхні нинішнього терену, а їхня підошва є на глибині 3 м. під виступаючим понад землю цоколем.

Західний кінець „грубого муру" зроблений дуже недбало: він тільки обложений тесаним камінням, а жолоб між тим камінням виповнений подекуди зовсім дрібним грузом. Він теж мурований не на добрій заправі, як східний кінець, а тільки на самому майже зеленкуватому піску, проте заложений так само глибоко, як і східний кінець.

Обидва кінці муру тупо закінчені тесаними бльоками з лупака. Призначення цього муру, молодшого від церкви, нам покищо невідоме. Десь в цьому місці має бути, за оповіданням о. І. Гошовського, примурована до церкви похоронна крипта, виповнена кістьми, але який зв'язок між обома тими пам'ятками, годі нам сказати, не ствердивши особисто положення згаданої крипти.

Третя зонда, поведена в напрямі схід-захід, на схід від „грубого муру", виявила таке наверствування терену: зверху півтора метра дрібного румовища, що вказує вже на близькість руїн старого собору, під цим півметрова верства терену княжої доби, а всподі жовта глина-материк.

Четверта зонда, в тому ж напрямі, що й третя, але на захід від „грубого муру", виявила зверху верству яснішого насипу, 125 см. завгрубшки, з кусняими жолобкованої цегли; тут була горішня верства небіжчиків згаданого вище цвинтаря в первісному уложенні та кості з перекопаних старших могил цього ж цвинтаря. Під сподом ішла темніша верства глини, 1 м. завгрубшки, вся перекопана могилами. В ній були куски цегли й дахівки та трохи черепків княжої доби, а в спідній верстві кістяки „in situ", мабуть ще з княжої доби. Під ними лежав уже лесовий материк.

П'ята зонда-шурф, в південно-західному куті церковної площі, 6.5 м. завдовжки і 1 м. завширшки, виявила такі верстви терену: зверху 80 см. темного насипу з дрібного румовища, сильно перемішаного з чорною землею, а під тим така сама завгрубшки верства темнішої глини-гумусу, що на її верху був терен княжої доби, під тим жовта глина.

І ця зонда натрапила на цвинтар, приналежний до церкви Марка Шумлянського. Один кістяк знайшовся вже на глибині 30 см., інші на глибині 100—130 см. У засипі могил траплялися куски цегли та дрібне каміння.

Всі ці п'ять зонд разом не виявили жадних останків старого собору, окрім румовища, що своїм складом могло походити з нього. Тому як останнє місце, де міг стояти старий катедральний собор старого Галича, лишилася ще тільки площа на схід від нинішньої церкви, переділена цер-

ковною огорожею на дві нерівні частини. На меншій з них, в середині церковної огорожі, стояла в південному кінці старовинна мурована каплиця-дзвіниця, дерев'яний верх якої згорів підчас першої світової війни, а в північному кінці примістилася тендітна дерев'яна дзвіниця, поставлена після цієї пожежі в північно-західному куті церковної площі, а відтак перенесена в північно-східний кут того самого місця [138].

Більшу частину вільної рівної площі на схід від церкви, як власність митрополії, використовували сестри служебниці під пасовисько, а давніше був там цвинтар, чинний до початку XIX. ст., на якому останні дерев'яні хрести стояли ще коло 1900. р.

Ш о с т у з о н д у-ш у р ф, з цього східного боку церкви, 14 м. завдовжки і 1 м. завширшки, викопав я на віддалі 360 см. на південь від мурованої каплиці, при чому східний кінець зонди доходив до самої церковної огорожі.

Спершу показалася в цій зонді верства дрібного румовища, 150 — 160 см. завгрубшки, в якій зверху були кусні жолобковані цегли та всякого каміння, а насподі дуже дрібне румовище з вапняка й крейди, без куска цегли, яке — як згодом виявилося — походило зі старого собору. Під цим старшим румовищем залягала культурна верства з княжої доби, 1 м. завгрубшки; в ній знайшлося в західному кінці зонди румовище з хати княжої доби, багато череп'я, мабуть з XII. ст., та тваринних кісток як кухонних відпадків. Серед хати було колись огнище, виложене грубими ріняками.

В другому кінці зонди знайшлася невелика яма на вапно, 90 × 135 см. завбільшки та 1 м. завглибшки. Дві стіни ями не були нічим обложені, а дві інші були складені з кількадцяти тесаних кам'яних бльоків із якоїсь старшої будови та з кількох безформних каменів; все те покладене насухо, без ніякої заправи. Згадані бльоки походили, очевидно, зі старого собору, а вапнярку, з них зроблену, треба віднести, може, до часу будування церкви Марка Шумлянського (нинішньої парохіяльної), бо з наверствування терену виходить, що зі старим собором вона не має нічого спільного, а знову ж була вкопана до терену старшого від сьогоднішнього.

С ь о м а з о н д а-ш у р ф на східному боці церкви була заложена в напрямі північ-південь, між церквою і мурованою каплицею, на віддалі 7 м. від останньої. Вона була 8 м. завдовжки і 1 м. завширшки. Зверху лежало в ній 140 см. ясного дрібного румовища, і в ньому вгорі трохи кусків цегли, а всподі кілька тесаних старих каменів. Під цією верствою насипу залягав також терен княжої доби, датований кількома черепками XII — XIII. ст.

Рівнобіжно до другої зонди, але на 4 м. ближче до церкви, була викопана в о с ь м а з о н д а, така сама завдовжки й завширшки. Тут уже не було зверху румовища — значить, ми віддалювалися від місця собору — а лежала тільки верства яснішої глини, 110 см. завгрубшки, змішана з ріняками, кусками алябастру й крейди, та зверху знайшлося кілька дрібних кусків цегли.

Під цією верхньою верствою виявилась верства дуже дрібних кусків вапняку, крейди й алябастру, 20 см. завгрубшки. Вона могла походити з часу, коли розбирали старий собор на будівельний матеріял, або з каменярської гути ще з часу будування собору. На цю другу можливість

[138] Сьогодні вона пересунена назад, на своє перше місце. Сталося це в часі наших розкопів дня 11. VII. 1938.

вказував би факт, що поверхня цієї верстви була виразно втоптана, заходжена і в ній знайшовся один черепок княжої доби. Під нею була знову верства - прошарок дрібного шутру з зеленкуватим піском, 2—3 см. завгрубшки. Вона залягала безпосередньо на терені княжої доби, тому треба вважати її слідом будування собору, бо, як опісля виявилося, такого самого зеленкуватого піску з дуже дрібною рінню було вжито для фундаментів собору.

На поверхні терену княжої доби в цьому місці знайшлася дуже вбога культурна верства, а в південному кінці зонди трапилася невелика відпадкова яма княжої доби. Верства дрібної ріні з піском була над нею грубша, для вирівняння терену перед собором. Тільки на глибині 2 м. залягала в цій зонді жовта нерушена глина-материк.

Дев'яту зонду в цьому ж місці, між церквою і мурованою каплицею, викопали ми в північному продовженні попередньої, в двометровому відступі одна від одної, але скосом, у північно-східному напрямі. В ній знову виявилася зверху верства насипу з темної глини та дрібного румовища, 170 см. завгрубшки. Вона залягала на терені княжої доби, що був вкритий тонким прошарком згаданого вже зеленкуватого піску. Коли взяти до уваги глибину, на якій виступила ця верства піску в обох останніх зондах, то можна сказати, що терен на схід від нинішньої церкви був за княжих часів досить похилий в північному напрямі, вбік „Базару". Різниця глибини залягання піску в обох зондах виносила 40 см. Тільки пізніше вирівнювали терен до поземого положення, і то, мабуть, двічі: раз, коли будували нинішню церкву, а вдруге, коли її перебудовував Йосиф Шумлянський на початку XVIII. ст.

Нарешті, десяту зонду і, як виявилося, вирішальну своїми наслідками провели ми в напрямі схід-захід, на віддалі 660 см. на північ від мурованої каплиці, поміж двома старезними липами. Там теж показалася спершу верства насипу, 175 см. завгрубшки. В ній подибувалося зверху череп'я, опалізуюче скло, фраґменти полив'яних і неполив'яних кахлів з печей та куски жолобкованої цегли[139] — усе те з XVII — XVIII. ст., датоване навіть одним мідяком-боратинком Яна Казиміра та другим Августа III.

Глибше лежало вже чисто кам'яне румовище з куснів вапняка, крейди й алябастру. Тут були й фраґменти тесаних кам'яних бльоків та куски тинку з останками стінного мальовання. Це румовище залягало на глині, яка була зверху трохи перемішана з жовтою, а далі вже чисто чорна та являла собою терен з княжих часів. Так було в одному місці зонди, що тяглася на 15 м; а в іншому верхнє румовище йшло далеко глибше, і там, на глибині 280 см. від верху нинішнього терену, стукнула лопата робітника Данила Михальчука об щось тверде!

Показався масивний, сильний мур з тесаних кам'яних бльоків, 240 см. завгрубшки — і це був перший слід фундаментів старого катедрального собору княжого Галича, відкритий дня 25. липня 1936. р.

Коли відтак в іншому місці зонди знайшовся на такій самій глибині ще один подібний мур, а біля нього залишки підлоги з великих алябастрових плит, ми були вже зовсім певні, що перед нами останки найбільшої княжої будівлі Галицько-Волинської держави, яких довгі десятки літ шукали наші попередники[140]. З причин від нас незалежних довелося

[139] Одна така цеглина була ціла і мала виміри: 26 × 12.5 × 9 см.

[140] „Діло" та „Новий Час" з 13. VIII. 1936; див. також „Записки НТШ", CLIV, 1937, стор. VIII, прим. 37.

одначе відкласти дальші розкопи на цьому історичному місці до наступного 1937. року.

Вислідом цих розкопів було відкриття фундаментів усіх обводових, магістральних мурів старого галицького собору, після чого в 1938—39 рр. ішло дослідження всього нутра храму.

Не забираючи місця описом ступневого відкривання мурів, подаємо загальні його результати, а зараз реєструємо тільки факт, що відкритий у 1936. р. перший слід фундаментів був, як пізніше виявилося, якраз у половині західної, фронтової стіни собору, на місці колишнього головного входу в храм. Ми засипали його на зиму 1936—37. р., відслонили відтак влітку 1937. р. та стали стежити за його продовженням в північному й південному напрямі.

Доки довжина відкриваного муру не перевищувала ще ширини найбільших досі знаних церков княжого Галича, робота йшла нормальним ходом. Але як мур був уже понад 20 м. завдовжки, всіх нас, заінтересованих розкопами, робітників і сторонніх людей, огорнуло зворушення, що ось зближається відповідь на частий між нами запит: який великий був старий собор?

Зацікавлення посилювалось з кожним далі відкопаним метром муру. Між робітниками розгорілися змагання в роботі — хто перший проб'ється до рогу величавої будівлі. Та мур перейшов уже 30 м. довжини і тим самим далеко перевищував величину всіх відомих нам церков Галицько-Волинської держави. Значить, старий галицький собор, як репрезентаційний, столичний храм, дорівнював, мабуть, Софіївському соборові в Києві!

І це потвердилося. Галицький Успенський собор, як виявилося, був лише на півтора метра коротшим і тільки вужчим від київського Софіївського собору в його первісному заложенні.

Подібність обох столичних соборів щодо довжини фронту підказувала послідовний висновок про подібність і їхнього заложення — візантійський квадрат, — і це теж потвердилося.

Третім питанням була кількість апсид собору, яка виявилася тут меншою, ніж у Києві: три апсиди Успенського собору супроти п'ятьох апсид Софіївського собору.

Фундаменти старого галицького собору знайшлися на віддалі всього 12 м. на схід від нинішньої церкви в Крилосі і зайняли собою цілу вищезгадану вільну площу на схід від неї, аж майже по доріжку, що веде від головної сільської дороги у південному напрямі попри стару школу в бік прірви у валах. На цій площі до нашого приходу в Крилос н і х т о н і я к и х р о з к о п і в н е п р о в а д и в, бо це було старе цвинтарище, де в часах розшуків Л. Лаврецького, І. Шараневича й О. Чоловського стояло ще яких 20—30 намогильних хрестів, як це нині засвідчують найстарші мешканці Крилося. Це цвинтарище було ще й в часі побуту Й. Пеленського в Крилосі настільки „свіже", що він викопав лише одну зонду на південь від нього, в яринному городі сестер служебниць [141], а його зоставив неторканим.

Цілу площу, зайняту фундаментами собору, покривала під верхньою муравою верства будівляного румовища, 150—300 см. завгрубшки; саме в ній заклали після побудови Марком Шумлянським теперішньої церкви („нового собору") парохіяльний цвинтар. Його використовували до 1817. р.,

---

[141] Згідно з свідченням Івана Тимуса, в батьківській хаті якого (ч. 87) Й. Пеленський тоді мешкав. Див. також „Записки НТШ", CLIV, 1937, стор. VIII, прим. 36.

спершу, напевно, лише кругом церкви — так виходило б з наших зонд по її південному боці — а пізніше, головно від появи патента цісаря Йосифа II з 1783. р., вже більше збоку від неї, над самими фундаментами старого собору.

Копаючи на цьому місці при відслонюванні мурів собору, ми виявили понад сотню небіжчиків, що творили дві, а то й три верстви одна над одною на глибині 100—185 см. Глибші могили були часто вкопані аж в колишню підлогу собору — так було, головно, у східній частині цвинтаря — а нераз вони були просто висічені в поверхні мурів собору — як от, приміром, на мурі 10 та 11 [142].

Біля небіжчиків не було ні хрестиків, ні якихбудь прикрас, але подибувалися нераз мідяки-боратинки Яна Казиміра. Виїмок становили лише дві жіночі могили, де на шиї кістяків знайдено по одному шнуркові дрібних скляних кораликів. Теж у одного небіжчика-мужчини був на пальці правої руки бронзовий перстень з круглим щитиком, на якому була вирита чотирилиста розетка з перехрестям навскіс.

В одній могилі перед мурованою каплицею небіжчик лежав ще в останках домовини з ялового дерева, а в засипі цієї могили трапився фрагмент зеленої полив'яної кахлі XVIII. ст. Недалеко від нього знайшовся кістяк, голова якого лежала на двох нежолобкованих цеглинах, мабуть з XVI. ст., виміру 27 × 13.5 × 5.5 см. В цей спосіб ховали в давніх часах монахів, даючи їм в домовину цеглу або камінь під голову. Приміром, підчас наших розкопів у крипті під головним престолом катедрального собору св. Юрія у Львові, біля якого довго був манастир василіян, знайшли ми в одній домовині небіжчика з цеглиною під головою. При розкопах на манастирищах „Клименщина" і „Манастирище" в Белзі ми так само знайшли кістяк з каменем під головою. А небіжчики з цеглинами під головою, на яких є вишкрябані написи (імена й дати смерти), подибуються досить часто на старих манастирських цвинтарищах у Молдавії [143]. Що такий звичай був у василіян приписом, можна висновувати з молитви „на сон грядущим" в їхньому часослові, де сказано: „як знайдеш м'яку подушку, лиши її, а підложи камінь під голову Христа ради" [144]. Припис цей, виданий для живих, застосовували, як бачимо, і до тих, що відходили на вічний сон.

Усі небіжчики на крилоському цвинтарі були звернені за східним обрядом головою до заходу, при чому уклад рук був різний. Ще й сьогодні в Крилосі на грудях складають руки тільки старшим мерцям, а молодих ховають з руками, витягненими вздовж тіла. Розкопами стверджено, що північна границя цвинтаря йшла понад муром, який відділював колись середущу нову собору від північної. В інших напрямах засяг цвинтаря ще не всюди визначений.

В самому румовищі на фундаментах собору легко можна було відрізнити дві його головні верстви, при чому границю між ними сильно позатирали могильні ями відкритого нами цвинтаря.

---

[142] Для точнішого опису мурів собору й докладної льокалізації окремих знаходів подаємо плян собору з нумерованими мурами й вільними місцями між ними. Очевидно, мури 10—15 і так само 23—27, 33—37 та 45—49 — це одна цілість, розчленована числами тільки для докладнішої орієнтації в описі.

[143] Dinu Rosetti: Săpăturile archeologice dela Snagov I („Publicaţiile Museului Municipiului Bucureşti", Nr. 2, Букарешт 1935, рис. 36, 37, 60, 61).

[144] Вид. у Жовкві, 1910, 231.

У верхній верстві румовища було багато жолобкованої цегли виміру 290×145×70 мм. та 280×140×60 мм. з неглибокими, часом вже ледве помітними жолобками, мабуть молодшої щодо віку. Більшість цієї цегли походила, певно, з давньої мурованої огорожі, що нею обвів теперішню церкву Марко Шумлянський. Останки цієї огорожі, разом з одним (?) наріжним бастіоном, відкрив І. Шараневич у 1884 р. [145]. Тепер знайшлися вони над північно-західним рогом фундаментів старого собору — цегла в них виміру 290 × 145 × 70 мм. — а біля них був невеличкий льох, 140 см. завглибшки та 100 см. завширшки, мурований з такої самої цегли. В його засипі знайшлося кілька прямокутніх, опалізуючих на поверхні скляних пляшок, з яких одна мала плястичну печатку з гербом Потоцьких, а біля них фраґменти зелених полив'яних кахлів з галузками винограду, які походять, мабуть, з недалекої митрополичої палати. Другий слід цієї мурованої огорожі виявився при південно-східному розі мурованої каплиці. Вжита тут цегла має виміри 285 × 140 × 50 мм. Підмурівка під огорожу, 1 м. завгрубшки й завширшки, зроблена з досить безладно накиданих більших каменюк на пісній мулярській заправі. Більшість цього цегляного паркана була після його знесення кинута вздовж його східного боку, як це видно тепер з досить грубої верстви цегляного грузу вздовж дерев'яного паркана від сторони горо́ду сестер служебниць з часу перед початком розкопів.

По першій світовій війні над муром 25 була в верхньому румовищі заложена у 1926—27 рр. вапнярка, потрібна для реставрації церкви, розбитої в 1915 р. австрійськими гарматами (в Крилосі були тоді російські війська). Після закінчення реставрації церкви вапнярку закидали побитими лупаковими плитами, що ними була виложена підлога церкви до війни.

Верхня верства румовища датується часто подибуваними в ній мідяками-боратинками Яна Казиміра, кількома срібними монетами Ґустава Адольфа шведського, кількома мідяками Августа III Дужого та досить скупими керамічними фраґментами. В спідніх шарах верхньої верстви знаходилася також трохи старша цегла, виміру 260 × 127 × 90 мм.

Спідня верства румовища, яка лежала безпосередньо на фундаментах та на підлозі старого собору, походила вже тільки з нього. Вона зовсім ясного, білявого кольору з брудножовтим відтінком, складалася з кусків вапняка, крейди й алябастру — всіх трьох родів матеріялу, що з нього будували старий собор в Галичі-Крилосі. У цій верстві румовища знайдено (рис. 22):

1) Багато ку́сків тинку з поверхні внутрішніх стін собору зо слідами фрескового мальовання фарбою білою, жовтою, попелястосиньою, рожевою, помаранчевою, червоною, брунатною та майже чорною. Дуже рідко подибувалася фарба бурячкова й зелена. Замітне те, що більшість кусків цього тинку має однобарвне мальовання і тільки на деяких видно різнобарвні смужки. Найбільший між знайденими кусок фрески, завбільшки з долоню, має на собі поліхромовий орнамент, що нагадує крило мотиля або стилізовану квітку. Слідів фігурального мальовання не виявлено, мабуть тому, що куски тинку - фресок переважно дуже дрібні, 1—5 см. завбільшки. Найбільше кусків-фресок було в румовищі, що ле-

[145] O rezultatach poszukiwań, 74—75. Й. Пеленський (Halicz 118) подає помилково, що це зробив О. Чоловський.

жало безпосередньо на фундаментах та на останках кам'яної підлоги собору, а властиво на верстві підсипу, що на ньому вона колись лежала.

2) Багато кусків о л и в'я н о ї б л я х и, 2 мм. завгрубшки, вже чисто патинованої, з шаршавою сірою поверхнею; цією бляхою були криті бані (копули) та опуклі частини покрівлі (склепіння) собору. Всі вони надтоплені вогнем. Найбільший кусок має 18 × 33 см. поверхні; його знайдено на схід від каплиці, на фундаменті південної стіни собору.

Рис. 22. Дрібні знаходи зі спідньої верстви румовища на фундаментах Успенського собору старого Галича в Крилосі.

3) Багато фраґментів жолобкуватої д а х і в к и, 15 мм. завгрубшки, з даху собору. Подібну дахівку XIII. ст., що її один кінець теж звужений, неначе притесаний, а другий має так зв. „гак", знайдено на великому слов'янському городищі Санток у Німеччині [146].

4) Небагато кусків ц е г л и, дуже густої, як теракота, не такої поруватої, як сьогоднішня. Її присутність не може дивувати, бо саме з цегли були будовані всі княжі церкви в Києві і в інших містах Наддніпрянщини та Волині. Тамошня цегла XI—XIII. ст. теж міцна й дзвінка і виразно відрізняється від цегли наступних століть: вона дуже велика, квадратова й плоска [147].

5) П'ять цілих та кільканадцять кусків квадратових цегляних плиток з підлоги собору, покритих жовтою, зеленою та брунатною поливою. Вони завгрубшки 20 мм., вимір їх 113 × 113 мм. та 100 × 100 мм. Знайшлися у фронтовому, західному притворі (місце 9, 23, 65), далі в околиці вівтаря, між обома східними головними філярами та в північному притворі (місце

[146] Археол. музей в Берліні, слов'янська ґабльота.

[147] С. Гамченко: Розкопи 1926. р. в Київі (УАН — ВУАК, Коротке звідомлення за 1926. р., Київ 1927, 24).

5). Цими плитками була, мабуть, спершу викладена підлога собору, але тепер, не зважаючи на пильні розшуки, не знайшлося жадного останку з неї в первісному уложенні.

Таких полив'яних цегляних плиток вживали у нас також для декорації зовнішніх стін церков (приміром, на „Коложі" в Городні — знане з автопсії), а в Грузії прийнявся був звичай прикрашувати барабани бань такими ж полив'яними плитками зеленого чи синього кольору, уложеними в розети чи інші декоративні мотиви [148].

Серед фундаментів собору, в місці 28, між філярами А-Б, перед колишнім головним вівтарем, знайшлося в глибокій ямі теж кілька таких цегляних плиток з фігуральним зображенням. Один фраґмент такої плитки нагадував зразу своїм рисунком фраґмент Володимирового тризуба, знайдений на подібних плитках в руїнах Десятинної церкви в Києві, одначе дальші знаходи виявили, що це крилатий птах-гриф з двома вушками, звернений вліво, зі спіральним орнаментом над ним. У мистецтві княжої доби це відомий декоративний мотив, запозичений з мистецтва степових кочовників чи, може, ще зі старшого, сассанідського [149], головно на золотарських виробах. У нашому випадку, застосований на глиняній плитці з підлоги, він є, мабуть, унікатом, оскільки це нам з фахової літератури відомо [150] (рис. 60, ч. 1—2).

6) Багато фраґментів архітектурної різьби різної величини у вапнярковому камені, з якого були будовані мури собору. Всі вони виконані в романському стилі і є головною підставою для визначення часу, коли будувалося старий галицький собор. Усі фраґменти були на місці понумеровані, і був зладжений докладний їх список з поданням місця знайдення (табл. VI—IX).

7) Багато кусків розбитих церковних дзвонів, які, може, походять з останніх часів існування старого собору. Знайшлися вони в самій спідній верстві румовища, переважно просто на поверхні фундаментів собору. Не може бути підозріння, що вони походять, може, з багато пізніших дзвонів, розбитих підчас першої світової війни влітку 1915 р., бо з цих останніх дзвонів ні один кусок не попав глибше в землю: їх зараз таки визбирали та перелили в калузькій ливарні дзвонів на нові, які досі правлять свою службу на крилоській дзвіниці. На старе походження знайдених нами фраґментів дзвонів вказують також нерушені верстви засипу-румовища над ними.

8) Трохи череп'я кухонного глиняного посуду княжої доби, яке знаходилося в самих спідніх верствах румовища та підсипі під кам'яну підлогу собору. Воно походить приблизно з XII. ст.

9) Великий срібний гріш Вацлава II чеського, битий у рр. 1300—1305 в Празі (рис. 82, ч. 1), який знайшовся на глибині 2 м. над південно-східним рогом фундаментів собору [151].

10) Дві залізні бойові сокири, з них одна типу „Франціска" [152]. По-

---

[148] Толстой-Кондаковъ: Русскія древности, IV, 1891, 45.

[149] Див. багато їх, приміром, у Орбели-Тревер: Сассанидский металл (в Ермітажі), Ленінград 1935.

[150] Підчас розкопів Д. Мілєєва на терені Десятинної церкви були знайдені полив'яні плитки, прикрашені орлами, пальметами та рослинним і геометричним орнаментом.

[151] За точне визначення цього нумізмату дякую на цьому місці др. Ґ. Скальському, директорові нумізмат. відділу Народного музею в Празі.

[152] Тип приблизно як у Л. Нідерле: Život Starých Slovanů, III, 2, 1925, рис. 146, ч. 12.

дібна сокира знайшлася пізніше біля фундаментів манастирської церкви пророка Іллі в „Прокалиєвому саді" в Крилосі.

11) Залізна колодка до церковних дверей, вальцюватої форми, сильно перепалена вогнем. Таку саму колодку знайшли ми й підчас розкопів на „Золотому Току" в Крилосі та на манастирищі „Клименщина" з XI—XII. ст. в Белзі. Подібну колодку бачили ми також свого часу при дверях церкви Св. Духа з першої половини XVI. ст. в Потиличі біля Рави Руської.

12) Залізна ромбовидна стріла слов'янського типу. Цього самого типу стріли подибуються також на „Золотому Току".

13) Кінець круглої кістяної ручки ножика (?), прикрашеної ритими кільцями, з бронзовою нютою — тип загальнознаний між дрібними знаходами княжої доби. Знайшлася ручка в місці 7, у північному притворі собору.

Під цим спіднім румовищем, що походило вже тільки зі старого собору, знайшлися добре назагал збережені фундаменти цього ж собору у формі величезного квадрата з трьома півкруглими апсидами при східній стіні. Величина квадратового масивного корпусу храму виносить кругло 32.5 × 32.5 м., міряних на зовнішних лицях уцілілих фундаментів. Коли взяти до уваги невелике розширення фундаментів у відношенні до надземних стін, тоді собор, міряний вздовж цоколю по надземних стінах, міг бути на яких 20—25 см. коротший і вужчий. Середуща, найбільша апсида видовжує фундаменти собору на цілих 5 м., так що весь собор має сьогодні вимір 32.5 м. завширшки та 37.5 м. завдовжки. Він спрямований майже точно зі сходу на захід. Головна його повздовжня вісь пробігає за компасом від ступня 100 (східний кінець) до ступня 280 (західний кінець).

Плян цілого собору зняли два інженери-землеміри, Степан Гела й Степан Глібовицький, таким способом (рис. 23):

На чотирьох зовнішніх боках корпусу фундаментів (без апсид) вони заложили квадрат, вершки кутів якого спиралися на чотирьох рогах фундаментів (А-Б-В-Г). Цей квадрат був ще скріплений двома перекутнями (А-В і Б-Г). Приблизно головною повздовжньою віссю квадрата (схід-захід) була поведена пряма, так зв. помірова, лінія (Г-Д-Е). Далі для точности був на східному боці квадрата заложений трикутник (В-Г-Е), що його тупий вершок (В-Е-Г) лежав на східному кінці помірової лінії. Всі боки заложеної в цей епосіб помірової сітки були виміряні сталевою стрічкою.

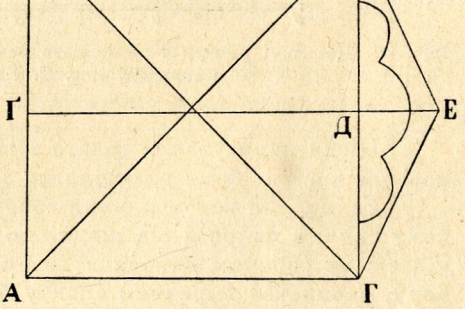

Рис. 23. Помірова сітка для здіймання пляну Успенського катедрального собору старого Галича в Крилосі.

Після цього обміри всіх фундаментів були проведені з допомогою призми та сталевої й портяної стрічки. На боки помірової сітки були кинені прямовисно окремі точки фундаментів, потрібні для рисункового відтворення цілого пляну; далі ці точки були обмірені й обмірено чоло всіх частин фундаментів. У тереново трудніших місцях були для більшої точности вжиті „підпірки" й трикутники.

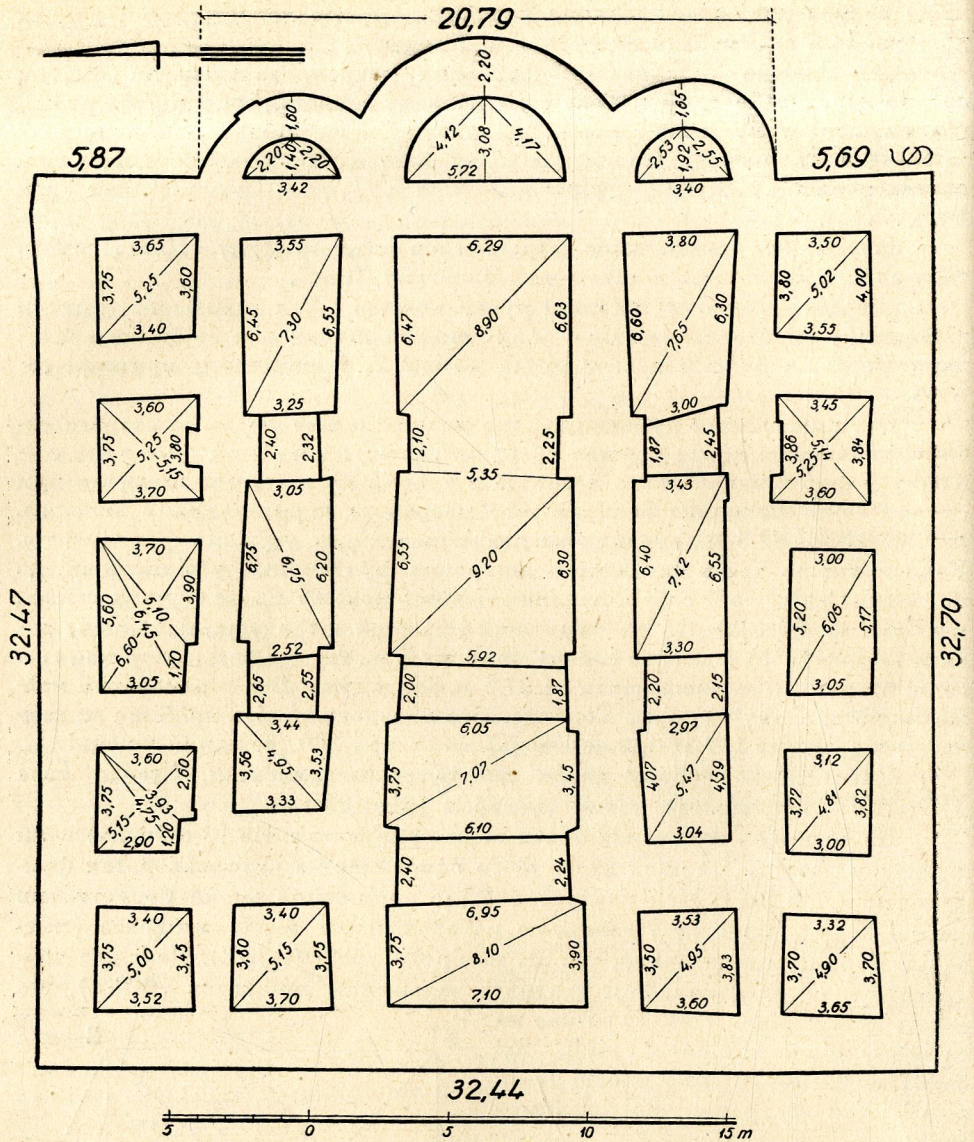

Рис. 24. Детальні обміри Успенського катедрального собору в старому Галичі - Крилосі, проведені інж. С. Глібовицьким та С. Гелою.

Після нарисування цілого пляну нічого не було випростовувано. Всі косі чи нерівні боки залишилися косими та нерівними (рис. 24).

Галицький катедральний собор стояв не серед рівної площі, а на легкому схилі в напрямі від півдня до півночі, так що різниця позему терену під самим собором виносила 20 см. Від півночі, мабуть вже від стіни собору, зачинався виразний спад у бік півдня, тобто в бік „Базару", а на віддалі всього кількох метрів від апсид зачинався також невеликий спад у східному напрямі. Привертає увагу те, що подібно була розташована й Десятинна церква Володимира Великого в Києві, як це виявили роз-

копи Д. Мілєєва 30 років тому [153]. Слід, отже, думати, що таке розташування обох соборів, зокрема київського, було подиктоване вимогами його оборонности. Одначе місце під будову Десятинної церкви було перед тим ретельно вирівняне, а цього не можна сказати про підготову до будування галицького собору. Первісний терен на його місці залишився легко хвилястий, і цю нерівність вирівняли опісля підсипом під підлогу собору, про що буде мова далі.

Тут слід ще згадати, що площа, на якій став пізніше галицький собор, виявила по всій своїй поверхні дуже вбогу культурну верству з XI—XII. ст. в безпосередньому сусідстві одночасної землянки, знайденої нами коло південно-західного рогу собору підчас першого зондування місця. При цьому знайшовся недалеко цього місця на глибині 80 см. під верхом первісного терену княжої доби більший фраґмент глиняної посудини, мабуть ще з кінця X. ст. або з самого початку XI. ст., багато прикрашений гребеневим хвилястим орнаментом. З цього виходить, що місце старого собору було заселене вже бодай за півтори сотні літ перед будуванням храму. І в цьому відзначаємо теж схожість з київською Десятинною церквою, біля якої знайшлися старі землянки княжої доби, а вона сама стала на місці старовинного цвинтаря перших християн у Києві.

Одначе до часу замешкання місця галицького собору в княжій добі на ньому та кругом нього примістилася була під сам кінець бронзової доби або на початку залізної доби, тобто на початку II. тисячоліття до Хр., оселя народу з культурою білогрудівського типу, після якої залишились по всьому терені собору під культурною верствою княжої доби череп'я та тваринні кістки. У місці 16, проти північної апсиди, знайдено навіть невелике, кітлувато вглиблене огнище, 78 см. в промірі, 21 см. завглибшки, а біля нього грубе череп'я. Зверху на цьому місці залягала вбога культурна верства княжої доби, 20 см. завгрубшки.

Вкінці заслуговує на увагу ще одна річ, яка існувала на терені старого собору до часу його будування. Це величезна квадратова яма, півосьма на півосьма метра завбільшки, 80 см. завглибшки, з невеличким квадратовим (1 м. × 1 м.) виступцем при східному кінці свого північного боку, зроблена в первісному терені княжої доби на північ від мурованої каплиці, перетята фундаментами собору так, що південно-західний головний філяр став посеред південної її частини. Стіни ями майже прямовисні, тільки грубо вибрані у материковому гумусі, випалені дуже сильним вогнем на 5—10 см. завгрубшки, сильніше внизу, ніж угорі, і мають на собі виразні сліди джаґана з лезом 55 мм. завширшки. Вони зовсім не мащені глиною. Дно ями на глибині 198 см. під поземом алябастрової підлоги собору досить нерівне, чисто випалене на цеглу до глибини 20 см.; на ньому подекуди прошарок білого вапна з дрібними вугликами. Береги ями рівняються з верхом первісного княжого терену з часу перед будуванням собору, тому вона походить, напевно, з княжої доби, але старша від собору, бо перетята вздовж його фундаментом.

Це не могла бути вапнярка для спорудження старого собору, бо мусіла б бути десь збоку, п о б і ч м і с ц я б у д о в и, а не по його середині. Такому її призначенню суперечить і згаданий прямокутній виступець, до того ж сліди вапна мусіли б зберегтися по цілому дну ями і кругом по стінах, чого зовсім не видно. Підчас люсування вапна стіни ями, а, головно,

[153] „Извѣстія Имп. Археол. Коммисіи", Петерб. 1909, додаток до вип. XXXII.

її дно, не випалилися б аж так глибоко (20 см.). До випалювання вапнякового каміння на вапно така яма, мабуть, ніяк не надавалася; для цього треба було, напевно, вже тоді особливих печей.

Можна було також здогадуватися, що це є поганське „капище" — місце приношення жертв. Останок такого капища знайшов В. Хвойко у 1908 р. на місці київського княждвору, на віддалі кількадцяти метрів від Десятинної церкви [154]. Одначе на дні нашої ями майже нема кусків вугілля, а кругом неї нема також сліду тої безлічі тваринних костей, яка залягала кругом київського „капища". Та мимо того дуже можливо, що у старому Галичі як, мабуть, і в Чернігові, собор став на місці поганського „капища" для відзначення саме в столичному городі перемоги нової віри над старою.

---

[154] Див. прим. 153, додаток до вип. XXXI, 82—83.

V.

АРХІТЕКТУРНІ ПАМ'ЯТКИ СТАРОГО ГАЛИЧА.

В попередніх розділах ми подали коротку історію розкопів на терені княжого Галича. Тепер, для кращого перегляду, зіставляємо разом детальні описи пам'яток „монументального" будівництва на терені старого Галича і закінчуємо розділ загальними висновками щодо їх стилю, часового визначення та відношення до одночасних подібних пам'яток Володимиро - Суздальського князівства.

1. Церкви, відкопані Л. Лаврецьким та І. Шараневичем у 1882—1884 рр.

а) Спаська церква на горбі „Карпиця".

Фундаменти цієї церкви понад два метри завширшки і всі муровані з ріняків на добрій мулярській заправі, тільки наріжники зроблені з тесаних вапнякових бльоків, що походять, мабуть, з Бережанщини. Форма фундаменту — правильний квадрат, 17 × 17 м., видовжений на 270 см. трьома апсидами від сходу і поділений двома внутрішніми мурами на три подовжні нави в напрямі схід-захід. Середуща з цих нав наполовину ширша від обох бічних (рис. 25, ч. 6).

В одному місці серед церкви збереглася частина колишньої підлоги, викладеної трикутніми цегляними плитками з жовтою або темнобрунатною поливою. Плитки ці однобарвні.

В румовищі на фундаментах церкви знайшлися фраґменти різьби на камені, частина кам'яної хрестильниці, різні дрібні вироби зі скла й металю, чотири бронзові складані хрестики-енколпіони та два звичайні бронзові нагрудні хрестики, кусок зеленої мармурової плити, мідяна монета Володислава опільського та, як найбільш цінна річ, олив'яна привісна печатка галицького єпископа Косми. На деякому камінні серед румовища були останки фрескового мальования.

Фундаменти Спаської церкви законсервовано в травні 1883 р., для чого вирівняно їхню поверхню та вкрито їх дерниною. Одначе австрійські окопи зі світової війни 1914—1918 рр. поперетинали мури фундаментів у кількох місцях.

б) „Полігон" в „Карповім Гаю".

За невповні докладними помірами Захарієвича, це є трохи видовжений восьмикутник, 15 × 13 м., орієнтований довшою віссю в напрямі схід-захід; три східні боки його зливаються один з одним у вирізок кола, а північно-західний та південно-західний легко заломані до середини.

Фундамент „Полігону" всього 1 м. завгрубшки і заложений досить неглибоко. На глибині 60 см. він має розширення. Зроблений з ріняків та кусків вапняка, мурований досить недбало на вапняній заправі, він справляє враження, неначе б був призначений до тримання на собі якоїсь легкої, невеликої будівлі (рис. 25, ч. 2).

В румовищі знайшлося трохи тесаних каменів з якогось склепіння, у формі вирізка перстеня, кілька фраґментів архітектурних в камені (ґзимси тощо) та трохи глиняних плиток з підлоги, покритих зеленою або брунатною поливою. Крім цього, знайшли при відкопуванні фундаментів три людські кістяки, і це, разом з полив'яними плитками, вказувало б

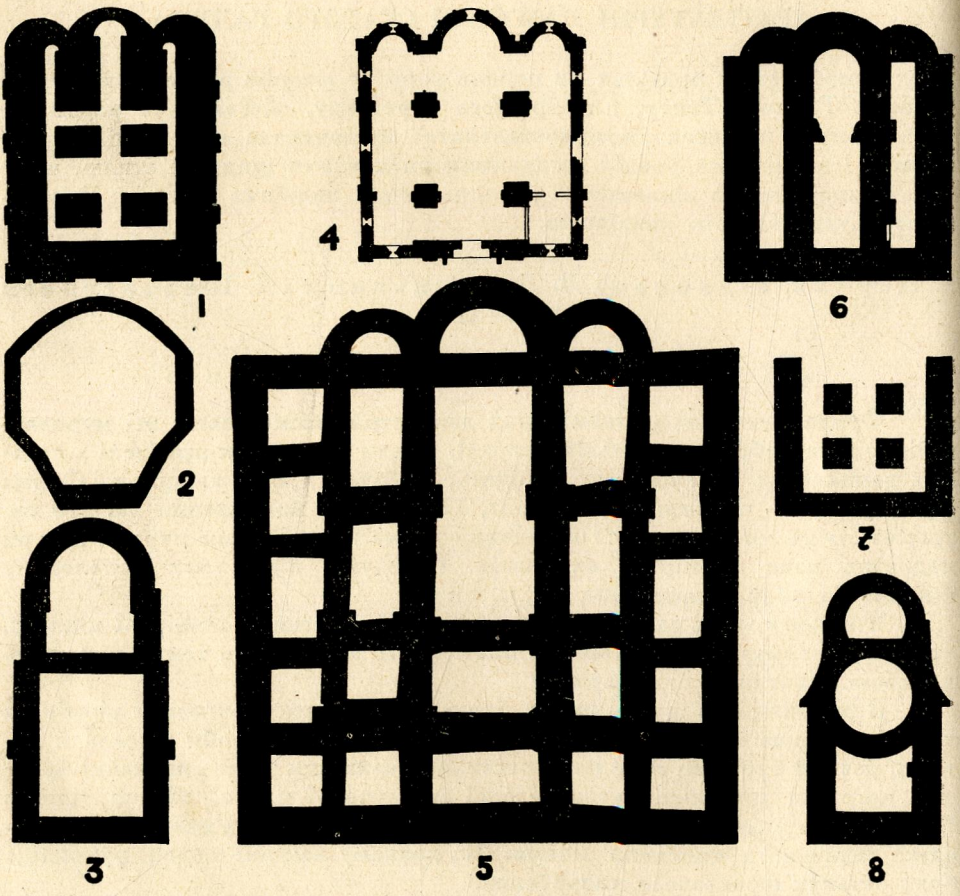

Рис. 25. Білокам'яні церкви старого Галича. — 1. Церква Кирила й Методія. — 2. „Полігон". — 3. Благовіщенська церква. — 4. Церква св. Пантелеймона. — 5. Катедральний Успенський собор. — 6. Спаська церква. — 7. Церква св. Анни(?). — 8. Церква пророка Іллі. (Всі в одному й тому самому маштабі (1:3..), тільки Успенський собор дещо більший (1:2..).

радше на каплицю, чим на оборонну вежу. Виходило б це також з самої форми „Полігону", який, бувши евентуально вежею, був би швидше прямокутній або — що, мабуть, менше правдоподібне — круглий, та не був би орієнтований, як церква, в напрямі схід-захід.

в) Церква Кирила й Методія (?) під „Дібровою".

Плян цієї церкви злегка видовжений і поділений всередині на три нави, яким відповідають зовні три кругляві апсиди. Величина заложення виносить, за Захарієвичем, 20.20 × 15.05 м., за Й. Пеленським — 20 × 14.50 м. Є певна різниця в самих планах, поданих обома дослідниками (рис. 25, ч. 1).

Фундамент церкви змурований теж тільки з риняків на добрій мулярській заправі. Глибінь фундаментів філярів доходить до двох метрів, а обводових мурів — лише 110 см. Ті й ті заложені вже на твердому лесовому материку. Апсиди вганялись глибоко в середину церкви, через що чотири філяри, які піддержували центральну баню, були присунені ближче до західної стіни храму, і це було характеристичне для церков старого Галича [155].

На руїнах церкви знайшли лише два фраґменти архітектурної різьби та кусок бази філяра з рослинним орнаментом. Про полив'яні цегляні плитки з підлоги нема ніякої згадки: або їх при розкопуванні не завважили, або церква мала вже другу підлоту з кам'яних плит.

г) Церква невідомого титулу на „Цвинтариськах".

Властиво це тільки 16-метрова завдовжки західна частина церкви, що має 12 м. ширини; в ній так само посередині чотири стовпи. Ціла східна частина з апсидами, яких було, мабуть, три, зосталася ще недосліджена під гостинцем. Стан збереження фундаментів, мурованих з травертину з малою домішкою товченого марґелю й риняків, поганий. Обводові (маґістральні) мури завгрубшки півтора метра. На пляні в І. Шараневича зазначена також насада північної апсиди [156] (рис. 25, ч. 7).

На місці розкопів знайшли з архітектурних фраґментів тільки частину бази — підстави філяра та різьбленого на камені орнаменту; крім того, знайдено маленький рівнораменний хрестик з рожевого каменя, срібну монету Володислава опільського, а по другім боці гостинця дуже ушкоджений кам'яний саркофаг і чотири кістяки. Полив'яних цегляних плиток з підлоги не було там зовсім.

ґ) Церква пророка Іллі в „Прокалиєвому саді".

Заложення церкви пророка Іллі в Крилосі цілком відмінне від усіх досі описаних галицьких церков. Це в основі кругла каплиця-ротунда, понад 6 м. в промірі („в світлі"); до неї від сходу прилягає менша, ясно видна апсида, а від заходу — майже квадратовий притвор. Завдовжки церква 19.75 м., завширшки 9.50 м. Мури притвору коло 160 см. завгрубшки, мури обох круглих частин дещо тонші. Весь фундамент побудований з до-

---

[155] J. Pełeński: Halicz, 75.
[156] O rezultatach poszukiwań, табл. I.

бірних ріняків, а його боки скріплені більшими тесаними бльоками. Верхні, надземні стіни церкви, як видно тепер на стінах згаданої вище митрополичої палатки, були кладені зі старанно тесаних бльоків піскуватого вапняка (рис. 25, ч. 8).

В румовищі знайшли архітектурні деталі й різба у фраґментах, один з яких „готицький" з кінця XVII. ст. Окремі бльоки архівольти-луку над входовими дверми були сполучені між собою з допомогою залізних гранчастих чопів, залитих оливом.

д) Благовіщенська церква на „Церквиськах"

Це однонавна церква у формі прямокутника, 10.40×12.95 м. завбільшки, з двома сильними пілястрами по боках; до першого прямокутника доданий по новій осі другий, менший, 5.20×10 м. завбільшки (вівтар), закінчений від сходу апсидою 9.07 м. завширшки. Ціла церква має 23 м. завдовжки та 10.40 м. завширшки. Обидва прямокутники в пляні віддалені один від одного муром. Уцілілий фундамент церкви мурований з ріняків на добрій мулярській заправі (рис. 25, ч. 3).

е) Воскресенська церква на „Воскресенськім"

Відслонений нами у 1941. р. фундамент церкви сягає всього на 40—45 см. углиб і весь вкопаний в лєсовий материк. Його форма, може, й була колись восьмикутня, як подає І. Шараневич за листом Л. Лаврецького, але сьогодні вона зовні швидше круглява з приплесканим одним (південним) боком і має 9.75 — 10 м. в промірі.

Інша форма внутрішньої сторони фундаменту. Тут у східній частині виразно зарисовуються неначе три внутрішні плесковаті апсиди: найширша посередині, 325 см. завширшки, і дві менші, 200 і 225 см. завширшки, по її боках.

Ширина фундаменту дуже неоднакова, що пояснюється, головно, вибиранням передусім більшого каміння з землі. Ще найбільше однакова вона з півдня та заходу, де виносить 160—175 см; найширший є південно-західний наріжник фундаменту (225 см), а найвужчий, бо, мабуть, найбільше ушкоджений — фундамент здогадних апсид. Там його ширина виносить всього 60—75 см. в середущій та в північній апсиді і 115—150 см. у південній апсиді.

Важним для історії галицької архітектури є питання про вигляд Воскресенської церковці-каплиці. На думку історика мистецтва М. Драгана, можливі три розв'язки цього питання. Це могла бути:

а) ротунда з внутрішніми, назовні не зазначеними апсидами,

б) ротунда, якої апсиди були зовні зазначені,

в) квадратова будівля з зазначеними зовні апсидами.

Останки фундаментів у такому стані, що не дають можливости з усією певністю визначити первісну форму пляну цієї церкви; все ж таки найбільш промовляють вони, на його думку, за другу розв'язку, і саме її графічне представлення у виконанні її автора подаємо на рис. 26.

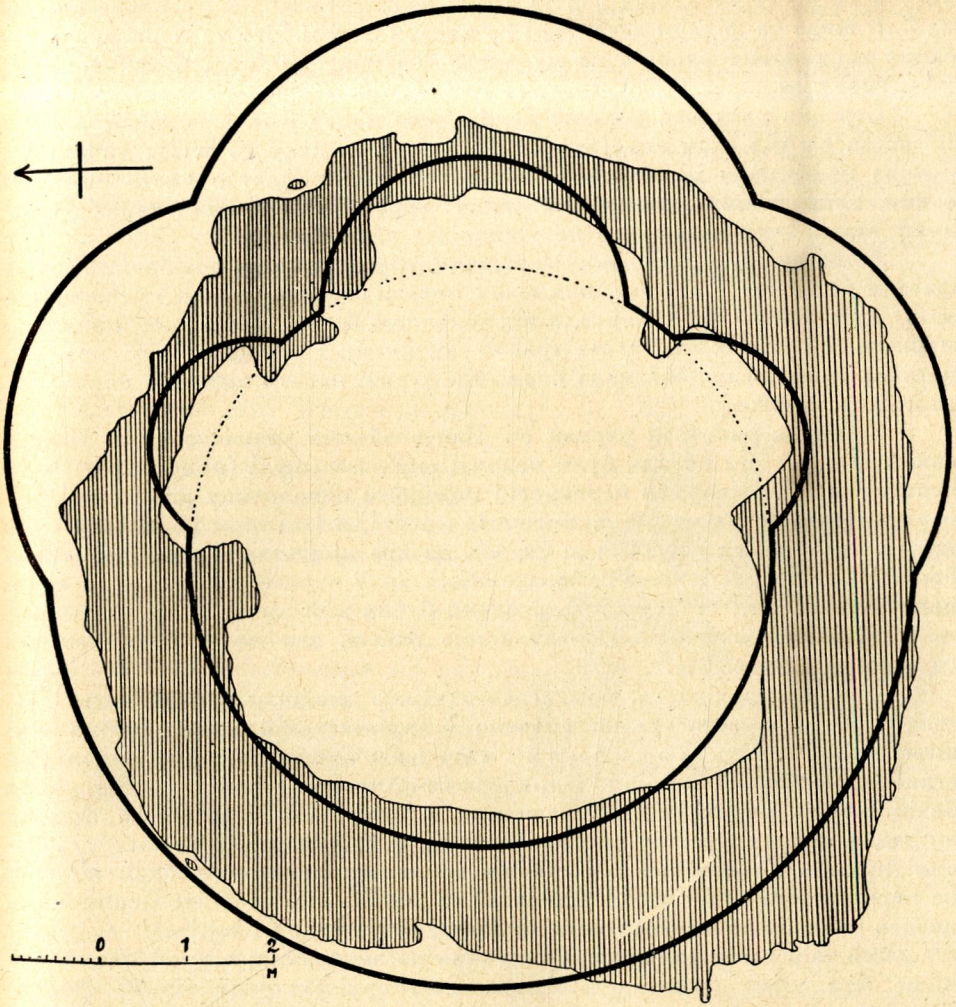

Рис. 26. Воскресенська церква княжої доби в старому Галичі - Крилосі. (Реконструкція пляну М. Драґана).

2. Церква св. Пантелеймона біля Галича

Будова церкви досить проста і розміри її невеликі [157]. В заложенні це візантійський квадрат з боком 17.50 м.; він має три півкруглі апсиди від сходу, з яких середуща видовжує цілу будову на 3.5 м., так що вся церква завбільшки 17.5 × 21 м. Посередині храму стоять розставлені майже в квадрат (610 × 560 см.) чотири стовпи-філяри з приставленими з усіх чотирьох боків лізенами-пілястрами. Вони ділять нутро храму на три нави, нерівні між собою щодо висоти (рис. 25, ч. 4).

З первісної, княжої будівлі збереглася фронтова, західна стіна до

[157] Опис церкви подаємо за монографією Й. Пеленського: Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej, Краків 1914.

висоти 12 м., стіни бічних нав та апсид до висоти 6.65 м., середня апсида на 2 м. вище та філяри всередині до висоти 3.50 м. Все те муроване з тесаних вапнякових бльоків на мулярській заправі-цем'янці з вапна, піску й дрібної ріні.

Середня нава має цегляну надбудівлю понад 5 м. заввишки, так що її висота аж під окап виносить 12 м., а по верх даху 15 м. Ця проста барокова надбудівля не стоїть в ніякім стилевім зв'язку з чисто візантійським, квадратовим заложенням храму; через це загальний характер будови значно змінений і низ не відповідає верхові.

Коли францісканці зайняли залишену церкву, вони розібрали її бічні фасади аж нижче луків долішніх вікон, знесли останки бочкового (жолобкового) склепіння й високі аркади під головною банею, розібрали й знизили мушлеві склепіння над усіма трьома апсидами і над цим усім зробили цегляну надбудівлю, яка мала первісній церкві надати відтепер вигляд латинського костьолу.

Колишнє накриття церкви св. Пантелеймона уявляє собі Й. Пеленський так: усі три апсиди були накриті вирізками кулі (приблизно її четвертинами), дах творили перекроєні повздовж наполовину два вальці, що перетиналися в формі рівнораменного хреста, всі чотири роги даху були вкриті звичайними дашками зі спадом на два прилягаючі один до одного боки. На перехресті піввальців, що ними було вкрите склепіння головної нави й трансепту, стояв досить високий бубон з чотирма, а, може, й вісьмома вікнами, завершений півкулястою банею, яка могла бути покрита дахівкою [158] (рис. 27).

Елементи західного, романського стилю знайшли в церкві св. Пантелеймона своє застосування, головно, в архітектурній різьбі. Тут на першому місці стоїть головний портал, завершений півколисто-вглибленою архівольтою, що її піддержують чотири стовпці, по два з обох боків дверей. Перша їх пара, зовнішня, є 8-гранна й дещо довша, а друга виглядає неначе в'язанка кількох тонших стовпців, перев'язаних у половині вузлом. Голови-капітелі стовпів головного порталю двоякі: кісткові на першій, зовнішній парі і кошикові на другій парі стовпів. Перший тип досить звичайний в романській архітектурі, зате другі капітелі — це мистецький твір своїм задумом та старанністю виконання; він посідає перше місце між усіма знаними досі зразками архітектурної різьби старого Галича.

Цікавим орнаментаційним мотивом у церкві св. Пантелеймона є вузли в половині другої пари стовпів, що їх можна бачити по різних романських церквах у Німеччині [159].

На головах обох пар стовпів спочиває ґзимс, також гарно різьблений стилізованими листками в потрійних колах, сплетених між собою. На ньому спирається архівольта — півколисто вглиблене завершення порталю. Лук над стовпами з кошиковими квітистими головами теж прегарно різьблений стилізованими квітами-розетами в потрійних, між собою сплетених, колах.

Виразний романський характер має також бічний портал

---

[158] На нашу думку, дахівка ніяк не надавалася до накриття круглої бані, яка мала бути крита олив'яною бляхою.

[159] Истор. извѣстіе о церкви св. Пантелеймона, 1881, 10. На думку М. Грушевського (Історія України-Руси, III, 1905, 429, прим. 3), ця друга пара стовпів з вузлами — пізнішого походження, але зроблена, дуже можливо, за старими зразками. Одначе Й. Пеленський не згадує нічого про таку віднову дотичних стовпів (Halicz, 20,22), а тільки про віднову цоколю цілого порталю коло 1900. р. (21).

у південній стіні церкви Пантелеймона, якого різьба одначе примітивніша, простіша, на думку Й. Пеленського навіть зварваризована.

Третє місце, де в церкві св. Пантелеймона ще добре зберігся вплив романського стилю — це всі три а п с и д и. Їхні опуклі стіни поділені на повздовжні вузькі поля з допомогою тонких півкруглих стовпців, злучених між собою угорі гладкими луками. Вони стоять на аттицьких базах з оздобними „жабками“ по рогах, а вгорі закінчуються кошиковими капітелями, які збереглися тільки на середущій апсиді.

З давніх в і к о н церкви зосталися лише два: одно над головним порталем, друге (замуроване) в середущому полі головної апсиди. Чи з того самого часу є й маленьке віконце над самим головним порталем, того, на думку Й. Пеленського, годі сказати.

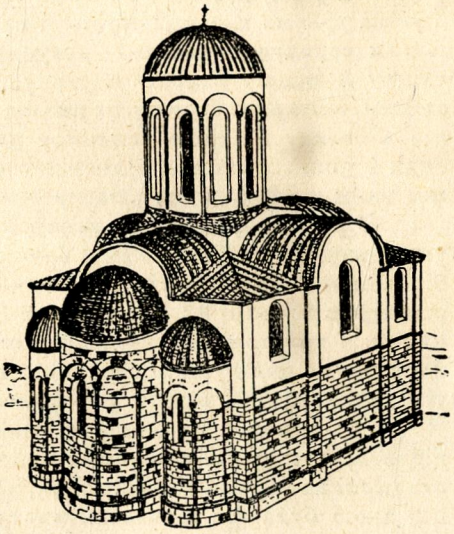

Рис. 27. Реконструкція церкви св. Пантелеймона біля м. Галича (за Й. Пеленським).

Щоб дослідити техніку мурів церкви св. Пантелеймона від самих фундаментів, Й. Пеленський викопав біля них у кількох місцях ями аж до підошви підвалин. Виявилося при цьому, що ф у н д а м е н т и у відношенні до стін не всюди однаково розширені, завважено навіть дуже великі неправильності. Найбільш нормальне є це розширення під апсидами, де виносить 22 см., і тільки під найбільше до сходу висуненою частиною середущої апсиди воно виносить 35 см. Зате значно більшу різницю знайшов Й. Пеленський на рогах церкви. Приміром, під північно-східним наріжником церкви фундамент висунений перед стіну на 128 см. на схід та на 85 см. на північ. Вздовж північної стіни церкви розширення фундаменту має тільки 60 см., але під північно-західним наріжником фундамент знову висунений на 1 м. на північ та на 24 см. на захід. Глибінь фундаментів невелика, всього 130 см., їхня підошва осаджена в твердому лесовому материку.

Матеріял, з якого зроблений фундамент Пантелеймона — це невеликі ріняки та кусні тесаного каміння на скупій мулярській заправі з вапна, піску й дрібної ріні. Стіни церкви з тесаного каменю - вапняка, який, на думку Й. Пеленського, походить з Бережанщини. Щодо техніки муру, нам вдалося дослідити відслонену тепер первісну підмурівку під головний престіл. Вона має 180 см. завдовжки і 110 см. завширшки, по боках мурована з тесаних, зверху не гладжених бльоків кам'яних, між якими є в „жолобі“ дрібне каміння.

З первісної підлоги колишнього Пантелеймона не лишилося ні сліду, але, як твердить теж Й. Пеленський, вона була спершу, напевно, викладена полив'яними цегляними плитками. Францісканці виложили відтак підлогу костьолу цеглою, а сьогодні її замінили великі плити теребовельського пісковика.

3. Ротунда в с. Побережжя біля Єзуполя

Здоровенний фундамент цієї інтересної пам'ятки, 250 см. завгрубшки, був кладений з великих тесаних бльоків вапняка на досить твердій мулярській заправі, сильно перемішаний з ріняками, часом завбільшки в куряче яйце. Цей фундамент тепер повибираний власниками поля до різної глибини, подекуди понад півтора метра завглибшки. Через брак часу ми не докопалися ніде аж до його підошви, яка повинна бути на глибині щонайменше двох метрів під поземом кам'яної підлоги.

Колиста форма фундаменту вказує на те, що це була ротунда, кругла церква, яка мала 15 м. „в світлі". Через неможливість договоритися з усіма трьома власниками поля про дозвіл на розкопи ми могли відкрити тільки середущу частину ротунди, залишаючи неперекопаною більшу східну й меншу західну частину. Тому невиясненою зосталася форма її східної, вівтарної частини та вигляд і кількість апсид. Дуже можливо одначе, що з огляду на свою величину ця Борисоглібська ротунда мала три апсиди і цілий її вигляд відповідав формі багато меншої ротунди, відкопаної нами в 1941. р. на „Воскресенськім" у Крилосі.

В румовищі над описаними фундаментами знайшлися більші шматки ушкодженої вогнем олив'яної бляхи з даху ротунди та кілька архітектурних білокам'яних фраґментів. Між ними заслуговує на увагу кусок гранчастого стовпця в промірі 12 см., тесаний бльок з „ґурту" над дверми, гранчастий камінь з круглою ямкою-ложиськом для дверей, камінь з місця, де сходилися разом два луки посередині над подвійним вікном та кілька фраґментів архітектурної різьби у романському стилі [160].

Під верхнім румовищем знайдено в двох місцях частини первісної підлоги, вимощеної кам'яними плитами 70 × 70 см. завбільшки. Вони були осаджені на верстві жовтої глини, мішаної з чорною, 15—20 см. завгрубшки, під якою була ще кількасантиметрова верства дрібного білого матеріялу з каменярської гути.

4. Успенський Катедральний собор старого Галича

Назагал з мурів галицького катедрального собору залишилися тільки його підвалини-фундаменти, та й то вибрані до різної глибини під своїм первісним верхом. Лише під нинішньою мурованою каплицею та в кількох інших місцях збереглася також частина надземних мурів.

Будівельний матеріял, що з нього був ставлений галицький собор, досліджував на місці в Крилосі Северин Пастернак, гірничий інженер-геолог, а вислід його праці [161] подаємо тут в скороченні. Отож виявилося, що собор був збудований з кількох родів природного будівельного каменю, довезеного в Крилос з різних місцевостей. Камінь був добре дібраний, найкращий, який можна було в околиці дістати, а при будуванні використано його природні прикмети. Був це:

1. Білий і ясносірий алябастер, однобарвний або жилкуватий. Його є досить в околиці Крилоса, приміром у Викторові, на Соколі, біля Журавки і Бовшова. Тесані з нього бльоки мають кругом лиця рустику (до-

[160] Музей Богосл. Академії у Львові.

[161] З чого була збудована княжа катедра в Крилосі („Наша Батьківщина", Львів 1938, ч. 9).

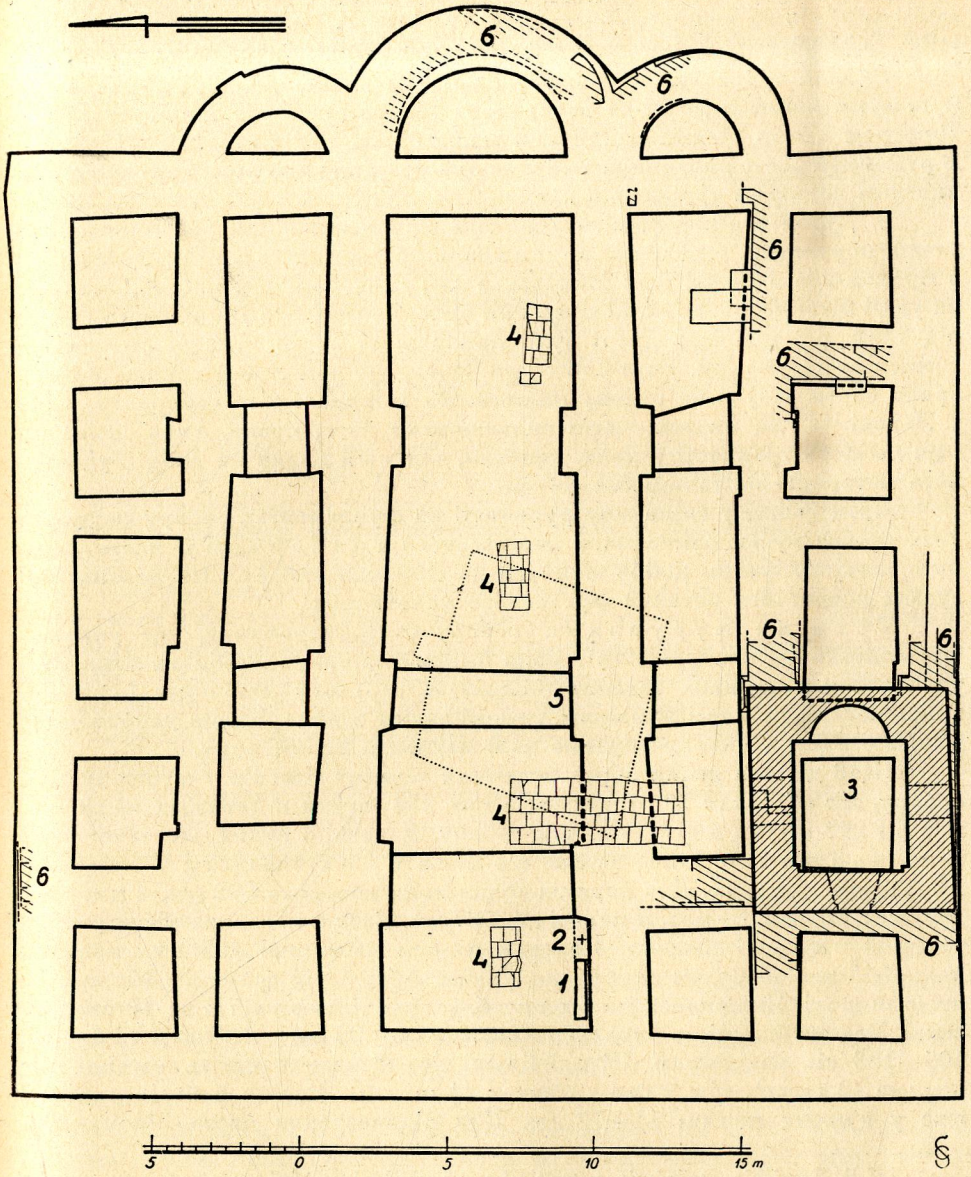

Рис. 28. Плян Успенського катедрального собору старого Галича в Крилосі за обмірами інженерів С. Глібовицького та С. Ґели. — 1. Саркофаг князя Ярослава Осмомисла. — 2. Могила молодої дівчини. — 3. Мурована каплиця (останок старого собору). — 4. Останки кам'яної підлоги. — 5. Яма (капище?), старша від собору. — 6. Останки надземних стін собору.

ріжку), 4 см. завширшки, з прямовисними слідами обробки, а вся поверхня блъока, обведена цією рустикою, має поземі сліди обробки долотом.

Про природні поклади алябастру біля Галича (у Викторові або на Соколі — Я. П.) писав уже С. Сарніцький у другій половині XVI. ст., мовляв: „він такий гарний, що своїм

блиском перевищує, мабуть, і фригійський. Звідсіля вивозять його в Германію та в інші далекі краї“ [162]. За ним повторювали це в XVIII. ст. Г. Рачинський [163] і Б. Хмельовський [164], а на початку XIX. ст. К. Ладовський [165], Ф. Сярчинський [166] та Ф. А. Дем'ян [167].

2. Біла туронська к р е й д а, тверда та дзвінка, з характеристичним мушлевим зломом, де-не-де забарвлена лімонітом. Вона подибується над Дністром і його лівими допливами менш-більш між Єзуполем і Стрипою. В румовищі часто знаходили також чорне кремінння з корою, що саме є прикметним додатком туронської крейди.

3. Дрібнозернистий літотамнієвий в а п н я к, білий або злегка жовтавий, поруватий, з маленькою домішкою дрібного піску. Він міг походити з Бродок або з Демні біля Миколаєва над Дністром. Це, мабуть, його мав на увазі літописець, коли подавав при описі холмського Данилового собору під 1259. р., що його двері були прикрашені білим галицьким каменем і зеленим холмським. Варто теж пригадати, що той самий вапняк з Демні брали свого часу й на будову нинішнього катедрального собору св. Юрія у Львові [168]. За княжих часів сплавлювали його, певно, вниз Дністром, і ця легкість транспорту мала, напевно, теж свій вплив на вибір будівельного матеріялу на галицький собор.

Крім цього, у спідньому румовищі на фундаментах собору подибувалися зрідка куски звичайного подільського т р а в е р т и н у, якого через його легкість могли добре вживати до склепінь собору. На деяких його кусках збереглися останки фрескового мальования.

Т е х н і к а м у р у в а н н я собору була старовинна, ще римсько-візантійська (opus emplecton). Вона прикметна тим, що обидва лиця муру укладалися з великих тесаних бльоків, а середину між ними („жолоб“) виповнювали дрібним камінням, перемішаним з мулярською заправою-цем'янкою. Це виповнення будемо далі називати ядром муру.

Щоб дістати ясний образ величини тесаних бльоків у мурах старого собору, ми обміряли 546 штук їх, з них 254 штуки в останках надземних мурів і 292 штуки в фундаментах собору. У висліді виявилося таке: пересічна д о в ж и н а бльоків майже однакова в обох випадках, у надземних і в підземних мурах. Для верхніх мурів вона виносить 592 мм, а для фундаментів 581 мм. — разом пересічно 587 мм. Зате є невелика різниця в пересічній в и с о т і бльоків. Наверху бльоки завишки 402 мм., а всподі лише 345 мм. — разом пересічно 373 мм. Абсолютні границі обох вимірів дуже широкі. Знайшлося по одному бльокові тільки на 7,8 та 10 см. довжини. Велика більшість бльоків завдовжки 40—80 см, але було й 12 бльоків 105—133 см. завдовжки. Ці найбільші подибувалися навіть частіше над землею (8 штук), ніж у фундаментах (4 штуки). Висота бльоків хиталася вже у вужчих межах: 11—72 см. Для підкреслення часто імпонуючого

---

[162] S. Sarnicki: Descriptio veteris et novae Poloniae, 1585.

[163] J. Raczyński: Historia naturalis curiosa, Сандомир 1721, 37.

[164] B. Chmielowski: Nowe Ateny, IV, 1756, 341.

[165] X. Ładowski: Historya naturalna, Краків 1804, I, 9.

[166] F. Siarczyński: Słownik hist.-stat.-geograf. (рукоп. бібл. Ossолін. ч. 1828, 231). Треба зазначити, що Рачинський (1. с., 36), Хмельовський (1. с., 331), Ладовський (1. с., II, 17) і Сярчинський (1. с.), а також Дуньчевський (Kalendarz Polski y Ruski na Rok Pański 1767, Замістє, Wiadomość II, relacya II, Nr. 12) — згадують також знаходи зеленого й жовтого мармуру біля Галича та білого й червоного біля Станиславова. На нашу думку, тут скорше всього переплутано мармур з алябастром.

[167] F. A. Demian: Statistische Beschreibung von Ostgalizien, 1804, 60. Поклади цього алябастру мали бути в горах біля с. Медуха, Станиславівського повіту.

[168] І. Рудович: Основники св. Юра, львівської катедри („Нива“, Львів 1923, 143). Див. також Й. Пеленський: „Львівські Вісті“, 1943, ч. 203.

вигляду бльоків, ужитих до будови галицького собору, пригадаємо, що висота тесаних опокових бльоків, з яких були кладені одночасні романські костьоли на Градчанському замку в Празі, виносила — теж за сотнями наших помірів — всього 8—12 см., рідко коли на кілька см. більше.

З а п р а в а-ц е м'я н к а в мурах собору була трояка:

1. В фундаментах обводових мурів вона була з зеленкуватого піску, перемішаного зрідка з дрібними білими грудками вапна. Вона дуже пісна, так що сьогодні сама розсипається в пісок.

2. В надземних частинах тих же магістральних мурів заправа була добра, попелястого кольору, з дрібними вугликами, цілком відмінна від рожевої заправи з домішкою дрібненьких кусків товченої цегли, що її загально вживали за княжих часів до цегляних будівель на Наддніпрянщині [169]. Вона ще сьогодні дуже тверда, так що важко її розбити навіть залізним джаґаном.

У кількох місцях далося ствердити, що після виведення підземних мурів-фундаментів на гіршій заправі рівно до поземи терену, що до нього ставили собор, робили на досить рівній їхній поверхні вирівняння („ґляйху") тонкою верствою твердої заправи, 1—2 см. завгрубшки, і на цьому мурували далі надземні стіни вже на твердій заправі з домішкою попелу з дрібними вугликами [170]. Витворений опісля з попелу луг мав, певно, збільшувати чіпкість заправи. Тут цікаво буде відзначити те, що місцевий крилоський муляр Микола Мошура дає ще сьогодні до тинку вапна, піску й попелу і ця мішанина дуже добре держиться, не тріскає. З тим самим наміром на Київщині за княжих часів люсували вапно на рідкому клеївварі з ячменю [171], а на Закарпатті додавали тоді до мулярської заправи білок з яєць [172].

3. В середущих мурах, що йшли тільки під підлогою собору та не тримали на собі майже жадного тягару, заправа була погана, майже чистий зеленкуватий пісок, сипкий, без жадних білих крупок вапна в собі.

Для скріплення обводових, магістральних стін собору та для їх рівномірного осідання було вжито д е р е в'я н и х з в'я з і в („анкрів") у формі грубих бальків, вмурованих у стіни, тобто в жолоб поміж тесаними бльоками, кругом собору. Перша їх верства лежала прямо на поверхні фундаменту як основа стін, інші були вмуровані, певно, вище, в деяких відступах одна над одною. Зчасом вони чисто струхлявіли і зоставили по собі лише порожні канали в мурах зі слабими останками зітлілого дерева на їхніх стінах. Цей охоронний засіб був, мабуть, загально вживаний не тільки у східних, але й у західних слов'ян княжої доби. Для приміру згадаємо хоч би тільки, що такі канали після колишніх дерев'яних зв'язів знайшлися також у фундаментах Десятинної церкви в Києві, де їх

---

[169] Одначе на Наддніпрянщині була одночасно знана і сіра мулярська заправа. Її знайшов, приміром, М. Макаренко в підлозі 3-апсидної церковки княжої доби біля Спаського собору в Чернігові.

[170] Така заправа була, мабуть, вживана в цілому Гал.-Вол. князівстві, бо ми виявили її, приміром, у мурах замку Тустань з XIII—XIV. ст. на Бойківщині (Я. Пастернак: Старовинний замок Тустань — „Життя і Знання" XI, 1938, 18); на такій самій заправі була побудована Столпенська вежа біля Холма.

[171] Памятники древней письменности, LXVIII.

[172] Я. Пастернак: „Записки НТШ", CLIV, 1937, стор. XII. Помилковою треба вважати думку П. Лашкарева (Церковно-археологическіе очерки, Київ, 1898, 152), що вуглики в мулярській заправі княжої доби походять з вивару збіжжя, вареного на вогні.

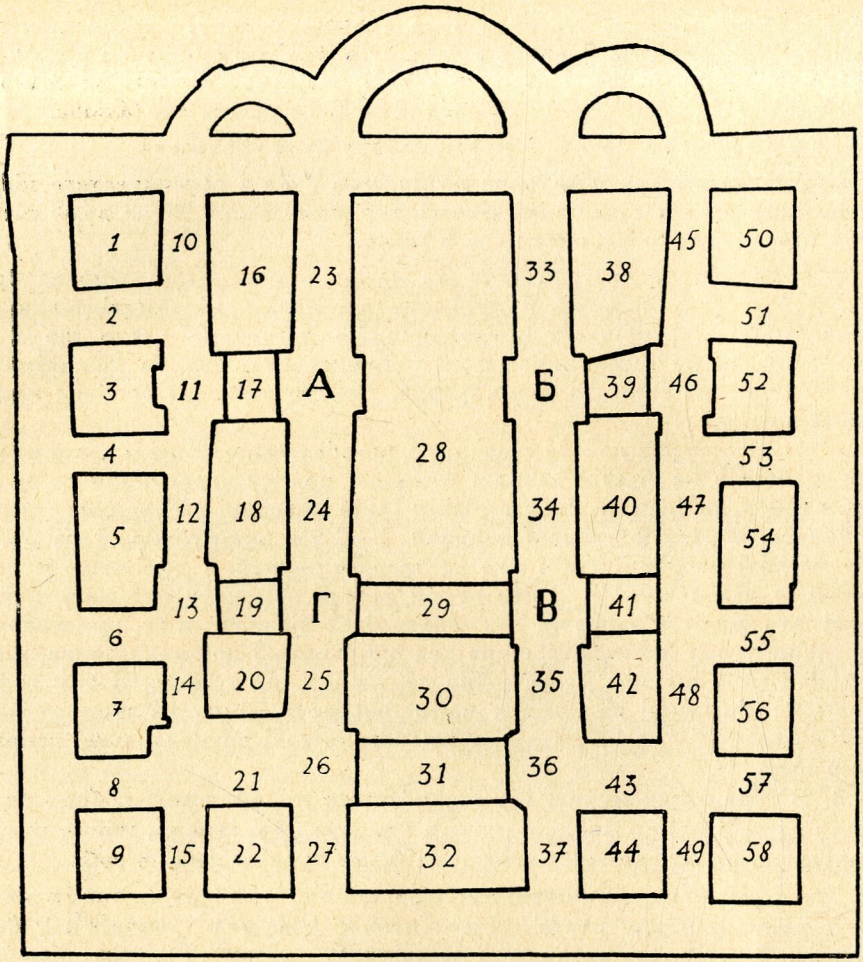

Рис. 29. Плян катедрального Успенського собору в старому Галичі-Крилосі. Числами означені частини мурів собору та вільні місця між ними. А-Б-В-Г: чотири головні філяри собору.

вважали спершу водостоками [173], в мурах Спаської церкви XI. ст. на Берестові в Києві [174], в мурах Старої Ладоги в новгородській землі [175], в стінах Успенського собору у Володимирі на Клязьмі, де вони згоріли підчас пожежі собору в 1183. р., [176] та в фундаментах романських храмів у Градчанському замку в Празі, що їх ми розкривали в 1925 — 1928. рр.

На загал про останки старого катедрального собору в Крилосі можна сказати таке:

---

[173] К. Шероцкій: Кіевъ, путеводитель (Київ 1917, 83).

[174] К. Шероцкій: там же, 255.

[175] Бранденбургъ: Записки Отдѣленія Русской и Славянской Археологіи Имп. Археологическаго Общества". IV, 1887, 316.

[176] И. Грабарь: Исторія русскаго искусства, I, Москва 1909, 311. На Московщині уживали дерев'яних зв'язів в цегляному будівництві ще в XVI. ст. (Покровський собор Василія Блаженного в Москві).

1) цілий плян собору виявляє часто нерівність ліній, косі боки коротших поперечних мурів та неправильне відношення фундаментів до надземних стін, що одначе треба вважати прикметним для української архітектури у княжій добі;

2) грубінь найбільш правильно закладених фундаментів зовнішніх стін собору виносить пересічно 225 см. Майже так само грубі й внутрішні фундаменти під чотирома центральними колонами; зате грубінь усіх інших мурів дуже різна: вона хитається між 140 і 325 см.;

3) фундаменти окремих стін собору не всюди однаково збереглися. Тесані бльоки зі старого собору були вжиті на початку XVI. ст., очевидно, як будівельний матеріял для сьогоднішньої парохіяльної церкви в Крилосі. Для того в місцях, ближчих до нової будівлі, були не тільки зовсім розібрані верхні мури, але й фундаменти під ними до глибини 1 м. В дальших місцях розібрані були лише верхні мури, а фундаменти зостались нерушені;

4) в одному місці, під старою каплицею, збереглася щасливо частина південної стіни старого собору, 10 м. завдовжки та 146 см. заввишки, складена з добре збережених білих алябастрових бльоків, поверхня яких доходить часом до пів квадратового метра завбільшки. На зовнішньому лиці цієї стіни є ще долішня частина пілястра, 128 см. завширшки, якому відповідає на внутрішньому лиці плоский пілястер;

5) фундаменти ч. 47 — 48 були колись пізніше ремонтовані, і, мабуть, саме тоді були додані для скріплення цілих фундаментів короткі поперечні мури 17, 19, 29, 31, 39, 41;

6) обидва лиця фундаментів були складені майже виключно з крейдяних бльоків і тільки дуже рідко з алябастрових. Зате обидва лиця надземних стін були, по всякій правдоподібності, складені переважно з алябастрових бльоків і тільки в деяких місцях (апсиди) з крейдяних.

Докладний розгляд усіх мурів галицького катедрального собору виявив такий стан збереження їх на сьогодні:

а) Західна стіна.

З її надземної частини не збереглося нічого, зостались тільки підземні фундаменти, але й вони вибрані зверху до різної глибини в часі розбирання храму на будівельний матеріял.

Південна половина стіни вибрана дуже глибоко, так що її рівний верх лежить сьогодні на глибині 127 см., а підошва 217 см. під поземом колишньої алябастрової підлоги собору. Висота муру, що зберігся там, міряна на самому південному кінці стіни, виносить всього 90 см. Мур складається з чотирьох правильних верстов грубо тесаних, на лиці грудзуватих крейдяних бльоків, 16—32 см. заввишки.

Північна половина стіни вибрана неоднаково. Бльоки зовнішнього її лиця вибрані глибше, ніж у південній половині стіни, а на самому північному кінці — на цілих 113 см. глибше. Внутрішнє лице лишилося проти лівого боку головної нави собору на повну висоту підземного фундаменту. Його решта вибрана до тої самої глибини, що й південний кінець муру. Ядро муру стоїть на цілий метр вище від лицевих бльоків обабіч його. Такий глибокий розбір західної стіни старого собору можна пояснити близькістю її до нової будови — церкви Марка Шумлянського, що на неї собор достачив будівельний матеріял.

Підошва фундаменту в половині довжини стіни лежить на глибині 274 см. під підлогою, тобто понад пів метра глибше, ніж на південному кінці, де верх первісного терену був найвище. На самому північному кінці стіни підошва була значно глибше. На жаль, там не можна було виявити її через підґрунтову воду, яка виступила на глибині 420 см. під підлогою.

Висота збереженого муру, міряна в половині довжини стіни, виносить 174 см., при чому верх муру в цьому місці лежить на глибині 100 см. під підлогою собору. Мур утворюють п'ять верстов великих крейдяних бльоків, таких самих, як і на південному кінці стіни, 18—49 см. заввишки.

б) Північна стіна.

Тесані бльоки з її північного лиця вибрані нижче від прилягаючого терену княжої доби, не всюди однаково, до глибини 229—293 см. під підлогою собору. Лава цих вибраних, майже самих алябастрових, бльоків має 30—40 см. завширшки і зовсім не творить рівної лінії. Коли, приміром потягнути рівну лінію від східного кінця лави до місця на її лиці, віддаленого на 10 м. на захід, тоді вже на віддалі півтора метра від вихідної точки міряння лице лави буде висунене на 14 см. вперед, далі воно вертає поволі назад, на віддалі 4 м. збігається вже з нашою рівною лінією, на віддалі 6 м. відходить на 8 см. поза неї, два метри далі знову висувається на 2 см., а на віддалі 10 м. назад сходиться з нашою лінією. Далі відходить поза неї знову різно, від кількох до кільканадцяти см., а на віддалі 20 м. знов приходить на рівну лінію. Над цією лавою вибраних бльоків стримить угору на 170 см. крейдяне ядро муру, нерозібране — бо непотрібне було для нової будови (табл. II, внизу ліворуч).

Тільки в одному місці, проти муру 8, збереглася ще на зовнішньому лиці стіни частина надземного муру на висоту 85 см. понад прилягаючий первісний терен кругом старого собору. Це дві верстви вапнякових бльоків: спідня, 30 см. заввишки, що з неї збереглися тільки один побіч одного два бльоки, 90 та 84 см. завдовжки, і верхня, 55 см. заввишки, з якої зберігся лише один бльок, 74 см. довжини. На цьому верхньому бльоку нема зверху сліду, щоб він творив уже поколь стіни. Цей його верх лежить на глибині 116 см. під поземом підлоги собору (рис. 33, ч. 7).

По внутрішньому боці стіни не збереглася жадна частина надземного муру, а верх бічних бльоків фундаменту по цьому боці вибраний пересічно на 70 см. менше, ніж по зовнішньому боці муру. Цей верх бльоків рівний, і тільки проти місця 7 один бльок виступає понад цей позем.

При шуканні підошви західного кінця муру було відкрите його внутрішнє (південне) лице до глибини 420 см. під поземом підлоги собору; там воно складалося з п'ятьох верстов тесаних бльоків, 25—48 см. заввишки. Глибше годі було докопатися через підґрунтову воду, про що була вже вище згадка. При такому ж шуканні підошви східного кінця муру ми відслонили його внутрішнє лице до глибини 402 см. під поземом підлоги, і там воно складалося з п'ятьох верстов правильно тесаних крейдяних бльоків, 30—48 см. заввишки. Глибше й там годі було копати через воду.

в) Східна стіна.

З надземної її частини не збереглося нічого, а фундамент зберігся здебільшого до своєї повної висоти. Тільки на самому північному кінці лицеві бльоки від сторони нутра собору вибрані значно глибше, так що їх верх лежить нині на глибині 208 см. під поземом підлоги. На його південному кінці, з південного боку, є чотири алябастрові бльоки підряд, а ближче апсиди вони крейдяні і вибрані нижче прилягаючого первісного терену собору. Ціла висота південного кінця муру виносить 230 см., при чому мур від нутра собору складається з восьми верстов правильно тесаних крейдяних бльоків, 17 — 40 см. заввишки. Підошва фундаменту в цьому місці лежить на глибині 257 см. під поземом підлоги собору і вкопана на 185 см. глибоко у тверду жовту глину. Рів, викопаний на фундамент південного кінця муру, був у бік нутра собору на 25 см. ширший від вимурованого в ньому муру (а так мури фундаменів досить щільно виповнюють викопані на них рови); цю шпару між муром і стіною рова засипали відтак чорною землею, яка творить в цьому місці на лесовому материку верству 65 см. завгрубшки. Проти південної апсиди зовнішнє лице муру сильно ушкоджене, про що далі буде мова, і в цьому ж місці зверху, на фундаменті муру, збереглися при лиці два наріжні камені із входу у південну апсиду (табл. IV, внизу).

Внутрішнє лице фундаменту проти головної, середущої апсиди складається з самих тільки крейдяних бльоків, яких є там дев'ять верстов, 15—47 см. заввишки. Висота фундаменту, що зберігся, виносить в цьому місці 288 см., при чому його верх лежить на глибині 82 см., а підошва на глибині 370 см. під поземом підлоги. Далі на північ, проти північної апсиди, підошва муру, міряна при його західному лиці, є на 37 см. глибше, тобто лежить на глибині 407 см. під поземом підлоги. На самому північному кінці муру вона була, напевно, ще глибше, але там можна було прокопати попри мур зонду тільки до глибини 402 см. під поземом підлоги. Далі виступила знову підґрунтова вода.

г) Апсиди (табл. I—II).

Їх є три, і вони відповідають трьом навам середущої частини собору. Середуща апсида найбільша. Вона видовжує квадратовий корпус собору на рівно 5 м. Її зовнішній обвід зовсім точно відповідає частині обводу кола, накресленого при допомозі 5-метрового луча, з незначною неправильністю від сторони північної апсиди. Там чотири бльоки зовнішнього лиця відсунені трохи взад: останній з них на 20 см., а кожний су-

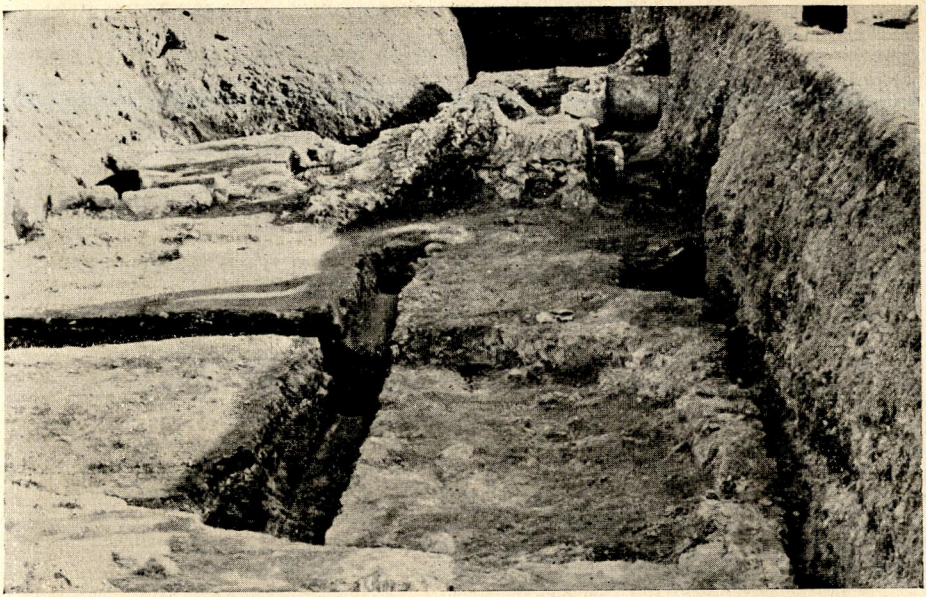

Рис. 30. Фундаменти східної стіни Успенського собору старого Галича з прилеглою середущою апсидою, фот. від півночі.

сідній чимраз менше. Така деформація була досить частим явищем на будівлях княжих часів, тому не разить вона і в цьому випадку. Це тим більше, що на фундаментах галицького собору, як бачимо на пляні, виступає вона теж досить часто. Зате внутрішнє лице муру апсиди збігається вповні з колом, луч якого коротший на 220 см., тобто на ширину муру апсиди.

Верх середущої апсиди сьогодні рівний. Лицеві бльоки обабіч неї та ядро муру вибрані до однакової глибини. Цей верх лежить на глибині 68 см. під поземом підлоги собору.

Зонда в середині апсиди виявила, що її фундамент сидить нині на 315 см. глибоко в землі, так що його підошва є на глибині 383 см. під поземом підлоги, на 13 см. глибше, ніж східна стіна собору проти цього місця. Відслонене цією зондою внутрішнє лице муру апсиди складається з дев'ятьох верстов тесаних крейдяних бльоків — один з них алябастровий — 26—50 см. заввишки.

Верхня верства гарно тесаних бльоків зовнішнього лиця апсиди, 47 см. заввишки, вся з вапняка. Вона виступала своєю горішньою частиною вже понад первісний терен.

На верху муру апсиди видно вздовж зовнішнього лиця слід цоколю, 15 см. завширшки, а вздовж внутрішнього — слід ніші, в якій стояло „горнє сідалище". Стіна цієї ніші була посередині апсиди відсунена на 57 см., а по боках на 20—25 см. від лиця фундаменту апсиди.

Перекрій терену в нутрі середущої апсиди (рис. 30, ліворуч і табл. I, вгорі) мав такий профіль згори вниз:

а) верства темної глини, 10 см. завгрубшки, перемішана з грудками перепаленої глини та з вугликами;

б) прошарок мулярської заправи, яка при мурування стін апсиди падала з риштовання на землю. На таке її походження вказує те, що вона, віддалюючись від муру, стає чимраз тонша, а на віддалі 1 м. зовсім зникає;

в) верства чорної землі, пів метра завгрубшки, перемішана з жовтою глиною під час копання рову на фундамент апсиди;

г) темний гумус з черепʼям XI—XII. ст. як первісний терен до часу будування собору.

На першій верстві згори лежала верства ясного підсипу з каменярської гути під підлогу, але висоту її годі було зміряти через сильне ушкодження її верху пізнішими могилами XVI—XVII. ст.

Північна апсида має „в світлі" 4 м., а її мур, так само широкий, як і го-

ловної апсиди, творить зовні теж частину правильного кола. Зате внутрішнє лице фундаменту апсиди трохи приплескувате. Апсида стояла вже на спаді терену в бік „Базару", її цоколь був значно вище над прилягаючим первісним тереном, тому тесані вапнякові бльоки зовнішнього лиця були вибрані не так глибоко і неоднаково, отже їх верх спадає тепер сходами в бік „Базару" (табл. II). Бльоки внутрішнього лиця вибрані теж не так глибоко, всього пів метра нижче первісного терену в середині апсиди, і їхній верх, тепер рівний, лежить на глибині 160 см. під поземом підлоги собору.

Південна апсида „в світлі" так само широка, але її фундамент вже весь виразно здеформований; крім цього, він значно ушкоджений в часі першої світової війни вибухом важкої ґранати, з якої знайшлося тепер глибоко в землі кількадцять відломків загальної ваги коло 50 кг. Обидва лиця муру — з тесаних вапнякових бльоків, які зовні частинно виступали понад прилягаючий первісний терен. Зовнішнє лице складається з 13 бльоків, 48—100 см. завдовжки, а внутрішнє з 8 бльоків, таких самих на довжину. На цьому другому лиці в одному місці, від сторони середущої апсиди, неправильне заложення фундаменту, вирівняне насуненням до переду двох бльоків горішньої верстви муру.

Значно пізніше, вже після розбору мурів на будівельний матеріял, у цій апсиді вибрали прилягаючу до неї частину східної стіни собору, так що постала зовсім кругла лійкувата яма, від верху нинішнього поземи на 3 м. завглибшки (табл. I). Її виповнили відтак ущерть великими ріняками, мурованими на чистій жовтій глині, і на цьому горів довгий час сильний вогонь, так що глина між камінням випалилася до значної глибини майже начервоно, а на кількох верхніх ріняках утворилася зовсім правильна верства склива з розтопленого на них піску. На самому дні ями, під камінням, знайшлося кілька фраґментів кухонного глиняного посуду XVII. ст. та куски жолобкованої цегли, які й визначують час копання ями та виповнення її муром з ріняків.

ґ) Південна стіна.

Вона збереглася найкраще за всі обводові стіни собору, бо, крім фундаменту, що залишився майже цілий, уціліла ще велика частина надземної стіни. Уся східна частина фундаменту має верх зовсім рівний, на глибині 27 см. під поземом підлоги собору; тільки ближче до мурованої каплиці він вибраний на довжину півтора метра трохи глибше. Верх та підошва обох кінців фундаменту і кількість верстов тесаних бльоків ті самі, що й у прилягаючих кінцях західної та східної стіни (табл. II, внизу праворуч).

Під південною стіною каплиці, що є завдовжки 775 см., збереглася згадана велика частина надземної стіни, розміром 146 см. заввишки та 1040 см. завдовжки. Вона виступає з-під стіни каплиці ще на 145 см. в східному напрямі та на 120 см. в західному. Зовнішнє лице її складається з чотирьох верстов старанно тесаних і гладжених та дуже щільно один до одного прилягаючих алябастрових бльоків, 26—54 см. заввишки і 38—117 см. завдовжки; пересічна довжина бльоків виносить 76 см. При цьому помітно, що верстви довших бльоків чергуються з верствами коротших бльоків. Так, з чотирьох верстов муру пересічна довжина бльоків у верхній верстві виносить 88 см., у другій згори — лише 71 см., у третій — знову 85 см., а в четвертій, спідній — 76 см. Можливо, що так робили навмисне, щоб мур краще в'язався.

Внутрішнє лице частини надземної стіни, що збереглася під південною стіною алябастрових бльоків, 45—50 см. заввишки та 21—95 см. завдовжки (табл. III); пересічна довжина бльоків виносить тут лише 66 см. — значить, вони пересічно вищі, але зате помітно коротші від бльоків на зовнішньому лиці цього ж муру. Спідня верства бльоків внутрішнього лиця має лице зовсім неушкоджене, друга знизу полущилася тонкими пластинками в горішній частині, а третя, верхня, має трохи не всю поверхню злущену. Так само й зовнішнє лице стіни збереглося краще в долішній частині, ніж у горішній. Цей стан можна почасти приписати руїнницькому впливові дощової води, а в середині каплиці — звичайному повільному вітрінню алябастру.

Вздовж цієї частини стіни собору є тепер в жолобі між лицевими бльоками слід від вмурованого туди первісного дерев'яного балька-анкра: це діра з прямокутнім перекроєм, 40 × 34 см. завбільшки, на стінах якої при обох кінцях, де це було можливо, виявлено відтиснені в мулярській заправі шари досить гладко обтесаного дерева та прилиплі до цієї заправи дрібні брунатні частинки струхлявілого дерева (табл. IV і рис. 31, ч. 3).

На зовнішньому лиці описуваної частини стіни собору, під східним кінцем стіни каплиці, збереглася також долішня частина плоского пристінного пілястра, 128 см. завширшки, який виступав зі стіни тільки на 12 см., тобто на ширину цоколю, що був на висоті 34 см. понад прилягаючим первісним тереном собору (табл. III). Фундамент під цим пілястром залишився рівний, на ньому не відбилося те, що надземна стіна погрубшала в цьому місці через пілястер. Описаному пілястрові відповідав на внутрішньому лиці стіни другий пілястер, що виступав на 31 см. зі стіни і мав унизу цоколь, 10 см. зав-

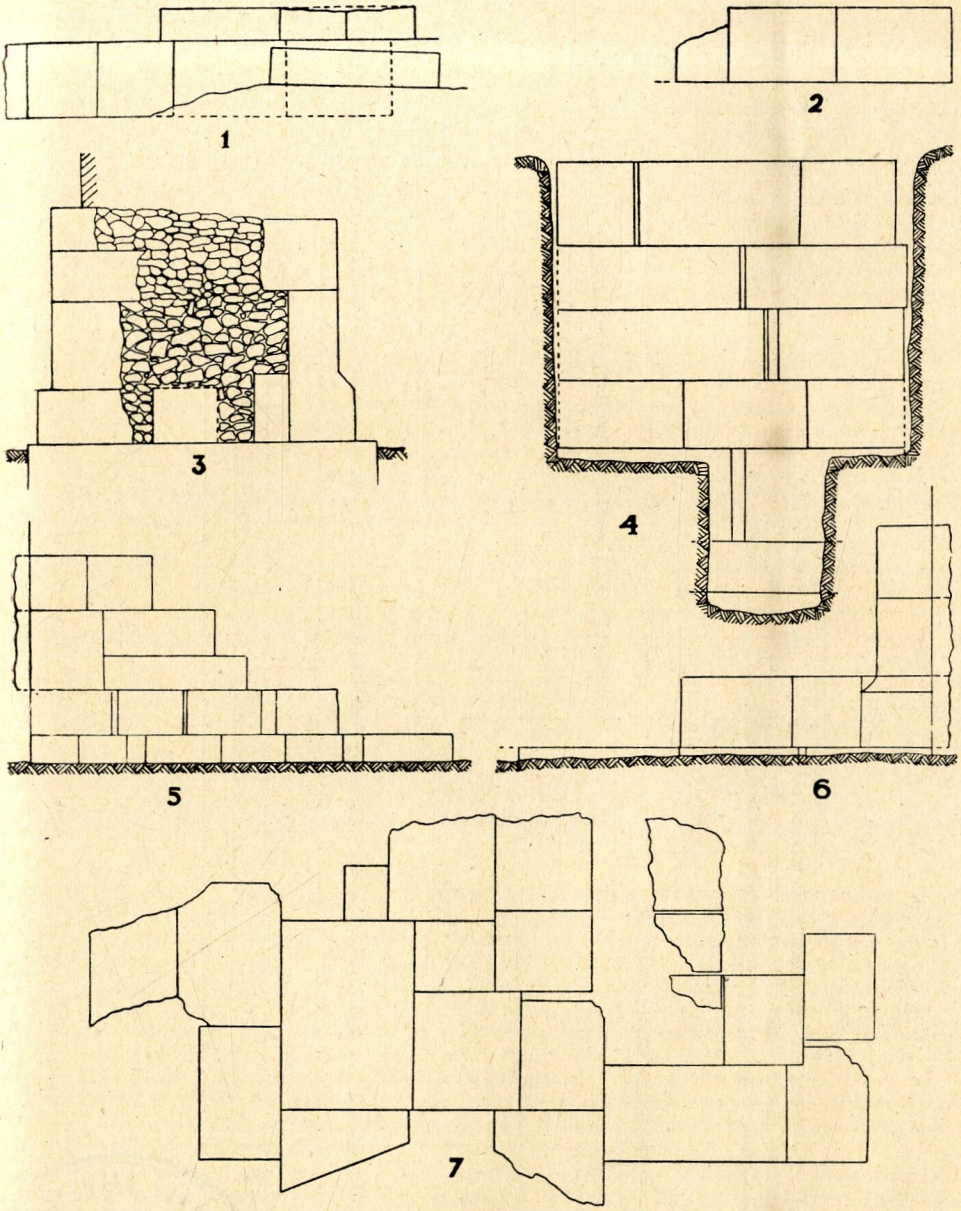

Рис. 31. Архітектурні деталі з катедрального Успенського собору в Крилосі. — 1. Мур 51, західне лице. — 2. Мур 46, південне лице східного кінця. — 3. Перекрій надземної частини південної стіни собору під південною стіною каплиці (західний кінець з дірою від дерев'яного балька посередині внизу). — 4. Південне лице фундаменту під філяром А. — 5. Південне лице західного кінця муру (див. ч. 3). — 6. Північне лице цього ж муру. — 7. Частина кам'яної підлоги собору, що збереглася по північному боці саркофага князя Ярослава Осмомисла.

ЦЕНТРАЛЬНА ВАСИЛІЯНСЬКА БІБЛІОТЕКА * ЛЬВІВ *

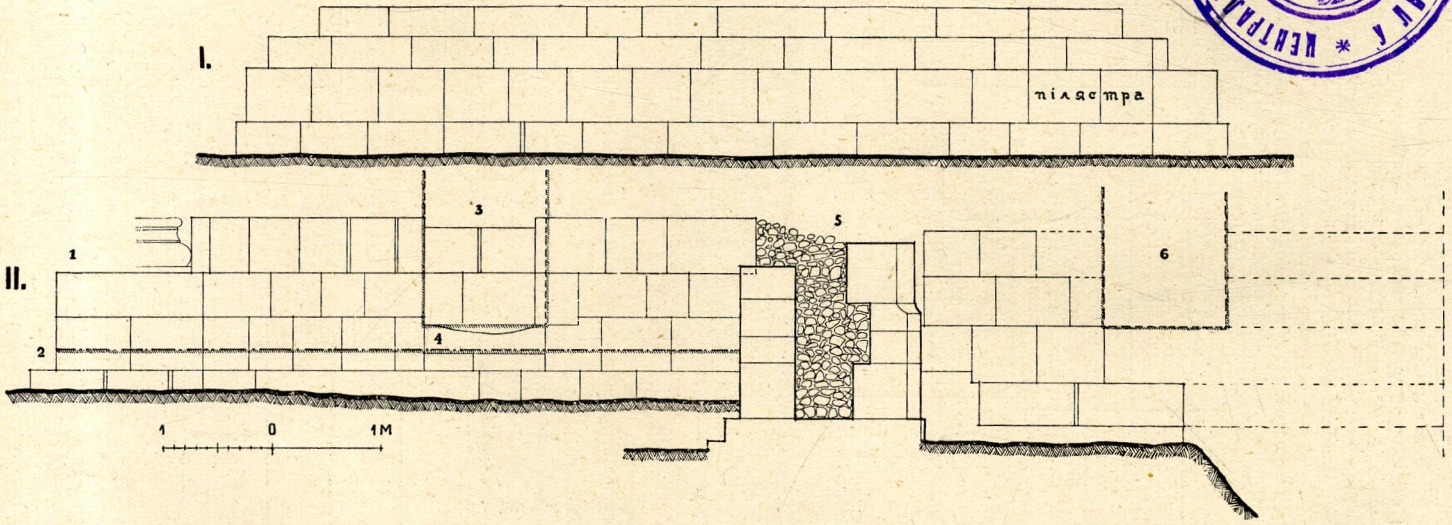

Рис. 32. Уцілілі частини надземних мурів Успенського катедрального собору в Крилосі. — I. Південне лице вцілілої під каплицею частини південної стіни Успенського собору. — II. Північне лице вцілілої під північною стіною каплиці частини муру 48: 1. База пілястра. — 2. Поземі підлоги собору. — 3. Замуровані двері. — 4. Виходжений поріг цих же дверей. — 5. Перекрій муру 43. — 6. Здогадні двері у місце 58.

ширшки, скісно стятий на висоті 32 см. від землі (табл. IV). Ширину його вдалося зміряти тільки до 80 см., бо далі до нього тісно примурована східна стіна каплиці, — але він був, мабуть, так само широкий, як і його відповідник на зовнішньому лиці стіни. Підошва цього внутрішнього пілястра лежить на глибині 21 см. під поземом підлоги собору. З цього виходить, що підлога у притворі була настільки нижче від підлоги посередині церкви.

На схід від цього місця, де до південної стіни собору прилягає поперечний мур 53, виступає зі стіни підстава пілястра, що складається з чотирьох грубих верстов алябастрових, правильно тесаних, але не гладжених бльоків, разом 221 см. заввишки, зв'язаних з муром 53, при чому західний кінець пілястра ще на 9 см. насунений на верх муру 53.

Зонда, викопана біля зовнішнього лиця описуваної частини надземної стіни собору в половині її довжини, виявила, що під долішньою верствою алябастрових бльоків, яка творить цоколь муру, 34 см. заввишки, є ще одна верства алябастрових, так само тесаних і укладаних бльоків, 62 см. заввишки, яка, не зважаючи на свою старанну „лицеву" обробку, була вже зразу, за княжих часів, під землею. Аж під цією спідньою верствою гарних алябастрових бльоків лежить фундамент стіни, кладений вже з негладжених, крейдяних бльоків і відсунутий на 5 см. взад від лиця цоколю для вирівняння недокладности в заложенні фундаменту. Це видно виразно по другому боці стіни, де фундамент, кладений з самих крейдяних бльоків, знов значно висунутий перед лице надземної стіни: у південно-східному куті каплиці на 30 см., а в південно-західному куті на 56 см. На цьому другому, значному розширенні стоїть в кутку між південною стіною собору і поперечним муром 57 прямокутня підстава під склепіння, 20 × 26 см. в перекрої, зложена, як і обидва згадані пілястри, з кладених один на один бльоків алябастру, які творять напереміну цілість з бльоками, що є на висоті бльоків обох стін собору, які в цьому куті стикаються.

На захід від каплиці частина надземної стіни собору іде в такій самій, що й під каплицею, висоті ще 120 см. від стіни каплиці, а далі вона розібрана чисто аж до верху фундаменту. Але й фундамент іде лише на 180 см. у своїй повній висоті, а далі він розібраний на 120 см. нижче, до глибини 127 см. під поземом підлоги, на довжину півчварта метра, аж до самого західного кінця муру.

д) Повздовжні внутрішні мури.

На мурах 10—15 стояла в соборі надземна стіна, яка відділювала північний притвор від північної нави церкви.

а) Мур 10 — сильно повизублюваний могилами XVI—XVII. ст. Лицеві бльоки обабіч крейдяні, вибрані до глибини 185 см. під поземом підлоги собору, тобто на одну верству бльоків вище, ніж протилежне внутрішнє лице північної стіни собору. Ядро муру майже чисто крейдяне і виступає рівно на 1 м. понад бічні лави бльоків. Підошва муру — на глибині 407 см. під поземом підлоги.

б) Мур 11 — теж сильно повизублюваний пізніми історичними могилами. Він має з обох боків контрфорси (напусти), що правили за підставу пристінних пілястрів. Південний контрфорс, 230 см. завдовжки і 58 см. завширшки, складається нині з трьох верстов бльоків, що з них дві горішні алябастрові, гарно тесані, хоча були вже під підлогою собору, а спідня — з грубше тесаних крейдяних бльоків. Висота всіх трьох верстов виносить 116 см. Верх контрфорсу є на глибині 163 см. а підошва на глибині 279 см. під підлогою. Контрфорс був вцілості ставлений „до ями", на його лиці всюди в шпарах та зверху налипла чорна земля зі стін рову на фундаменти, і ця земля є тепер між контрфорсом і муром 17. З того виходить, що рів на прилягаючий мур 17 — це пізніший додаток, про що буле мова далі. Замітне те, що цілий контрфорс мурований на твердій мулярській заправі, тій самій, що й надземні стіни собору. Він, очевидно, органічно зв'язаний зі своїм муром, як і всі інші контрфорси.

При північному лиці муру 11, замість контрфорсу, лежать побіч три крейдяні бльоки 35 см. завгрубшки, зліплені один з одним доброю мулярською заправою. Вони творять разом плиту, 2 м. завдовжки і на західному кінці 65 см., а на східному 40 см. завширшки. Під нею залягає нерушений лесовий материк.

в) Мур 12 — розібраний так, що його ядро виступає на 30 см. понад обидві бічні лави лицевих бльоків. На всю довжину його південного лиця збереглася долішня частина стіни, що відділювала притвор від північної нави собору. Це одна верства гарно тесаних і щільно припасованих алябастрових бльоків, 45 см. заввишки, верх якої є на глибині 21 см. під поземом підлоги. Лице фундаменту під нею складається вже з самих грубше тесаних крейдяних бльоків; підошва його лежить на глибині 420 см. під поземом підлоги. Південне лице муру збереглося лише на висоту фундаменту.

г) Мур 13 — скріплений контрфорсами, на яких теж стояли пілястри, що підтримували склепіння собору. Південний контрфорс, 260 см. завдовжки і 48 см. зав-

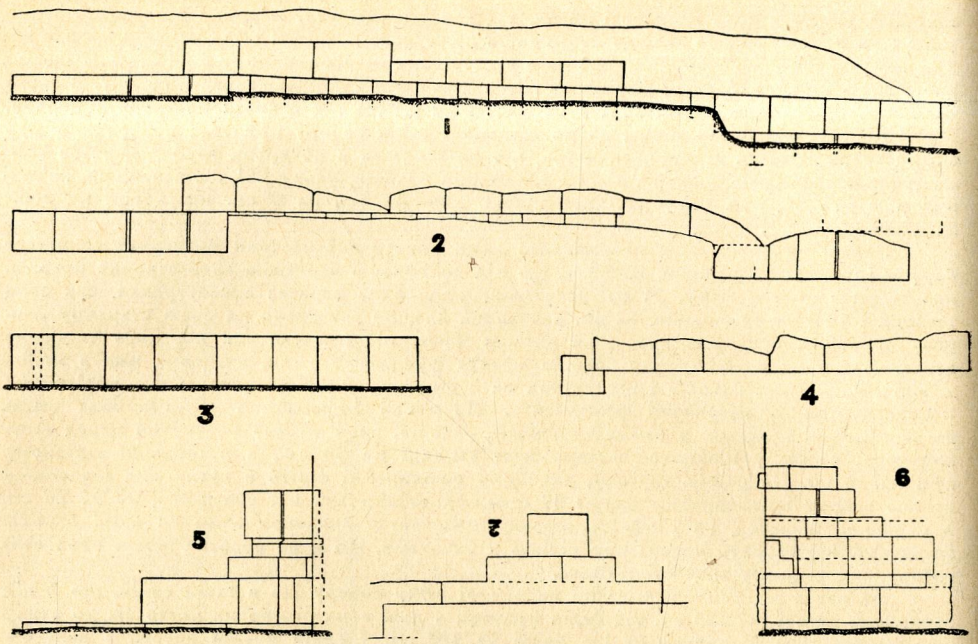

Рис. 33. Уцілілі частини надземних мурів катедрального Успенського собору в Крилосі. 1. Мури 11—12—13, південне лице. — 2. Ті самі мури, північне лице. — 3. Мур 45, північне лице. — 4. Той самий мур, південне лице. — 5. Мур 43, західне лице. — 6. Той самий мур, східне лице. — 7. Частина північної стіни собору біля місця 7, північне лице.

ширшки, заложений на 145 см. менш глибоко, ніж середина муру, так що його підошва є вже на глибині 275 см. під поземом підлоги. Він складається з чотирьох верстов алябастрових бльоків, разом 138 см. заввишки, які, хоча й старанно тесані та припасовані, тепер уже є під підлогою собору, бо їхній верх лежить на глибині 137 см. під її поземом. Мур 19 тільки приставлений до цього контрфорсу. Північний контрфорс має 42 см. завширшки і всього 168 см. завдовжки, бо його ролю виконує частинно поперечний мур 6. Цей контрфорс складається з трьох верстов алябастрових бльоків, разом 138 см. заввишки, які мають навіть рустику кругом, але не так старанно вироблені, як до лицевого муру. Північний контрфорс заложений на 2 см. глибше, ніж південний.

г) Мур 14 — вибраний вцілості до поземи розширення його фундаментів. Його відслонене південне лице складається з сімох верстов самих крейдяних бльоків, разом 160 см. заввишки, яких верх є на 138 см., а підошва на 298 см. під поземом підлоги. При самій підошві муру показалася підґрунтова вода. Цей мур органічно зв'язаний з поперечними мурами 8 та 21. При західному кінці його північного лиця є невеликий контрфорс, 130 см. завдовжки і 45 см. завширшки, а при східному кінці цього контфорсу є в мурі 14 малий заріз, 29 см. завдовжки та 12 см. завгрубшки, невідомого призначення.

д) Мур 15 — його лицеві бльоки обабіч крейдяні. Західний кінець вцілості рівно вибраний до глибини 210 см. під поземом підлоги, східний має тільки обидва лиця на цьому ж поземі, а ядро стримить між ними на 190 см. вгору. В зонді-шурфі при його південному лиці показалася на глибині 293 см. під поземом підлоги підґрунтова вода, тому глибину заложення муру годі було виявити, але вона, напевно, така сама, як і муру 14.

Мури 23—27 ішли вцілості під підлогою собору і правили тільки для зв'язання його обводових стін з підставами обох північних філярів.

а) Мур 23 — його верх є на глибині 76 см. під поземом підлоги. Верхня частина обох його лиць кладена з самих крейдяних бльоків. На поземі солеї, яка йшла понад цим муром, виявилися споди кількох могильних ям XVI—XVII. ст., вкопаних до неї на 25—30 см. Глибина заложення муру не була стверджена.

б) Філяр А — має 330 см. ширини і був ставлений обабіч вцілості „до ями". Сьогодні він є 275 см. заввишки, так що його підошва лежить на глибині 375 см. під

поземом підлоги. Південний контрфорс, заложений так само глибоко, має 211 см. завдовжки, а завширшки в східному кінці 60 см., в західному 45 см. Його лице складається з шістьох верстов досить старанно тесаних крейдяних бльоків, з них деякі, для скріплення філяра, дуже масивні, приміром, 128 × 44 см., 108 × 58 см., 108 × 40 см., 100 × 52 см. Північний контрфорс має 236 см. завдовжки та 50—52 см. завширшки. Його лице не було відслонене.

в) Мур 24 — східний кінець його зберігся, мабуть, на всю первісну висоту, 49 см. під поземом підлоги собору, а західний кінець вибраний на 116 см. глибше. Зонда при північному лиці муру виявила на всю його висоту вісім верстов крейдяних бльоків, 11—54 см. завширшки, так що підошва муру в цьому місці заглиблена на 330 см. під його верхом або на 374 см. під поземом підлоги. У відслоненій частині північного лиця муру були самі тільки крейдяні бльоки на дуже пісній заправі.

г) Філяр Г — посередині 298 см. завширшки, підошву має на 315 см. глибоко під поземом підлоги. Південний контрфорс — 256 см. завдовжки і 45 см. завширшки. Його верхня верства складалася первісно з трьох великих алябастрових бльоків, але нині одного з них на західному кінці бракує; під алябастровими є крейдяні бльоки. Підошва південного контрфорсу дорівнює підошві середини філяра. Північний контрфорс, 250 см. завдовжки та 47—51 см. завширшки, заложений на 93 см. менш глибоко, ніж решта філяра.

ґ) Мур 25 — зберігся у двох третинах на висоту 72 см. під поземом підлоги собору, тільки східний кінець вибраний на 90 см. глибше. Обидва лиця кладені з крейдяних бльоків на пісній заправі з білими крупками вапна. Після першої світової війни була на цьому мурі заложена в 1926—27 рр., під час реставрації розбитої гранатами церкви, вапнярка, яку потім закидали побитими лупаковими плитами з підлоги нинішньої церкви. Для пояснення слід зазначити, що до світової війни притвор (бабинець) нинішньої крилоської церкви мав дерев'яну підлогу, а вся церква кам'яну зі згаданих плиток

д) Мур 26 — має контрфорс тільки від півдня, і він не зв'язаний з прилягаючим муром 31. Розміри контрфорсу: 279 см. завдовжки, а завширшки на східному кінці 46 см., на західному 37 см. Обидва лиця муру з крейдяних бльоків.

е) Мур 27 — зберігся частинно до висоти 63 см. під поземом підлоги собору, а решта розібрана на 80—120 см. глибше. Його обидва лиця з крейдяних бльоків, кладені на пісній заправі з білими грудочками вапна; подекуди заправа ще пісніша — майже самий пісок.

Мури 33—37 ішли теж вцілості попід підлогою собору і в'язали його обводові стіни з підставами обох південних головних філярів.

а) Мур 33 — зберігся на всю свою первісну висоту. Верх на глибині 47 см. під

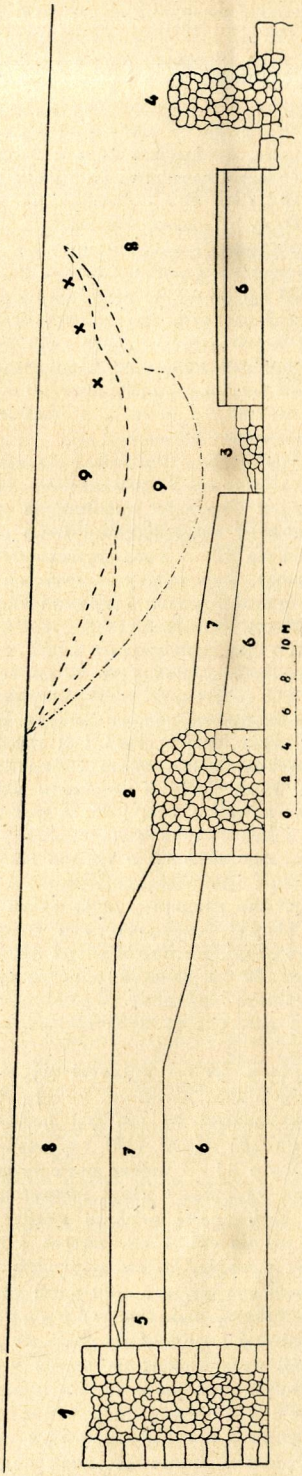

Рис. 34. Перекрій через західну частину Успенського собору в старому Галичі-Крилосі в напрямі північ-південь. — 1. Мур 37. — 2. Мур 27. — 3. Мур 15. — 4. Північна стіна собору. — 5. Кам'яний саркофаг князя Ярослава Осмомисла. — 6. Терен до часу будування собору. — 7. Підсип під підлогу собору. — 8. Верства румовища. — 9. Яма з пізнішими засипами — x x x: місця, де знайдено частини готичного балдахину.

поземом підлоги у східному кінці, а в західному на 90 см. нижче. Обидва лиця з крейдяних бльоків, муровані на заправі з білими крапками вапна.

б) Ф і л я р Б — розібраний дуже глибоко, на 12 — 170 см. нижче своєї первісної висоти, а його підошва, разом з підошвою обох контрфорсів, лежить на глибині 314 см. під підлогою. Мабуть, з нього знайшовся в спідньому румовищі на фундаментах собору в цьому місці більший фрагмент бази романського пілястра.

в) М у р 34 — вибраний вцілості до глибини близько 160 см. нижче свого первісного верху, а підошва його є на глибині 312 см. під поземом підлоги собору. Обидва його лиця чисто крейдяні, на пісній заправі з білими крупками вапна.

г) Ф і л я р В — розібраний до тої самої глибини, що й прилягаючий до нього мур 34. Його підошва, разом з обома контрфорсами лежить на глибині 309 см. під поземом підлоги. З відслоненого лиця південного контрфорсу збереглися тільки три долішні верстви крейдяних бльоків, 27—65 см. заввишки.

ґ) М у р 35 — не відкопаний цілком, бо на ньому залягає більша частина уцілілої алябастрової підлоги, яка правила нам саме за вихідну точку гіпсометричних (висотних) поміpів. Обидва лиця — наскільки їх трохи видно — з крейдяних бльоків, а збережена вцілості первісна поверхня муру лежить на глибині 46 см. під цією підлогою.

д) М у р 36 — вибраний до глибини 50 см. під поземом підлоги, має контрфорс тільки з північного боку, а з південного органічно зв'язаний з муром 43. Обидва його лиця з крейдяних бльоків.

е) М у р 37 — вибраний досить одномірно до глибини 70 см. під поземом підлоги, складається з самої тільки крейди на заправі з білими крупочками вапна.

М у р и 45 — 49 правили за підставу надземної стіни, що відділювала південний притвор собору від південної нави властивої церкви.

а) М у р 45 — його фундамент зберігся на всю свою первісну висоту (верх 45 см. під підлогою), а на ньому заховалася ще спідня частина північного лиця надземної стіни у вигляді одної верстви старанно тесаних і припасованих один до одного алябастрових бльоків, 55 см. заввишки і 58—78 см. завдовжки (табл. IV). Коли одначе взяти до уваги, що до цієї стіни притикалася солея, верх якої був на 15 см. вище над поземом алябастрової підлоги собору, тобто на 60 см. над верхом фундаменту в цьому місці, тоді виходить, що весь цей ряд гарно опрацьованих бльоків був ще під підлогою собору. Тим самим тут, як і в інших місцях, виявилося, що де в середині собору мала на фундаменті стояти надземна стіна, там її тесані й гладжені спідні бльоки зачиналися зараз над поземом первісного терену, до якого собор був ставлений, без огляду на те, що при закладанні підлоги ці гарні бльоки попадали під неї, отже, властиво належали ще до фундаменту. Це спершу збивало нас, і ми в цих верствах гарних бльоків нижче поземи підлоги добачували сліди замурованих сходів у якесь підземелля. Опісля, при докладному обсліді всіх мурів, виявлено було те, що ми тут вище сказали.

Вздовж цієї північної лицевої верстви бльоків збереглося до ще більшої висоти ядро муру, але південне лице стіни розібране геть чисто до фундаменту, лице якого, оглядане зверху, складається з самих лише крейдяних бльоків. Тільки на західному кінці цього лиця, аж проти місця 52, збереглася знову спідня верства лицевих алябастрових бльоків, 47 см. заввишки, горішня частина якої виступала вже понад алябастрову підлогу південного притвору. Фундамент під цими лицевими бльоками відсунутий на 12 см. назад, і в цей спосіб була вирівняна наверху неправильність заложення фундаментів у споді.

б) М у р 46 — вцілості мурований на старій мулярській заправі і має обабіч контрфорси різної довжини, розібрані аж до верху фундаменту. Верх південного з них лежить на глибині 31 см. під поземом підлоги. Північний контрфорс 250 × 30 см., а південний 185 × 35 (18) см. завбільшки.

в) М у р 47 — майже весь вибраний до глибини 50—80 см. нижче поземи підлоги, і тільки на західному кінці збереглася частина надземної стіни на висоту 76 см. над підлогою. Є це одна верства алябастрових бльоків, що творила цоколь над підлогою притвору на висоті 4 см. нижче підлоги середини церкви, а на ній — три верстви вапнякових бльоків, 80 см. заввишки. Діри від дерев'яної зв'язі-анкра в цій стіні нема.

Важне тут те, що нинішній верх розібраної східної та середущої частини муру походить, мабуть, з якоїсь п о п р а в и. На це вказує досить недбала будова його, грубі бльоки навіть у середині муру — не дрібне каміння, як всюди в „жолобі" — і то навіть алябастрові, чого зовсім не видно в інших місцях, а передусім мулярська заправа, не з білими крупками, як в інших фундаментах, а біліша, крихка, і з грубшими кусками вугілля, як і у всіх додаткових поперечних мурах серед церкви. Зате заправа в збереженій надземній частині муру при стіні каплиці знов тверда, добра, чисто подібна до старої заправи в інших частинах надземних мурів.

Дальшим доказом поправи цього муру є факт, що в збереженій частині надземної стіни знайшовся в середині муру між іншими бльоками профільований бльок з трьома рівчиками, з такого самого піскуватого вапняка, що й уцілілі горішні верстви муру. Другий подібний камінь знайдено в цьому місці трохи вище.

г) Мур 48 — з нього зберігся не тільки фундамент на всю свою висоту (його верх — на глибині 10 см. під підлогою), але й під цілою стіною каплиці велика частина надземного муру, органічно зв'язаного з поперечним муром 43, який відділював південний притвор від південної нави собору.

Північне лице цієї частини надземного муру складається з трьох верстов вапнякових, старанно тесаних бльоків, разом 139 см. заввишки, зруділих від вогню майже по всій своїй поверхні.

Посеред стіни є двері, 110 см. завширшки, замуровані під час будування каплиці (рис. 32, II, 3—4). Їхній поріг, 22 см. заввишки досить виходжений чи вищерблений, зверху обгорілий нарівні з лівим одвірком дверей. Правий одвірок не зберігся. Спідня частина порога заходила на 5 см. під підлогу південної нави собору, тому залишилась незайнята вогнем. Звертає увагу те, що верх прилягаючої від півночі до порога алябастрової підлоги на 17 см. вище, ніж кілька метрів далі на північ від стіни 48. Це дається пояснити тим, що при самій описуваній стіні підлога лежала на розширенні фундаменту, мала, отже, твердий підклад і не осідала так, як посеред церкви, де під нею був лише підсип з каменярської гути.

На західному кінці стіни збереглося „in situ" кілька шматків фрески цинобрової фарби в різних висотах, зачинаючи від самої підлоги нави, а на східному її кінці лишилася база пристінного прямокутного пілястра з двох верстов вапнякових бльоків, разом 88 см. заввишки. Верхня частина бази має на собі сліди характеристичної для романського стилю профіляції, важної для датування собору. Та про це буде ще далі мова (табл. V, 3 і рис. 44).

З південного лиця надземної частини муру збереглися тільки дві верстви так само старанно тесаних випнякових бльоків, 120 см. заввишки; між ними також видно слід замурованих дверей, виявлений уже на північному лиці муру. На західному кінці описуваного муру є слід підстави під склепіння, 9 × 39 см. завширшки, яку одначе в часі ставлення каплиці чисто вирубали, хоча підлозі каплиці вона не заваджала, бо була вцілості під нею, як і аналогічна підстава в південно-західному куті каплиці.

Фундамент муру 48 заввишки 180 см., так що його підошва лежить на глибині 230 см. під поземом підлоги собору. Одначе цей мур пізніше поправляли, мабуть одночасно з фундаментом муру 47. Обидва лиця його дуже нерівні, складаються приблизно з пятьох верстов різних бльоків, мурованих на пізній, білій, але крихкій заправі з досить значною домішкою грубших вугликів. Під самий західний кінець північного лиця муру підложений ще один великий крейдяний бльок, який заходить під мур 43 так, що в цьому місці підошва муру 48 східчасто знижувалася в західному напрямі.

На південному лиці фундаменту муру 48 є переконливим доказом його пізньої поправи вмурований один великий профільований вапняковий бльок — частина бази пілястра, 36 см. заввишки і 61 см. завдовжки. З цього виходить, що сам фундамент мурів 47 і 48 був колись, очевидно ще за часів існування цілого собору, поправлюваний, чого зовсім не можна твердити про надземні стіни, що стояли на цих фундаментах. Чи можна б поставити це у зв'язок з якимсь значнішим ушкодженням собору підчас татарського нападу в 1241. р., того не беремося тут рішати, хоча виключеним воно не є.

ґ) Мур 49 — його західна частина вибрана дуже глибоко, нарівні з прилягаючою частиною західної стіни собору, а над цілим фундаментом східної частини збереглася ще частина надземної стіни до висоти 123 см. над підлогою. Ця частина надземної стіни складається з трьох верстов вапнякових бльоків, 41—50 см. заввишки, і тільки приставлена до південного продовження муру 43, але її фундамент органічно зв'язаний з фундаментом муру 43. Значить, надземна частина муру 49 могла бути пізніше доставлена або поправлювана, проте це мало статися ще за княжих часів, бо в самому кутку між мурами 43 і 49 збереглася „in situ" частина фрески, яка заходить однаково на обидва мури. Верх розширення фундаментів під муром 49 на 36 см. вище від аналогічного місця на мурі 43.

Очевидно, в мурі 49 мусів бути в х і д у місце 58, бо в поперечному мурі 57 нема сліду такого входу в згадане місце з південного притвору собору. І справді, сьогоднішній стан муру 49 не виключає такої можливости. В ньому могли бути двері такі самі завширшки, як і в мурі 48, а тепер мур 49 настільки вибраний, що від них і сліду не зосталося; або інакше: уцілілa частина надземного муру не є завелика на те, щоб у розібраній решті не було місця на двері посередині муру 49. З розмірів виходить, що поріг дверей лежав у західному продовженні третьої згори верстви бльоків збереженої частини муру 49, а на висунутому кінці цієї верстви бльоків стояв в такому разі східний одвірок цих дверей.

е) Поперечні внутрішні мури.

Мури 2, 4, 6, 8 усі муровані одночасно з фундаментами всіх описаних мурів собору. Усі вони зв'язували фундаменти обох повздовжніх стін північного притвору собору і тому йшли первісно вцілості попід підлогою собору, за виїмком хіба обох крайніх, якщо прийняти, що північний притвор був збудований подібно, як і південний.

а) Мур 2 — його крейдяні лицеві бльоки вибрані обабіч до глибини 165—215 см. під поземом підлоги собору, а ядро між ними виступає значно вгору, бо його розібрали лише до глибини 58 см. під поземом підлоги, та все ж таки заглибоко на те, щоб сьогодні шукати на ньому порога, як на мурі 51. До цього причинилося й те, що на цьому мурі лежали впоперек один побіч одного два небіжчики XVI—XVII. ст., могильні ями яких сильно ушкодили верх муру.

б) Мур 4 — розібраний приблизно так само, як і попередній, а відслонені лицеві бльоки теж усі крейдяні.

в) Мур 6 — стан збереження його подібний, як у попередніх мурів. Шукаючи підошви муру, ми відслонили на південному кінці його східного лиця шість верстов крейдяних бльоків, 21—48 см. заввишки, але на глибині 410 см. під поземом підлоги собору виступила підґрунтова вода, що перешкодила копати глибше. Верстви бльоків в поземому напрямі досить рівні, проте, самі бльоки не дуже правильно тесані і між ними є досить широкі прямовисні шпари.

г) Мур 8 — розібраний, як і попередні мури, при чому верх ядра муру лежить на глибині 30 см. під поземом підлоги, тому нема ніякого сліду надземної стіни. Матеріял — теж лише крейда.

Мури 17 і 19 правили так само тільки за в'язання між повздовжніми мурами і йшли лише під підлогою собору. З техніки їх мурування виходить, що вони були додані пізніше для скріплення підстав головних філярів А і Г. Сталося це, мабуть, одночасно з поправою фундаменту мурів 47 і 48, як виходить з подібности мулярської заправи. Зате мур 21 є старий, первісний.

а) Мур 17 — мурований з досить безладно накиданих, дуже великих, безформних каменюк (алябастер і вапняк) на інакшій заправі, ніж усі фундаменти собору. Вона без білих крупок вапна, твердіша і з багатьма кусками вугілля. З муром 11 та з філяром А мур органічно не зв'язаний. Навпаки, є виразні сліди, що обидва вони були ставлені „до ями", тобто до їхнього лиця приліпилася заправою глина, чого не було б, якби рівночасно був викопаний рів на мур 11, філяр А та мур 17. Висота муру 17 виносить сьогодні 224 см., його верх на глибині 71 см., а підошва 295 см. під поземом підлоги. У підсипі під підлогою над муром 17 знайшлися кусні тесаного, обгорілого каміння, що вказує також на додаткове заложення цього муру, вже після якогось більшого пожару.

б) Мур 19 — теж не зв'язаний ні з муром 13, ні з філяром Г і заложений зовсім неглибоко (підошва на глибині 167 см. під підлогою); складався тільки з двох верстов грубо тесаних бльоків. Тепер горішня з них, 21 см. заввишки, вже вибрана і лишилася тільки спідня, з алябастрових бльоків, 35 см. заввишки. Один з цих бльоків має зовсім гладке лице, навіть з рустикою кругом, а, проте, він вже зразу був під материковим тереном (отже, виразно поправа), верх якого сягав приблизно до половини висоти верхньої, нині вже бракуючої, верстви бльоків.

в) Мур 21 — незвичайно широкий, аж 315 см. завширшки, вибраний зверху рівно, разом з ядром, на північному кінці до глибини 126 см. під поземом підлоги, а на південному на 17 см. нижче. Відслонений північний кінець його західного лиця виявив шість верстов крейдяних бльоків, 15—40 см. заввишки, зв'язаних з сусіднім муром 14—15. Глибше годі було копати через підґрунтову воду, яка виступила вже на глибині 293 см. під поземом підлоги.

В середущій наві собору бракує зв'язкового муру між головними філярами А—Б. Його хотіли туди дати і викопали, вже після вимурування обох філярів „до ями", великий рів, глибиною аж до підошви їх обох та як і вони завширшки, але його відтак не виповнили жадним муром. Причини, чому облишили першу гадку, нам не вдалося виявнити — одно тільки певне, що це діялося в часі згадуваної вже поправи мурів у соборі.

а) Мур 29 — не зв'язаний з філярами В—Г, кладений з грубих ґудзуватих каменюк на пізній заправі з грубшими кусками вугілля, тому, очевидно, додатковий, пізніший. Він дуже глибоко вибраний, так що зосталася тільки спідня верства, 70 см. заввишки, з підошвою на глибині 290 см. під поземом підлоги.

б) Мур 31 — теж додатковий, бо не зв'язаний з мурами 26 та 36 і ставлений на якійсь трохи інакшій заправі, ніж це робилося в княжій добі, але й не на такій як у мурах 17 і 19. Нині вона дуже розмокла у верхній верстві муру, яка складається з порядно тесаних крейдяних та алябастрових бльоків. Верх муру лежить на глибині 1 м. під поземом підлоги.

В південній нави два поперечні мури, 39 і 41, пізніші, додаткові, а третий (43) старий і зв'язаний з мурами 48 і 49.

а) Мур 39 — його первісна повна висота виносить 164 см., при чому верх лежить на глибині 71 см., а підошва на глибині 235 см. під поземом підлоги. Робота досить недбала, переважно з безформних великих кусків алябастру та вапняка, які творять зовсім неправильні верстви. Заправа попелястожовта, з вугликами, значно крихкіша від княжої в надземних мурах. Південна частина муру нерушена, північна вибрана майже до споду. Над південно-східною частиною є кусок одночасного муру, 220 × 80 см. завбільшки, може якась підмурівка, якої верх лежить на глибині 17 см. під поземом підлоги собору. Своїм південним кінцем підмурівка заходила на вищерблений в цьому місці мур 46. Мабуть, верх муру 47, підмурівка та мур 39 одночасні і постали внаслідок якоїсь поправи собору.

б) Мур 41 — складається з чотирьох досить правильних верстов каміння, 15—40 см. заввишки. Це, головно, алябастер, але є й вапняк та крейда; деякі бльоки гарно тесані. Заправа інакша, ніж у фундаментах собору, тверда, з дрібними вугликами, і обидва лиця муру обліплені досить грубою її верствою чого не трапляється у фундаментах собору. В верхній верстві вмурований кусень півкруглого вапнякового стовпа, 18 см. заввишки, в промірі 40 см.; його зовсім добре можна зачислити до романських архітектурних деталів. Цей мур тільки приставлений до старого фундаменту під північно-східним рогом каплиці. Він зберігся майже вцілості. Його верх вкритий верствою заправи на 2—4 см. і є на глибині 30 см. під поземом підлоги, а висота муру виносить 125 см. Треба зазначити, що в тому місці, де мур 41 прилягає до муру 47—48, нема ніякого контрфорсу, аналогічного до контрфорсу на мурі 13.

в) Мур 43 — фундамент його зберігся вцілості. Верх фундаменту лежить на глибині 45 см. під підлогою, а висота виносить 127 см. Його утворюють чотири верстви алябастрових бльоків, 17—55 см. заввишки, на східному лиці. Цей фундамент зв'язаний з фундаментом муру 48—49.

Над південною частиною його зберігся ще кусок надземної стіни, яка відділювала західний притвор від церкви (рис. 33, ч. 5—6). Її західне лице складається з чотирьох верстов вапнякових бльоків, 25—55 см. заввишки, при чому три спідні верстви творять цоколь стіни, 107 см. заввишки, кант якого скісно стятий і злегка вгнутий. Вся висота муру з цього боку виносить 160 см. Східне лице стіни складається теж з чотирьох верстов таких самих бльоків, 23—46 см. заввишки, а висота її з цього боку виносить лише 131 см. Варта уваги те, що при самому східному лиці збереглася ще частина алябастрової підлоги на висоті 57 см. над розширенням фундаменту — отже, під нею була вся долішня врества бльоків, 45 см. заввишки, та ще й друга над нею до половини своєї висоти. Це знов потверджує сказане вище, що нелицьованих фундаментів не виводили до висоти майбутньої підлоги собору, а тільки до поземи материкового терену, і де над ними мала бути лицьована надземна стіна, там від цього поземи клали вгору вже гарно тесані бльоки, з яких одна, а то й дві спідні верстви попадали відтак під підлогу, коли її закладали до одного поземи.

Частина алябастрової підлоги собору, що збереглася при стіні, була уложена на 2-сантиметровій верстві твердої мулярської заправи. Зараз над підлогою збереглися на первісному місці куски цинобрових фресок, таких самих, як і на прилягаючій стіні 48. Видно, цією фарбою був у соборі мальований весь той кут. В самому куті між стінами 43 і 48 останки підлоги не збереглися. Там під поземом підлоги знайшовся в якійсь пізнішій ямі цілий глиняний горщик яйцюватої форми, 28 см. заввишки, неорнаментований, з валочкувато згрубілим вінцем, мабуть з XV. ст. В ньому була лише глина.

Поперечні мури південного притвору всі старі, первісні. Ось вони:

а) Мур 51 — верх цього фундаменту, що зберігся вцілості, лежить на глибині 45 см. під поземом підлоги середини церкви і 25 см. під поземом підлоги південного притвору. З надземної його частини зосталися лише дві спідні верстви алябастрових бльоків західного лиця, разом 67 см. заввишки, при чому спідня верства була до висоти 25 см. вже під підлогою притвору. У верхній верстві зберігся посередині сильно виходжений поріг дверей, 84 см. завдовжки; ці двері вели з середущої частини притвору в його східний кінець, відокремлений муром 51. Фундамент муру виступає з-під уцілілої частини надземної стіни на 14 см. вперед (табл. V, 5).

б) Мур 53 — він знайшовся на самому останку, і тому його нема ще на публікованому вже пляні магістральних стін собору[177]. Це тому, що його вцілості збережений верх лежить на глибині 82 см. під поземом підлоги середини церкви, на 55 см. нижче від прилягаючої південної стіни собору. Мур зверху зовсім рівний, вкритий вер-

[177] Див. прим. 171, стор. XI, та у В. Січинського: Monumenta architecturae Ukrainae, табл. XI, 1.

ством заправи, боки теж досить рівні, неґудзаті. Відслонене східне лице складається з чотирьох верстов алябастрових бльоків (з них два бльоки крейдяні), разом 160 см. заввишки, кладених на пісній заправі з білими крупками вапна. Один кінець муру зв'язаний з поправлюваним східним кінцем муру 47 тільки одним крейдяним бльоком верхньої верстви; цей бльок пізніший і кладений на інакшій заправі.

в) Мур 55 — його західне лице складається, мабуть, із самих алябастрових, досить гладких бльоків; воно розібране до глибини 22 см. під поземом підлоги. Східне лице не далося добре дослідити через навислу над ним східну стіну каплиці.

г) Мур 57 — з нього збереглася, крім цілого фундаменту, також частина надземної стіни у вигляді трьох верстов вапнякових бльоків на східному лиці, разом 150 см. заввишки. Західне лице розібране вцілості аж до фундаменту, який виступає на 70 см. перед лицем стіни каплиці. Треба підкреслити, що в уцілілій надземній частині описуваного муру нема жадного сліду дверей, які лучили б місця 56 і 58 одно з одним. Тим то, як вже вище було сказано, доступ до місця 58 мусів бути тільки в мурі 49. Слід ще зазначити, що східне розширення фундаменту надземної стіни 57 дуже неправильне, так само як і північне розширення під південною стіною каплиці, що виразно видно на пляні собору. Звертаємо на це увагу, щоб підкреслити часті випадки неправильного заложення фундаментів каплиці у відношенні до надземних стін. Пригадуємо, що те саме виявив Й. Пеленський щодо церкви св. Пантелеймона біля Галича.

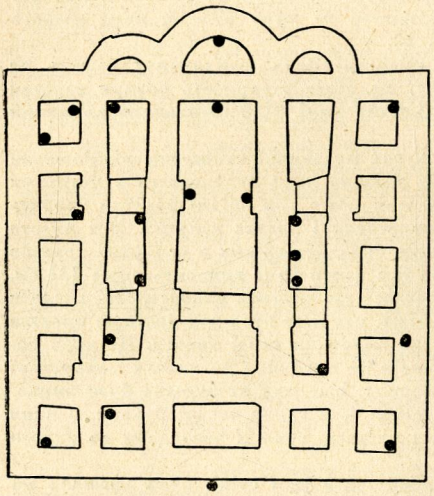

Рис. 35. Плян зонд до підошви мурів Успенського катедрального собору в старому Галичі - Крилосі.

При кінці поданого оце докладного опису мурів катедрального собору старого Галича, які збереглися досьогодні, хочемо підвести підсумки щодо часто згадуваної в ньому г л и б и н и і х м у р у в а н н я.

Для дослідження її ми заклали 20 зонд-шурфів у різних місцях серед фундаментів собору до самої їх підошви, при чому в північній частині собору, на спаді первісного терену, підґрунтова вода виступила на глибині 402—420 см. (зонда 1—4), а в одному місці (зонда 9) — вже на глибині 293 см. під поземом підлоги собору, і там годі було докопатися аж до підошви мурів. Ця підґрунтова вода виступила в зонді 1 так сильно, що протягом одної години набігло її 20 відер (коло 200 літрів). Якщо це було, може, джерело, то його мусіли відкрити вже в часі первісного копання ровів під фундаменти собору. В такому разі те, що його не використали тоді в належний спосіб при великій вбогості крилоської гори на воду, відбилося фатально на оборонності собору, коли за часів Данила Романовича облягали в ньому Кольомана угорського, а відтак Ізяслава новгородського і в обох випадках тільки вичерпання запасу забраної з собою води змусило обложених до здачі.

Відповідно до спаду терену від півдня до півночі і фундаменти собору були покладені у відношенні до підлоги глибше в північній, ніж у південній частині собору, при чому різниця між глибиною підошви обох кінців західної, фронтової стіни виносила понад 2 м. при всього тільки 20 см. природного спаду терену, а різниця по східному (апсидальному) боці собору виносила лише на 40 см. менше. Ця різниця була в обох випадках, напевно, більша, якби можна було докопатися до самої підошви фундаменту північної стіни.

Поступовне поглиблювання фундаментів собору йшло, мабуть, східцями з півдня до півночі, хоча нам, копаючи п'ять зонд уздовж одної гільки східної стіни собору, ніде не пощастило натрапити на такий східець униз [178]. Свій здогад спираємо на тім, що в жадній зонді ми не зауважили нахилення підошви муру в бік спаду. Вона всюди мала горизонтальне положення. Окрім того, південно-східний ріг собору, що є недалеко від спаду терену в східному напрямі, був на 40 см. глибше заложений, ніж південно-західний ріг.

Усі внутрішні старі фундаменти собору — бічні, що тримали на собі внутрішні стіни всіх трьох притворів, і середущі по обох лініях головних філярів — органічно пов'язані з зовнішніми стінами храму і заложені так само глибоко, як і вони [179], і теж — аналогічно — що ближче спаду, то глибше. Єдиний виїмок творить мур 43, в південно-західному куті собору. Він, щоправда, теж органічно зв'язаний з приглядаючими іншими первісними мурами, але його підошва на 58 см. вище від підошви сусіднього муру, що на ньому стоїть північна стіна мурованої каплиці.

Молодші внутрішні фундаменти собору (17, 19, 29, 31, 39, 41), потреба яких виринула чи то в процесі осідання мурів нового ще собору, чи то, може, після порушення первісних мурів підчас татарського нападу в 1241. р., покладені досить недбало і заложені далеко не так глибоко, як суміжні старі мури храму.

З них найменше глибоко заложені мури 19 і 41, які в'язали західну пару центральних філярів собору з фундаментами бічних притворів. Різниця в глибині їхньої підошви і підошви притикаючих старих мурів виносить 148 см. для муру 19 і 154 см. для муру 41.

Глибше заложені мури 17 і 39, що виконували аналогічну ролю для східної пари філярів. Згадана різниця в глибині підошви виносить лише 79 см. для муру 39 і 80 см. для муру 17.

Найглибше заложений мур 29 всередині між обома західними філярами. Його підошва тільки на 25 см. вище ніж підошва філяра Г, та на 19 см. вище, ніж підошва філяра В.

Окремо треба згадати мур 31, що над ним мусів бути вхід з фронтового притвору в центральну наву собору. Він, щоправда, теж додатковий, бо не зв'язаний з прилягаючими мурами 26 та 36 і ставлений на трохи інакшій, ніж вони, заправі, але ця заправа й не така, як, приміром в додаткових мурах 17 і 19. Ця обставина, як рівно ж і відслонена його верхня частина, добре складена з тесаних бльоків, та, нарешті, саме місце муру посередині стіни західного притвору дозволяють думати, що цей мур старший від інших додаткових мурів і міг бути вставлений ще в процесі самої будови собору. Глибина його заложення не була зміряна.

Усі чотири центральні філяри собору заложені так само глибоко, як і обидва повздовжні мури, що йшли по їх лінії. Кожний з них був скріплений з півночі і з півдня органічно з ним зв'язаними й одночасно ставленими контрфорсами. При цьому у південної пари філярів (Б—В) обидва контрфорси були разом з ними однаково глибоко заложені, а у північної пари (А—Г) в одному випадку (Г) південний контрфорс був заложений однаково глибоко, а північний на 93 см. менше глибоко, ніж сам філяр;

---

[178] В однім лише випадку, під муром 48, ми надибали таке східчасте обнижування підошви фундаменту, але це було в напрямі від сходу на захід.

[179] В цьому галицький Успенський собор різнився від Десятинної церкви в Києві, внутрішні стіни якої були заложені далеко не так глибоко, як магістральні, обводові стіни („Изв. Имп. Археол. Комм.", Петерб. 1908, додаток до вип. XXVII, 49).

у другім випадку (А) південний контрфорс був теж так само глибоко заложений, а підошва північного нами не була відслонена.

Загалом стійкість мурів галицького собору була вповні вдоволяюча, бо вони були вкопані на глибину 150—200 см. у дуже тверду жовту глину — лесовий материк, до чого треба додати ще пересічно півметрову верству верхнього гумусу. Через те відпадала потреба скріплювати базу фундаментів собору підкладом з дерев'яних бальків, як це, приміром, мало місце при будуванні Десятинної церкви й Спаса на Берестові у Києві та церкви Андрія в Білгородці біля Києва [180].

є) Підлога собору.

При описі підлоги галицького собору зразу виринає питання про дві часово різні підлоги, старшу й молодшу, як ми припускали спершу, ще в перебігу розкопів. Була це річ зовсім можлива, бо, приміром, у чернігівському Спасі нарахував М. Макаренко аж п'ять послідовно кладених підлог, так само кілька підлог в різних висотах одна над одною мав і Софіївський собор у Києві, в чому ми могли наочно переконатися [181].

В Крилосі виявилося, що двох підлог на різних поземах ані у властивій церкві (в навах), ані у фронтовому притворі старого собору ніколи не було. На це виразно вказує наверстування підсипу під найдені там „in situ" останки алябастрової підлоги. Так, приміром, у половині південної нави „корабля" (місце 40) на самому споді є жовтий лесовий материк, а над ним верства первісного, нерушеного гумусу, 70 см. завгрубшки, в якій зверху, до глибини яких 20 см., зрідка подибуються черепки XI—XII. ст. Верх цього гумусу не є рівний, він весь хвилястий, ямуватий, і на ньому нема слідів заходженого позему. На гумусі зверху лежить верства жовтої глини, перемішаної з чорною, 16—30 см. завгрубшки, верх якої ще більше нерівний. Ця мішанина походить з ровів, копаних на фундаменти собору. Далі на цій верстві мішаної глини йде брудножовтий підсип з каменярської гути, що ним вирівнювали терен під підлогу. Він має прошарки з чорної землі на різних висотах, уривані, нерівні, яких ніяк не можна вважати за слід якоїсь старшої підлоги. Грубість цієї верстви підсипу в описуваному місці виносить пів метра, в інших місцях вона доходить до 80 см. На ній лежить зверху, у всіх трьох навах собору, верства жовтої глини, 10—15 см. завгрубшки, з рівним верхом, як остаточне, чіпкіше від сипкої каменярської гути вирівняння терену під підлогу собору. І тільки поверх цієї жовтої глини, на сантиметровім прошарку мулярської заправи, була уложена алябастрова підлога галицького собору, що збереглася у фраґментах „in situ" досьогодні. Найбільший фраґмент підлоги зберігся на мурах 31 і 36, в місці головного входу з притвору в „корабель" (рис. 31, ч. 7 і рис. 36). Він лежить на висоті 329,8 м. над поземом моря.

Полив'яні цегляні плитки, які подибувалися в пізнішому насипі над вибраними глибше мурами, можуть походити з евентуальної першої підлоги [182], що лежала на тому самому поземі. Після її частинного знищення решту мусіли геть чисто вибрати, даючи замість неї

[180] Міркування на цю тему див. у В. Січинського: Архітектура старокнязівської доби, Прага 1926, 19.

[181] Про старі підлоги київського Софійського собору написав окрему статтю Д. Мілєєв (Сборникъ А. Бобринскому, Петерб. 1911, 212—221).

[182] Мода на такі плитки прийшла на Україну, може, з Болгарії, але не з Греції. Для цього пор. „Bulettin de la Societe Archeolog. Bulgare", IV, 1914, Софія 1915, 126—127.

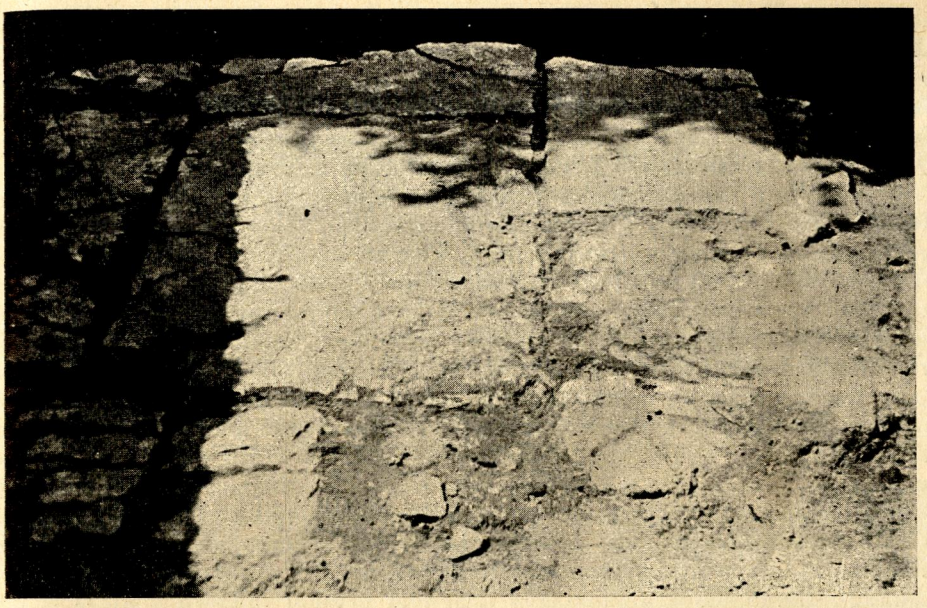

Рис. 36. Виділіла частина кам'яної підлоги Успенського собору біля саркофага.

нову, алябастрову підлогу, і тому нема з неї ні сліду „in situ". До прикраси стін собору ці цегляні полив'яні плитки не могли служити, бо стіни його були кам'яні, а не цегляні, як, приміром, у Києві чи „на Коложі" в Городні.

Західний, фронтовий притвор собору мав підлогу таку саму заввишки, як і західна частина „корабля", зате східна частина середущої церкви-корабля лежала на 24 см. вище від західної і була викладена величезними плитами теребовельського сивого й рожевого пісковика, 9 см. завгрубшки, з яких збереглася на своєму місці лише одна, 200 × 88 см. завбільшки. Ця частина так зв. „с о л е ї" збереглася поблизу колишнього головного вівтаря собору.

Підсип під підлогу собору в цьому місці має знизу вгору такі верстви:

а) 15 см. чорної глини, змішаної з жовтою з ровів на фундаменти, — ця верства лежить на материковому гумусі,

б) 55 см. каменярської гути з прошарками такої самої перемішаної глини,

в) 12 см. жовтої глини, легко перемішаної з чорною землею, — ця верства є по всьому „кораблі" під підлогою,

г) прошарок мулярської заправи, 2—3 см. завгрубшки, що на ній безпосередньо спочиває кам'яна плита „солеї".

П і д л о г а в о б о х б і ч н и х п р и т в о р а х б у л а н и ж ч е, ніж посеред „корабля" та в західному притворі, щоб підкреслити їх відрубність від іншої частини церкви та усунути враження одноманітности в середині великого собору. Точні поміри в цьому напрямі маємо лише для південного притвору. Там підлога в усій західній частині лежала на 20 см. (один східець) нижче, ніж в середущій церкві, перед солеєю. Підлога східної частини цього ж притвору лежала вище, на тому самому поземі, що й підлога західної частини „корабля". На це вказує вже сам східець перед вхо-

дом до неї в стіні 51, але з неї зберігся на своїому місці лише підсип. Певне є те, що підлога в обох частинах притвору була алябастрова, бо в західній частині вона збереглася під східцем біля дверей в мурі 51 і ліворуч від нього, в кутку при стіні, а в східному кінці притвору знайшлося багато дрібних кусків алябастрових плит, втиснутих у підсип під підлогу. Очевидно, так само мало бути й у північному притворі.

Тому що материковий терен з часу перед будуванням собору в південному притворі досить високий, під алябастровою підлогою там є тільки дві тоненькі верстви підсипу, кожна 3 см. завгрубшки: зверху ясний підсип з каменярської гути, з обтісування крейдяних бльоків, а під ним попелястий прошарок неначе розмоклої досить чистої заправи. Пізніше, коли лагодили стіну притвору від сторони „корабля", піднесли позем підлоги в західній частині притвору до тої самої висоти, що й у західній частині „корабля", даючи на позем дотеперішньої підлоги, після усунення алябастрових плит, верству сірого підсипу, 14 см. завгрубшки, неначе з розмоклої пісної заправи, а на це верству жовтої глини, 10 см. завгрубшки, на якій уложили вони підлогу. На жаль, з неї не зберігся ні шматок на свойому місці.

На таке підвищення підлоги притвору вважали вже при поправі стіни 47, бо після цього вийшло розширення її фундаменту на 15 см. вище від підошви пілястра при південному мурі собору, під південно-східним рогом каплиці. Ця підошва відповідала поземові першої підлоги а після її підвищення ця база пілястра виступала над підлогою, мабуть, тільки стятою горішньою гранню, а східець перед дверми в східний кінець притвору опинився, мабуть, вцілості під новою, підвищеною підлогою.

ж) Як виглядав галицький Успенський собор.

Повний образ як зовнішнього, так і внутрішнього вигляду крилоського Успенського собору княжого Галича годі тут дати, бо замало є археологічних даних для такої реконструкції, а з історичних — окрім відомої з літопису його оборонности та „комарів" — таки зовсім нема. Та, не зважаючи на це, на підставі уцілілих фундаментів храму й частин його надземних стін, як рівно ж і деяких архітектурних деталів, ми спробуємо відтворити з первісного вигляду колишнього престольного собору галицьких князів, єпископів та митрополитів бодай те, на існування чого в нас є чи то певні дані, чи то хоч би на чомусь сперті здогади.

Описуваний тут Успенський собор старого Галича, персоніфікація Божої величі в цих перших віках християнства у нас, репрезентаційне місце духовної й світської влади та вкінці найпевніший захисток підчас воєнного лихоліття, виднівся здалека, головно від півночі й заходу, блищав, як справжня „біла церква", своїми алябастровими мурами та імпонував своєю в цілій Галицько-Волинській державі неперевищеною величиною й справді монументальним загальним виглядом.

Квадратовий масивний корпус собору виглядав назовні досить суворо, не визначався багатством архітектурних прикрас і був, на нашу думку, вцілості приблизно подібний до собору св. Димитрія у Володимирі на Клязьмі [183], тільки зовсім не мав його багатої фігуральної орнаментики зовнішніх стін. З цього погляду, він зближувався радше до Преображенського собору в Переяславі Заліським у цій же області [184], але від нього був все ж таки дещо більше прикрашений.

[183] И. Грабарь: Исторія русс. искусства, I, 313.
[184] И. Грабарь: там же, I, 305.

Неначе скло гладкі, обабіч на всю свою висоту білим алябастром обложені обводові (магістральні) стіни не мали, окрім дверей та вікон внизу, жадних інших отворів. Притвори собору не творили кругом нього жадного більше декоративного, ніж до практичного використання придатного, опасання з низкою аркад, проламаних у зовнішних стінах партеру. Це тому, що зовнішні стіни всіх трьох притворів були водночас зовнішніми, головними стінами цілого собору. На це вказує понад всякий сумнів масивність їхніх фундаментів, більша, ніж у всіх інших внутрішніх мурів собору, та вцілілі частини надземних його стін.

Зовнішня площа цих магістральних стін галицького собору була поділена на вертикальні паси п і л я с т р а м и, які не мали, принайменше на бічних (північній та південній) стінах собору, жадних окремих баз, а стояли безпосередньо на цоколі і виступали із стін тільки на його ширину.

Чи обом внутрішнім стінам бічних притворів та обом лініям головних філярів відповідали, за прийнятим звичаєм, чотири плоскі пілястри на фронтовій фасаді храму, чи було їх, може, тільки два, проти обох ліній філярів — цього нині вже годі з усією певністю сказати, бо з фронтових пілястрів не зосталося на своєму місці жадного сліду. Аналогічні чотири пілястри повинні були бути й на бічних стінах собору, але збережений на частині надземної стіни під каплицею тільки один пілястер проти муру 55 і брак пілястра як на частині стіни проти муру 57, так і проти муру 8 вказують на те, що на бічних стінах галицького собору один лише трансепт (поперечна нава) був назовні зазначений двома пілястрами, що стояли прямо на цоколі, без жадних окремих баз.

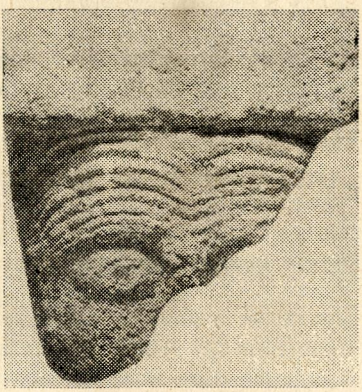

Рис. 37. Людська кам'яна маска з оловяною зіницею, з Успенського собору старого Галича. ($^3/_{10}$ прир. вел.)

А п с и д и храму не набагато виступали з квадратового корпусу собору і були прикрашені запозиченими з романської архітектури півколонками. Ці півколонки могли йти від підстави півколистих аркадок над вікнами аж до самого низу та спиратися на цоколі, як це бачимо в церкві св. Пантелеймона біля Галича, — або радше тільки звисали з глухих аркадок в горішній частині апсид, як це мало місце в стилево споріднених володимиро-суздальських церквах.

Капітелі цих висячих півколонок там, на Суздальщині, все прикрашені стилізованими пальметами, а бази спочивають на стилізованих л ю д с ь к и х т а т в а р и н н и х м а с к а х[185]. Такі дві маски — одна людська, друга тваринна (рис. 37 і табл. VII, 1) — знайшлися в Крилосі саме в румовищі біля апсид собору; тому треба думати, що й ці апсиди були прикрашені лише вгорі короткими півколонками. Це тим більш правдоподібне, що разом з цими масками знайшлася одна ціла глуха аркадка, 42 см. „в світлі" завширшки (табл. VI, 4).

Кругом апсид пробігав угорі понад вікнами теж типовий романський з у б ч а с т и й ґ з и м с-ф р и з, частину якого знайдено в румовищі біля

[185] F. W. Halle: Die Bauplastik von Wladimir-Ssusdal, Берлін 1929, табл. 7, 10, 11.

апсид. Він був вцілості схований у мурі, не виступав з нього назовні (табл. VI, 6—7) і міг бути обчислений, головно, на гру світла й тіні в його густих заломах в ясний, сонячний день. Чи такий самий фриз прикрашував також бічні стіни собору, цього на підставі наших знаходів сьогодні годі сказати. З браку відповідних даних невідоме й те, чи крилоський старий собор мав під зубчастим фризом аркатурний романський фриз.

Декоративно-конструктивну функцію, мабуть на фронтовій стіні собору, виконували теж романські кубовидні консольки з повздовжніми жолобками зверху. Вони могли бути використовувані при відпроваджуванні дощової води з дахів (табл. VIII, 2—3).

Головний вхід у собор був, очевидно, в західній стіні проти головної нави. Його портал не був висунений уперед, як, приміром, в церкві св. Пантелеймона. Усе його східчасте заглиблення, так зв. амбразура, містилося в товщині стіни. З прикрас архівольти збереглися тільки фраґменти типового романського валкового фризу (табл. VI, 5—8), знайдені недалеко кам'яного саркофага. Сюди, по всякій правдоподібності, належить і фраґмент півкруглого алябастрового валка в промірі 20 см., що правив теж за обрамування порталю (табл. VIII, 8).

Самі двері головного входу могли бути дерев'яні, з масивним залізним окуттям, згідно з вимогами оборонности собору, або навіть цілі металеві — і то мідяні — як це, приміром було в Любомлі на північній Волині [186] чи в Великому Новгороді [187].

Прикметними для західної фасади романських храмів є дві монументальні вежі по обох її кінцях. Чи такі дві вежі примістили й на галицькому соборі його будівничі разом з іншими елементами романського стилю, цього сьогодні напевно не знаємо, але з огляду на високе ієрархічне становище галицького собору треба думати, що він, як і західні романські костьоли в подібних випадках [188], мав теж дві вежі на обох кінцях фронтової фасади. Одно тільки певне, що в даному випадку ці вежі не були так висунені поза лінію магістральних стін собору, як, приміром, в церкві св. Василія в Овручі, в Спаському соборі в Чернігові, в Софіївському соборі в Києві або в церкві „на Берестові" там же, а були приміщені прямо на обох західних рогах собору, як це, приміром, має місце на фронті романського костьолу св. Андрія, мабуть з початку XII. ст., в Кракові [189].

Про евентуальні бічні входи у фронтовій стіні собору годі сьогодні говорити через брак якихбудь даних в цьому напрямі. Поза тим бічний вхід у собор міг бути лише з півдня, бо з півночі був спад терену. Цей вхід був тоді на південному кінці трансепту, і обабіч його стояли зовні згадані вище пілястри, а безпосередньо, може, обрамовував його тонший від вище згаданого піввалок у промірі 14 см., фраґмент якого знайшовся в румовищі (табл. VIII, 5), або, може, й валковий фриз.

Плетінкового орнаменту, як у церкві св. Пантелеймона, на порталях галицького крилоського собору, по всякій правдоподібності, не було. Між фраґментами різної архітектурної різьби збереглася тільки одна його невелика частина з мотивом скісної сітки, але вона може похо-

---

[186] Полное собраніе русс. лѣтоп., I, 223.

[187] И. Грабарь: там же, I, 169. Ці „корсунські" ворота були зроблені в Маґдебурґу (M. Gębarowicz: Drzwi kościelne t. zw.: płockie (korsuńskie) w Nowgorodzie Wielkim — „Sprawozd. Tow. Nauk. we Lwowie", III, 1923, 65—68).

[188] Łuszczkiewicz Wł.: „Sprawozd. Kom. do badania hist. sztuki w Polsce", VII, Краків 1906, 23—24.

[189] Łuszczkiewicz Wł.: l. c., 6, рис. 2 (плян).

дити радше з кубовидного чи трапезоїдного капітелю, бо вона досить плоска, замало опукла (табл. VII, 6).

Вікон у такому великому соборі, як старий галицький, мусіло бути багато — в стінах, апсидах та підбанниках — але про їх розміщення не дасться сьогодні нічого конкретного сказати. Одно тільки певне, що вони в своїй горішній частині були теж прикрашені півколистим валковим фризом (табл. VI, 3). З огляду на оборонність храму — він мусів бути найсильнішою в цілій столиці твердинею — вікна були розмірно дуже вузькі та високі. Були, може, й типові подвійні та потрійні вікна під одним спільним луком.

Про вигляд самих шиб у вікнах собору теж годі щось певного сказати. Можна тільки здогадуватися, беручи для приміру знаходи з київського княждвора та вікна наших найстарших дерев'яних церков, що шиби галицького собору були малі, круглі і оправлені в оливо, яке заступало місце нинішнього кіту-замазки. [190] Дуже можливо, що в вікнах столичного собору були вітражі, так зв. „римське скло", як, приміром, у церкві св. Івана в Холмі за часів Данила Романовича.

Покрівля собору мусіла виглядати згідно з загально прийнятими тоді архітектурними вимогами, за якими зовнішній вигляд даху відповідав внутрішнім формам склепіння, [191] бо опуклі бочкові (жолобкові) склепіння не були зверху прикриті жадною дерев'яною конструкцією і бляха покрівлі лежала прямо на них.

Над перехрестям головної нави і трансепту зносилася на не дуже високім підбаннику центральна півкулиста баня собору. Чи окрім неї були кругом чотири менші бані, як, приміром, на київській Софії або на Успенському соборі в Володимирі на Клязьмі — на це не маємо жадних безпосередніх доказів і можемо тільки припускати, що так воно було вже з огляду на саму величину собору.

З прикриття верху собору знайшлося в спідньому румовищі на його фундаментах багато кусків добре випаленої дахівки теракотового кольору у вигляді подовгастих жолобків та більші й менші шматки олив'яної бляхи, 2 мм. завгрубшки, зо слідами діяння вогню (рис. 22 вгорі). З огляду на плястику верху могло бути тільки так, що опуклі частини покрівлі собору, тобто бані — одна чи більше, та не заслонені жадним дахом верхи жолобкових склепінь над навами й трансептом були вкриті олив'яною бляхою, яка до того краще надавалася з огляду на свою гнучкість, бо мусіла лежати безпосередньо на опуклім склепінні, а рівні місця між ними, головно шатрові частини даху по рогах собору та кругом підбанника, вкривала згадана дахівка.

На олив'яній блясі ніде не знайшлося слідів позолоти — а втім, ця бляха до золочення ніяк і не надавалася, — тому катедральний собор старого Галича не був „золотоверхий". Сніжнобілі його стіни вінчалися сірими олив'яними банями і такими ж опуклими хребтами склепінь, між якими червоніли плоскі частини череп'яної покрівлі. Золочені були напевно тільки хрести на банях.

---

[190] Скупі літописні вістки не дають в цьому напрямі жадних вказівок. Приміром, під 1068. р. в оповіданні про боротьбу Із'яслава київського з Всеславом полоцьким сказано тільки: „кънязю же из окъньца зрящу и дружинѣ стоящи у кънязя". Малі круглі шибки знайшов В. Хвойко підчас розкопів на київському княждворі (Древніе обитатели средняго Приднѣпровья, Київ 1913, 68).

[191] На цій засаді спер також Й. Пеленський свою реконструкцію верхньої частини церкви св. Пантелеймона (Halicz, 14).

Надземні стіни крилоського галицького собору давали такий розподіл його середини:

Головну частину собору творили три нави з трьома апсидами від сходу. Проти середущої апсиди був престіл, підмурівки якого нам вже не вдалося знайти. Над ним стояв на чотирьох колонах ківорій. У бічних апсидах, по всякій правдоподібності, був жертівник і дияконник, при чому, аналогічно до загальноприйнятого нині звичаю, жертівник був, дуже можливо, ліворуч, у північній апсиді.

Середуща, найширша нава творила з так само широким трансептом (поперечною середущою навою) рівнораменний хрест. Їхнє перехрестя мало вигляд квадрата, що на його чотирьох рогах стояли могутні круглі колони [192] з вапняка (А—Б—В—Г), складені з півколистих відрізків 43 см. заввишки, в промірі 50 см.; вони тримали на собі велику центральну баню і тому були зв'язані між собою та з відповідними філярами у внутрішніх стінах всіх трьох притворів видними на верху собору жолобковими склепіннями.

Більше останків склепіння бані, крім кількох кусків цегли та легкого туфу, підчас дотеперішніх розкопів ми не знайшли. Нема й сліду від евентуальних голосників, тобто видовжених безвухих горщиків, що їх вмуровували тоді в склепіння і в стіни храмів як резонатори та для зменшеня ваги навислих мурів. [193] Одначе цього не можна вважати евентуальним протидоказом, бо могло бути, приміром, таке, що підчас великого татарського нападу в 1241. р., окрім згадуваного вже ушкодження внутрішньої стіни від сторони південного притвору, завалилася також і велика баня, румовище з неї прибрали, і його треба тепер шукати зовні собору, а не серед його звалищ. На місце бані могли потім дати вже лиш звичайний шатровий дах з тої простої причини, що Данило вирішив після катастрофи перенести столицю держави у Холм і, маючи в пляні відповідну її розбудову, не хотів уже відбудовувати Галича, а в ньому й ушкодженого катедрального собору.

Бічні нави собору були на 230 і 265 см. у фундаментах вужчі від середущої нави. Середня частина їхніх жолобкованих склепінь зв'язувала, як вже вище сказано, обидві пари — північну й південну — головних філярів з відповідними парами протилежних, вмурованих у стіни, філярів. Між цими філярами, що на них було сперте склепіння обох кінців трансепту, були входи в північний та південний притвор собору.

Описану центральну частину галицької катедри замикали від півночі, заходу й півдня притвори, які творили разом з нею одну органічну цілість, один могутній квадратовий масив. Докладніше можемо подати тільки про внутрішню будову південного притвору, бо там збереглася найбільша частина надземних мурів. По всякій правдоподібності, за єдиним, може, виїмком, аналогічно ділився на окремі частини й північний притвор собору.

Отже, на східному кінці південного притвору було мале квадратове закрите приміщення, що до нього входили дверми в мурі 51. Доказом цього є вцілілий досьогодні на своїому первісному місці поріг цих дверей. Су-

[192] Круглі підбанні філяри мала також Борисоглібська церква „на Коложі" в Городні (J. Jodkowski: Świątynia warowna na Kołoży w Grodnie, 1936, 47).

[193] Подібні голосники знані в Галичині покищо з одної тільки вірменської катедри XIV. ст. у Львові (T. Mańkowski: „Sprawozd. Pol. Akad. Um." XXXVIII, Краків 1933, 21). Можна оглядати сьогодні голосники на їх первісному місці ще в Борисоглібській церкві XII. ст. в Городні.

дячи з довжини порога, ширина дверей могла виносити 84 см., одначе вони могли бути й вужчі, якщо одвірки стояли на кінцях порога, а не біля них. Та цього не далося вже тепер перевірити. Таке саме відокремлене приміщення було, здогадно, і на східному кінці північного притвору, і то могли бути тільки дві захристії. У захристіях переховували за княжих часів те саме, що й сьогодні держать по захристіях: передусім ризи, щоб були під рукою близько головного престола, а відтак книги, касу й архів. На це маємо посередні вказівки в нашому літописі, приміром, з часів Ярослава Мудрого, який „любимъ бѣ книгамъ и многы списавъ положи вь церкви святой Софьи, юже созда самъ", або з часів його батька Володимира Великого, який теж „положив" свій устав про десятини в Десятинній церкві в Києві. Подібно і в галицькому катедральному соборі зберігалися в захристіях, крім риз, також і книги, державний архів, важніші устави й грамоти, а, може, навіть княжа скарбниця, якщо терем на „Золотому Току" був немурований, а двірська Спаська церква мала, може, заслабі мури.

В другому, західному кінці краще збереженого південного притвору було також відокремлене квадратове приміщення, що до нього мусів бути вхід в мурі 49 (рис. 32, II, 6), бо жадного сліду такого входу нема в уцілілій надземній частині муру 57, а годі знову з технічно-стилевих причин припустити, щоб стіна над муром 49 — вона частинно збереглася — була непроламана і вхід до одного тільки західного кінця притвору був у магістральній східній чи західній стіні на цьому розі собору.

В румовищі серед цього приміщення знайшлася спідня частина кованої з вапнякового бльока хрестильниці (табл. VIII, 1, 4). Цей факт, як також і те, що це місце було недалеко від головного входу в собор, найдальше від вівтарної частини, і що до нього входили не з властивої церкви, а ще з притвору, дає нам підставу здогадуватися, що це був б а п т и с т е р і й — місце хрищення дітей. В аналогічному місці північного притвору могли бути в такому разі тільки сходи на церковні хори, як це було, приміром, у київському Софіївському соборі,[194] в церкві св. Михайла у Видубецькому манастирі під Києвом,[195] в церкві св. Димитрія у Володимирі на Клязьмі,[196] в романському костьолі св. Андрія в Кракові[197] та в інших церквах княжої доби.

До здогадного „баптистерія" в західному кінці південного притвору прилягало від сходу таке саме завбільшки друге приміщення, замкнене мурами 48, 55 і 57, вхід до якого був у північній стіні баптистерія, в мурі 48. Докладний опис цього приміщення подамо далі, при описі мурованої каплиці, а тут скажемо тільки, що це була каплиця в старому соборі зі своєю власною апсидою у східній стіні, в мурі 55, аналогічна до такої самої каплиці в Успенській церкві Єлецького манастиря в Чернігові,[198] з тою тільки різницею, що чернігівська каплиця приміщена на самому західному кінці південного притвору, а галицька пересунена на одно квадратове поле далі до сходу. Призначення каплиці в південному притворі галицького катедрального собору непевне: вона могла бути присвячена якомусь святому, як те мало нераз місце в тодішних церквах, або, може, був то саме „бап-

[194] В. Січинський: Архітектура старокн. доби, рис. 38.
[195] В. Січинський: там же, рис. 23. Той самий: Monumenta architecturae Ukrainae, Прага 1940, табл. VI, 6.
[196] F. W. Halle: l. c., 26, рис. 4.
[197] Див. прим. 188.
[198] В. Січинський: Архітектура, рис. 24, та Monumenta, табл. X, 1.

тистерій", що, за нишам здогадом, мав би міститися радше за стіною цієї каплиці. Доказів на існування подібної каплиці і в північному притворі собору нема, але можна думати, саме за прикладом Єлецького манастиря, що швидше її там не було, і це була б тоді єдина різниця у внутрішній будові південного і північного притворів галицького катедрального собору.

Середня частина південного притвору, тобто південний кінець трансепту, не був, по всякій правдоподібності, відмежований ніякою стіною від середини церкви, як про це вже сказано вище.

Західний, фронтовий притвор, обидва кінці якого, тотожні з західними кінцями північного й південного притвору, ми вже описали, не мав, окрім мурів 15 і 49, ніяких інших поперечних стін, і в цьому, прямо в землі під підлогою, був похований основник собору, князь Ярослав Осмомисл. Докладніше про це скажемо далі, а тут зазначимо, що, не зважаючи на найстараніше дослідження всієї середини собору, ми не знайшли найменших слідів підземної похоронної крипти. Такої крипти галицький катедральний собор зовсім не мав.

Над усіма трьома описаними притворами собору містилися, правдоподібно, „комари", що про них згадує літопис як про підвищене оборонне місце в соборі — останній захисток мадярських дружинників (1219) та князя Ізяслава (1255) — на яке збігалися підчас облоги собору, вже після сфорсування одних і других оборонних валів та воріт города.

„Комари" були, напевно, заздалегідь заплянованим оборонним місцем в храмі, як і сам храм був розрахований в цілому комплексі укріплень города на центр остаточної оборони. На це вказує вже сама середньовічна назва castellum — костьол. Зважаючи на таку ролю „комарів", з них мусів відкриватися добрий вид на зовнішнє найближче довкілля; вони мусіли також давати можливість активної оборони перед ворогом, який облягав церкву зовні та мав уже доступ до самих її стін унизу. Отже „комарами" могла називатися в княжих часах тільки приміщена вгорі над долішніми вікнами церкви[199] відкрита назовні ґалерія з охоронним парапетом та з аркадами[200], з якої можна було добре боронитися, стріляти й каміння кидати вниз на облягаючих. Це ясно виходить з літописного оповідання про облогу Успенського собору старого Галича в 1219. р., підчас війни князя Мстислава пересопницького, тестя князя Данила, проти угорського воєводи Филі. В цьому оповіданні кажеться дослівно:

„Филя же строяшеся на брань... созда градъ на церкви пречистое Владычица нашея Богородица... и побѣдившу же Мьстиславу поиде к Галичю, бившимъ же ся имъ о врата градная, и возбѣгоша же на комары церковныя и инии же ужи возвлачишася,[201] а фарѣ ихъ поимаша: бѣ бо градъ створенъ на церкви; онѣмъ же стрѣляющимъ и камение мещющимъ на гражаны, изнемогаху жажею водною, не бѣ бо воды в нихъ; и приѣхавшю же Мьстиславу, и вдашася ему, и сведени быша со церквы".

Про центральну частину галицького собору можемо на підставі викопаних її залишків сказати багато менше, ніж про притвори.

На місці філяра „А" знайшлися два алябастрові блоки, кожний 43 см.

---

[199] Й. Пеленський (Halicz, 54) вважає, що „комари" — це всякі склепіння взагалі, а на думку В. Січинського (Конспект історії всесвітн. мистецтва, 1928, 190), „комарами" називалися в старовину колони й арки, що ними був, приміром, пишно прикрашений західний причілок київського Софійського собору.

[200] П. А. Лашкаревъ: Кіевская архитектура X—XII вв., 1878, 277.

[201] Той факт, що на „комари" можна було при великім поспіху витягати людей шнурами, теж вказує на те, що в них мусіли бути великі отвори назовні, які, по всякій правдоподібності, мали вигляд саме арок.

заввишки, з круглих колон у промірі 50 см. (табл. VIII, 6). З цього виходить, що центральні філяри собору були круглими колонами і їм відповідали півкруглі колони на вмурованих у стіни притворів філярах. Вони мали, очевидно, прикрашені різьбою капітелі, з яких знайшлися тепер в різних місцях середини собору фраменти волютів, пальмет (табл. VII, 4, 5, 8) та інших декорацій в романському стилі. В румовищі знайдено також частину круглої алябастрової колони в промірі 40 см.

Романський кістковий капітель (38 × 38 см.) з круглої алябастрової колони в промірі 28 см., який знайшовся біля середущої частини східної стіни собору (табл. VII, 7), походить, може, з ківорія, що його держали такі чотири колони над головним престолом. В інших місцях собору знайдено дві типово романські бази ще тонших круглих колонок в промірі 17 см. (табл. VII, 9). Вони вапнякові, мають на собі сліди сильного вогню і можуть походити з внутрішніх ґалерійок „комарів" над притворами або з балюстрад на хорах-полатах.

Всередині собор — невідомо, чи весь — був вкритий ф р е с к о в и м р о з п и с о м, у якому переважала рожева, попелясто-синя й помаранчова (цинобер) фарба. Ціла палітра маляра собору складалася, крім цього з фарб: білої, жовтої, червоної, брунатної, майже чорної та дуже мало бурячкової й зеленої. Отже, кольористика галицького розпису була багатша за київську, де фрески Софіївського собору обмежуються синьою, жовтою, червоною і зеленкуватою фарбою, а ще більше за чернігівську, де в фресках Спаса уживаються лише три фарби: біла, червона й чорна [202].

З галицьких фресок збереглися на своєму первісному місці дрібні останки лише в двох місцях на зацілілих частинах надземних стін під мурованою каплицею, про що була вже вище згадка. Артист-маляр Михайло Осінчук, кращий у Львові знавець стінопису, ствердив, що ці фрески були роблені на двох верствах: верхня з них чисто вапняна і звичайно дуже тонка, а спідня, грубша, зроблена з вапна, мішаного з тертим вапняковим каменем. Хемічна аналіза на пісок не виявила його присутности. М. Осінчук ствердив також, що техніка виконання фресок зближена радше до західного, німецького типу, ніж до східного, візантійського, бо не має тих додатків (прядиво, клоччя, різана солома), що їх предбачують старі підручники Сходу, які збереглися.

І к о н о с т а с у в його нинішній формі у галицькому соборі ще не було. Його ролю виконувала низька алябастрова (?) перегородка у вигляді невисокого поруччя, посередині якого були низькі, маленькі царські двері, подібні до знаних нам добре зі збірок Національного Музею у Львові з XV. ст. На їх місці знайдено тепер квадратовий камінь з круглою дірою в промірі 10 см., який незначно виступав понад „солею". В ньому можна, мабуть, бачити одно з двох ложиськ, що в них спочивали бігуни царських дверей (табл. V, 6). Проти бічної, південної апсиди збереглися сліди кам'яних одвірків, що вказує на існування дияконських дверей у соборі (табл. IV, внизу).

З іншого внутрішнього устаткування старого галицького собору до наших часів не збереглося нічогісінько, і тільки з літописного опису Богородичного собору у Володимирі Волинському під 1183. р. та церкви св. Івана, що її побудував Данило в Холмі (опис під 1259. р.) можемо здогадуватися, що як там, так і в галицькому соборі було, напевно, багато ікон, срібних кадильниць, золотого й срібного посуду та дорогоцінних,

[202] В. Січинський: Конспект, 203—204.

золотом і перлами прикрашених риз. Все те безповоротно пропало в часі великого татарського нападу в 1241. р., а пізніше Данило Романович дбав більше про нову столицю, про Холм, і галицький катедральний собор не повернув уже ніколи своїх багатств та свого цінного, репрезентаційного устаткування. У ньому був приміщений десь теж і княжий престол; на це вказує зовсім виразно наш літопис під 1208. р.

Великий основник столичного галицького собору напевно подбав, думаємо, для собору і про якусь святу, чудотворну ікону його опікунки Богородиці, і, може, не дуже помилковим буде наш здогад, що саме про неї говорить Ф. Сярчинський у своїому „Географічному словарі", де під словом „Крилос" читаємо, між іншим, таке: [203]

„Образ Богородиці в цій церкві (в Крилосі) уважали за чудотворний. За переказом, галицькі князі мали його з Царгороду, брали його з собою на війну, і звідси для безпеки перед татарами він був перенесений до церкви львівських василіянів, а як опісля домініканці зайняли у Львові своїм манастирем місце василіянів, тоді тим монахам і згаданий образ дістався".

Наскільки цей переказ спертий на історичних фактах, можуть виявити тільки історики-василіяни, але якщо він має реальні основи і Ф. Сярчинський не переплутав його з історією белзької княжої ікони, тоді галицьку чудотворну ікону Богородиці спіткала та сама доля, що й згадану белзьку, яка сьогодні є гордістю „Острої Брами" у Вильні.

5. Стара каплиця на фундаментах собору.

За основу для цієї каплиці стала згадана вже при описі вигляду старого собору первісна каплиця в його південному притворі. З неї лишилася була на свойому місці в часі будування нової каплиці ціла східна стіна з апсидою та останки трьох інших стін на висоту 120 см. понад поземом підлоги собору. На цій основі поклали зі старого матеріялу нові стіни каплиці на 7 м. заввишки (рис. 38).

В поземому пляні крилоська каплиця має зовні 775 × 800 см., а всередині („в світлі") 445 × 398 (390) см. Обидві бічні стіни, північна й південна, які стоять саме на старих мурах собору, мають по 2 м. завгрубшки, фронтова має 135 см., а східна з внутрішньою апсидою — 195 см. При цьому східна стіна у відношенні до старого муру собору під нею пересунена трохи далі на схід, щоб збільшити місце в середині каплиці, так що західне лице муру 55 висунене на 70 см. вперед перед західне лице каплиці, а його східне лице відсунуте на 40 см. взад, під її східне лице. Західна стіна каплиці стоїть зсередини якраз на старому мурі, а знадвору він висунений з-під неї на 35 см. вперед.

У фронтовій стіні каплиці є вхід, 110 см. зовні і 170 см. від середини завширшки. Первісно він був на 60 см. вищий, і його поріг лежав на висоті всього 25 см. над останком старого муру 57, але десь пізніше, мабуть, як провадили останній ремонт за часів Й. Шумлянського, на старий поріг поклали чотири верстви цегли і на цю надмурівку дали сьогоднішній поріг з двох вапнякових бльоків. Один з цих бльоків є, мабуть, архітектурним фраґментом, бо має з одного боку квадратове заглиблення на залізний чіп. Цегла, що нею підвищили нинішній поріг, двоякого виміру: 14 × 6 × 22 см. і 16 × 6 × 29 см. Уся ця цегла має широкі, неглибокі, ледве вже помітні жолобки початку XVIII. ст.

---

[203] Рукопис бібліотеки Оссолін. у Львові, ч. 1825.

У північній стіні каплиці, на висоті 160 см. над теперішньою дерев'яною підлогою, є заґратоване вікно, колись давніше майже вцілості замуроване, і подібне вікно, 117 × 187 см. завбільшки, є також у південній стіні каплиці. У цій другій стіні, ліворуч від згаданого вікна і дещо нижче, видно з середини каплиці слід замурованої цеглою малої ніші або віконця, 69 × 79 см. завбільшки, яке було на висоті 60 см. над останком південної стіни собору (рис. 41, ч. 2).

На цій південній стіні каплиці можна було дослідити нашарування верстов вапна, що походили з біління середини каплиці в різних часах.

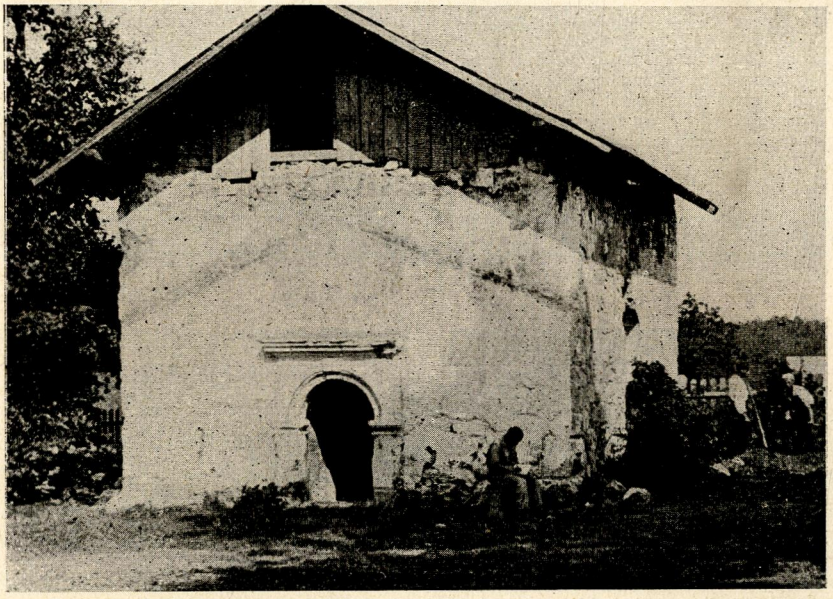

Рис. 38. Каплиця на фундаментах катедрального Успенського собору в старому Галичі-Крилосі до часу розкопів.

Отже, під нинішнім ясносинім шаром від останнього біління перед Пасхою 1926. р. (у 1927. р. відправи відбувалися вже у реставрованій після першої світової війни церкві) є ще чотири тоненькі прошарки вапна від звичайного біління в недовгих відступах часу, без жадного забарвлення. Під цими п'ятьма прошарками є шостий, поверхня якого мальована в темнопопелястий колір; він походить з часу підвищення підлоги каплиці, бо в засипаній далішній частині запрестольної апсиди нема сліду цього малювання нижче позему нинішньої підлоги. Під цим темним мальованням є ще два прошарки тинку, але вже білі.

Східна, запрестольна стіна каплиці для нас найцікавіша своєю внутрішньою апсидою, яка дуже нагадує такі ж внутрішні апсиди маленької церковці княжого часу, що її відкопав М. Макаренко біля південної башти чернігівського Спаського собору [204]. Вся вона складена з гарно тесаних

[204] Чернігівський Спас — „Записки Історично-Філологічного Відділу ВУАН", XX, 1928, 29—34, 69—72 і табл. XIV. Ці внутрішні апсиди в Чернігові є досі єдиною цього роду архітектурною пам'яткою України, бо ніодна церква княжих часів не має „врізу-

і щільно припасованих один до одного алябастрових бльоків; тільки „ключ“ угорі посередині зроблений з кількох кусків тесаного вапняка (рис. 42).

Висоту стіни з апсидою творять дев'ять верстов бльоків, 41—72 см. заввишки, добре очищених підчас перебудови, бо на цілій стіні ніде не знайшлося найменшого сліду первісного фрескового розмальовання собору. Лук склепіння апсиди спереду грубо висічений у вигляді прямокутника — очевидно, вже після спорудження каплиці — щоб там примістити щось прямокутнє, може запрестольний образ.

На висоті 183 см. від дна апсиди, яке лежить на 68 см. вище позему підлоги в середині собору, над третьою знизу верствою алябастрових бльо-

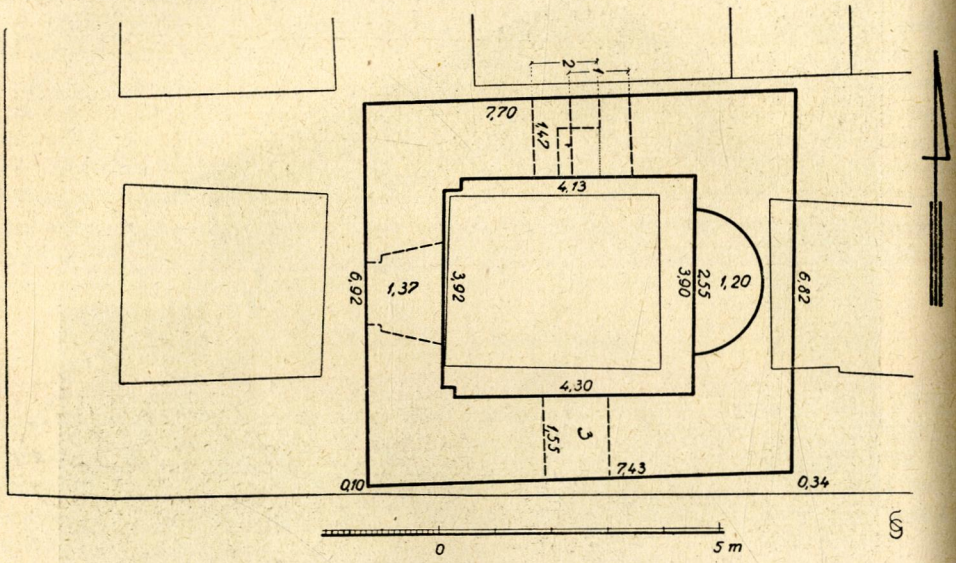

Рис. 39. Плян мурованої каплиці на фундаментах Успенського катедрального собору в старому Галичі - Крилосі. — 1. Замуровані старі двері в північній стіні каплиці. — 2. Частинно замуроване сьогоднішнє вікно в тій же стіні. — 3. Сьогоднішнє вікно в південній стіні.

ків є посеред апсиди прямокутнє, зверху заокруглене віконце, 52 × 78 см. завбільшки, але так зроблене, що спереду воно тільки на 25 см. заглиблене вцілості, а далі йде лише круглий отвір у його горішній частині, 52 см. в промірі, так зв. „люнета“, замурована ззаду цеглою при будуванні каплиці. Горішня частина цього віконця-люнети зроблена з одного великого алябастрового бльока з півкруглим викроєм знизу.

Це кругле віконце дуже нагадує кругле заглиблення з фресковим образком Богородиці-Оранти на зовнішньому лиці середущої апсиди нинішньої крилоської церкви, яке є, отже, ремінісценцією таких округлих люнет в апсидах старого галицького собору.

ваних“ в грубінь східної стіни апсид, а всі апсиди виходять півколами назовні церкви. Дуже можливо, що й апсида крилоської каплиці була видна назовні в притворі собору, так само, як, приміром в Успенській церкві Єлецького манастиря в Чернігові, мабуть, з пол. XII. ст. Зазначити треба, що такі внутрішні апсиди подибуються найперше в костьолах азійської Вірменії (T. Mańkowski: Ze studyów nad katedrą ormiańską we Lwowie — „Sprawozd. Tow. Nauk. we Lwowie“, 1933, XIII, 13), і, може, звідсіля цей архітектурний деталь прийшов до нас.

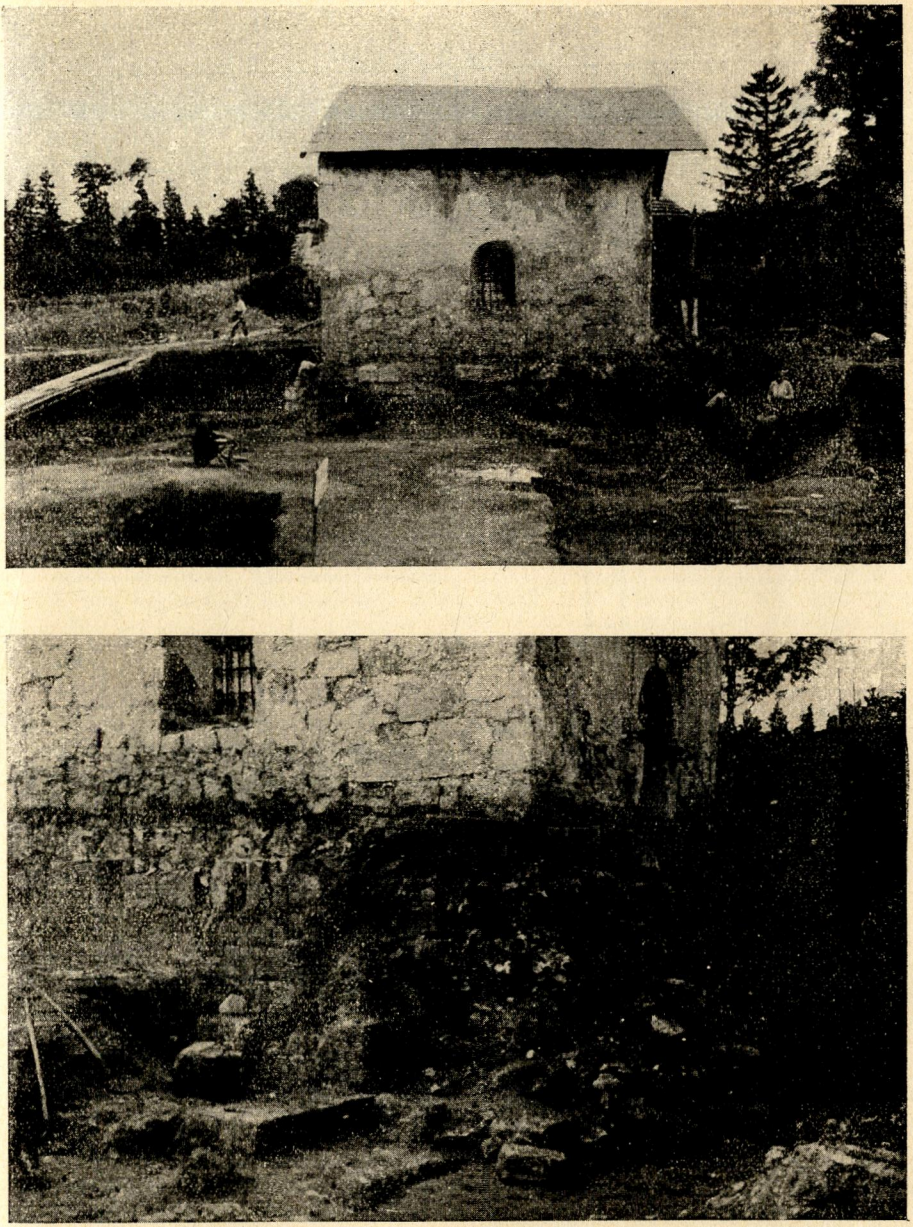

Рис. 40. Стара каплиця — останок Успенського собору старого Галича підчас розкопів у 1938 р.: північна стіна каплиці і на першому пляні позем кам'яної підлоги собору (вгорі) та північно-західний ріг каплиці з останками старих стін собору (внизу).

Лице стіни каплиці нижче дна апсиди досить рівне, але каміння в ньому різне, тесане й нетесане, і верстви його неправильні. Підошва цієї стіни каплиці з зовнішнього боку на 55—60 см. нижче першої підлоги у південному притворі собору.

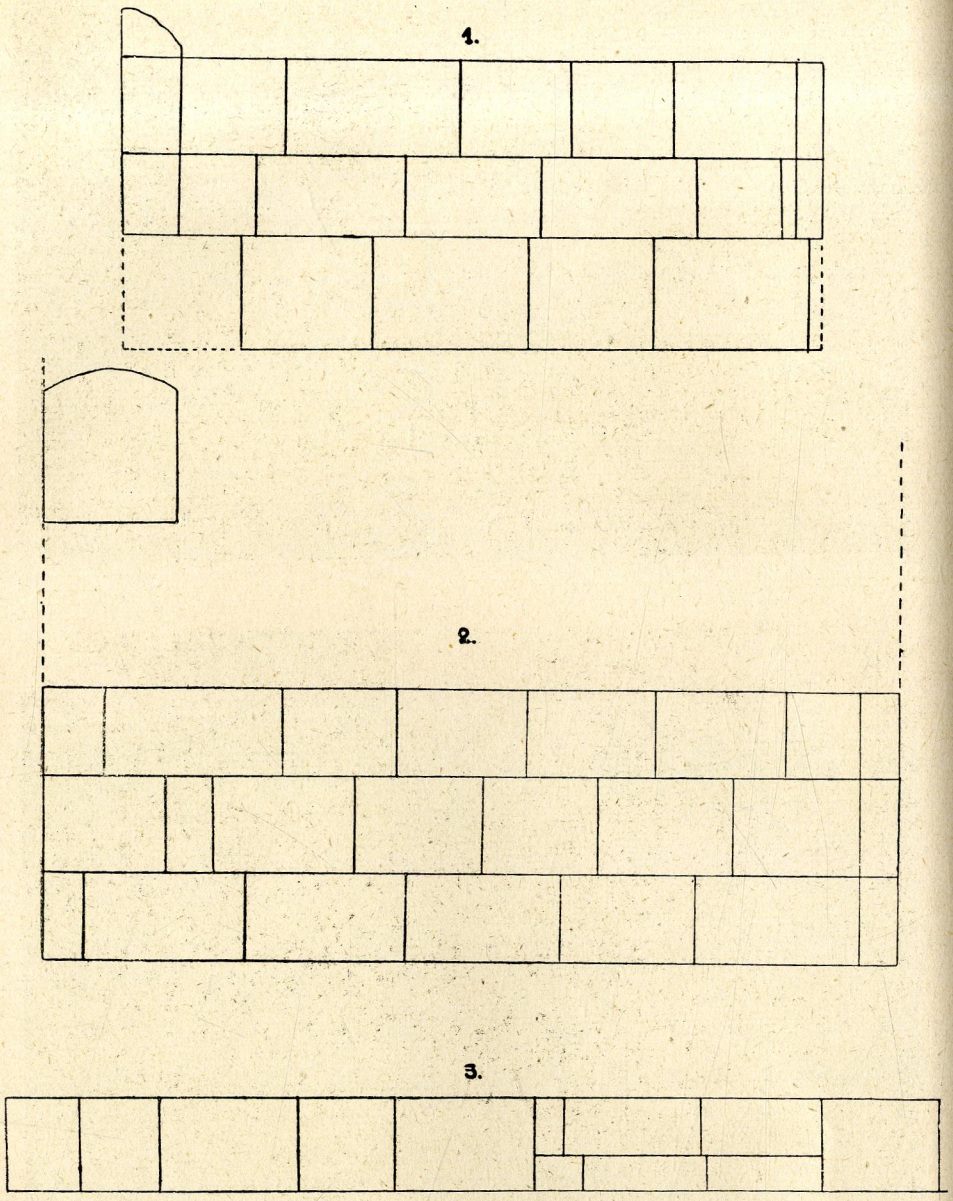

Рис. 41. Уцілілі частини надземних мурів катедрального Успенського собору в Крилосі. Мур під західною (1), південною (2) та північною (3) стіною мурованої каплиці (внутрішні лиця).

Зондування терену в середині каплиці дало такий вислід: під сьогоднішньою підлогою каплиці з соснових дошок, яку востаннє поправляли у 1925. р. і яку ми тепер геть чисто усунули, знайшлася верства підсипу, 60 см. завгрубшки, з майже чисто цегляного румовища, тільки з малою домішкою глини. В ньому можна було відрізнити старшу й молодшу цеглу, та що ніодна з них не була ціла, то можна було зібрати лише поміри

ширини й грубіні цегли. Отже, старшими вважаємо куски сильніше жолобкованої, але майже вдвоє тоншої цегли, 13 × 5 см., а молодшими — фраґменти цегли вже зовсім нежолобкованої, 14 × 6 см. До другої групи треба, мабуть, залічити й один кусень цеглини дуже широкої (165 мм.), але теж 6 см. завгрубшки, збережена неповна довжина якого виносить 22 см. Жолобки на цій цеглині дуже широкі (18 мм.), проте зовсім неглибокі, так що не могли бути роблені пальцями. Із стратиграфічних даних виходить, що цегла молодшого типу не може бути молодша від часів Йосифа Шумлянського.

Під описаним насипом з цегляного румовища знайшовся позем старшої підлоги, вимащений тоненькою верствою чистої жовтої глини, що на ній лежала колись перша дерев'яна підлога каплиці на висоті 27 см. над дном її апсиди, а під нею була верства темної, майже чистої глини з дрібненькими кусками цегли. Спід цієї верстви був на глибині 377 см. під дном апсиди каплиці, тобто на 309 см. нижче від позему алябастрової підлоги середини собору.

Глибше була вже материкова жовта глина, яка одначе тільки посередині каплиці була так глибоко вибрана, а побіля її стін, тобто побіля останків старих мурів собору, під ними, вона сягала на 135—150 см. вище. Наверху цієї жовтої глини знайшлися посередині каплиці останки перегнилих дошок та кусок тонкого, теж обігнилого балька. Але не можна вважати цього за останки домовини чи якоїсь дерев'яної крипти, очевидно не старшої від самої каплиці, бо підсип під старшою підлогою каплиці надто одноманітний, неперемішаний, і жовта глина не вибрана боками рівно. У всякім разі і під каплицею також нема ніякого сліду крипти чи окремих поховань княжого або пізнішого часу.

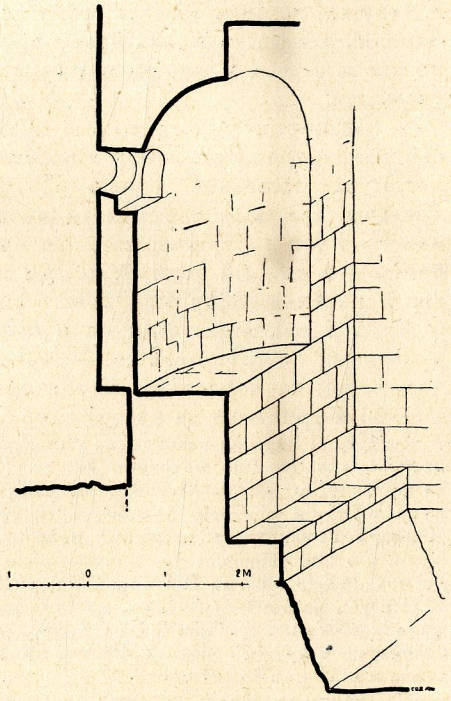

Рис. 42. Перекрій західної стіни каплиці з внутрішньою апсидою, в старому Галичі - Крилосі.

Сьогодні невідомо, коли був доданий на каплиці дерев'яний верх, який згорів підчас обстрілу церкви й каплиці австрійськими військами в 1915. р. У цьому дерев'яному верху були над самою мурованою каплицею дві маленькі кімнатки, призначені на нічліг для прочан підчас головного свята церкви, на Успіння. А над тим була дзвіниця з дев'ятьма дзвонами. Після згаданого пожару долішню мурована частину каплиці вкрили простим шатровим дахом під бляхою, який робить свою службу досьогодні. Там відбувалися відправи в рр. 1915 — 1927, аж доки відремонтовано церкву. Через брак місця приставили до каплиці спереду дерев'яну прибудову для народу, а саму каплицю перетворили у вівтар. Стоплений металь з дзвонів виміняли з доплатою в ливарні дзвонів у Калуші на новий дзвін.

6. Висновки.

Вже перші досліди І. Захарієвича та, головно, Й. Пеленського над архітектурою княжого Галича виявили, що всі описані вище галицькі церкви були побудовані в однаковому, притаманному для західно-українських земель стилі, що його другий зі згаданих дослідників назвав відрубною галицькою архітектурною школою. Полягала вона у вдатній сполуці східного, візантійського, і західного, романського, стилю в одну гармонійну цілість; тому то галицькі церкви не були ані чисто романські, ані чисто візантійські: візантійськими були вони в пляні, але мали на своїх стінах виконані в романському стилі різьбу й інші архітектурні елементи.

Витвором цієї галицької архітектурної школи був вцілості й Успенський катедральний собор княжого Галича. Його плян відповідав усім вимогам візантійського стилю. Це був квадрат з вписаним рівнораменним хрестом, що його творила головна, середуща нава собору з поперечною навою, з так зв. трансептом. Чотири могутні колони підпирали центральну баню, а в східній стіні були три півокруглі апсиди. Знову ж в надземній своїй частині собор мав багато рис романського стилю, а саме: порталі й вікна з валковим фризом в шахівницю, висячі півколонки на апсидах з масками на підставах-консолях, зубчастий фриз, кубуваті капітелі круглих колон та консольок, характеристичну профіляцію баз пілястрів, плетінковий орнамент та вкінці саме мурування з тесаного каменю.

Перші початки зазначених романських впливів появляються на українських землях досить рано, вже до половини XI. ст. (Київ, Чернігів), а найбільше посилились вони, за археологічними та літописними даними, в часі найбільш інтенсивного будівельного руху в Галичі в другій половині XII. ст. та підчас розбудови нової столиці — Холма Данилом Романовичем в першій половині XIII. ст. Тому помиляється Ф. В. Галле, кажучи, що комбінований візантійсько-романський стиль перейшов з Галича до Чернігова, де позначився вже на П'ятницькій церкві (коло 1116) фризом з висячих півколонок [205]. В той час, на початку XII. ст., не було ще в старому Галичі, по всякій правдоподібності, жадних кам'яних церков. Вплив Галича на Чернігів в ділянці архітектури міг існувати найскорше в другій половині XII. ст., приміром, в часі будування двірської церкви св. Михайла в 1174 р. в Чернігові.

Інтересно буде відзначити, що деякі з названих романських елементів запозичені, очевидно, тільки з наших мурованих церков княжої доби, переживаються у відповідно змінених формах, але в аналогічному застосуванні, у наших дерев'яних церквах XVII, а навіть XVIII. ст. Для прикладу наведемо кілька фактів з терену Бойківщини, де збереглося багато старовинних елементів українського будівництва (рис. 43).

Ось загальновідомий мистецький твір нашої дерев'яної церковної архітектури — церква св. Юрія в Дрогобичі з половини XVII. ст. Вона має як головний ґзимс під головним окапом два рядки зубчастого фризу, в якому зубці чергуються з прямокутниками. Долішній рядок при цьому пересунений на одно поле вбік, з чого постав мотив шахівниці, який дуже нагадує інший романський орнаментаційний елемент, а саме валковий фриз [206]. Так уложені два рядки зубчастого фризу виступають також на дерев'яній церкві з половини XVIII. ст. в Сприні, Самбірського повіту [207]. Один рядок такого самого зубчастого фризу подибується, за інформаціями М. Драгана, багато частіше в наших старих дерев'яних церквах [208].

---

[205] F. W. Halle: Die Bauplastik von Wladimir-Ssusdal, Берлін 1929, 50.

[206] За оригінальним рисунком М. Драгана з 1926. р., за визичення якого для публікації дякую на цьому місці авторові.

[207] М. Драган: Українські дерев'яні церкви, Львів 1937, 37. Такий самий подвійний зубчастий фриз виступає й поза Бойківщиною, приміром, на дерев'яній церкві Св. Трійці з 1720. р. в Жовкві (М. Драган: там же).

[208] Один приклад такого орнаментаційного засобу з с. Топільниця в Самбірщині подає В. Січинський: Стилі (альбом), Прага 1928, табл. XX, 22, та Monumenta architecturae Ukrainae, Прага 1940, табл. 40, рис. 6.

Імітація аркатурного фризу зі звисаючими півколонками, зроблена з відповідно вирізаних гонтів як „кожухування" стін, теж знайшла своє місце на стінах згаданої вище Юрівської церкви в Дрогобичі — вздовж попід головним ґзимсом [209] — та на дерев'яній дзвінниці в Сприні [210]. Це вказує на дуже глибоке вкорінення галицької архітектурної школи княжих часів у місцеве монументальне будівництво.

Щодо походження каменярів, які брали участь в будуванні галицького Успенського собору та надали йому перелічених рис романського стилю, не беремося тут вирішувати, чи це були західні (німецькі, французькі), чи південні (угорські) майстри, залишаючи це вже спеціяльним дослідам істориків мистецтва; одначе при розгляді цієї важної проблеми треба буде — думаємо — мати на увазі передусім все ж таки німецьких майстрів. Безпосередньо вказує на це зубчастий фриз, спеціяльно прикметний для романської архітектури північної Німеччини і нам покищо лише звідти відомий, а посередньо — літописні вістки (Данило, Боголюбський) у зв'язку з живими українсько-німецькими культурними зносинами в княжій добі [211]. За німецьке походження українського романського стилю висловився останнім часом також відомий наш історик мистецтва Дмитро Антонович у Празі [212].

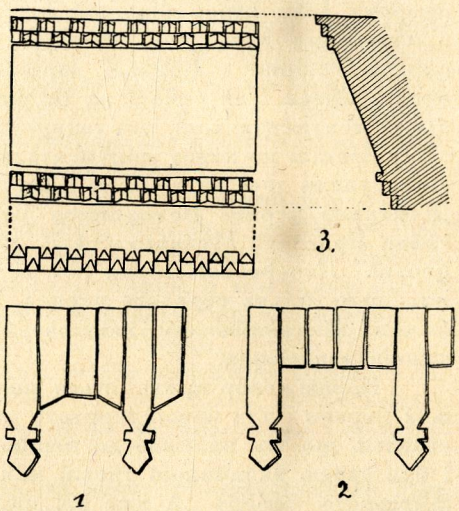

Рис. 43. Пережитки романського стилю на дерев'яній церкві св. Юрія пол. XVII. ст. в Дрогобичі. — 1—2. Аркатурний фриз на стіні зрубу під головним ґзимсом. — 3. Зубчастий фриз на головному ґзимсі під окапом.

При обговоренні питання про час, коли збудовано Успенський катедральний собор старого Галича, першою хронологічною вказівкою є його монументальний вигляд, яким визначалися лише найбільші церкви княжої доби на Україні, так що з усіх наших церков, що збереглися досьогодні, перевищує його з цього погляду один тільки Софіївський собор у Києві.

Щодо первісної величини Софіївського Собору, то досі було, мабуть, уже дев'ять різних проєктів реконструкції його первісного вигляду. За останнім з них, що його зладив архітект І. Моргилевський у 1926. р., [213] Софія мала первісно аж два ряди опасань-притворів, обидва майже — але тільки майже — одночасно побудовані, так що величина поземого пляну її виносила б первісно 55 × 37 м. — п'ять нав з апсидами й обома опасаннями. Одначе і сам І. Моргилевський, а після нього акад. О. Новицький [214] ствердили згідно, що зовнішнє, друге опасання ніяк не зв'язане з мурами старого, первісного ядра собору, тобто з внутрішнім його опасанням, і на цій підставі твердить О. Новицький, що воно прибудоване до собору аж наприкінці XI. ст. або на початку

---

[209] М. Драган: l. c., табл. 25, г і табл. 119, рис. 235.

[210] М. Драган: l. c., 34. Те саме подибується й на Холмщині та Підляшші (Л. Маслов: Деревяні церкви Холмщини й Підляшшя, Краків 1941, 16, рис. 13).

[211] На думку В. Січинського (Конспект історії мист., 197), різьба головного порталю церкви св. Пантелеймона, зокрема фриз над капітелями, нагадує різьбу льомбардських і надрайнських романських будівель, приміром, у Шпаєрі.

[212] D. Antonowytsch: Deutsche Einflüsse auf die ukrainische Kunst, Ляйпціг 1942, 5—13.

[213] Київ та його околиця в історії і памятках, 1926, 87.

[214] „Записки Всеукр. Археол. Комітету АН", Київ 1931, I, 254.

XII. ст., тобто на яких сто літ пізніше. Нас вповні переконує погляд О. Новицького. і тому подаємо розміри старого, первісного собору київської св. Софії, за ним та за В. Січинським,[215] лише з одним опасанням — 39 × 34 м. — тобто лише на півтора метра довше й ширше від галицького Успенського собору. І тільки після перебудови в кінці XVII. ст. або на початку XVIII. ст. київська Софія стала дев'ятинавною з дев'ятьма апсидами та придбала такі розміри, які подав пізніше в новій версії В. Січинський.[216]

Коли прирівняти галицький собор до всіх інших княжих церков, що їх сліди знайшлися досі на терені старого Галича, то вийде, що він був у поземому пляні понад шість разів більший від найменшої досі церкви пророка Іллі, втроє більший від найбільшої церкви Спаса та вчетверо більший від здогадної „катедри" Шараневича. Теперішня парохіяльна церква Успіння в Крилосі дорівнює величиною зайнятої площі княжій церкві Спаса. Так само і на Волині не знаємо досі церкви княжого часу більш монументальної, ніж галицький собор.

Взагалі на назву монументальних, найбільших церков на Україні заслуговували досі, за поділом Є. Голубінського[217], лише три княжі церкви: Десятинна церква Володимира Великого (16 × 16 сажнів), Софіївський собор Ярослава Мудрого (14 × 14 сажнів) та недавно знищена „Велика церква" Печерської Лаври (14 × 12 сажнів) — усі три в Києві. Після них ішло кілька середніх церков, 8—10 сажнів завдовжки, між ними київський Михайлівський Золотоверхий собор, а далі вже малі церкви, 5—7 сажнів завдовжки.

Колиж тепер приходиться знайти місце в цьому розподілі наших княжих церков і для нововідкритого галицького Успенського собору, то треба сказати, що він належав до першої категорії, до монументальних храмів, і був своєю величиною третій між ними, після Десятинної церкви й Софіївського собору. А вже аж після галицького собору йшла „Велика церква" Печерської Лаври, що мала 34 × 29 м. у пляні.

Якщо тепер взяти до уваги, що Десятинну церкву ставили шість літ (991—996), а „Велику церкву" Печерської Лаври три роки (1073—1075), то виходило б, що будування галицького собору могло тривати яких 4—5 літ, коли не довше, бо все ж таки легше було випалювати цеглу на будову, ніж тесати кам'яні бльоки.

Галицький катедральний (крилоський) собор був під титулом Успіння Богородиці. На це вказує літописна звістка про поховання Осмомисла „в церкві Богородиці" та безперервна традиція, висвітлена нами вище з допомогою документів, починаючи від початку XIV. ст. до найновіших часів. Цим доповняється знана досі серія Успенських соборів на Україні (Київ, Чернігів, Переяслав, Канів, Володимир Волинський) та в Московщині (Володимир на Клязьмі, Суздаль, Москва, Ростов, Боголюбов, Звенигород і ін.).

Щодо особи основника галицького собору, то ним міг бути тільки князь Ярослав Володимирович Осмомисл, і це вповні потверджують історичні досліди Т. Коструби в цьому напрямі[218]. З них виходить, що основником собору не міг бути батько Осмомисла Володимирко, бо його ворогом був аж до своєї смерти київський князь Ізяслав Мстиславич, що від нього залежав київський митрополит, тоді Клим Смолятич,

---

[215] Архітектура старокнязів. доби, 13.

[216] „Наша Батьківщина", Львів 1938, 172.

[217] Исторія Русской Церкви, I, 1904, 83—85.

[218] Хто основник катедри в Галичі. (Доповідь на засіданні Комісії старої історії України НТШ у Львові дня 1. XII. 1938. р.).

а той один тільки міг висвятити галицького єпископа. Далі даємо слово самому історикові:

„Із'яслав Мстиславич, протектор митрополита Клима, помер дня 14. XI. 1154. р. За київський престіл настала боротьба, що закінчилася 20. III. 1155. р. запануванням у Києві Юрія Мономаховича суздальського. Панував він там аж до своєї смерти 15. V. 1157. р. В Галичі панував вже тоді князь Ярослав Осмомисл, зять Юрія, що майже до самої смерти тестя удержував з ним добрі взаємини. Тільки тоді можна було подумати про заснування окремого галицького єпископства, тим більше, що як Юрій, так і Ярослав були в добрих відносинах з Візантією. Тоді поладнано й справу київського митрополита. Клим Смолятич мусів уступити з митрополичого престолу з хвилиною смерти князя Ізяслава, отже, в кінці 1154. р. Новий митрополит прийшов з Царгороду тільки весною або літом 1156. р. Це був грек Константин, що перебував на митрополичім престолі до 1158. р. Отже, в тім часі міг бути висвячений галицький єпископ.

„І дійсно, в однім з літописів (Воскресенськім) читаємо під 1157. р. таку записку: того року поставлено єпископа Васильця до Переяслава, а другого, Кузьму, поставили єпископом до Галича [219]. Записка, як бачимо, дуже добре погоджується з історичними обставинами, а тим самим автентичність її певна. Можемо навіть ближче означити час висвячення єп. Кузьми. Тоді в нас числили початок року від березня, смерть Юрія суздальського давала б кінцеву дату. Таким чином висвячено першого галицького єпископа Кузьму в часі від березня до травня, тобто весною 1157. р. Це була канонічна ерекція, признана митрополитом і патріярхом".

Для підкреслення вірогідности згаданого Воскресенського літопису звернемо від себе увагу на те, що, за дослідами А. Шахматова, визначного історика та знавця руських літописів, цей літопис являє собою поєднання затраченого Троїцького літопису, основаного на первовзорі Лаврентіївського літопису, з так зв. Московським зводом, що в його склад входив так зв. Софіївський літопис [220].

Із сказаного вище логічно випливає, що основником галицького катедрального собору в Крилосі міг бути один тільки князь Ярослав Володимирович, званий Осмомислом.

З історичними висновками вповні погоджуються хронологічні вказівки, добуті з дослідів над фраґментами архітектурної різьби, що їх ми більше сотні знайшли в спідньому румовищі над останками мурів собору. Найстарші з них — а вони саме тут вирішні — всі виконані в романському стилі і походять з XII. ст. Деякі з них можна означити ще точніше.

Отже до кількох більших частин валкового фризу (піввалочки, укладені в скісну шахівницю) з-над порталів та вікон собору (табл. VI) знаходимо цілковиті аналогії в західній романській архітектурі так в Німеччині, як і в Франції. До німецьких будівель, що на них маємо характеристичний валковий фриз, належить, приміром, катедра в Бремені з часів Генриха IV (1056—1106, фриз на капітелях стовпів у східній крипті) [221],

---

[219] Полное собраніе русскихъ лѣтописей, VII, 66.

[220] А. Шахматовъ: Разысканія о древнѣйшихъ русскихъ лѣтописныхъ сводахъ, Петерб. 1908, 247, 248, 343.

[221] Germanenerbe 1937, 215—216, рис. 1—2.

манастирська церква у Мільштаті з поч. XII. ст. (головний портал) [222], манастир у Базелі з другої половини XII. ст. (фриз уздовж попід ґалерією) [223], катедра у Вормсі з XII—XIII. ст. (фриз у цьому ж місці) [224] та катедра в Бамберґу з цього ж часу (фриз уздовж попід вікнами вежі) [225].

З французьких романських костьолів валковим фризом прикрашений костьол у Фонґомболь над Льоарою з 1160-их рр. (архівольта головного порталю) [226], костьол в Маздер (Лянд) з половини XII. ст. (аркади) [227], костьол в Урсель біля Ляону з XII. ст. (вгорі кругом аркад на західній фасаді) [228], костьол в Болїє (Коррез) з половини XII. ст. (обабіч головного порталю горизонтально понад аркадами) [229] та манастирський костьол в Суйяк (Аквітанія) з половини XII. ст. [230].

Другою прикметною прикрасою галицького Успенського собору був так зв. з у б ч а с т и й ф р и з з коротких вертикальних ребер (табл. VI). Західні аналогії до нього знані нам досі лише з Німеччини, а саме з костьолу св. Якова в Реґенсбурґу з другої половини XII. ст. (північний портал) [231], з костьолу св. Михайла в Альтенштаті з кінця XII. ст. (понад аркадами всіх поверхів обох веж та кругом цілого костьолу) [232], з катедри Петра й Юрія в Бамберґу з кінця XII. ст. (понад аркадами всіх поверхів обох веж) [233], з цистерціянського манастиря в Леніні в Прусах (1180—1262) (на аркадах західної фасади) [234], з катедри св. Петра у Вормсі з XII—XIII. ст. (понад аркадами всіх поверхів обох веж) [235] та з костьолу в Ельванґен з XII—XIII. ст. (понад аркадами апсиди) [236].

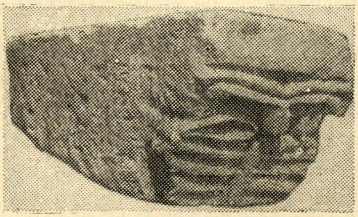

Рис. 43, а. Кам'яна консолька під ребро склепіння з Успенського катедрального собору старого Галича. (1/18 прир. вел.).

Такий фриз, так зв. „доріжку з кам'яних ребер", мали також майже всі церкви у Володимирі на Клязьмі (Успенський та Димитріївський собори, церква Покрови на Нерлі), ним прикрашена й мурована вежа в Боголюбові, якою йшов перехід з двірської Богородичної церкви в палату Андрія Боголюбського [237].

Далі, до л е в'я ч о ї м а с к и, знайденої біля апсид галицького собору у 1940. р., (табл. VII, 1), яка мала, напевно, не символічне, а прямо декоративне значення та правила за підставу одної з висячих півколонок на

---

[222] R. Pühringer: Denkmäler der früh- und hochromanischen Baukunst in Österreich, Відень 1931, табл. XV.
[223] Hauttmann: Die Kunst des frühen Mittelalters, 1929, 445.
[224] Hauttmann: l. c., 435, 452.
[225] Hauttmann: l. c., 453.
[226] De Lasteyrie: L'architecture religieuse en France a l'époque romaine, Париж 1912, 359.
[227] De Lasteyrie: l. c., 575.
[228] Hauttmann: l. c., 390.
[229] Hauttmann: l. c., 483.
[230] Hauttmann: l. c., 484.
[231] Hauttmann: l. c., 549.
[232] Hauttmann: l. c., 446.
[233] Hauttmann: l. c., 453.
[234] Woermann K.: Geschichte der Kunst, 1922. рис. 249.
[235] Hauttmann: l. c., 439.
[236] Hauttmann: l. c., 446.
[237] И. Грабарь: Исторія русс. искусства, I, 1909, 307—321.

апсидах собору, маємо повну аналогію в північно-французькій катедрі в Байє, побудованій в рр. 1142—1163 [238].

Досить стрімкий профіль горішньої частини бази пілястра, що зберігся „in situ" по північному боці південно-східного рогу мурованої каплиці в Крилосі, (рис. 44) має свої дуже близькі аналогії на базах головного порталю манастирського костьолу в Секав на р. Мурі в західній Стирії, що був побудований, за архівними даними, в часі між рр. 1142 і 1164. Зокрема майже тотожною зі згаданим крилоським профілем є там одна база, що її Р. Пюрінґер відносить до часу після половини XII. ст.,

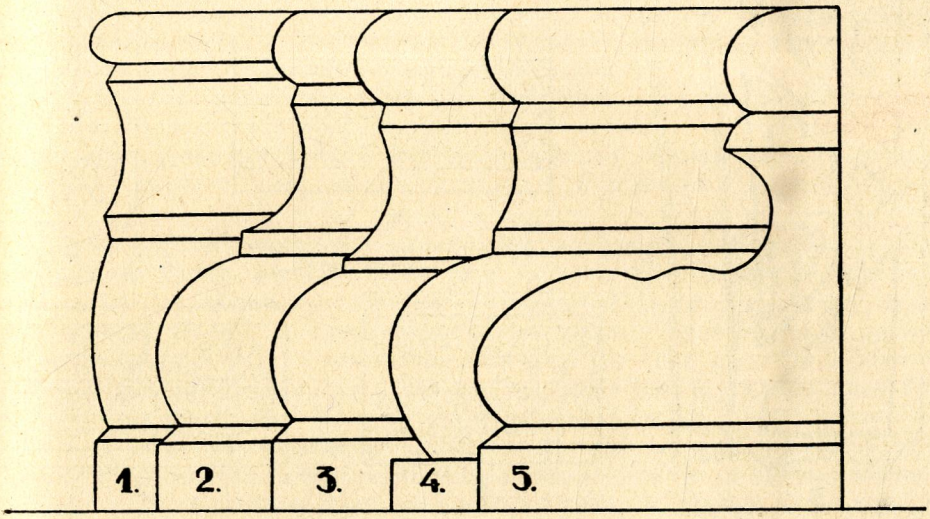

Рис. 44. Профілі баз романських пілястрів. — 2. Ґурк, у кол. Австрії. — 3. Секав, у кол. Австрії. — 4. Крилос. Для порівняння початкова (1) та кінцева (5) розвоєва фаза цього ж типу.

але перед 1164. р.[239]. Це вповні походжується з часом будування галицького собору, кількома роками молодшого — як виходить — від секавського костьолу. Дуже подібний профіль має також одна база філяру в крипті катедри в Ґурк, недалеко Секав, побудованої в половині XII. ст. [240].

Тут згадаємо вже й один цінний архітектурний фраґмент, що знайшовся у 1940. р. на „Золотому Току" і може походити з двірської Спаської церкви — якщо не був туди занесений з церквища Успенського собору. Це частина бази романської круглої чи півкруглої колюмни з наріжною „жабкою" мигдалюватої форми розміром 120 мм. завдовжки та 85 мм. заввишки (табл. VII, 10). Найближчу аналогію до цієї „жабки" маємо знов у згадуваній катедрі в Секав, де створені прямо клясичні первовзори як для баз романських пілястрів, так і для цього роду наріжників, прикметних спеціяльно для XII. ст., а знаних вже і в XI. ст.

---

[238] Hauttmann: l. c., 391. Такі голівки бували також підпорами ґзимсу, як, приміром, в катедрі в Шантр, побудованій після 1130. р. (Woermann: l. c., III, 1922, табл. 35).

[239] R. Pühringer: l. c., 17, рис. 15, d і табеля V (Seckau). Ці секавські бази являють, на думку автора, настільки клясичний тип, що їх треба вважати прикметними для романського будівництва половини XII. ст. в Австрії.

[240] R. Pühringer: l. c., рис. 17, h (Gurk).

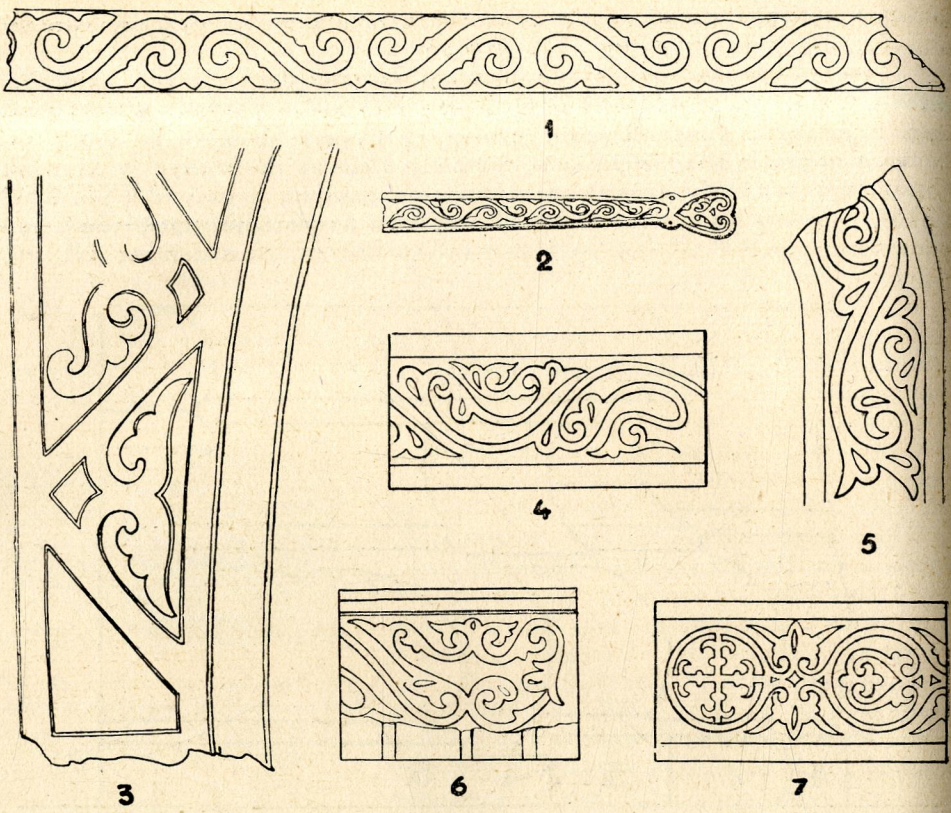

Рис. 45. Візантійський орнамент зі стебелин. — 1. Золотом гаптоване чільце з поховання біля саркофага князя Ярослава Осмомисла в Крилосі. — 2. Бронзовий браслет із „Золотого Току". — 3. Орнамент на філярі Спаського собору в Чернігові. — 4—7. Деталі фресок Софійського собору в Києві.

Нарешті, зупинимося на часовому означенні гаптованого „златоглаву" з Крилоса, що про нього докладніша мова буде в наступному розділі (рис. 45). Дуже подібний, часто майже тотожний орнаментаційний мотив двох спіральок з бічними „крильцями", обернених спинками одна до одної, подибується навіть дуже часто на фресках та мозаїках київської св. Софії [241]. Різниця між ними тільки та, що цей мотив виступає в Києві лише в одній позиції, спіральками вниз або вгору, заповнюючи зайвий простір між закрутами хвилястої лінії чи колами та ромбами, а не — як у Крилосі — наперемінку вниз і вгору, з чого постає властиво низка лежачих латинських ес-ів, стулених голівками один з одним. Точно такого укладу цього орнаменту на стінах київської Софії немає, але він знайшовся в Києві на одному срібному манжетовому браслеті княжої доби у збірці Трубецького (сьогодні в Ермітажі). Тут є теж різниця, а саме: бічні крильця спіральок сильно видовжені і мають розвинені кінці [242]. У спрощеній формі бачимо цей орнамент, теж у Києві, на двох золотих

[241] Древности Россійскаго Государства — Кіевскій Софійскій Соборъ (изд. Имп. Русс. Арх. Общ-ва, Петерб. 1871), майже на всіх таблицях.

[242] Н. Кондаковъ: Русскіе клады, I, Петерб. 1896, 142, рис. 89.

медаліонах з XII. ст.: його лежачі „еси" не стулені голівками і не мають бічних „крилець" [243]. Знову ж в часі згадуваних уже розкопів М. Макаренка в Чернігові знайшлися на північно-східному філярі Спаського собору останки стінного орнаменту, майже ідентичного з гаптованим орнаментом крилоського чільця-златоглаву [244].

Цей спіральний орнамент зі стеблин, від яких розходяться „вусики з листям" (спіральки з крильцями), вважає кращий його знавець Г. Павлуцький типово візантійським і виводить його з клясичного грецько-римського світу, що й сам перейняв його зі Сходу [245]. На цій підставі треба вважати візантійським імпортом і роговий кубок з подібним рослинним орнаментом, викопаний кілька років тому в Гнєзні. Так само, на думку нашого візантиніста В. Залозецького, крилоське гаптоване чільце — це візантійська робота з початку або половини XII. ст.

Як бачимо, переважна більшість наведених аналогій, головно архітектурних, вказує на середину чи другу половину XII. ст., і це вповні збігається з історичними висновками щодо початку князювання Ярослава Осмомисла як часу спорудження галицького Успенського собору в Крилосі.

Встановивши точний час заснування галицького собору, ми не можемо з такою самою певністю визначити, як довго він існував. Нерушений стояв він аж до великого татарського нападу в 1241. р. Тоді його ушкодили, але опісля знов поправили, як це виходить з археологічних даних та з історичного факту, занотованого в літописі під 1255. р., тобто з облоги Ізяслава Володимировича на „комарах" собору. Одначе дальша доля собору зосталася невідома. Спершу ми думали, що на це дадуть відповідь ґотичні архітектурні фраґменти, знайдені нами у верхній верстві румовища на фундаментах собору, одначе після докладнішого їх обсліду виявилося, що це пізньоґотичні речі, можливо частини балдахиму над ківорієм з початку XVI. ст., який був у сьогоднішній парохіяльній крилоській церкві зараз після збудування її Марком Шумлянським (табл. VIII, 9—10). Цей балдахим усунули, як здогадуємося, з церкви після її знищення в 1576. р. і викинули в часі її реставрації на самому початку XVIII. ст. в невелике заглиблення терену над північно-західним рогом фундаментів колишнього собору, де ми ці архітектурні фраґменти й знайшли під самим верхом нинішнього терену, під верствою цегли з часу Йосифа Шумлянського (рис. 34).

Єдиною археологічною вказівкою щодо часу існування галицького катедрального собору був би срібний ґріш Вацлава II, битий в Празі в рр. 1300—1305, що знайшовся підчас наших розкопів на глибині 2 м. над південно-східним рогом фундаментів собору (рис. 82, ч. 1). Це визначало б, що вже на початку XIV. ст. собор стали розбирати на будівельний матеріял. Одначе проти точного датування названою монетою можна б завважити таке: бувши евентуально в землі, яка зовні прилягала до мурів собору, ця монета могла дістатися у яму, що витворилася в терені після розбору мурів у цьому місці, теж значно пізніше, але все таки, думаємо, ще протягом XIV. ст., коли беріги названої ями почали самі собою обриватися вниз або коли яму пізніше навмисне закидали. У всякім разі при кінці XIV. або на початку XV. ст. собор мусів уже стояти в руїнах, бо

---

[243] Н. Кондаковъ: там же, 101, рис. 57—58.
[244] М. Макаренко: Чернигівський Спас, 80, рис. 62.
[245] Г. Павлуцький: Історія українського орнаменту, Київ 1927, 23 і табл. V, VII.

десь приблизно тоді на його місці поставили мурована каплицю, а відтак, на віддалі всього 12 м. від неї, на початку XVI. ст. і цілу нову церкву з трьома апсидами на спомин вигляду старого собору.

Руїни собору, які в часі будування каплиці стояли ще високо над землею, після цього знівелювали, забравши з них тесане каміння та розкидавши дрібне ядро муру по всьому церквищі і кругом нього, а на зарівняній так площі заклали цвинтар для нової церкви.

До речі буде згадати, що така сама доля спіткала між іншим, і Десятинну церкву в Києві, на руїнах якої провадили поховання аж до XVIII. ст., та Золотоверхий Михайлівський собор, а на терені старого Галича церкву Спаса на залуківській височині, що на її руїнах існував уже в XV ст. цвинтар знищених пізніше сіл Григорова й Перевізця над Дністром.

З останків стін старого собору, які збереглися під мурами згаданої каплиці, видно, що її будували тоді, як ще стояли руїни собору, при чому терен кругом них уже понад метр був піднісся вгору над первісним поземом собору. До цього піднесення терену причинилося спершу природне явище, що біля церков, де буває багато людей, земля постійно „наростає", — а далі й ступневий розбір мурів на будівельний матеріял.

Після збудування каплиці терен кругом неї був на 80 см. нижчий від сьогоднішнього терену кругом крилоської церкви. З цього виходить, що каплиця значно старша від церкви і правила довгий час за богослужбову каплицю для крилоських намісників галицьких митрополитів, доки, мабуть за часів Макарія Тучапського, згадуваний уже крилоський дідич Марко Шумлянський не поставив другого галицького катедрального собору, який в перебудові Йосифа Шумлянського стоїть досьогодні як парохіяльна церква Крилоса й Підгороддя, під тим самим покровом Успіння Богородиці, що й старий собор.

Згадане 80-сантиметрове підвищення терену протягом приблизно 450 літ сталося передусім від природного наростання землі, про що вже була мова, а далі від останків розваленого цегляного муру, що ним з часів Марка Шумлянського була обведена церковна площа, і крім цього, від усяких інших насипів, головно з періоду першої світової війни та з часів, як каплиця була руйнована разом з церквою. А що так справді було, видно по стінах каплиці, густо латаних цеглою різного формату. Останній більший ремонт каплиці був за Йосифа Шумлянського, який тоді взагалі упорядкував церкву, каплицю, огорожу та справив для церкви навіть кілька гарматок для оборони[246].

Вкінці зазначимо, що старовинною каплицею в Крилосі, властиво ще частиною старої катедри, ніхто з давніших дослідників ближче не цікавився. Захарієвич лише мимохідь згадує „барокову дзвіницю" в Крилосі, а Й. Пеленський здогадується, що вона походить з XVI. або з XVII. ст. Ми знайшли, щоправда, сліди пробного копання — може, з часів І. Шараневича — перед порогом каплиці, але воно, видно, не дало тоді ніяких позитивних наслідків.

Датування Борисоглібської ротунди в Побережжі біля Єзуполя не справляє великих труднощів. На думку Д. Антоновича, церкви цього типу появляються на Україні тільки в XIII. ст.[247]; і справді, на підставі знайдених в Побережжі архітектурних фраґментів слід, за М. Драганом, віднести час побудування тамошньої ротунди до XIII. ст.

---

[246] Наук. сборникъ Гал.-русс. Матицы, IV, 1868, 98.
[247] Deutsche Einflüsse, 11.

Час спорудження церкви св. Пантелеймона всі її перші дослідники відносили до XIII. ст., і то, головно, до його початку (Лущкевич, Петрушевич 1881, Захарієвич, Шараневич), і тільки А. Петрушевич, після відкриття фундаментів Спаської церкви на залуківській височині, змінив був свій погляд в тім напрямі, що церква св. Пантелеймона стояла колись саме на згаданих фундаментах, а лише в XIV. ст., вже за польських часів, з її каміння побудували нинішній костьол св. Станислава [248]. Будівничим церкви св. Пантелеймона вважали Данила Романовича (А. Петрушевич 1881, І. Шараневич 1888), але щодо її первісного обряду гадки дослідників поділилися. Захарієвич твердив, що „це не є мури церкви св. Пантелеймона і не розподіл церкви візантійської доби", а є костьол св. Станислава, „відбудований зі знищеної церкви св. Пантелеймона на фундаментах цієї церкви, зо збереженням апсид, але згідно з впливом і духом романського стилю" [249]. До цього помилкового погляду прилучився пізніше історик церкви В. Абрагам, стараючись довести, що костьол св. Станислава міг бути побудований тільки в часі угорської окупації на початку XIII. ст. та що тільки після упадку угорської влади в Галичині перейменували його на церкву св. Пантелеймона, а в XIV. ст. знову віддали її латинникам [250].

За Й. Пеленським, Пантелеймонівська церква була побудована коло 1200. р. Одначе, на нашу думку, Роман Мстиславич, тодішній володар Галича, настільки був зайнятий спершу справою закріплення за собою галицького „стола", а згодом війною з половцями, що в нього, мабуть, не було часу думати про нову парадну церкву в Галичі. Тому, думаємо, названу церкву побудував ще Ярослав Осмомисл. До цього самого висновку дійшов в останньому часі також К. Вайдгаас [251].

Інші галицькі церкви, досліджувані І. Захарієвичем та, головно, Й. Пеленським, були побудовані, мабуть, переважно в часах Володимирка й Ярослава Осмомисла, при чому двірська Спаська церква на „Золотому Току" могла зовсім добре бути й старша. Виїмок між ними творила, по всій правдоподібності, Іллінська церква в „Прокалієвому саді", центральну круглу частину якої можна віднести, на думку Д. Антоновича, тільки до XIII. ст. Дуже можливо, що її прямокутня західна частина була колись пізніше добудована; дослідження цього буде завданням дальших розкопів у Крилосі. З історичного боку це зовсім можливе, коли згадаємо, що церква стояла дуже довго і була чинною ще у XVIII. ст. На це вказує тестамент Й. Шумлянського з початку XVIII. ст. та пізніше існування при ній манастиря.

З датуванням старих галицьких церков тісно в'яжеться одно історично-мистецьке питання, що здавна вже обговорюється у фахових публікаціях. Це справа взаємних впливів архітектури старого, княжого Галича і Володимиро-Суздальського князівства. В цьому напрямі хочемо й ми теж висловити свою думку, перевіряючи за новими археологічними даними старі аргументи „за" і „проти". Отож Успенський собор старого Галича був у 1157. р., мабуть,

---

[248] О соборной Богород. церкви, 31.

[249] Trzy opisy Halicza, 170, 190.

[250] W. Abraham: Powstanie organizacyi kość. łać. na Rusi, I, 1904, 105—106. Цей погляд поважного історика, як рівно ж і штучні теорії А. Петрушевича, свідчать про те, що в подібних випадках вирішними можуть бути лише аргеологічні та історично-мистецькі досліди.

[251] „Die Burg", II, зшиток 4, Краків 1941, 66.

уже готовий або його кінчали будувати, і тільки одним роком пізніше, на весні 1158. р., князь Андрій Боголюбський поклав, як відомо з літопису, наріжний камінь під теж кам'яний і теж Успенський собор у Володимирі на Клязьмі та закінчив будувати його в 1161. р. Це хронологічне взаємовідношення між галицьким і володимирським собором — коли його вважати за доведене — може мати своє значення в дискусії над питанням, чи старий Галич міг мати вплив на кам'яну архітектуру Володимиро-Суздальського князівства, розквіт якого, його політичного значення, культури й промислу, припадає на другу половину XII. ст. і на першу половину XIII. ст., одночасно з таким же розвитком старого Галича.

В міркуваннях на цю тему не може не впасти в очі факт, що Юрій Довгорукий, батько Андрія Боголюбського, розгорнув жваву будівельну діяльність та в короткому часі (1152—1157) поставив у своїому Володимиро-Суздальському князівстві аж п'ять — і то кам'яних — церков саме безпосередньо після повороту з походу у 1152. р. на Чернігів, де кам'яне будівництво з виразними романськими впливами було знане вже з сотню літ, від половини XI. ст. З цього виходило б, що вплив на перші початки кам'яної архітектури Володимиро-Суздальського князівства мав, може, Чернігів, а не Галич. Одначе, з другого боку, і в Галичі вже за Володимирка Ростиславича могла стояти частина тих церков, фундаменти яких нам сьогодні відомі, а напевно кам'яною була двірська церква Спаса, на що вказують відомі з літопису „переходи". В цьому другому випадку міг Юрій Довгорукий легко дістати каменярів від Володимирка, бувши його сватом від 1150. р., коли то він видав свою дочку за Ярослава, пізнішого „Осмомисла".

Як порівняти пляни обох Успенських соборів, галицького і володимирського, приходиться ствердити велику їх подібність. Обидва вони мають по три нави з трьома апсидами від сходу та трьома притворами від півночі, заходу й півдня, при чому цілість творить правильний квадрат. Різниця між ними полягає тільки в апсидальній частині, яка в Володимирі видовжена до сходу, та в кількості центральних стовпів, що їх володимирський собор має шість, а галицький чотири. В зв'язку з цим головна баня галицького Успенського собору займала в пляні центральне місце, а володимирська нині пересунена ближче до апсид.

Одначе ця подібність обох соборів, галицького і володимирського, датується пізнішим часом, а спершу володимирський Успенський собор Боголюбського був багато менший і скидався дуже на Покровську церкву, побудовану тим же князем, але, мабуть, пізніше, біля місця, де вливається р. Нерля в р. Клязьму [252], та на центральну частину галицького собору без усіх трьох притворів. Тільки після пожару в 1183. р. брат Боголюбського Всеволод Юрієвич відновив володимирський собор у 1192—1194 рр. і, прибудувавши до нього кругом притвори [253], уподібнив його цим до галицького Успенського собору. Грабар здогадується, що Всеволод узяв собі за зразок при цій перебудові Десятинну церкву [254], але, на нашу думку, він міг радше взоруватися при цьому на Успенському галицькому соборі, плян якого більше подібний до володимирського, ніж плян Десятинної церкви (рис. 46).

---

[252] F. W. Halle: l. c., 24.
[253] И. Грабарь: l. c., I, 311.
[254] И. Грабарь: l. c., I, 314.

Далі, галицький і володимирський собор і взагалі всі галицькі, володимирські й суздальські церкви в часі згаданого вище розквіту були подібні один до одного будівельним матеріялом і різняться з цього погляду від київських та волинських. Всі вони білокам'яні — не цегляні.

Третя їх спільна риса — це архітектурна різьба, виконана в романським стилі, далі зубчастий та аркатурний фриз — цей другий на колонках, що сперті на фігурних підставках, колонки й пілястри з капітелями та форма порталів і вікон. Зокрема архітектурна різьба Володимиро-Суздальської области збереглася вповні і була вже нераз предметом дослідів та різних гіпотез щодо свойого походження. Вже Толстой—Кондаков [255] звер-

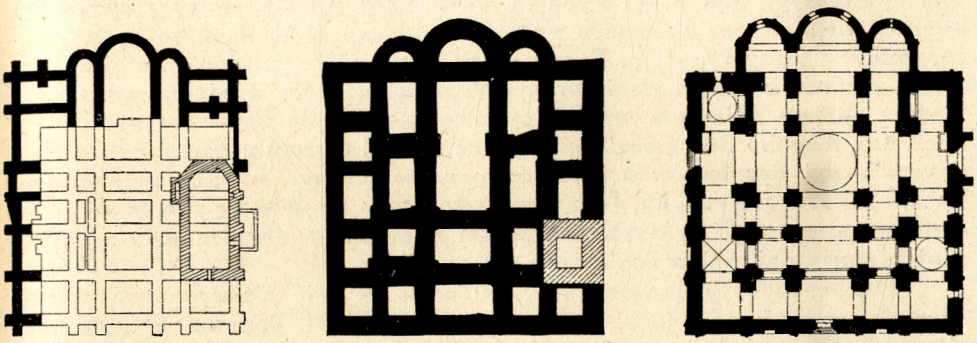

Рис. 46. Подібні до себе пляни середньовічних церков: — 1. Десятинна (Успенська) церква в Києві. — 2. Успенський катедральний собор старого Галича. — 3. Успенський катедральний собор у Володимирі на Клязьмі (всі приблизно в однаковому масштабі).

нули увагу на те, що в старому Галичі будувалися церкви, подібні до володимиро-суздальських, і що, може, з Галича, якщо не з Болгарії, Андрій Боголюбський викликав до себе майстрів-каменярів. Думка про евентуальне галицьке походження суздальських майстрів-будівничих була також і в М. Грушевського, який пояснював це тісними політичними й династичними зв'язками, що лучили від середини XII. ст. (від шлюбу Ярослава Осмомисла) до часів Романа Мстиславича суздальських князів з галицьким двором [256].

Незалежно від М. Грушевського піддержав здогад Кондакова Д. В. Бережков у своїй праці про церкви Володимиро-Суздальського князівства [257], а з ним погоджувався і Д. В. Айналов [258]. Й. Пеленський у своїй монографії [259] відкинув галицькі впливи на володимиро-суздальську архітектуру і пояснює її, з одного боку безпосередніми німецькими й іншими західними, а з другого — візантійськими впливами, в чому спирається на свого вчителя М. Соколовського.

---

[255] Русскія древности, VI, 1899, 38.

[256] Історія України - Руси, III, 1905, 430.

[257] „Труды Владимірской Ученой Коммисіи", V, 1903, 25. Слабою стороною цієї теорії вважає М. Соколовський („Sprawozd. Komisji do badania hist. sztuki", VII, 1905, 551) факт, що „за підставу до порівняння церков суздальських з галицькими править досі тільки костьол св. Станислава". Цей закид відпадає тепер, після розкриття останків галицького Успенського собору.

[258] „Записки Отдел. Русс. и Слав. Археол. Имп. Русс. Археол. Общ-ва", IX, 1913, 331.

[259] Halicz, 162—163.

Приблизно до такого самого висліду дійшов сьогодні Г. Вайдгаас [260], який твердить, що романські елементи в будівництві Чернігова, а пізніше й Володимира-Суздаля прийшли не з Заходу, з Німеччини, а з Візантії, і це ставить він у зв'язок з „розвитком василіянства".

До давньої думки Кондакова — Грушевського — Бережкова прихиляється сьогодні німецька дослідниця архітектури Володимиро-Суздальського князівства Ф. В. Галле [261], на думку якої тільки Галич міг бути посередником щодо архітектурного стилю між Заходом і Володимиро-Суздальським князівством, тим більше, що між Галичем і цим князівством були й тривкі родинно-політичні взаємини. Так само думає визначний радянський дослідник архітектури Київської Руси М. К. Карґер. Основним аргументом на користь першенства Галича в дискутованій справі є, на його думку, загальний характер культури Галицько-Волинської землі, що була зі зрозумілих причин в багато тісніших культурних зносинах з західними романськими краями. „Замість шукати сумнівних майстрів Барбаросси, начебто посланих Андрію Боголюбському, ліпше було б бачити в майстрах „зі всіх земель", які працювали в володимирського князя, мистців із західних окраїн Київської Руси, які [окраїни] вже давно встигли не тільки засвоїти собі високі традиції культури Київської Руси, але й збагатили їх в деякій мірі зв'язками зі своїми західними сусідами" [262].

Одночасно був висловлений одначе й другий, діаметрально протилежний погляд іншого радянського археолога, Н. Н. Вороніна [263], за яким Галицька Русь діставала собі будівничих та каменярів з Володимиро-Суздальського князівства. Та ця друга думка, сперта, головно, на подібності різних деталів боголюбівських і багато молодших від них холмських будівель, тратить свою переконуючу силу з хвилею відкриття останків галицького собору. Всі згадані Н. Н. Вороніном подібні деталі, а саме: майолікові (з полив'яних цегляних плиток) підлоги, поліхромія, круглі колюмни та водосвятна кам'яна чаша, знайшлися тепер у Крилосі серед руїн собору Осмомисла, який був, по всякій правдоподібності, на кілька років старший від собору Андрія Боголюбського.

На нашу думку, старий Галич, як територіяльно ближчий до Заходу, міг зовсім добре бути перехідним етапом у засвоюванні архітектурно-декоративних елементів романського стилю далі на північ та на схід розташованими руськими землями. Найбільший будівельний рух міг розвинутися в ньому тільки за часів Ярослава Осмомисла, коли протягом 30 років на його терені не було жадних воєнних акцій, і цей рух та висунутий ним архітектурний стиль могли мати свій вплив і на одночасні будівлі Андрія Боголюбського та його брата Всеволода. Це тим більше, що літописи не подають жадних фактів спроваджування закордонних (німецьких) майстрів до Володимира й Суздаля в цьому часі.

Інакше могло бути в Холмі. Після знищення Галича в 1241. р. Данило Романович, напевно, забрав з собою у новий столичний город Холм багатьох майстрів з Галича, але підчас інтенсивної розбудови Холма, для

---

[260] H. Weidhaas: Romanische Bauplastik aus Černihiv und Halisz („Die Burg", II, зшиток 4, Краків 1941, 63).

[261] F. W. Halle: l. c., 50.

[262] Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях ИИМК, III, Ленінград. 1940, 21.

[263] Краткие сообщения, III, 1940, 22—27.

приспішення її темпу, міг, очевидно, закликати до себе також каменярів з Володимира та Суздаля [264].

Для остаточного вирішення цього питання треба добути якнайбільше архітектурних деталів з широко розкиданого румовища Успенського собору в Крилосі, треба, далі, дослідити також здогадні місця інших кам'яних будівель старого Галича та провести систематичні розкопи й на терені інших центрів галицьких князівств: в Перемишлі, Звенигороді і Теребовлі. Зокрема віднайдення руїн собору св. Івана в Перемишлі не тільки дало б нові арґументи в наведеній найновішій полеміці, але й причинилося б, може, до вирішення питання, коли саме було засноване перемиське єпископство.

---

[264] Приміром холмська церква св. Івана була, за літописним описом, дуже подібна до церкви св. Юрія в Юрієві Польському (F. W. Halle: l. c., 51).

VI.

САРКОФАГ ЯРОСЛАВА ОСМОМИСЛА.

По самій середині фронтового, західного притвору галицького Успенського собору не знайдено ніяких останків алябастрової підлоги на первісному місці. Під румовищем виявився там тільки слід дерев'яної (?) підлоги у вигляді верстви жовтої глини, 3 см. завгрубшки, накладеної на вирівнюючу верству каменярської гути. Дерев'яна підлога, що колись лежала на ній, згоріла і залишила тільки слід по собі — поверхню цієї одномірно на 1 см. перепаленої жовтої глини.

Під спаленою підлогою західного притвору, на глибині всього 10 см., знайшовся при самому північному лиці муру 37 к а м'я н и й с а р к о ф а г, зроблений з одного бльока вапняка, такого самого, з якого були й бльоки в стінах собору, та прикритий грубою плитою з того самого матеріялу (табл. X). Саркофаг має такі розміри: 207 см. завдовжки, 65 см. в головах і 47 см. у ногах заввишки та 72 см. в головах і 75 см. у ногах завширшки. Стіни завгрубшки 14—16 см., а довжина саркофага всередині („в світлі") 180 см. На сакрофагу немає ніяких різьблених прикрас, і тільки верхня, посередині 17 см. завгрубшки, плита має злегка дашкувату форму, скісно постинані бічні грані по обох довших боках та плястичне, зверху гостре ребро, 12 см. завширшки, вздовж хребта. Ця плита потріскалася на сім частин, а з північно-західного рогу їй бракує невеликого куска.

В саркофагу лежав майже комплетний кістяк літнього мужчини, 50—60 літ, але кості були вже поперекидані, перемішані. Біля них не було ніякого сліду якихбудь останків одежі, взуття чи прикрас. Це вказує на цілковите пограбування небіжчика. Довжина черепу виносить 179 мм., його ширінь 139 мм., обчислений з цього головний покажчик $73'^{54}$, так що череп є виразно довгоголовий (табл. XI). Із зубів бракувала вже за життя долішня права „шістка", а права горішня „п'ятка" була, теж тоді, сильно надіпсована. Довжина правої стегенної кости (femur) виносить 475 мм., правого рамени (humerus) 350 мм.; обчислений з цього ріст Ярослава Осмомисла міг виносити, за життя князя, 171—174 см.

Факт, що спалена тонка верства жовтої глини — слід дерев'яної підлоги у притворі — була над саркофагом і далі по боках зовсім нерушена (це зараз же було стверджено при свідках), вказує на те, що сар-

кофаг пограбовано ще за часів, коли стояв старий собор. Після цього грабунку підлогу ще полагодили, і тільки колись пізніше вона згоріла.

На питання, а саме: хто був похований у знайденому саркофагу, можемо дати єдину тільки відповідь: це був сам фундатор і основник галицького катедрального собору, князь Ярослав Володимирович Осмомисл.

Для ствердження цього факту треба розглянути хоч би коротко історію Галича в часі існування старого собору. Тоді на галицькому княжому „столі" сиділи по черзі Ярослав Осмомисл, його два сини Олег і Володимир II, далі Роман Мстиславич, Данило Романович, Шварно і Лев. Де могли спочивати їх тлінні останки?

Про першого з них, а водночас і єдиного, Ярослава Осмомисла, маємо виразну літописну відомість, що він був похований в „церкві Богородиці", тобто в Успенському катедральному соборі старого Галича. Тому мусимо рахуватися з існуванням його останків серед руїн відкритого нами собору.

Про його сина Олега не знаємо, де він помер, але вже самий факт, що галицькі бояри дуже його не любили та, не зважаючи на присягу, дану його батькові Осмомислові, прогнали його з Галича, як незаконного наступника, не дозволяє ніяк припускати, щоб ті самі бояри згодилися поховати Олега в катедральному соборі.

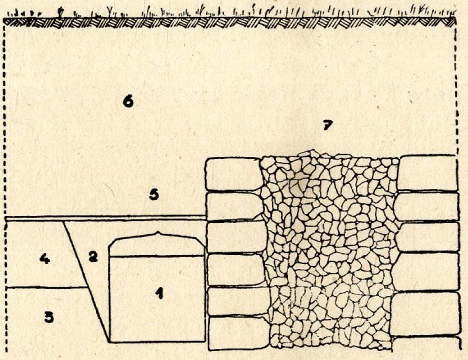

Рис. 47. Профіль терену на місці саркофага князя Ярослава Осмомисла. — 1. Саркофаг. — 2. Засип ями, викопаної для нього. — 3. Терен до часу будування Успенського собору. — 4. Підсип під підлогу собору. — 5. Слід спаленої підлоги собору. — 6. Верства румовища на фундаментах собору. — 7. Мур 37 в поперечнім перекрої.

Другий син Осмомисла, Володимир II, помер, по всякій правдоподібності, в Галичі і там був похований. Одначе, коли ми ґрунтовно дослідили ціле нутро собору, не залишаючи непрокопаним поміж мурами ніодного квадратового метра, не знайшлося на терені собору не тільки ніякого другого поховання, крім могили молодої дівчини, про що буде мова далі, але навіть ніякого сліду якогось похованого, а потім викопаного небіжчика. Виходить, отже, що Володимира II поховали галицькі бояри в якомусь іншому місці — можливо, в одному з галицьких манастирів або в двірській Спаській церкві на „Золотому Току", де треба, мабуть, шукати й тлінних останків його діда, Володимира Ростиславича.

Романа Мстиславича, який поляг під Завихостом, поховали за Лаврентіївським літописом, у Богородичному соборі в Галичі [265], але ця відомість мало правдоподібна. Раз тому, що галицькі бояри не спроваджували б здалека в Галич тіло нелюбого їм князя, що висловлювався про них: „меду бджіл не можна спокійно вживати, доки зовсім не видушиться їхнього

[265] Цю думку прийняв був, між іншим, І. Кревецький у статті про „Український Некрополь" („Стара Україна", І, Львів 1924, 76).

роя", або „коріння не пахне, доки його зовсім не потовчуть"; * а, по-друге, тому, що родинна гробниця Мстиславичів була в Володимирі Волинським [266]. Отже, більш правдива, а після наших розкопів у Крилосі таки зовсім певна є вістка, яку подає за затраченим, далеко ближчим до нас Перемиським літописом польський літописець Ян Длуґош, що князя Романа Мстиславича поховали у Володимирі Волинським [267].

Данило Романович та його сини Роман і Шварно були поховані, за Іпатським літописом (1288. р.), вже в новій столиці держави, в Холмі, а Лев Данилович в манастирі у Лаврі або в Спасі біля Старого Самбора. Наступників Льва не беремо вже тут до уваги, бо їхніх могил треба тепер шукати, мабуть, теж у Холмі; проте, Юрій Львович похований, по всякій правдоподібності, у Володимирі Волинськім.

Із сказаного виходить, що в катедральному Успенському соборі старого Галича можна шукати лише могил Ярослава Осмомисла та його сина Володимира II. Коли ж одначе ще раз взяти до уваги два безсумнівні факти:

а) що літописець говорить про похорон тільки першого з них в галицькому Богородичному соборі,

б) що в соборі нема найменшого сліду якогобудь другого чоловічого поховання, тоді не лишиться нам нічого іншого, як тільки визнати знайдений нами в притворі галицького собору саркофаг, а в ньому кістяк літнього мужчини за п о х о в а н н я о с н о в н и к а с о б о р у, к н я з я Я р о с л а в а О с м о м и с л а, в е л и к о г о б у д і в н и ч о г о Г а л и ц ь к о ї д е р ж а в и.

Зважаючи на це, годилося б нашим мистцям-різьбярам устійнити на підставі черепа мускулятуру голови покійного князя, щоб за археологічними (остеологічними) та історичними даними відтворити приблизно фізіономію Ярослава Осмомисла. На таких самих даних відтворює тепер обличчя давно померлих осіб Франц Штадтмюллер, професор університету в Кельні [268], та археолог-різьбяр М. М. Герасімов у Москві, що в той спосіб реконструював уже обличчя Ярослава Мудрого [269] й Андрія Боголюбського [270].

Щодо п о х о в а н н я Я р о с л а в а О с м о м и с л а саме в п р и т в о р і, то, поперше, в цілім галицькім соборі, разом з притворами, ми не знайшли ніякого сліду мурованої чи хоч би — як, приміром, в Давидгородку на Поліссі — дерев'яної крипти, а, подруге, такий був тоді припис і заснований на ньому звичай, що небіжчиків ховали саме в притворі.

Виразні вказівки на дотичний припис маємо в грецькому „Зводі Божих і святих правил" [271]. Учений Вальсамон, саме сучасник Ярослава Осмо-

---

* Melle securius uti apum non posse, nisi penitus opresso non rarefacto examine; Nec sapere species nisi creberrime pilo contusas (Magistri Vincentii episcopi cracoviensis Chronica Polonorum, Cracoviae, 1862, 226). Ті самі слова сказав і соцький Микула до князя Данила: „Господине! не погнетши пчелъ меду не ѣдать" (Іпат. літоп. під 1231 р.).

[266] Т. Кострyба: „Літопис Червоної Калини", Львів 1938, ч. І. Ця стаття була реферована на засіданні Комісії старої історії України НТШ дня 18. X. 1937. р.

[267] Długosz, XI, 1873, 175.

[268] „Das Reich", Берлін, 31. VIII. 1941, ч. 35.

[269] Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях ИИМК, VII, Ленінград 1940, 72—76.

[270] Демонстровано на всесоюзному конґресі дослідників старих руських городів весною 1941. р. в Ленінграді.

[271] Σύνταγμα τῶν θειῶν καὶ ἱερῶν κανόνων — ὑπὸ Γ. Α. Ῥαλλη καὶ Μ. Ποτλη, IV, Атени 1854, 8, 479.

мисла (помер у 1169. р.), дає там на поставлений йому запит про хования мерців таку відповідь:

„Там, де сховані тлінні останки мучеників і де вас посередині (серед церкви) помазують миром, не ховається ніякого людського тіла, згідно з II. главою I. титли V. царської книги („Базіліка" — царські книги Василя македонського з кінця IX. ст.), що каже: „нехай ніхто не ховає мерця в церкві" — а також долучене до цього старе пояснення каже: „не вільно ховати нікого в церкві, як там лежать мощі мученика".

А в іншому місці цього ж „Зводу" Вальсамон пояснює II. канон Діонисія Александрійського (265. р.) так: „не годиться заповнювати церковних притворів так, як церковні місця, щоб священики могли переходити з божими дарами на херувимській пісні і кадити над гробами, які там є, і під образами та творити таїнственні молитви".

З наведених двох канонів виразно виходить, що за княжих часів — і то саме в XII. ст. — не вільно було ховати мерців у середині церкви, а притвор не вважали властивою церквою, тільки прибудівлею до церкви в тісному розумінні. Так само це розуміє й визначний історик церкви Є. Голубінський [272]. Тому в Греції ховали небіжчиків не всередині церкви, а тільки в притворах. Виявляється, що так само було і в нас на старій Русі-Україні.

Пізніше були в бічних притворах церков навіть малі церковці-паракліси для відправи заупокійних богослужінь. Тому оповідання літописця Дітмара мерзебурського (975—1018), про те, що Володимира Великого поховали в церкві Климентія, треба, по всякій правдоподібності, розуміти так, що він був похований в одному з бічних притворів Десятинної церкви, де була церковця-параклікс, присвячена св. Клементію [273].

Тим то і Ярослава Осмомисла поховали, вповні згідно з тодішнім правилом, у притворі галицького катедрального Успенського собору.

З літописних та пізніших історичних вісток, як теж з археологічних знаходів, виходить, що наші предки дуже довго придержувалися цих правил. Так, приміром, в Десятинній церкві, яка з самих перших часів свого існування стала місцем похоронів київських князів, розкопами 1939. р. було розкрите в західній частині кладовище княжої доби і з нього досліджено тоді 15 могил. На деяких кістяках добре збереглося ще взуття й шматки вовняної та шовкової матерії. Найцінніщим знаходом була ще не рушена щасливим випадком могила в західній частині центральної нави, при самому головному вході, тісно при північному боці фундаменту, що лучив між собою лінію південних стовпів центральної нави — отже, в такому самому місці, як те, де знайшовся саркофаг Ярослава Осмомисла в галицькому соборі в Крилосі.

У чисто спорохнявілій домовині, збитій залізними кованими цвяхами з 5-сантиметрових завгрубшки дощок, лежав у цій могилі кістяк літнього мужчини, а біля нього, вздовж правого стегна, залізний меч з останками дерев'яних піхов, що мали сріблом кований, рослинно-плетінковим орнаментом прикрашений наконечник з кулькою знизу; вгорі посередині він був приздоблений пташиною голівкою з великим оком і зі зверненим вбік закривленим дзюбом. Біля меча й частинно на ньому знайшлися три накладні срібні бляшки серцюватої форми з нерухомим вушком, а біля горішньої частини меча — срібний наконечник ременя, ввесь прикрашений

---

[272] Історія Русской Церкви, I, Москва 1904, 59, 64—70.
[273] Е. Голубинскій 1. с., 71.

стилізованим рослинним орнаментом та закінчений такою ж лев'ячою голівкою. Вище ліктя правої руки лежала орнаментова срібна пряжка, а біля шиї фрагмент срібної прикраси з рельєфним орнаментом та двома круглими дірками. Всі ці срібні предмети, включно з наконечником піхов, були прикрашені черню („niello").

Після детального розгляду історичних відомостей про поховання київських князів у Десятинній церкві, автор розкопів М. К. Карґер прийшов до висновку, що знайдена ним могила може належати тільки князю Ростиславу Мстиславичу, похованому в 1093. р.[274]

В цьому ж західному кінці центральної нави, але з протилежного боку, біля лінії північних стовпів, знайшли тоді (1939) й другу, менш багату могилу з багатьма залізними предметами (бойовий топір, спис, пара стремен, коло 20 стріл і ін.), що її визнали за поховання княжого дружинника[275].

Місцем княжих поховань перестала бути Десятинна церква, мабуть, від кінця XI. ст., бо після похорону саме Ростислава Мстиславича вона в такій ролі вже більше не згадується в літописі і київських князів стали тоді ховати в Софійському соборі та в різних київських манастирях. Про один княжий похорон в притворі цього собору згадує життєпис Бориса й Гліба, що його авторство приписують літописцеві Несторові: „Изяславу, иже, спрятавъ тѣло отца своєго, положи в рацѣ мороморянѣ, и постави въ притворѣ церкве святыя София"[276].

В притворі Михайлівського Золотоверхого собору в Києві, що його побудували на самому початку XII. ст., був похований, за старими історичними свідоцтвами, Святополк II у 1113. р., Гліб та жінка першого Варвара[277]. І тепер, при археологічних дослідах на терені цього собору, що їх провів Т. Мовчанівський влітку 1934. р.,[278] знайшли в притворі ліворуч гробницю з шістьох кам'яних тесаних плит, без жадного орнаменту, яка, за старовинними свідченнями, належить до поховання князя Святополка. В цьому саркофагу лежали в безладі кістки 13 різних чоловічих і жіночих кістяків, що їх туди скидали пізніше, а на самому дні були спорохнявілі кості і кілька дрібних шматків шовкової та вовняної тканини. Праворуч в цьому ж притворі знайшли близько під підлогою дуже спорохнявілий кістяк і біля нього сліди дерев'яної домовини та шматки шовкової тканини, а далі, на глибині одного метра, дуже багато кістяків покладених подекуди навіть у дві верстви.

Так само лівий притвор знищеної тепер „Великої церкви" Успіння Богородиці в Печерській Лаврі, побудований в 1073. р., був уже від княжих часів похоронним місцем. Там, починаючи з Теодосія печерського, ховали спершу князів, а згодом представників визначних литовських родин та славних мужів, як митрополит Петро Могила, архимандрит Інокентій Гізель, архимандрит Єлисей Плетенецький, автор „Лексикону" Памва Беринда й інші[279].

---

[274] М. Каргер: Княжеское погребение XI в. в Десятинной церкви (Краткие сообщения о докладах, IV, 1940, 12—20 і рис. 4—5).

[275] М. Каргер: Погребение киевского дружинника X в. (там же, V, 1940, 79—82 і рис. 17—18).

[276] Чтение о житии и о погублении.... Бориса и Глѣба, вид. О. Бодянський („Чтенія въ Имп. Обществѣ Исторіи и Древностей Росс.", Москва 1859, I, 18).

[277] К. Шероцкій: l. c., 112.

[278] Археологічна розвідка на території колишн. Михайлівського собору в Києві (АН УРСР — „Наукові Записки ІМК", кн. 2, 1937, 123—127).

[279] Див. прим. 277, стор. 280.

В київській церкві св. Кирила, що була побудована в XI—XII. ст., у двох аркасоліях притвору показували теж місця гробниць фундаторів і ктиторів цього храму[280].

А в Чернігові, підчас розкопів у 1923. р. знайшов М. Макаренко праворуч у притворі п'ять вже дещо знищених поховань. Це було, на його думку, саме те місце, де в давніх храмах мали звичай ховати визначних осіб[281]. Щоправда, тоді знайшлися також дві мурованні крипти, одна в середущій, а друга в північній наві собору, тобто вже у властивій церкві, але з зацілілих на небіжчиках частин одежі виявилося, що ці поховання належали вже до кінця XVII. ст. або до першої половини XVIII. ст.[282]

Того самого звичаю ховати небіжчиків у притворі церкви придержувалися в нас і після княжих часів. Приміром, Константина Івановича Острозького, брацлавського і вінницького старосту, поховали в 1533. р. в лівому притворі „Великої церкви" в Печерській Лаврі[283], Йова Княгиницького, основника й першого ігумена Скиту Манявського, теж „положили в новій церкві (в Скиті Манявськім) у притворі по правій стороні". Сталося це в 1621. р.[284]

При згаданих вище розкопах на терені Михайлівського собору в Києві відкрили в південній ніші західного притвору теж мурована крипту, що її Т. Мовчанівський датує не раніш як XVII—XVIII. ст. Від півдня був у цьому ж соборі так зв. Катеринський притвор, прибудований у XVIII. ст., і в його підземеллі були поховані кілька ігуменів Михайлівського манастиря, між ними Іриней Фальківський, один з ректорів Могилянської Академії[285].

Поховання в притворах соборів мали місце також на терені Північної Руси. Князь Володимир, син Ярослава Мудрого, що помер у 1152. р., має бути — за переказом — похований в притворі Софійського собору у Великому Новгороді[286], і взагалі притвори цього собору часто згадуються від половини XII. ст. в місцевому літописі як звичайне місце похоронів новгородських князів та єпископів. Там був похований, приміром, князь Мстислав Ростиславич (1180), архієпископи Гаврило (1192) і Мартирій (1199), єпископ Аркадій (1163) і інші[287].

А в Володимирі на Клязьмі підчас розкопів Н. Н. Вороніна в 1934—35. рр. у північному притворі Успенського собору під кам'яною підлогою розкритий був кам'яний саркофаг Всеволода III, наповнений вже вщерть людськими кістьми[288]. В цьому ж соборі гробниці Олександра Невського, Ярослава Нередицького та інших князів поміщалися, мабуть, теж в „аркасолії", дещо нижче від церковної підлоги, і над ними був ряд цегли, яка

---

[280] К. Шероцкій: l. c., 212.

[281] М. Макаренко: Чернигівський Спас („Записки Істор.-Філол. Відділу ВУАН". XX, Київ 1928, 38).

[282] Там же, 53, 68.

[283] „Извѣстія Имп. Археол. Комм.", додаток до вип. XXVII, 1908, 43.

[284] А. Петрушевич: „Зоря Галицкая" яко альбумъ на 1860.

[285] К. Шероцкій: l. c., 115.

[286] Е. Голубинскій: l. c., 71.

[287] М. В. Муравьевъ: Св. Софія — Новгородскій пантеонъ (Сборникъ Новгород. Общ-ва Любителей Древности, 1900, I, 56). И. Романцевъ: О мѣстахъ погребенія новгород. владыкъ въ Софійскомъ соборѣ („Труды Новгород. Церковно-Археол. Общ-ва", 1914, I, 118—119).

[288] АН СССР, ИИМК, Археолог. исследования в РСФСР 1934—1936 гг., Москва—Ленінград 1941, 98 і рис. 25.

творила підвищення, неначе східець, над гробницею [289]. Дуже можливо, що в такий самий спосіб був відзначений і саркофаг Ярослава Осмомисла в підлозі галицького катедрального собору.

Цей саркофаг князя Осмомисла на перший погляд досить скромний, без написів та різьби, одначе з цілої території України нам не відомий досі ніодин княжий чи владичний саркофаг, який мав би старий, оригінальний напис на собі з означенням похованої в ньому особи. А щодо різьби, то єдиний виїмок творять чотири київські саркофаги.

Один з них знайшли ще в 1635. р. на терені Десятинної церкви, мабуть в південному притворі. Він був з лупакових плит і мав на верхній плиті та лицевій стороні дворамененні візантійські хрести. Всередині лежав кістяк мужчини. Митрополит Могила здогадувався, що то був Володимир Великий і засипав його назад землею. Собі зоставив тільки голову й руку небіжчика. Цей саркофаг знайшли були відтак удруге в 1826. р., а разом з ним і другий, вибитий в камені й прикрашений дворамененними візантійськими хрестами та рослинною й плетінковою орнаментикою. Тому що в саркофагу був жіночий кістяк з дорогоцінними прикрасами, здогадувалися, що то була домовина княгині Ольги [290].

Третій орнаментований київський саркофаг — це мармурова домовина Ярослава Мудрого, якої орнаментика добре відома з багатьох репродукцій. Вона стояла давніше в притворі ліворуч від західного входу в Софійський собор, і тільки в XVII. ст. переніс її князь Ґедеон Четвертинський перед бічний вівтар св. Володимира. Одначе, за здогадом К. Широцького, вона не місцевої роботи і походить, мабуть, з Сирії; також і М. Макаренко твердив, що Ярослава Володимировича саркофаг малоазійського походження і був зроблений не в XI. ст., після його смерти, а багато раніше, може в VI. ст., найпізніше ж в VII. ст.

Четвертий зі згаданих орнаментованих саркофагів стоїть без верхньої плити там, де й Ярославова домовина, і про нього думають безпідставно, що це домовина митрополита Макарія († 1497).

А так по цілій Україні, не виключаючи й Києва, саркофаги всіх визначних осіб були складані звичайно з окремих лупакових плит малинового кольору, спроваджуваних, може, з Овруччини, та заливані в місцях стичности плит оливом; на них не бувало жадних прикрас, різьби чи написів. Такі чотири саркофаги знайшлися, приміром при розкопах Десятинної церкви в Києві у 1824. р. [291]. На цьому ж церквищі знайшов Д. Мілєєв у 1909. р. ще два саркофаги з рожевого лупака, без різьби й прикрас. В одному з них був кістяк жінки, без останків одежі, а в другому кістяк до половини розкиданий, зі слідами зеленої сніті після забраних прикрас [292].

При розкопах чернігівського Спаського собору, старшого за київську Софію, знайшов М. Макаренко у 1923. р. біля відкритої тоді північної прибудівлі теж саркофаг з лупакових плит малинового кольору і висловився про нього так:

„Відкритий саркофаг ні своїми формами, ні матеріялом не є щось нове або несподіване. Це звичайний тип гробниць, де ховали видатних осіб великокнязівської доби української історії. Нам не відомі приклади

---

[289] И. А. Шляпкинъ: „Записки Отдѣл. Русс. и Славян. Археол. Имп. Русс. Археол. Об-ва“, XI, 1915, 87.

[290] К. Шероцкій: l. c., 88—89.

[291] А. Хойновскій: Княжь Дворъ въ Кіевѣ, 1893, II. Там же, на табл. XV., репродукція одного з цих саркофагів, зв'язаних для більшої певности залізними прутами.

[292] „Извѣст. Имп. Археол. Комм.“, додаток до вип. XXXII, 1909, 129—130.

пізнішого часу, де б такі гробниці мали місце, тому припускаємо думку, що подібні гробниці перестають існувати наприкінці великокнязівських часів“ [293].

Так було на Наддніпрянщині, а в Галичині, зокрема в старому Галичі, саркофаги не були складані з окремих плит лупака, але вибивані з одного кам'яного бльока-моноліту. Останній із знайдених — це саркофаг Ярослава Осмомисла, а раніш одна така домовина знайшлася біля фундаментів Спаської церкви на залуківських полях, друга біля фундаментів церкви Анни (?) „на Цвинтариських“ на Підгородді, а третя біля Миколаївської церкви у Викторові. Всі вони були без прикрас і написів, хоча, за словами В. Антоновича, спаський саркофаг нагадував у дечому мармурову домовину Ярослава Мудрого в Києві [294]. Про нього маємо ближчі відомості. Він знайшовся при північній стіні фундаментів Спаса, мабуть зовні церкви, на глибині півтора метра, і був вибитий з одного кам'яного бльока та прикритий теж кам'яною плитою із злегка піднесеним хребтом. Саркофаг був зовсім малий, майже дитячий. Його довжина виносила всего 135 см (2 лікті й 8 цалів), ширина в головах 62 см. (26 цалів), у ногах 55 см. (23 цалі), а висота 53 см. (22 цалі) [295]. Може, тому він і був приміщений не в середині церкви, а біля неї. Дно саркофага було похилене в бік ніг, а на рівні колін була кругла діра, мабуть для відпливу сукровиці з тіла при його розкладі. Кості в саркофагу були розкидані в безладі, а біля них знайшли робітники Л. Лаврецького тільки кусок зотлілої вовняної тканини та останки якогось ременя. Сьогодні від цього саркофага вже й сліду нема.

Таку саму діру і в такому самому місці мав у своїому дні й другий саркофаг, відкритий біля церковних фундаментів на „Цвинтариських“.

Поза тереном старого Галича знайшовся ще один саркофаг в другій княжій столиці — в Звенигороді біля Львова. На початку XVIII. ст., в часі перебудови замку краківського каштеляна Адама Сінявського на модерну твердиню, виявив там полковник Кампенгавзен серед верстви румовищ величезну кількість людських костей, на вивезення яких ледве вивистарчило б аж 1000 возів. Між цими кістьми знайшлася мармурова домовина, 8.5 ліктів (напевно, мало бути: стіп) завдовжки, з сильно зотлілим кістяком, з якого краще зберігся тільки череп. Доля знаходу невідома [296].

Тут додамо ще, що, приміром, сусідні чеські князі не вживали кам'яних саркофагів для себе. Їхні поховання, досліджені на терені катедри св. Віта в Празі, були прямо в землі, у дерев'яній домовині або в мурованій могилі [297].

При самім саркофагу Осмомисла, на віддалі ледве 25 см. на схід від нього, при цьому ж мурі 37 знайшлося п о х о в а н н я м о л о д о ї ж і н к и, вік якої за станом зубів можна було означити 18—20 літ. Кістяк був укладений просто в землі, колись, мабуть, в дерев'яній домовині, і лежав на

---

[293] Див. прим. 280, стор. 15.

[294] Я. Пастернак: „Записки НТШ“, CLIV, 1937, стор. XVII—XVIII.

[295] Так подає І. Шараневич вдруге (O rezultatach poszukiwań, 1886, 4), а за першим разом (Литер. Сборникъ Гал.-русс. Матицы, 1885, 203—204) подає: 250 см. довжини, 35 см. висоти і 40 см. ширини в головах та 37 см. у ногах. Одні й другі числа не дають добрих пропорцій вимірів саркофага.

[296] G. Raczyński: Auctuarium historiae naturalis Regni Poloniae, Данціг 1742, 446 За ним подав цю відомість Ф. Сярчинський (рукоп. бібл. Оссолін. ч. 1825, 115), але обидва автори зв'язували її помилково зі Звенигородом в Чортківщині. Див. також у Б. Януша: Zabytki przedhist. Galicyi wschodniej, Львів, 1918, 42.

[297] K. Guth: Praha, Budeč a Boleslav, Прага 1934, 44—48, 55.

глибині всього 60 см. під підлогою притвору собору. Долішню його частину знищила якась значно пізніша яма, виповнена кусками цегли, а над зацілілою його горішньою частиною залягала та сама нерушена верства спаленої глини — слід давньої підлоги — яка вкривала й сусідній цілий саркофаг. Тому обидва поховання належать до часів існування ще цілого собору, тільки жіночий покладено, мабуть, трохи пізніше в землю.

На чолі в молодої жінки досить добре збереглося чільце з дрібно пружкованої упоперек парчі, 310 мм. завдовжки і 26 мм. завширшки, а на ньому шість разів напереміну в протилежних позиціях повторений, золотою ниткою гаптований мотив двох відвернених одна від одної, спинками стулених спіральок з оздобними „крильцями" по боках (табл. XI, внизу і рис. 45, ч. 1).

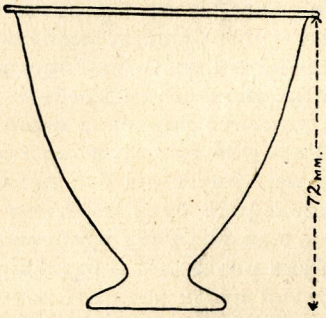

Рис. 48. Скляночка на св. оливу, з поховання дівчини („княжни") біля саркофага князя Ярослава Осмомисла в Крилосі.

За головою молодої жінки стояла в могилі тонесенька скляночка туліпанової форми та зеленкувато-жовтавого кольору, теж, напевно, візантійський імпорт (рис. 48). Вона вся побита, так що можна було відтворити її лише на рисунку. Її висота виносить 72 мм., промір скріпленого валочком отвору 75 мм., промір розширеного дна 32 мм.

Для датування цієї скляночки важне те, що підчас наших пізніших розкопів на „Золотому Току" в Крилосі, на місці колишнього княждвору, знайшлася долішня частина точнісінько такої самої скляночки разом з череп'ям глиняного посуду XII. ст. А знову при розкопах на місці Десятинної церкви в Києві Мілєєв знайшов у 1909. р. в могилах княжих часів останки посудин з тонкого, крихлого скла. На його думку, в цих скляночках давали небіжчикам до могили свячену оливу[298]; те саме призначення мала, напевно, й нами знайдена скляночка. Як виходить з розкопів Мілєєва, цей звичай зберігся був у Києві, мабуть, аж до часів митрополита Петра Могили.

Щодо похованої біля княжого саркофага молодої дівчини чи жінки, доводиться сказати, що була це, напевно, визначна особа, коли її тільки одну поховали в галицькому соборі зі „златоглавом" візантійського походження на чолі і біля самого саркофага князя Осмомисла. Може, це була його донька, про яку не дійшло до нас ніякої літописної вістки.

З цього факту виходить ще одно: вже само найближче сусідство похованої молодої дівчини-жінки зі саркофагом вказує безсумнівно на те, що в саркофагу була похована світська особа — отже, князь — а не духовна особа, єпископ.

---

[298] Див. прим. 291, стор. 125.

VII.

ТЕРЕН КНЯЖИХ ЧАСІВ КРУГОМ СТАРОГО СОБОРУ

за розкопами в 1940—41. рр.

Закінчивши вивчання останків княжого собору в Крилосі, ми стали досліджувати найближчий терен кругом нього, шукаючи останків інших будівель, а також слідів замешкання в давніх часах та приналежного до старого собору цвинтаря.

Для цього ми спершу заклали в 1940. р. по південному боці собору п'ять пробних зонд-траншей, кожна по 2 м. завширшки, в напрямі північ-південь (рис. 49). У всіх цих зондах знайшлися сліди згадуваного вже вище молодого цвинтаря з XVI—XVIII. ст., разом 14 поховань, без жадних могильних дарів. Одночасно було виявлено, що первісний терен княжих часів з цього боку собору на 58 см вище від нинішнього верху його фундаментів. На віддалі одного метра від цих фундаментів знайдено широке, невелике заглиблення вздовж них, неначе слід доріжки, втоптаної протягом століть вздовж південного боку собору. На 80 см вище над цею доріжкою був якийсь терен, молодший від княжого, але старший від сьогоднішнього; на ньому лежало дуже багато дрібних кусків фресок та кілька архітектурних фраґментів зі стін собору. Це міг бути тільки терен з часу, коли розбирали собор та ставили з його матеріялу сьогоднішню каплицю, а згодом і церкву. Таке його часове визначення підпирають і наші попередні стратиграфічні досліди ближче до згаданої каплиці.

Окрім цього, в першій, найдовшій зонді, 20 м завдовжки, знайшовся на віддалі 780 см від фундаментів собору мур з місцевого лупака, з так зв. „плити" із Мозолевого потоку (рис. 49, ч. 9) 140 см. завгрубшки, ставлений „до ями" майже до нинішнього поземy, на 118 см завглибшки; підошва його була на висоті 20 см над старим, первісним тереном собору. Призначення цього муру досі ще не відоме, бо з нього ми дослідили тоді тільки невелику частину. Як можна здогадуватися, це є слід манастирського будинку, що його Йосиф Шумлянський поставив на цвинтарі біля каплиці на початку XVIII. ст.

На віддалі 170 см. на південь від описаного муру виявлено в тій же зонді старший мур, 180 см. завгрубшки, з безладно накиданих вапнякових „білих каменів" (рис. 50). Його підошва лежить на самому верху пер-

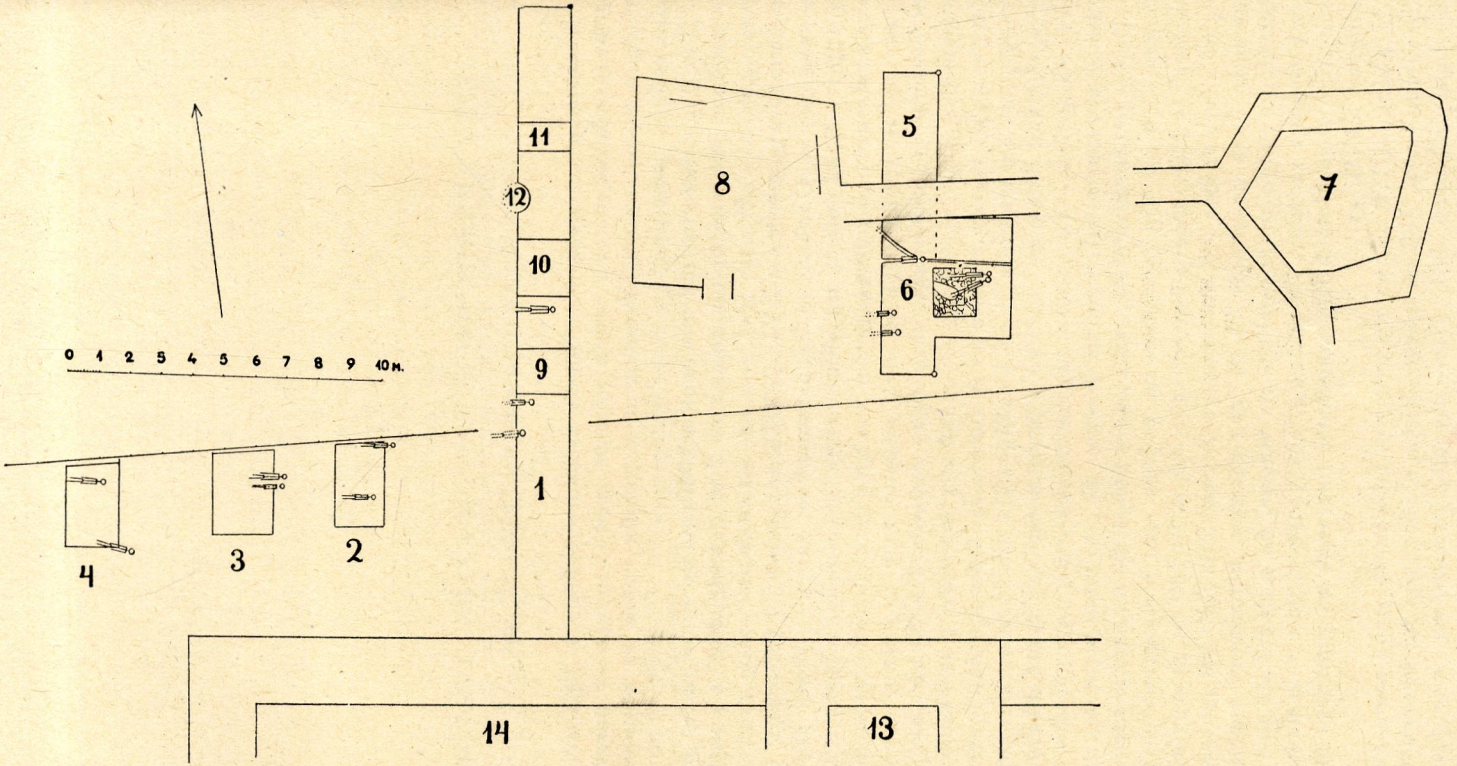

Рис. 49. Плян розкопів у 1940. р. по південному боці Успенського собору в Крилосі. — 1—5. Зонди-траншеї. — 6. Парня княжої доби і над нею п'ять поховань XVI—XVIII. ст. — 7. Західна вежа оборонного муру XVI. ст. — 8. Східна вежа цього ж муру. — 9. Мур з „плит". — 10. Спідній мур. — 11. Фундамент старої стайні. — 12. Збіжжева яма. — 13. Мурована каплиця. — 14. Південна стіна Успенського собору.

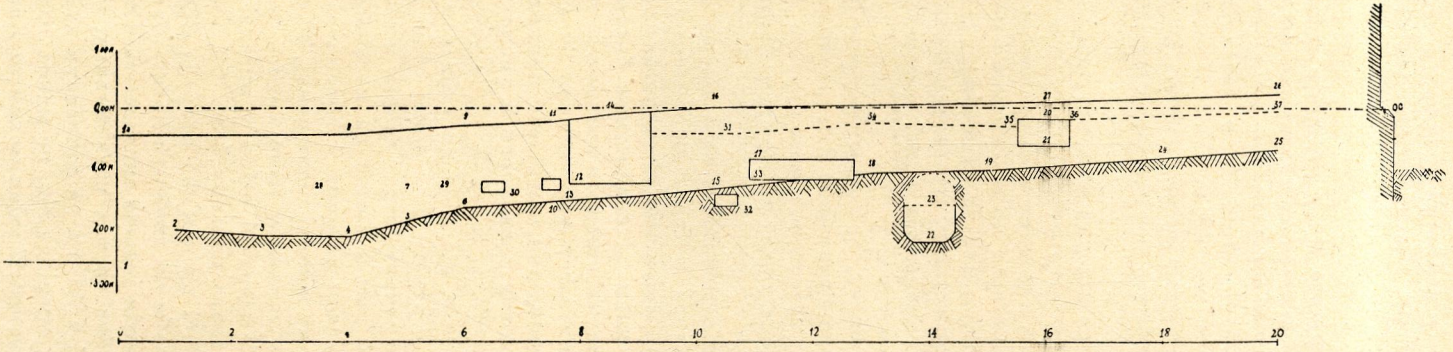

Рис. 50. Нівеляція перекрою терену по південному боці Успенського катедрального собору в старому Галичі-Крилосі в часі розкопів у 1940. р. (зонда I). — а) Нинішній терен: 1, а — 47, 8 — 44, 9 — 31, 11 — 24, 14 — 11, 16 + 1, 27 + 8, 26 + 23. — б) Терен з часу остаточного розбору Успенського собору: 31 — 45, 34 — 26, 35 — 33, 36 — 19, 37 — 5. — в) Місцевий фрагмент терену з пізніших княжих часів: 28 — 142, 7 — 145, 29 — 139. — г) Первісний терен княжих часів: 2 — 207, 3 — 220, 4 — 222, 5 — 196, 6 — 170, 10 — 159, 15 — 138, 18 — 112, 19 — 103, 24 — 86, 25 — 69. — ґ) Поховання XVI—XVIII. ст.: 30 — 144, 13 — 140, 32 — 167. — д) Мур з „плит": 12 — 130, 14 — 11. — е) Спідній мур: 17 — 89, 33 — 122. — є) Фундамент стайні: 20 — 19, 21 — 65. — ж) Збіжжева яма княжої доби: 22 — 231, 23 — 165. — Поземи 00: цоколь Успенської парохіяльної церкви на середущій апсиді, над самою землею. Всі виміри подані в см.

вісного терену з княжих часів, а висота виносить всього 38—40 см. Верх його нерівний, і на ньому в глині між камінням знайшовся кусок стопленої вогнем олив'яної бляхи з даху собору, два куски фрески та кілька нетипових черепків княжої доби. Первісне призначення й час, коли ставлено цей мур, сьогодні ще не відомі.

Далі на південь від цього другого муру розкрито в тій же першій зонді, на глибині 58 см під верхом первісного терену собору, якийсь старший терен, вкритий дрібними кусками випаленої на цеглу глини. В нього була вкопана кругла яма аж до жовтої глини, 66 см завглибшки й 90 см в промірі, з півкулясто вгнутим дном (рис. 49, ч. 12). В її засипі знайшлося кілька нетипових керамічних фраґментів княжої доби. За призначенням була це, мабуть, ще не випалена збіжжева яма від часу перед спорудженням галицького старого собору.

Вкінці, на віддалі одного метра від цієї ями, ще далі на південь, ми відслонили знайдений під самим верхом нинішнього терену та складений зі старого тесаного каменю — може, з церкви в Прокалиєвім саді — фундамент митрополичої стайні, що належала до побудованої на початку минулого століття палати, де тепер живуть сестри служебниці (рис. 49, ч. 11). Згідно з одержаними на селі інформаціями, ця стайня була давніше, ще до першої світової війни, багато більша, але з неї залишилася „in situ" тільки використовувана сьогодні частина.

У дальших трьох зондах-траншеях, прокладених на схід від першої і багато коротших від неї, бо кожна була лише 3 м завдовжки, не знайшлося, крім згаданих уже молодших поховань, нічого вартого уваги, і тільки в останній, п'ятій зонді виявлено дуже цікаву з культурно-історичного боку споруду.

Була це, мабуть, прямокутня землянка, з якої ми могли розкопати тільки частину, заглиблена на півтора метра в первісний терен старого собору. В ній лежала під західною стіною теж прямокутня (90 × 110 см.) купа великих ріняків, 54 см. заввишки, зі спадистими боками та з невеликим подовгастим вглибленням на паленище в східному, вужчому боці (рис. 51). Це паленище було грушкуватої форми, мало 90 см. завдовжки й 28 см спереду, а далі 42 см завширшки і первісно прикривалося склепінням з тих самих ріняків, яке опісля завалилося й упало на його дно.

Після розчищення цілої споруди, а, головно, після усунення з паленища завареного склепіння, виявилося, що ціла ця купа каміння, укладеного в формі прямокутньої стятої піраміди біля одної стіни землянки, не була пов'язана жадною мулярською заправою-цем'янкою, ані хоч би тільки жовтою глиною, так що полум'я й дим з вогню на паленищі проходили всюди крізь неї, тим сильно розпікали каміння й обкопчували його кругом. Ця споруда була на виробленому в землі підвищенні, 30 см. заввишки, а перед цим підвищенням долівка землянки мала колись дерев'яний поміст, що з нього залишилися досі незначні сліди у вигляді тонісінького прошарку зотлілого дерева брунатного кольору (рис. 52, внизу).

До кухонної чи пекарської печі ця кам'яна споруда була зовсім неподібна, бо таких печей з княжої доби ми знайшли досить багато в різних місцях на терені Крилоса і вони зовсім інакше виглядають. Отже, це могла бути тільки п а р н я-л а з н я, подібна до тих слов'янських, що їх описує еспанський араб-історик Аль Бекрі в XI. ст. за записками купця-подорожника Масудія з X. ст. Слов'яни, як оповідає він, не мають лазничок, а будують собі хату з дерева, вишпаровують її стіни мохом та живицею, а всередині складають в одному куті (як це було і в Крилосі) огнище з каміння

і над ним роблять діру в даху на дим. Коли огнище розпалюється, вони закривають цю діру, зачиняють двері хати і водою з посудин-резервуарів, що стоять в хаті, поливають те розпалене огнище, з чого робиться багато пари. В руках кожного присутнього в хаті є в'язанка сухого пруття, і цим вони б'ють себе по тілу („приводять повітря в рух і притягають його до себе"). „І тоді відкриваються їх пори, і зайве виходить з їх тіла, і течуть з них струмочки. І на нікому з них не зостається слідів висипки чи нарівів. І вони називають цю хату аль-атбба (ізба)" [299].

Рис. 51. Парня княжої доби біля Успенського собору в старому Галичі-Крилосі (вигляд від сходу, до часу розчищення огнища).

Подібну парню-лазню, але більше підхожу до крилоської, бо вкопану в землю, описує й інший арабський письменник, Ібн-Русте (Дасте) з початку X. ст., який бачив її в землі слов'ян, мабуть білих хорватів [300], що жили обабіч наших Карпат. Він оповідає: „в землі слов'ян холод буває такий великий, що кожний з них викопує собі в землі ніби льох, вкритий дерев'яним гостроконечним дахом, який бачимо на християнських церквах, і на цей дах накладає землі. В такі льохи переходять з цілою родиною і, взявши трохи дерева й каміння, розпікають останнє на огні, аж почервоніє, а коли каміння розпечеться якнайбільше, поливають його водою. З цього йде пара, що нагріває хату так, аж одежу з себе скидають".

Крилоська парня-лазня є тепер доброю ілюстрацією до обох наведених арабських оповідань з раннього середньовіччя і — наскільки нам ві-

[299] В. Розенъ: Извѣстія Аль-Берки и другихъ авторовъ о Руси и славянахъ, I, Петерб. 1878, 57. Про значення слова „аль-атбба" див. там же, 112—113.

[300] Д. А. Хвольсонъ: Извѣстія о хозарахъ, буртасахъ, болгарахъ, мадьярахъ, славянахъ и руссахъ Абу-Али Ахмеда бенъ Омаръ Ибнъ-Даста (Петерб. 1869, 33, 124). М. Грушевський: Виїмки з жерел до історії України-Руси, Львів 1895, 47. Про старі слов'янські парні див. також у Л. Нідерле: Život Starých Slovanů, I, 1, Прага 1912, 130—136.

домо — першим досі знаходом цього роду на терені західно-українських земель.

На захід від першої зонди-траншеї ми відкрили водночас фундаменти під цегляний о б о р о н н и й м у р, що його поставив Марко Шумлянський на початку XVI. ст. кругом нинішньої крилоської церкви чи пак другого галицького собору (рис. 49). Мур мав у пляні прямокутню форму,

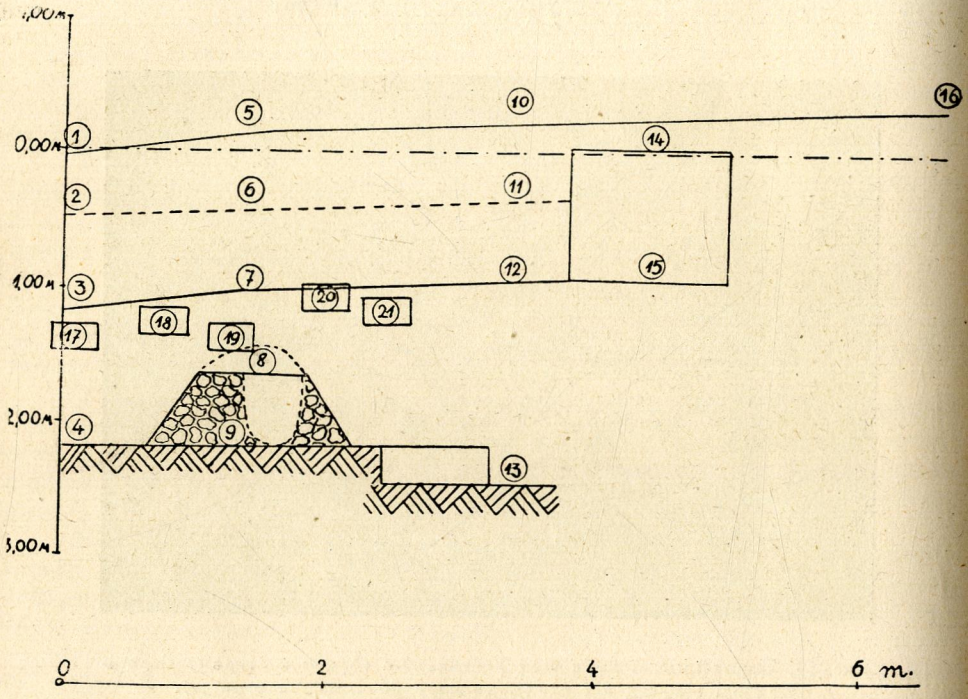

Рис. 52. Нівеляція перекрою терену на місці парні біля Успенського собору в Крилосі. а) Нинішній терен: 1 — —0.04 м., 5 — +0.12 м., 10 — +0.20 м., 16 — +0.36 м. — б) Терен з часу розбору Успенського собору: 2 — —0.48 м., 6 — —0.45 м., 11 — —0.36 м. — в) Терен княжої доби: 3 — —1.18 м., 7 — —1.05 м., 12 — —1.01 м. — г) Оборонний мур XVI. ст.: верх (14) — +0.02 м., спід (15) — —0.97 м. — ґ) Могили XVI—XVIII. ст.: ч. 1 (17) — —1.50 м., ч. 2 (18) — —1.40 м., ч. 3 (19) — —1.52 м., ч. 4 (20) — —1.20 м., ч. 5 (21) — —1.30 м. — д) Парня княжої доби: долівка за парнею (4) — —2.22 м., нинішній верх парні (8) — —1.67 м., спід парні (9) — —2.21 м., долівка перед парнею (13) — —2.52 м. (00 = позем цоколу церкви).

спрямовану за сторонами світу, і був, напевно, на всіх чотирьох рогах скріплений оборонними вежами. Він замикав собою досить велику площу, в напрямі схід-захід 60 м. завдовжки і в напрямі північ-південь 45 м. завширшки. На ній не тільки стояла церква, дещо збоку від середини, але й містився цілий цвинтар по південному боці муру та більша частина цвинтаря по східному боці.

Перші сліди цього оборонного муру, як було вже вище сказано, відкрив на невідомому нам місці І. Шараневич у 1884. р., не залишивши з цього відкриття жадного пляну. Ми відслонили тепер фундамент цілого південного муру разом з фундаментами обох наріжних веж на його кінцях; цей фундамент проходив вздовж південного боку церкви, на віддалі 12.5 м

від неї. Він був кладений з жолобкованої цегли різного розміру та з місцевого лупака-плити із Мозолевого потоку і мав 115 см. завширшки та з обома вежами разом 68.5 м. завдовжки. Його верх знайшовся вже на глибині 25 см. під нинішнім тереном, а висота його виносила 98—100 см.

Відслонені нами фундаменти обох наріжних веж мали форму нерівнораменного п'ятикутника, 5.5 × 5 м. у світлі, підстава якого прилягала до

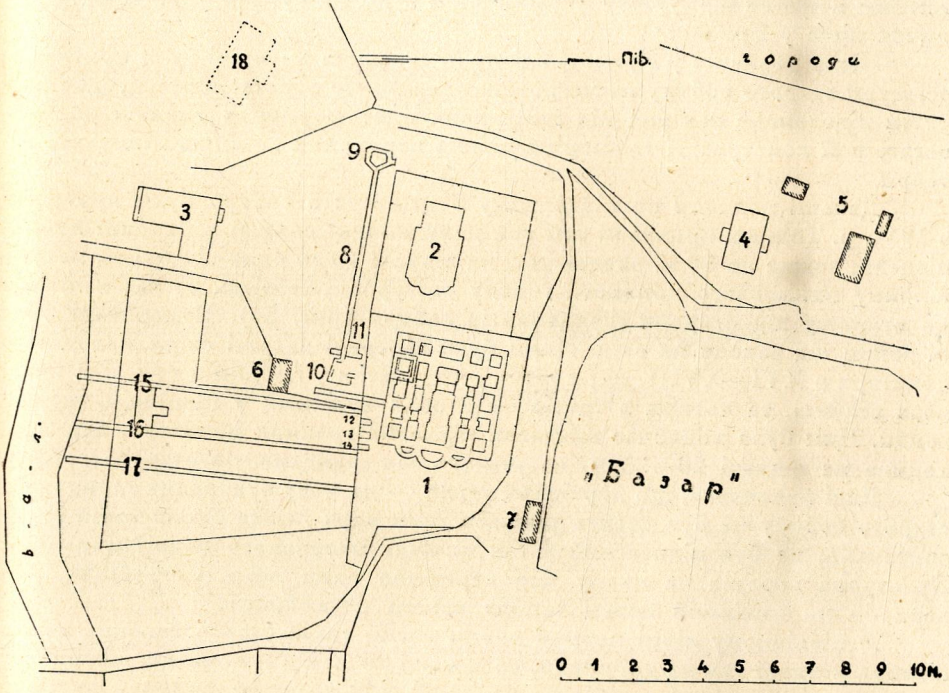

Рис. 53. Плян території Успенського катедрального собору старого Галича в Крилосі. 1. Успенський катедральний собор. — 2. Теперішня Успенська парохіяльна церква. — 3. Митрополича палата („нові палати"). — 4. Мешкальний будинок пароха. — 5. Господарські будинки пароха. — 6. Стайня сестер служебниць. — 7. Стара школа. — 8. Цегляний оборонний мур XVI. ст. кругом парохіяльної церкви. — 9—10. Наріжні вежі цього ж муру. — 11. Парня княжої доби. — 12—14. Зонди-траншеї з 1940. р. — 15—17. Зонди-траншеї з 1941. р. — 18. Неіснуючі вже „старі палати".

муру, а дещо видовжений верх був висунений назовні в терен [301]. Як ці, так і невідслонені ще нами останні дві вежі були озброєні гарматками, що їх справив на сю ціль, разом з відповідною амуніцією, Й. Шумлянський та забезпечив своїм тестаментом їх посідання за крилоським Успенським собором. Сьогодні від них, очевидно, вже й сліду не стало.

Митрополича палата, яка існувала за часів Й. Шумлянського і була ним теж реставрована, стояла, очевидно, зовні описаного оборонного муру. Вона примістилась була на вирівняному місці під горбком, на половині віддалі між південно-західною вежею описаного оборонного муру і ни-

[301] Срібна польська монета з 1571. р. знайдена нами у східній вежі, вказує на те, що ці мури поставив ще Марко Шумлянський, а не єпископ Йосиф Шумлянський.

нішньою митрополичою палатою. Це були так зв. „старі палаци“ (рис. 53, ч. 18), прямокутної форми, з ґанком, муровані з цегли на неглибокій під мурівці з тесаного каміння, взятого зі старого собору. Під кінець панщизняних часів жив у цій палаті крилоський мандатор, після нього в палаті примістився був митрополичий лісничий [302], а останніх кілька років „мандаторія“ стояла вже пусткою, без вікон і дверей. Тоді її розібрали, десь в рр. 1894—96, вибрали її фундамент, мабуть, вцілості з землі і з цього каміння поклали підмурівку під нинішній будинок бувшої управи митрополичих лісів у Крилосі.

Після розкопів у Крилосі влітку 1940. р. ми змушені були присипати всі мури старого собору півметровою охоронною верствою землі, щоб зберегти відслонене каміння від шкідливих атмосферичних впливів до часу остаточної консервації та впорядкування нерухомих останків галицької катедри.

Дальші розкопи по південному боці старого собору були проведені в 1941. р. Тоді ми проклали там три довгі зонди-траншеї в напрямі північ-південь, кожна по 80 м. завдовжки, на віддалі 10 м. одна від одної, на всю ширину нинішнього яринного городу сестер служебниць та від валів аж по огорожу від сторони фундаментів собору (рис. 54). Нумеровані були ці зонди від заходу на схід. Ними були відкриті дальші сліди молодшого цвинтаря з XVI—XVIII. ст., а саме: один кістяк у першій з них, яка йшла поза стайню, та чотири в третій — в обох випадках у північній частині зонди. Цим була водночас виявлена південна границя цвинтаря, яка проходила на віддалі 20—23 м. на південь від фундаментів старого собору.

Далі виявилося, що первісний терен — до часу будування галицького старого собору — був досить рівний і його верх лежав більш-менш горизонтально, не був піднесений у бік пізніше насипаного подвійного валу. Культурна верства на ньому має пересічно один метр завгрубшки, і її верх — це нинішній поземґороду сестер служебниць.

В північному кінці першої зонди насип сягав багато глибше, понад півтора метра, і там на дні зонди, на віддалі 20 м від її початку, знайшовся якийсь мур з нетесаного „білого каменю“, 130 см завширшки, ставлений на жовту глину, і спрямований зі сходу на захід (рис. 54, I, 2). За верствами терену в цьому місці він мусів би походити з княжих часів, але ми ще не простежили за його продовженням, тому й призначення його ще не відоме. Над цим муром була широка пізніша яма, виповнена інтенсивно чорною землею та великою кількістю тваринних кісток, останків їжі.

В другій зонді-траншеї ми відслонили на віддалі 18.5 м від її північного кінця в долішній частині культурної верстви княжого часу останок к у х о н н о ї п е ч і княжої доби у вигляді розширеної посередині вісімки, зверненої довшою віссю в напрямі схід-захід (рис. 54, II, 2). Східна частина печі була кругом обмурована великими ріняками, при чому як мулярська заправа була вжита розроблена жовта глина, якою було вимащене також усе дно печі. Довжина цілої печі виносила два метри, а промір східної частини, включно з обмурівкою, виносив 70 см.

По південному боці печі, вже в її засипі, було багато череп'я кухонного посуду XII—XIII. ст., а поверх його лежала купа тесаного каміння, великих ріняків та два більші кусні цегли княжої доби. Один з них був 5 см. завгрубшки, уціліла довжина його виносила 27 см., а вціліла частина ширини 18 см. Фраґменти такої самої цегли були знайдені також у двох

[302] Останнім мешкав у „старих палацах“ лісничий Лужецький.

інших місцях тої самої зонди. Вони могли походити зі склепіння або з бань старого собору. З його даху походило багато куснів черепиці, деякі навіть досить великих розмірів, так що дають уявлення про цілість. Знайшлися вони в південному кінці першої зонди, вже біля самого валу (рис. 54, I, 4), куди їх зсипали, на нашу думку, швидше після якогось лагодження даху собору, ніж після його остаточного розбору.

В південних кінцях зонд I—II та між ними обома знайдено прямокутню в пляні верству накиданого без ладу тесаного вапнякового каміння,

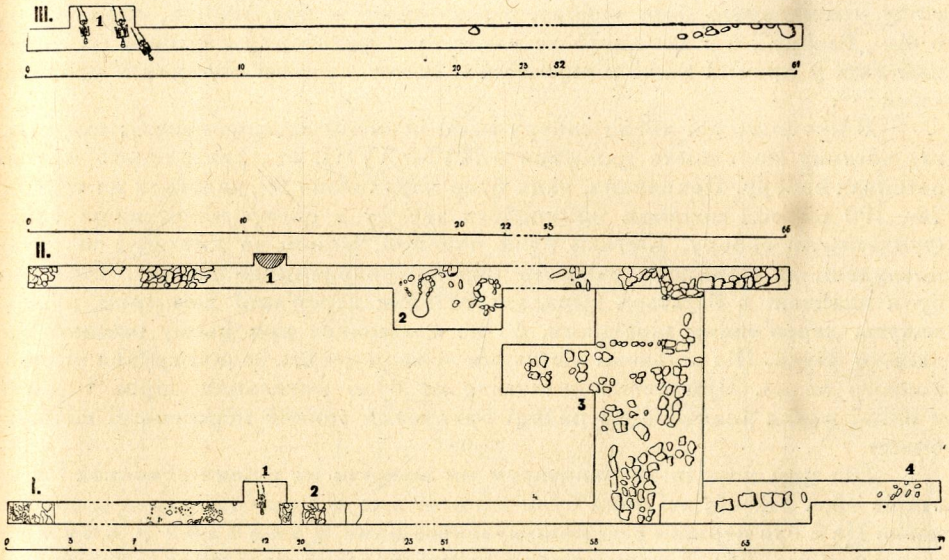

Рис. 54. Зонди - траншеї по південному боці Успенського катедрального собору в Крилосі, покладені в 1941. р. — I: 1. Поховання XVI—XVIII. ст. — 2. Мур. — 3. Склад каміння з розібраної церкви пророка Іллі. — 4. Цеглини київського типу та дахівки з даху Успенського собору. — II: 1. Огнище. — 2. Кухонна піч. — III: 1. Поховання XVI—XVIII. ст.

8 × 12 м. завбільшки (рис. 54). Між цим камінням знайшовся фраґмент різьбленого порталю, вповні аналогічний до тих двох фраґментів, що були знайдені свого часу на поверхні терену церкви пророка Іллі [303], а також фраґмент, мабуть, гранчастого стовпа зі вцілілими трьома гранями, аналогічний до двох інших у Й. Пеленського [304]. Тому треба думати, що відкрита нами тепер прямокутня верства каміння — це останки тесаного каменю, перенесеного сюди з „Прокалиєвого саду" для будування вищезгаданих „нових палаців".

Крім описаних архітектурних та мешкальних останків, ми надибували у всіх трьох зондах по південному боці старого собору також багато одночасних з ними дрібних пам'яток. Насамперед було це багато керамічних фраґментів XII—XIII. ст., а відтак куски скляних, кручених та гладких браслетів різного кольору, срібний коралик, дрібні бронзові фраґменти, бронзова пряжка, кусок скляної посудини, з заліза ножики, остроги,

[303] J. Pełeński: Halicz, 81, рис. 53, вгорі.
[304] Halicz, l. c., внизу.

цвяхи, ключ до руркуватої колодки, стріла, а далі кілька полив'яних цегляних плиток з підлоги собору, кам'яний брусок для гостріння ножів, кілька тваринних кісток зі слідами обробки та цілий жорновий камінь 51 см у промірі, з дірою посередині в промірі 7 см. Його знайдено на глибині 55 см при північному кінці першої зонди-траншеї.

В 1941. р. ми почали досліджувати терен, розташований на схід від апсид старого собору, з метою знайти там старий, перший цвинтар, який — за тодішнім звичаєм — мав бути в найближчому сусідстві собору, і то саме по східному його боці, бо наші розкопи не відкрили жадного його сліду з південного боку собору, з північного ж був, мабуть, спад терену в бік „Базару", а з західного не могло бути цвинтаря, зважаючи на головний вхід у храм. І наші міркування в цьому напрямі виявились правильними [305].

В продовженні апсид собору наші розкопи відкрили передусім дальшу частину молодшого цвинтаря з XVI—XVIII. ст., закладеного вже на останках собору. Поховання, яких було нараховано 99, залягали на глибині 70—100 см під поземом нинішнього терену в цьому місці, вище верху фундаментів собору. Кістяки були чоловічі, жіночі та дитячі, і всі були покладені, за приписом східного обряду, головами до заходу. Біля них були знайдені в багатьох випадках останки дерев'яної домовини, збитої, мабуть, дерев'яними кілочками, бо не знайшлося при цьому жадного залізного цвяха. Під кількома кістяками лежали досить великі грудки чистого мазкого вапна. При небіжчиках ніде не було могильних дарів, і тільки в одної жінки знайдено на пальці бронзовий тонкий перстень зі скляним очком.

Під цим молодшим цвинтарем ми виявили на різних глибинах 26 кістяків обох статей; всі вони були вкопані вже в первісний терен з княжих часів. Це й був перший слід пошукуваного нами ц в и н т а р я з к н я ж и х ч а с і в (рис. 55) і то цвинтаря вищої верстви населення. На це вказували останки золотом перетканої матерії, може парчі, знайдені біля кількох жіночих кістяків. Між ними на окрему увагу заслуговує одно жіноче поховання (ч. 26), горішня частина якого була нами вибрана вцілості з землі для збереження в музеї. Чоло цієї жінки було колись прикрашене чільцем-златоглавом, з якого збереглися тепер лише золоті нитки в кількох місцях на черепі та колись нашиті на чільце бронзові золочені бляшки у вигляді мініятюрної трилистої лілійки. Одна з них лежала ліворуч черепа, три на чолі, а кілька праворуч черепа, разом з куском златоглава. На шиї кістяка знайшлися останки стоячого парчевого коміра, який застібався на кілька бронзових золочених ґудзиків кулястої форми в промірі 8 мм.

Часове призначення цього багатого, напевно боярського, поховання улегшують згадані бляшані золочені лілійки. Цей знаний у багатьох варіянтах декоративний мотив виступає в орнаменті княжої доби досить рано. Його стрічаємо, уже на кованих сріблом турових рогах з „Чорної Могили" в Чернігові, яку датують другою половиною X. ст. [306]. Срібні золочені бляшки у формі лілійки були прикметною складовою частиною прикрас голови та шиї в княжій добі. Такі чільця й намиста прийшли на Україну з Візантії, де їх називали „кріноніями". Дві дуже подібні до наших крилоських срібні золочені лілійки знайшлися в скарбі у с. Мартинівка, Ка-

[305] Розкопи на цій ділянці провадилися під безпосереднім доглядом члена „Галицької Археологічної Експедиції", доц. др. І. Старчука.

[306] Н. Кондаковъ: Русскіе клады, I, 1896, 15.

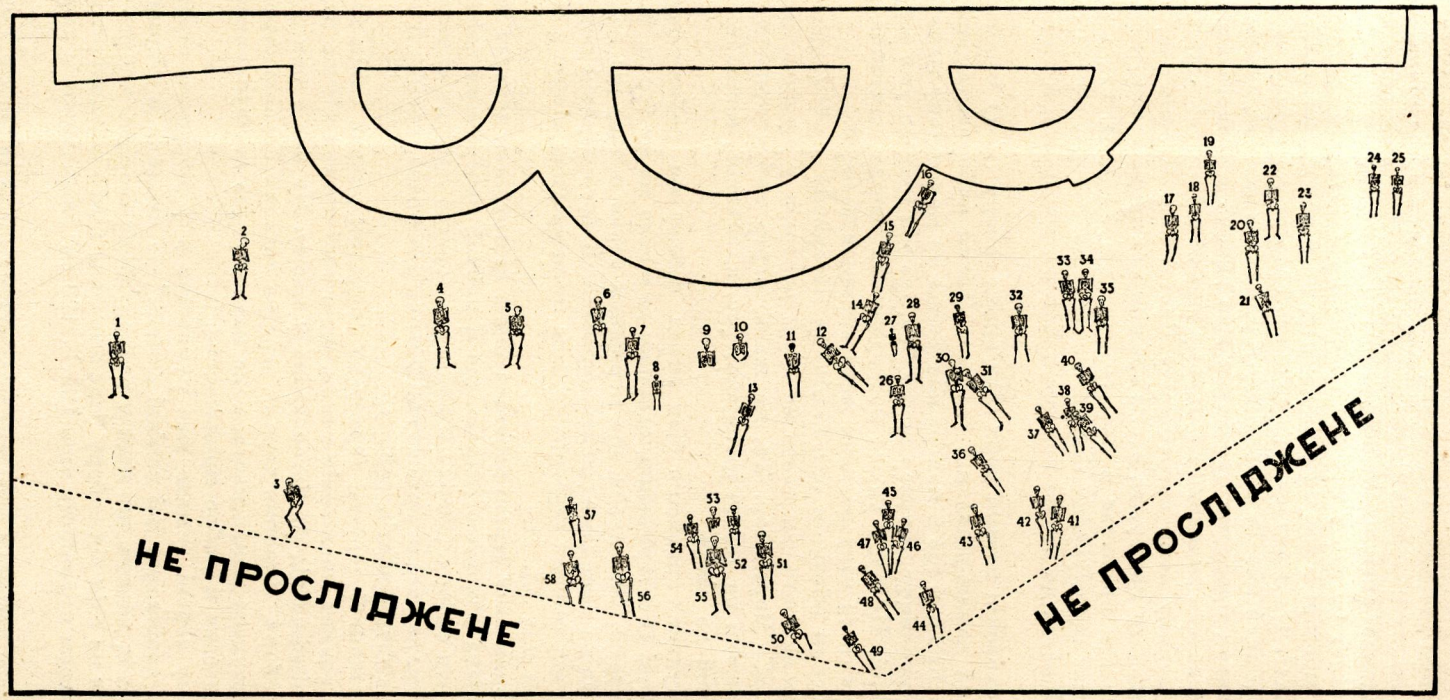

Рис. 55. Цвинтар княжої доби біля апсид катедрального Успенського собору в старому Галичі-Крилосі. Глибина в см. окремих могил у відношенні до поземи підлоги собору: 1—20, 2—78.9, 3—97, 4—110.8, 5—115.8, 6—111, 7—124.4, 8—122, 9—137, 10—95, 11—141.3, 12—61.3, 13—84.4, 14—181.3, 15—124.5, 16—164.5, 17—176.5, 18—121.5, 19—175.8, 20—171, 21—125.7, 22—183.1, 23—124.5, 24—201, 25—201, 26—91, 27—97, 28—137, 29—173.7, 30—119.7, 31—89.7, 32—122, 33—100.7, 34—110.7, 35—124.7, 36—91, 37—241, 38—177.1, 39—144.1, 40—68.6, 41—224.2, 42—198.2, 43—170.6, 44—149, 45—197.4, 46—202.4, 47—142.4, 48—138.4, 49—142, 50—176.2, 51—121.2, 52—139.9, 53—146.9, 54—130.7, 55—94.1, 56—81.8, 57—59.2, 58—69.3. — Поміри були виконані нівеляційним інструментом.

нівського повіту, на Київщині, де на підставі пари залізних острог з піднесеним кільцем вони датовані XII. ст.[307].

В одному з інших поховань цього ж цвинтаря княжих часів, яке ми розкрили біля південної апсиди, знайшовся прямо на передрамені дитячого кістяка цілий браслет 60 мм. у промірі „в світлі", з круглого крученого скляного прута в промірі 5 мм. та побіч нього, на місці другої руки, два другі цілі (табл. XII, 1). З огляду на крихкість скла як матеріялу на браслети, є це дуже рідкий знахід на західно-українських землях, попри тисячі фраґментів таких браслетів, що їх ми вже знаємо з нашого терену. Цілі такі скляні браслети знайдено по одному тільки в Крилосі („Золотий Тік"), на розкопуваному нами погребищі у Валяві біля Перемишля, в с. Рожиська, Скалатського повіту, та в с. Городниця, Городенського повіту. Попит на ці браслети припадає в нас, головно, на XI—XII. ст., і тому беручи до уваги час побудування старого галицького собору, можна описане поховання віднести до другої половини XII. ст. або, може, й до дещо пізнішого часу.

В іншому похованні княжої доби біля апсид собору (ч. 7) чоловічий кістяк мав великий камінь-ріняк під головою. Такий похоронний звичай ми запримітили в Крилосі ще в попередніх роках на молодшому цвинтарі перед мурованою каплицею, а тепер виявилося, що він існував уже в ранньому середньовіччі. Це було також потвердження наших давніших подібних знаходів княжого часу на двох манастирищах в Белзі.

Антропологічним обслідом остеологічних матеріялів з обох цвинтарів, старшого й молодшого, зайнявся на місці розкопів у Крилосі львівський антрополог С. Чортковер. Та, на жаль, через вибух нової війни влітку 1941. р. досліди на терені цих цвинтарів, а, головно, старшого, не могли бути доведені до кінця.

Підчас описуваних розкопів біля апсид собору ми робили також деякі стратиграфічні спостереження, оскільки дозволяв на це терен, густо перекопаний могилами. Виявилося, що первісний терен з часу ще до будування собору був за апсидами досить нерівний. В його верхній верстві знайшлося багато керамічних фраґментів, між ними частини вінців з профілем, прикметним для XI. ст.

На цьому первісному терені залягала різна завгрубшки верства чорної землі, перемішана з жовтою глиною, що її добули наверх при копанні ровів на фундаменти собору. Зверху її вкривала верства дрібних відпадків з каменярської гути, де тесали прямокутні бльоки з вапняка, крейди й алябастру для стін та фундаментів собору.

Верх цієї останньої верстви терену за апсидами виявив сліди заходження у вигляді тонких прошарків глини, нанесеної ногами підчас будування собору та пізніше підчас богослужінь у ньому. Це був терен з періоду існування собору. Нинішня верхня верства тесаних бльоків середущої апсиди не виступала понад нього, вона належала ще до фундаментів, хоча була гарно тесана й добре припасована.

На описаному терені лежало вже румовище з розібраного старого собору, і в ньому знайшлися дві кам'яні „маски" — людська й тваринна.

Наприкінці слід додати, що підчас розкопування старого, мабуть боярського, цвинтаря на схід від собору була виявлена біля південної апсиди під первісним тереном подовгаста яма, 185 × 120 см завбільшки, в засипі

[307] А. Бобринскій: Курганы и случайныя археологическія находки близъ м. Смѣлы, Петерб. 1887, 152, і табл. XVIII, 1—2.

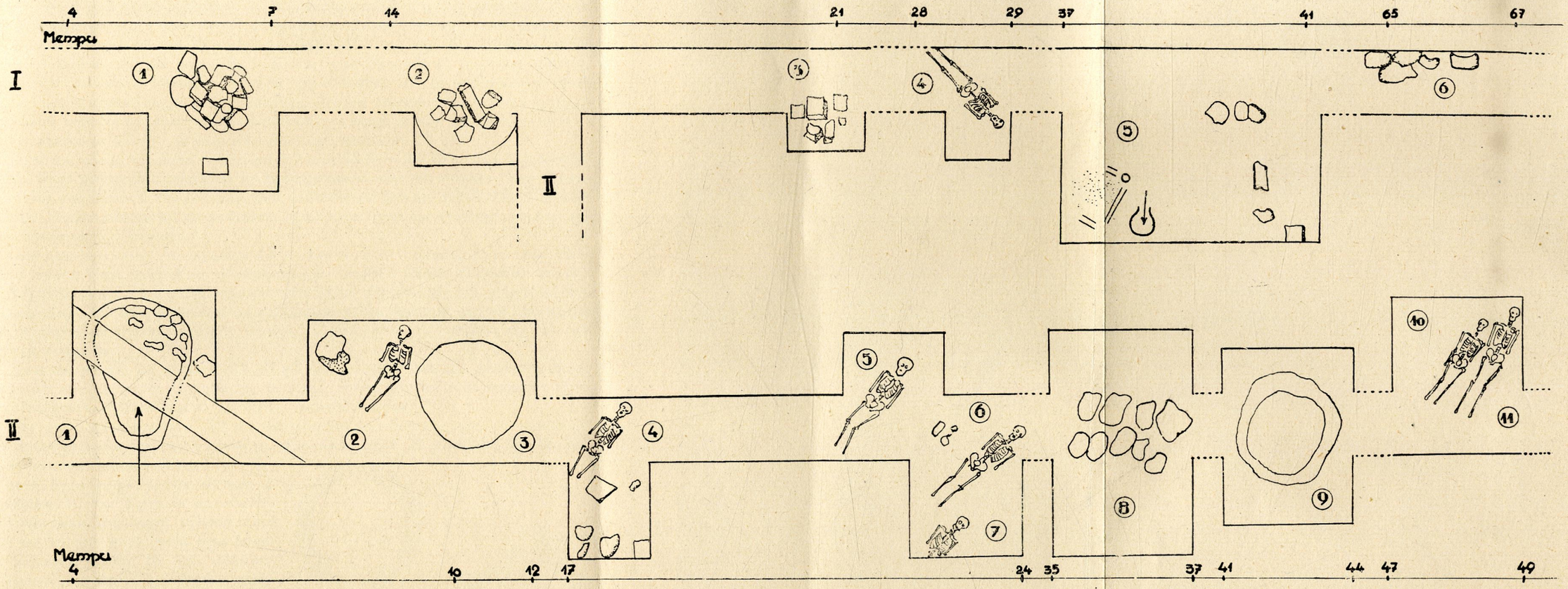

Рис. 56. Дві зонди-траншеї в саду на захід від церкви в Крилосі. I: 1—3. Ями з тесаним камінням. — 4. Поховання княжої доби. — 5. Останки хати, ставленої „на стовп", та печі за нею. — 6. Сліди ліп'янки. — II: 1. Останки печі. — 2, 4—7. 10—11. Поховання княжої доби. — 3. Яма. — 8. Верства каміння, в ній різьблений фрагмент архівольти. — 9. Останки печі.

якої знайдено досить багато керамічних фраґментів культури так зв. „українського гальштату“ з прикметними широкими, часом півколистими жолобками по чорненій поверхні. Окремі черепки цього ж типу знайшлися в кількох інших місцях між старшими гробами. Це був дальший слід досить густого замешкання крилоської гори на самому кінці бронзової та на початку залізної доби, в перших століттях останнього тисячоліття до Хр.

В 1941. р. ми викопали дві перші пробні зонди-траншеї також по західному боці нинішньої церкви, за дорогою, що йде з того боку церкви від митрополичої палати вниз, у бік села. Це було вже в парохіяльному саді, на північ від колишньої мандаторії (рис. 56).

Перша з цих зонд-траншей, 45 м завдовжки й 1 м завширшки, йшла в напрямі схід-захід, і нею були відкриті в кількох місцях теж сліди замешкання з княжих часів. На віддалі 630—700 см від її східного кінця знайшлася майже кругла яма, 70 × 85 см завбільшки, на дні якої лежала купа білого тесаного каміння, кілька фраґментів цегли київського типу та два великі ріняки. Верх цього каміння був на глибині 90 см. під верхом нинішнього терену в цьому місці. Грубінь згаданої цегли виносила 55 мм., заціліла довжина 27 см., а заціліла частина ширини 20 см.

Далі на захід, в тій же зонді, на віддалі 14.90—15.90 м від її східного початку, була друга яма, подібна до попередньої, але неглибока, 1 м в промірі; в ній знайшлося тесане каміння, ріняки та цегла, тільки вже багато молодша, з повздовжніми жолобками. Дно ями було на глибині 70 см під верхом нинішнього терену.

Ще далі на захід, на віддалі 20 м від початку зонди, виявлена була подібна третя яма, теж 1 м у промірі, з таким самим засипом на дні.

Зараз на захід від попередньої ями були відслонені дві невеликі жолобкуваті ями, по 24 см. кожна завглибшки, одна вздовж, друга впоперек зонди, з череп'ям княжої доби в засипі. Їх дно було на глибині 64 см. під нинішнім тереном.

Далі на захід, на віддалі 28.30 м. від початку зонди, знайшлося на глибині 68 см. чоловіче поховання княжої доби. Кістяк мав напрям приблизно схід-захід, біля нього не було жадних дарів.

Ще далі, на віддалі 37.70 м., ми розкрили останки круглої кухонної печі з княжої доби 70 см. у промірі, дно якої було на глибині 98 см. під верхом сьогоднішнього терену. Черінь печі була перепалена натвердо до глибини 10 см. Уціліла на висоту 31 см. частина північної стінки печі вказує на те, що верх печі був банястий. Челюсті печі, 25 см. завширшки, трохи витягнені в коротку шийку, були від заходу (рис. 57).

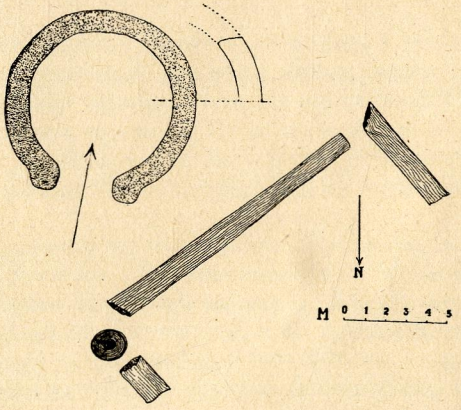

Рис. 57. Останки хати, ставленої „на стовп“, та печі біля неї (побільшений деталь із зонди-траншеї I в саду на захід від парохіяльної церкви в Крилосі).

Зараз біля цієї печі, з її південно-західного боку, знайшлися сліди спаленої дерев'яної хати з дерев'яним помостом, ставленої „на стовп“. Від неї збереглася на своєму місці, на всю свою довжину (півтора метра), звугліла підвалина південно-східної стіни, 12—15 см. завгрубшки, слід круглого стовпа в промірі 17 см. на її північно-західному

кінці в куті хати та прилягаючі на обох кінцях частини спалених підвалин інших стін, обидві по пів метра завдовжки.

Врешті, вже при західному кінці зонди знайшлися на 2-метровому просторі сліди, мабуть, ліп'янки у вигляді широкої, неглибокої ями, виповненої тепер верствою перепаленої глини. На ній в одному місці лежало зверху кілька фрагментів тесаного каміння й дрібних кусків цегли.

Та найцінніщим з культурно-історичного боку знаходом в описаній зонді була олив'яна привісна печатка - молібдобуля галицького єпископа Косми, що її опис подамо нижче.

Друга зонда-траншея в саді за церквою, 42 м. завдовжки, була проведена від першої на північ, при чому її південний кінець стикався з першою зондою на віддалі 15 м. від її східного кінця. В ній знайшлося в різних місцях на глибині 85—95 см. сім поховань, по всякій правдоподібності з княжої доби. Біля них не було жадних слідів дерев'яних домовин, тільки керамічні фрагменти XII—XIII. ст. в засипі.

На південному кінці зонди-траншеї були відкопані останки кухонної печі княжої доби. Це була черінь печі, вимащена жовтою глиною, яка складалася з чотирьох досить грубих верстов, 5, 6, 7, 5 см. знизу вверх завгрубшки, кожна на підкладі з дрібного шутру-ріняків. Величини печі не вдалося добре виміряти, бо черінь була колись давніше перекопана впоперек рівчаком, 40 см. завширшки, а, крім того, не було вже виразних слідів стінок печі (табл. XIV, 6).

На цьому ми покищо закінчили вступні розшуки в терені на захід від нинішньої церкви у Крилосі, які дали в результаті дальші докази замешкання довкілля старого галицького собору в княжих часах та перші сліди приналежного до нього цвинтаря для простолюддя княжого замку.

Для доповнення картини треба ще пригадати подані вище факти, що вже О. Чоловський знайшов був у цьому ж саді з західного боку церкви, в невідомому нам місці, якийсь „поклад фундаментів", може сліди першої єпископської та митрополичої палати, а після нього о. І. Гошовський відкопав був там же випадково кам'яний саркофаг. Цей другий знахід, разом з вищеописаними нашими, свідчить про існування цвинтаря в княжих часах на місці нинішнього парохіяльного саду. Визначити границі його буде завданням дальших розкопів на цьому місці.

VIII.

РОЗКОПИ НА МАНАСТИРИЩІ „ЮРІВСЬКЕ“
у 1939. і 1941. рр.

Високо розташоване урочище „Юрівське“, що лежить вже на другому, східному боці Мозолевого потоку, на північний схід від північного кінця крилоської гори (рис. 58), дістало свою назву, напевно, від манастиря цього ж титулу, що стояв, мабуть, в горішній, східній частині нинішньої поляни. На поверхні терену не запримічено досі жадних слідів церкви та манастирських будинків, і тільки на південному збочі горба, від яру, що між „Юрівським“ і сусідньою від півдня „Штепанівкою“, збереглася мала частина колишніх манастирських укріплень. Це невеликий сьогодні вал, що зачинається при початку дороги на „Гунище“. Він ішов далі під гору в напрямі як ця дорога, але більше простолінійно, та при своєму кінці вигинався в ліво, в напрямі до горішньої частини поляни на „Юрівському“. Як слід колишніх укріплень манастиріща остався також глибокий рів, що перетинає від заходу долішню частину поляни і досягає дороги на „Гунище“ [308].

На „Юрівському“ досі ніхто ще теренових дослідів не робив, і тільки А. Петрушевич згадує, що на цьому урочищі знайшли ікону, риту на олив'яній блясі, вагою 30 кг., яку пізніше продали одному крамареві [309]. З тим більшим зацікавленням ми взялися в травні 1939. р. до перших розкопів на цьому місці, щоб розпочати досліди також на одному з манастирищ старого Галича, та дізнатися дещо про його історію і ролю в організованому житті колишньої столиці.

Розкопи на „Юрівському“ ми розпочали на полі Івана Шляхтича, яке межує з глибоким яром, що відділює його від „Воскресенського“. Це поле лежить на схилі гори, має спад в напрямі від сходу на захід; тому в його горішній частині є вже під першим штихом гумусу лес, а в долішній, західній частині сполоканий з горба гумус сягає глибини 80—100 см., і там знайшлося найбільше слідів замешкання та дрібних предметів виробництва з княжих часів.

---

[308] Чачковський - Хмілевський: Княжий Галич, 34, 71.
[309] „Вѣстникъ Народн. Дома“, 1884, ч. 24.

Ми розкопали на цій другій частині спершу площу в напрямі північ-південь 15 м. завдовжки і відповідно до краю яру 9—12.5 м. завширшки. В її північно-східному куті ми відслонили край правильно кладеного бруку з досить великих ріняків, який ішов далі в бік горба. Відкопана його частина мала приблизно трикутню форму і займала не цілий квадратовий метр площі. Її верх був на глибині 25 см. під нинішнім верхом терену. В другому від горба куті розкопаної площі знайшовся, майже на тій самій глибині (35 см.), трохи більший від першого кусок гіршого бруку, неначе б каміння було без ладу розкидане по нерівному терені. Під цим камінням

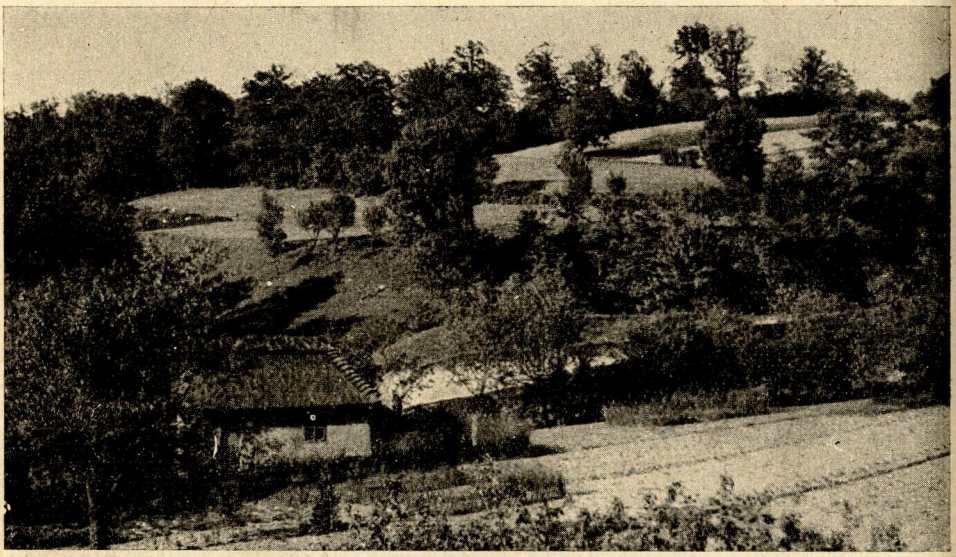

Рис. 58. Манастирище „Юрівське“ (на дальшому пляні) в старому Галичі - Крилосі.

ішла ще вбога культурна верства до глибини 65 см., тимчасом як перший брук лежав уже на лесовому материку.

В південно-західному куті розкопаної нами площі, при самім краї яру, знайшовся на глибині 53 см. останок круглої кухонної печі княжої доби 110 см. у промірі. Черінь печі була вимащена жовтою глиною на тонкій верстві дрібного шутру; тепер вона вся дрібно потріскалася. Від банястого верху не зосталося вже ні сліду.

Дуже інтересна, єдина досі в Крилосі цього роду пам'ятка знайшлася теж при краї яру, але в іншому куті розкопуваної площі. Це був останок г а н ч а р с ь к о ї п е ч і, з якої збереглася півколиста задня частина в промірі 90 см. „у світлі“. Її черінь була вимащена жовтою глиною і не мала жадного кам'яного підкладу. На висоті 35 см. над цим паленищем ішла на всю ширину печі горизонтальна перегородка, 10 см. завгрубшки. В ній було кілька широких круглих наскрізних дір, якими проходив вогонь. З них збереглися ще три, розставлені трикутником, кожна в промірі 13 см.

Над цією перегородкою було прикрите банястим верхом печі порожнє місце, куди вставляли посуд, призначений на випал. З цього прикриття збереглися тільки останки стінок кругом. Ціла піч була зроблена з самої жовтої глини, без каміння, і була дуже добре випалена. Її дно лежало

на глибині 105 см., а верх перегородки з дірами на глибині 60 см. під нинішнім верхом терену.

У 1941. р. була вздовж цього ж західного краю „Юрівського“ прокопана по північному боці ділянки з 1938. р. дальша частина поля (рис. 59), 23 м. завдовжки та 2—8 м. завширшки, і по південньому боці

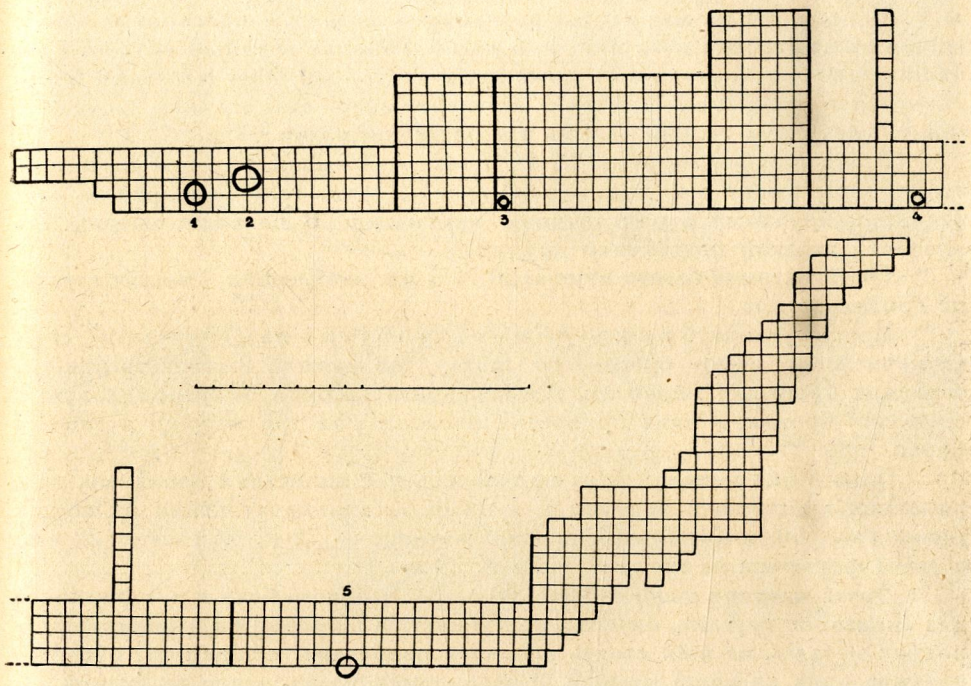

Рис. 59. Плян розкопів на манастирищі „Юрівське“ в Крилосі. — 1. Огнище. — 2. Паленище на верстві ріняків. — 3. Ганчарська піч. — 4. Кухонна піч. — 5. Огнище.

цієї ж ділянки, далі вздовж берега „Юрівського“, смуга поля 67 м. завдовжки та 3—12 м. завширшки [310].

Тоді для наочної науки учням-членам експедиції була ще раз розкрита тількищо описана ганчарська піч, а далі пішли розкопи спершу в північному напрямі.

На віддалі 8 м. на північ від цієї печі, далі над тим самим краєм яру, були відслонені на глибині 85 см. останки кухонної круглявої печі, 100 × 90 см. завбільшки, черінь якої вимащена жовтою глиною, мала підклад з дрібних ріняків. Ще далі на північ, на віддалі півтора метра від цієї печі, знайдено останок трохи меншого огнища, розкладеного прямо на землі. Такі самі сліди замешкання, останок кухонної печі та багато далі останок огнища, знайшлися й на віддалі 24 і 44 м. на південь від ганчарської печі, аж на самому краї поля від яру.

Дуже цікаві були також дрібні знаходи за обидва сезони розкопів

[310] Розкопи вела експедиція Істор.-Краєзн. Музею в Станиславові під безпосереднім доглядом Н. Гончарова та Я. Легіня, яка входила в склад „Галицької Археолог. Експедиції“ під нашим керівництвом. У склад станисл. групи, крім згаданих двох наук. працівників, входило 12 гімназ. учнів, топограф Клосовський і фотограф В. Тисс.

на „Юрівському"; вони виразно вказували на те, що за княжих часів при цьому манастирі був цілий „промисловий комбінат", а саме робітні: ювелірна, бронзівнича, бляхарська, ковальська, склярська й ганчарська [311].

На першу з цих робітень, на ювелірну, вказували три бронзові матриці для виробу тиснених зі срібної бляхи складових частин оздобних поясів та браслетів (рис. 70, ч. 22). Одна з цих матриць, 37 мм. завдовжки та 9 мм. завширшки, має вигляд розкроєного вздовж наполовину валочка; спідня рівна сторона його гладка, а на обох кінцях верхньої опуклої є по одній стилізованій тваринній, може лев'ячій, голівці. Між голівками йдуть упоперек матриці три пластичні, впоперек карбовані пружки, розділені між собою двома такими самими гладкими пружками [312].

Друга подібна матриця, 27 × 7 мм. завбільшки, має теж на кінцях стилізовані голівки з косими очима; вуси та грива голівок зазначені пластичними пружками з поперечними карбиками. В половині матриці іде впоперек гладкий пластичний пружок.

Третя матриця багато менша, 20 × 5 мм. завбільшки, і зовсім гладка, не орнаментована.

Про існування бронзівничої робітні на „Юрівському" свідчать численні куски бронзового шлаку, що завжди залишається після топлення бронзової сировини, кільканадцять дрібних безформних кусків стопленої бронзи, в яких прикметні „сльозки", та три матриці з твердої опоки.

Одна з цих матриць була призначена для виливання бронзових двораменних хрестиків з нерухомим вушком та трьома кульками на кінцях рамен (рис. 60, ч. 5). Величина цілої матриці — 72 × 52 (40) × 22 мм., а самої формочки на хрестик — 22 × 29 мм.

Друга матриця двобока (рис. 60, ч. 3). З одного боку в ній формочка для виливання круглих, опуклих колтів-ковтків з бронзи чи з інших благородних металів, на якій стоять впоперек карбованої обвідки дві обернені плечима одна до одної пташки зі зверненими назад, тепер відбитими голівками. Промір формочки — 40 мм., глибінь посередині — 5 мм. З другого боку матриці є формочка для виливання з такого ж матеріялу теж круглих, опуклих колтів-ковтків зі скісно ґратованою поверхнею в обвідці з 3-міліметрових широких кульок — або, може, так зв. капторг на пахощі до намиста. Промір формочки — 47 мм., глибінь посередині — 5 мм. Зверху матриці є ритий орнамент у вигляді ромба, 10 × 13 мм. завбільшки, з чотирма двораменними хрестиками посередині та з одним збоку.

Третя матриця теж двобока: з одного боку на двораменний хрестик, 20 × 26 мм. завбільшки, а з другого боку на „люнулю" (лунницю), вкриту сітковим орнаментом. Матриця ушкоджена, розміри її сьогодні: 35 × 32 × 10 мм.

Можливо, що місцевим бронзівничим виробом є також прорізуване

---

[311] Подібні придворні майстерні були, очевидно, й на київському княжодворі. Сліди ювелірної майстерні відкрив В. Хвойко в садибі Петровського біля Десятинної церкви („Извѣст. Имп. Археол. Комм.", 1909, XXXI, додаток, 81). Там же знайшов він і мідяні матриці для виробу характеристичних колтів з двома пташками на лицевій стороні (l. c., 83). Багато бронзівних формочок звідтіля зберігається в Київ. Істор. Музеї. На горі „Киселівці" знайшлися в останніх роках сліди бляхарської майстерні з великою кількістю обрізків мідяної бляхи (Київ. Істор. Музей).

[312] З них були складані пояси та браслети (L. Niederle: Rukověť slovanské archeologie, 1931, рис. 52—53). Первовзорів для стилізованих тваринних голівок на цих виробах треба, може, шукати на „ґепідських" фібулах доби переселень народів на Україні (G. Kossinna: Mannusbibl., 50, 1932, рис. 101, 107—109, 124, 125, 132, 133, 135, 138, 139).

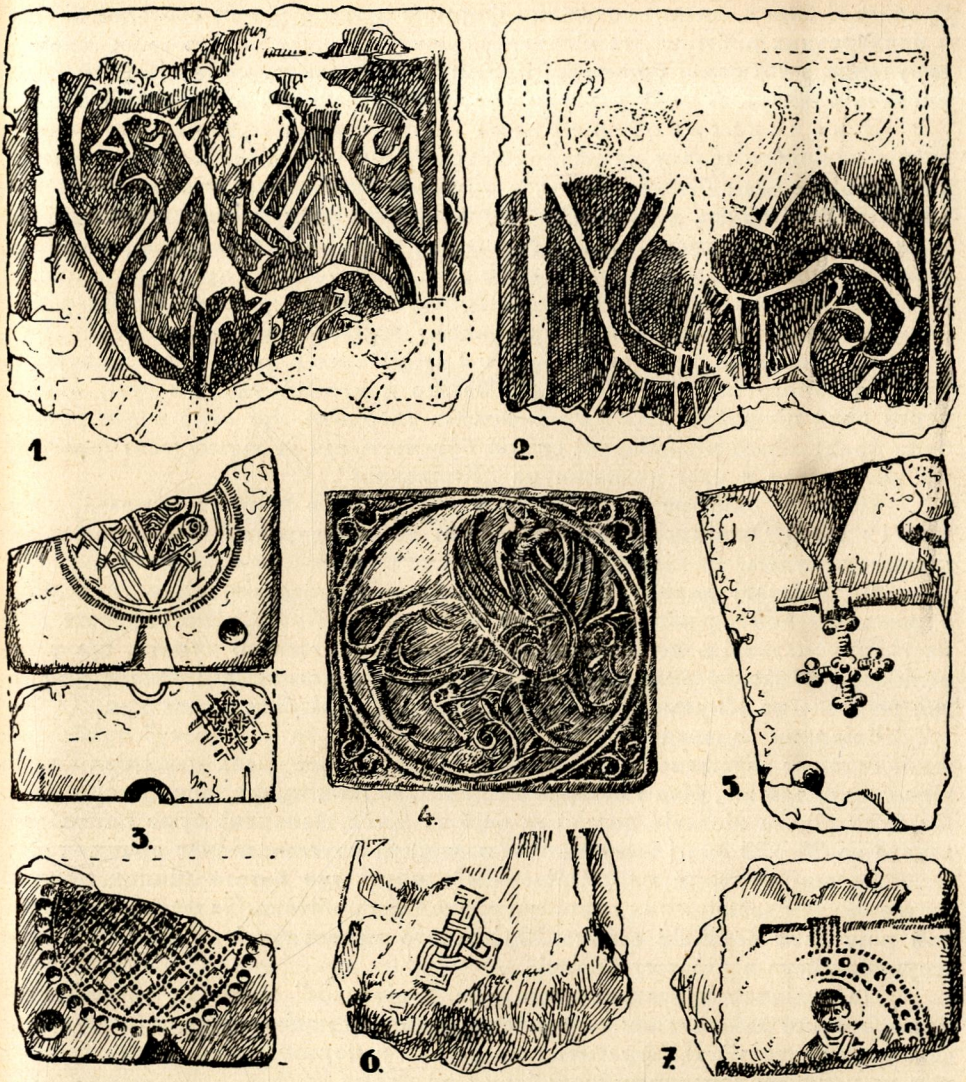

Рис. 60. Предмети мистецького виробництва. — 1—2. Глиняні полив'яні плитки з ґрифом. — 3. Двобока кам'яна матриця на колти. — 4. Цеглина з барельєфним ґрифом. — 5. Кам'яна матриця на хрестик. — 6. Хрестик, ритий на куску будівляної крейди. — 7. Кам'яна матриця на образок типу „Знам'я Богородиці". Все приблизно $^3/_5$ прир. вел. (ч. 4 — $^3/_{10}$ прир. вел.).

окуття ремінця, досить простої роботи, 20 × 12 мм. завбільшки. Напевно місцевим виробом є маленький гачок на рибу з бронзового дроту, 17 мм. завдовжки, та дротяний круглявий ковток, один кінчик якого загнутий назовні в маленьке вушко. Зате до імпортів треба зарахувати кусок кольчуги з тоненьких дротяних кілець 6 мм. у промірі. Завбільшки він всього 20 × 50 мм.

Слідами б л я х а р с ь к о ї р о б і т н і на „Юрівському" треба вважати великі залізні ножиці, якими могли краяти бляху, багато дрібних зрізків

бронзової бляхи, вповні тотожних формою з тими, що їх сьогодні бачимо в бляхарських робітнях, та кількадесят малесеньких, мініятюрних лійочок, скручених з тої самої бронзової бляхи: їх уживали за нюти, як це й тепер роблять бляхарі. В тому утвердив нас ще й місцевий крилоський бляхар.

З ковальської робітні зосталося на „Юрівськім" багато кусків залізного шлаку та залізні півфабрикати у вигляді маленьких бохончиків з одним боком рівним, а другим опуклим, які утворюються при витоплюванні заліза з руди. З цих півфабрикатів манастирські ковалі кували опісля всяке господарське приладдя, різне знаряддя та зброю. Їхнім виробом були, напевно, залізні цвяхи з подовгастою або круглою голівкою, подибувані часто по всій території Крилоса, та сім залізних стріл різної форми, знайдених тепер на описуваному манастирищі.

На колишнє існування тут склярської робітні вказували куски скляного шлаку, якого нині багато в кожній скляній гуті; одначе через брак півфабрикатів ми не можемо твердити, що саме в цій робітні були продуковані різнобарвні скляні браслети, що їх кількадесят фраґментів знайшлося в часі розкопів на „Юрівськім".

Нарешті описана вище ганчарська піч була варстатом праці ганчарів біля Юрівського манастиря, які забезпечували старий Галич кухонним посудом.

На підставі знайдених на „Юрівськім" браслетів, сімох прясленів з рожевого волинського лупака та вісьмох кораликів різної форми (кулясті, рурочкуваті з перехватами та гранчасті) можна б думати, що в перелічених манастирських робітнях працювали також жінки; одначе це вказує швидше на існування якоїсь невеличкої оселі біля манастиря.

Свідками занепаду Юрівського „промислового комбінату" треба вважати останки заложеного в цьому місці в пізніших часах цвинтаря; їх ми відслонили там же, біля ганчарської печі, але на вищому, ніж вона, поземі. Це були кілька кістяків дорослих осіб та дітей, закопані дуже неглибоко, всього на 28—35 см., і тому сильно понищені плугами підчас орання поля.

Дальші розкопи на „Юрівськім" дадуть ще багато цінних доказів існування там засвідчених першими знаходами робітень. Та передусім треба там пошукати останків самого Юрівського манастиря і вказівок про час існування його в старому Галичі.

На закінчення згадаємо, що на „Юрівськім" знайшли також скупі покищо сліди замешкання його поселенцями — носіями культури „українського гальштату". Це фраґменти кераміки з чорним лискучим одним боком та характеристичними жолобками на ньому.

IX.

КНЯЖДВІР НА „ЗОЛОТОМУ ТОКУ“

Іпатський літопис подає лише одну довшу вістку про галицький княжий двір, описуючи наглу смерть князя Володимирка Ростиславича десь при кінці 1152 або на самому початку 1153. р.[313]; тим то наші відомості про його топографію дуже скупі. Ось ця вістка:

Згаданий Володимирко галицький забрав був, мабуть у 1151. р., у київського князя Із'яслава кілька городів на ріці Горині на Волині, т. зв. південне Погориння. У відповідь на це Із'яслав вибрався з угорським королем Гейзою в похід на нього, але Володимирко перехитрив Гейзу, і все скінчилося лише його обітницею на хрест, що він віддасть забрані волості. Та спекавшись наглої біди, Володимирко не додержав слова, тому Із'яслав послав до нього свого боярина Петра Бориславича, щоб той зажадав від Володимирка виконати присягу на хрест — а ні, то щоб боярин звернув князеві присяжну грамоту, тобто проголосив війну. На цьому й скінчилось посольство Бориславича. А далі розказує літописець[314]:

„И якоже съѣха Петрь съ княжа двора, и Володимиръ поиде къ божници къ святому Спасу на вечернюю; и якоже бы на переходѣхъ до божници, и ту види Петра ѣдуща и поругася ему (и рече): „поѣха мужь Руский обуимвъ вся волости“; и то рекъ иде на полати. И отпѣвше вечернюю, Володимиръ же (поиде) отъ божници, якоже бы на томъ мѣстѣ, на степени, идѣже поругася Петрови, и рече: „оле! тѣ нѣкто мя удари за плече“— и не може с того мѣста нимало поступити, и хотѣ летѣти, и ту подъхитиша и подъ руцѣ, и несоша и въ горенку и впожиша и въ укропъ, и молвяхуть, яко дна есть подъступила, инии же другояко молвяху, и много прикладывахуть. И бысть велми вечерь; Володимиръ же нача изнемагати вѣлми; и якоже бы влягомо, и тако Володимиръ Галичьскый князь прѣставися.

Петрови же выѣхавшю из Галича, и бѣ ему уже вечеръ, и леже у Болшевѣ; и якоже бысть убо къ куромъ, и пригна дѣтьский из (города) Галича к Петрови, река: „князь ти молвить: не ѣзди никаможе, но жди ту, доколѣ по тя выслю“. Петрови же не вѣдущю княжѣ смерти, ни ть ему

---

[313] Іпат. літоп. Петерб. 1871, 318—319.

[314] Переклад цього місця подає М. Грушевський: Іст. Укр.-Руси II, 2, 433—434.

дѣтский не повѣдѣ; Петрь же тѣмъ печаленъ бяше велми, оже ему бяше опять в городъ поѣхати, творяшеться прияти муку пуще того; Петрь же тужашеть. Яко бѣ еще до обѣда, и тако изъ града пригнаша по Петра, рекуще: „(поѣди)! князь тя зоветь". Петрь же поѣха въ градъ, и приѣха на княжь дворь, и ту снидоша противу ему съ сѣнѣй слугы княжи вси в чернихъ мятлихъ, и видив се Петрь и подивися, что се есть; и яже взиде на сѣни, и види Ярослава сѣдяща на отни мѣстѣ в черни мятли и въ клобуцѣ, такоже и вси мужи его; и поставиша Петрови столець, и сѣде".

Ярослав з'ясував послові, в чому річ, та просив запевнити Із'яслава київського в своїх синівських почуваннях до нього.

З цього оповідання виходить, що:

1) галицький княждвір був десь нагорі і з нього з'їздили вдолину;

2) зовсім недалеко від нього була двірська Спаська церква, яка переходами (ґалерією) сполучалася з княжою палатою. На ці переходи сходили східцями і ними (переходами) йшли просто на церковні хори [315];

3) княжа палата мала поверх, бо горенка — це кімната нагорі. Видно, мешкальні кімнати, зокрема й купальня з ванною, були нагорі;

4) в княжій палаті, теж на поверсі, було просторе репрезентаційне приміщення, так зв. „сіни", в яких стояв княжий престіл, відбувалася думарада з боярами та приймали, як бачимо, послів [316].

Внизу мала бути ще просторіша „гридниця", де передусім приміщалася особиста сторожа-ляйбґвардія князя, відбувалися великі учти для княжої дружини й численних гостей та де, нарешті, держали й знатніших в'язнів [317].

Вдруге і востаннє згадує літописець про галицький княждвір під 1230. р. Тоді, оповідає він, „безбожні" галицькі бояри зробили змову на князя Данила, хотіли підпалити княжу палату, вбити підчас пожежі Данила й віддати владу в Галичі князеві Олександрові белзькому, але змову випадково викрив молодший брат Данила Василько. Іпатський список літопису каже про це словами: „сѣдящимъ же имъ в думѣ и хотящимъ огнемъ зажещи" [318], а Хлєбніковський та Погодінський має „в домѣ" замість „в думѣ". З цього виходило б, що княжа палата була дерев'яна, коли її можна було вогнем спалити. Наскільки виявили дотеперішні розкопи, і всі інші княжі палати на Україні були дерев'яні. Єдині виїмки, стверджені досі розкопами, це мурована палата київських князів з часів Володимира Великого й Ольги [319] та палата або терем у Городні на р. Німані, сьогодні вже на Білій Русі [320].

А щодо форми, то на княждворі, мабуть, ніколи не стояла одна велика, спільна для цілої княжої родини палата, тільки декілька більших

---

[315] Такі хори-полати знані з літописних джерел у різних церквах княжої доби, приміром, у Богородичному соборі в Боголюбові на Суздальщині (1175. р.), в Богородичному соборі у Володимирі на Клязьмі (1175, 1238 рр.), та в кількох церквах Великого Новгороду (1421 р.). З цього виходить, що тоді були церкви нижні (як звичайно внизу) й верхні (на хорах). В одних і других відправлялося богослужіння. Слід „переходів" зберігся добре в Боголюбові (Н. Н. Воронин: О дворце Андрея в Боголюбове — Краткие сообщения II, 1939, 29) та в Городні (J. Jodkowski: Grodno wczesnośredniowieczne, Варшава 1934, 9—10).

[316] Сіни на поверсі княжої палати згадуються також в описі убивства Андрія Боголюбського в Боголюбові (Іпат. літоп. під 1174. р.).

[317] В. Ф. Ржига: Очерки из истории быта до-монгольской Руси, Москва, 1929, 8.

[318] Іпат. літоп. 1871, 508.

[319] В. Хвойко: Древніе обитатели средняго Приднѣпровья, Київ 1913, 86.

[320] J. Jodkowski: Grodno wczesnośredniow., Варшава 1934, 9.

окремих мешкальних домів, для кожного члена родини окремо [321], і біля них був ще терем-вежа (в Києві кам'яний) та різні господарські споруди. Це треба мати на увазі при теренових дослідах на „Золотому Току".

Як бачимо, вказівки щодо положення княждвору в старому Галичі дуже скупі. Ми вже в II. розділі сказали, що з старших дослідників княжого Галича А. Петрушевич вбачав останки княжої палати в руїнах старостинського замку нинішнього Галича [322], а І. Шараневич приміщував його в найближчому сусідстві з фундаментами Спаської церкви на залуківських полях, яка, на його думку, була саме літописною двірською церквою [323]. В. Лушкевич вважав сліди земляних укріплень кругом колишньої церкви Пантелеймона, що їх зробили вже францісканці в XVI—XVII. ст., за останки валів кругом давнього галицького княждвору [324]. Справжнє княже городище в Крилосі мали тоді загально (Петрушевич, Шараневич, Кіркор, Зеленецький) за останки якогось первісного, поганського Галича [325]. До того ще як Петрушевич, так і Шараневич помилково вважали в Крилосі городищем пригороддя, сьогоднішнє поле „Качків", а центру городища, від валів за церквою аж по „Золотий Тік", зовсім не помітили.

Перший О. Чоловський висловив правильний здогад, що галицький княждвір міг стояти тільки на „Золотому Току" [326]. Й. Пеленський не займався зосібна визначенням місця колишнього княждвору в нинішнім Крилосі, а щодо „Золотого Току", то не був певний, чи на ньому не стояв, може, старий галицький катедральний собор [327]. І тільки остаточне виявлення нами місця колишньої галицької твердині-акрополя та перші наші систематичні розкопи в рр. 1938—41 на „Золотому Току" дали можливість нині конкретно твердити, що цілого княждвору, а в ньому останків палати галицьких володарів та їхньої двірської Спаської церкви треба шукати в Крилосі лише на „Золотому Току", як його й досі місцеве населення називає.

Це досить рівне місце, майже 1 га завбільшки й кілька метрів завишки, на північному кінці стрімкої крилоської гори. Його боки від сходу, півдня й південного заходу заокруглені, скісно спадисті, а від півночі є там три невеликі, кругляві площі, розміщені східчасто одна нижче другої. На них стоять сьогодні селянські хати, а в XII—XIII. ст. там стояли, можливо, княжі господарські будинки. Близько 1930. р. відкрили там підчас земляних робіт кілька круглих ям на збіжжя, а нижче третьої площі натрапили на глибині одного метра на горизонтальний отвір, стіни якого були обложені камінням [328]. Був це, можливо, відпливовий канал або й таємний перехід, може такий, яким малий Василько, брат Данила Романовича, втік від бояр з Володимира Волинського у 1206. р. [329]. В зв'язку з цим пригадуємо, що в садибі Петровського біля самої Десятинної церкви в Києві відкрив

---

[321] И. Забѣлинъ: Домашній бытъ русскихъ царей въ XVI—XVII в., I, Москва 1895, 22.

[322] Востаннє в праці „О соборной Богород. церкви", 4. Про руїни польського замку в нинішньому Галичі див. у О. Чоловського: „Teka konserwatorska", I, 1892, 80—82.

[323] Trzy opisy Halicza, 112—113. Навпаки, А. Петрушевич (Критико-истор. разсужденія, 43) твердив, що двірською спаською церквою була та, яка стояла під „Дібровою" („катедра" Шараневича).

[324] „Sprawozd. Komisyi hist. sztuki", Краків 1880, II, 11—12.

[325] Критико-истор. разсужденія, 20; О соборной Богород. церкви, 41—42.

[326] O położeniu starego Halicza, 1890, 21.

[327] Halicz, 108.

[328] Чачковський - Хмілевський: l. c., 29.

[329] Іпат. літоп., 1871, 481.

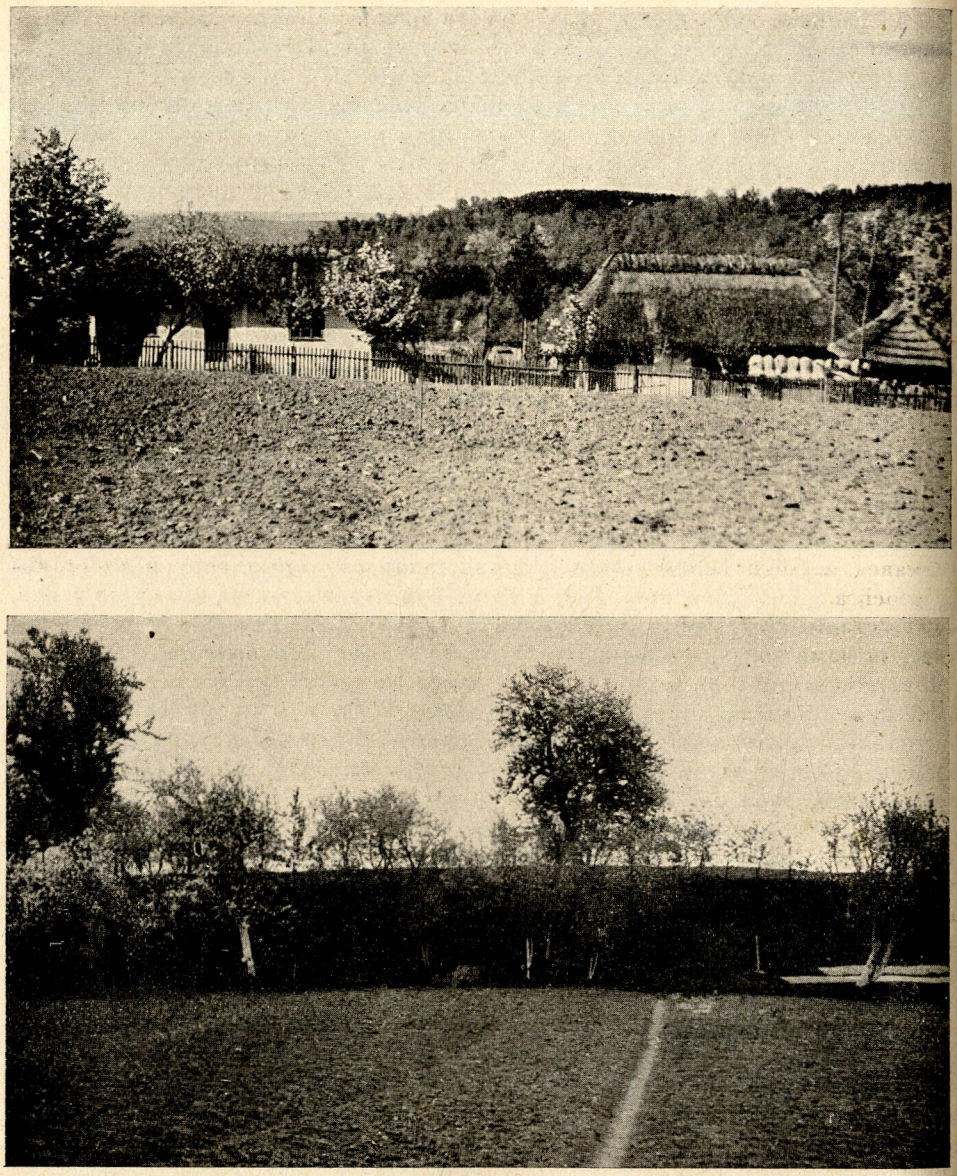

Рис. 61. „Золотий Тік“ в Крилосі: північно-східна частина з житлом Семка Шляхтича (вгорі) та зовнішній бік валу по південному боці „Золотого Току“ (внизу).

В. Хвойко у 1908. р. теж підземний перехід попід валом, кругом терему з часів Ольги й Володимира, виложений грубими сосновими брусами [330]. Княждвір на „Золотому Току“ мав теж свою власну криницю (рис. 9, внизу).

Щодо самої назви „Золотого Току“, то вона й досі не зовсім ясна;

[330] „Извѣст. Имп. Археол. Комм.“, додаток до вип. XXXI, 1909, 81.

до того ж вона в околицях старого Галича та взагалі на західно-українських землях не єдина. Свого часу показували А. Петрушевичеві [331] „Галицький Золотий Тік" на високому березі р. Лімниці, проти с. Темерівці, при чому селяни не вміли пояснити цієї назви. Інший, „Залізний Тік шолудивого Буняка" знав А. Петрушевич у с. Танява, Долинського повіту. З цього він здогадувався, що під „током" треба розуміти „тризнище", де відбувалися лицарські двобої-турніри, бо тік — це взагалі розчищене місце, площадка.

Знову в с. Бринь, на південь від Крилоса, був колись, за місцевим переказом, теж „Золотий Тік", куди Данило Романович залюбки приїздив зі своїми гістьми забавлятися.

„Золотим Током" називають тепер також частину городища літописного Червеня в с. Городок на р. Гучві.

А біля Старих Богородчан називають „Мідяним Током" частину лісу Березівка. За місцевим переказом, там стали були одно проти одного два ворожі війська, одначе до битви не дійшло і справу вирішив двобій обох вождів [332].

Нарешті, біля с. Межигірці, недалеко нинішнього Галича, є коло гори „Скала" більша площа, яку місцеве населення називає „Божим Током".

На нашу думку, здогад А. Петрушевича щодо призначення таких „токів" дуже правдоподібний. На таких площах могли справді відбуватися княжі суди, лицарські двобої чи інші урочисті збори; а щодо означення „золотий", то, приміром, крилоські селяни здогадуються, що їхній „Золотий Тік" був колись, може, вистелений золотою бляхою. Деякі з них були й справді розчаровані, як підчас теперішніх розкопів не знайшлося на ньому слідів такого багатства.

Систематичних розкопів на „Золотому Току" в Крилосі ніхто ще досі не провадив; тільки різними часами до першої світової війни кілька розвідкових ям викопали там І. Шараневич (1884 або 1890), В. Щербаківський (1909) та Й. Пеленський (1911), але не знайшли сподіваних фундаментів ні княжого терему, ні двірської Спаської церкви. Тому до перших систематичних розкопів на цьому історичному місці вз'ялися ми з тим більшою цікавістю та з неменшими надіями, які не завели наших сподівань, хоча й не розкрили відразу всіх таємниць колишнього галицького княждвору.

Сьогодні, у воєнний час (1944), годі ще подати докладні підсумки з розкопів на „Золотому Току", що їх ми вели в рр. 1938—41, а зокрема дати детальну аналізу незвичайно багатого наукового добутку [333]. Тому наводимо тут лише загальні висліди розкопів, вже і в цій формі, вважаємо, цінні для розшифрування неписаної історії головного осідку влади Галицького князівства Ростиславичів та згодом Галицько-Волинської держави Романовичів.

а) Розкопи в 1938—39. рр.

Досліджувати „Золотий Тік" почали ми від його східної частини, від сторони Мозолевого потоку. В 1938. р. був перекопаний південно-східний кут „Току", 54 × 45 м. завбільшки, в наступному році друге поле на північ від цієї площі, 30 × 40 м. завбільшки, у 1940. р. ще далі на

[331] Критико-истор. разсужденія, 515.

[332] Чачковський - Хмілевський: Княжий Галич, 25. Це було б певною мірою потвердженням здогаду А. Петрушевича.

[333] Самих керамічних фрагментів ми здобули близько двох тонн.

північ, попри східний край „Току", третє поле, 15 × 35 м. завбільшки, і, нарешті, в 1941. р. на захід від першого поля, побіч південного краю „Току", четверте поле, 15 × 20 м. завбільшки.

Розкопи велися методою штихів, при чому один штих треба рахувати пересічно в 20 см. глибини. Перші два роки (1938—39) розкопи провадилися з допомогою ровів 2 м. завширшки та на всю довжину розкопуваного поля завдовжки, при чому місця всіх важніших знаходів були міряні для пляну способом трикутників. В другі два роки (1940—41) розкопувані поля ділилися на сітку квадратів, 1 × 1 м. завбільшки, а місця знаходів були й далі міряні тим самим способом трикутників. З усієї цеї площі залишилася непрокопаною тільки мала частина кругом самої старої груші

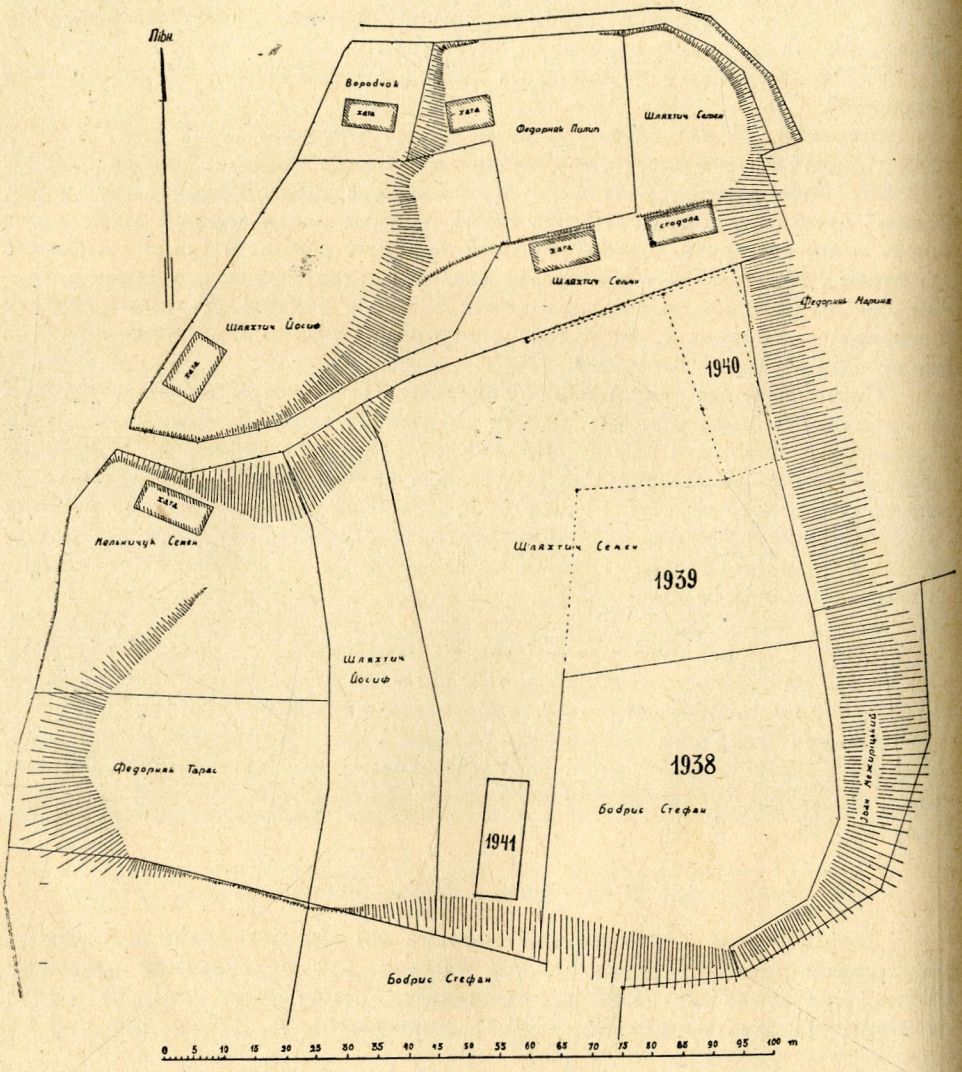

Рис. 62. Загальний плян „Золотого Току" в Крилосі, де був розташований княждвір старого Галича. Датами відзначені місця розкопів у 1938—1941. рр., прізвищами власники частин „Току".

в південно-східному куті „Току", і сталося це на бажання власника поля, щоб зберегти коріння того овочевого дерева.

Ці дотеперішні розкопи виявили передусім, що „Золотий Тік" у Крилосі був обведений окремим в а л о м, останків якого не завважили дотеперішні дослідники. Л. Чачковський описує тільки „невеликий насип" в одному місці, але його повстання пояснює зовсім інакше і відносить його помилково до недавнього часу [334].

Найкраще зберігся цей вал у південно-східному куті городища, біля згаданої самітньої груші, де він підноситься майже на півтора метра понад позем середини „Золотого Току" (рис. 61, внизу). Ми перекопали його в кількох місцях аж до підошви, і там повна його висота по нинішній верх виносить 150—230 см.

Поверхню с т а р о г о т е р е н у п і д в а л о м творить верства гумусу 30—70 см. завгрубшки, а під нею є 20 сантиметрома верства так зв. деґрадованого гумусу, яка залягає на лесовому материку. У верхній верстві цього старого терену не знайшлося нічого, що помогло б докладніше визначити час, коли насипано вал, і тільки в одному місці, при південному боці „Току", була під валом багато старша землянка, що про неї буде мова далі.

На поверхні ж цього старого терену з часу перед сипанням валу знайшлося біля згаданої землянки кілька черепків, приналежних до тої самої культури, в іншому місці бронзовий „есуватий" ковток старого типу, мабуть з X. ст., і куски дутої прикраси з бронзової бляшки, а далі залізна підкова до чобота [335]. Згаданий ковток датує час насипання валу кругом „Золотого Току", мабуть, X. ст., а присутність підкови остаточно вирішує часову приналежність подібних знаходів з Белза, Звенигороду та з інших городищ княжої доби.

Сам н а с и п в а л у складається майже виключно з чорної землі, з незначними прошарками жовтої глини (рис. 63). В ньому подибуються подекуди насипані для його скріплення купи ріняків, 20—80 см. заввишки (табл. XIII, 1), та в дуже малій кількості череп'я культури так зв. „українського гальштату" і княжої доби. В одному місці лежав більший кусок залізного обруча з невеликого дерев'яного відра. З цього виходило б, що до часу сипання валів кругом „Золотого Току" останній був дуже слабо замешканий та що оборонність цього місця була першою журбою його перших мешканців у княжій добі. В іншому місці виявлено у валовому насипі досить велике огнище, присутність якого можна пояснити сипанням цієї частини валу під холодну пору.

Щоб вал краще держався, його підошва була обабіч обведена невеличким муром, 20—40 см. заввишки й завширшки, з великих ріняків та куснів мерґелю. Обидва роди вжитого матеріялу походять, напевно, з Лукви та з недалекого Мозолевого потоку. В одній зонді знайшовся слід мощення ріняками узбіччя валу, теж для його скріплення. Є також останки брукованої стежки (табл. XIII, 3) біля валу, від сторони „Золотого Току", подібно як це ми знайшли на городищі в Глинську коло Жовкви [336] та в Струтині Нижньому, Долинського повіту [337].

---

[334] l. c., 24.

[335] Тип дуже подібний до підків для чобіт, що їх ще й сьогодні на середньовічний лад вживають для чобіт без зап'ятків шевці в м. Угнові, Равського повіту та в с. Тишівцях на Холмщині.

[336] Я. Пастернак: Перші археол. розкопи („Богословія", XIV, Львів 1936, 177).

[337] Я. Пастернак: Струтинське городище („Літопис Бойківщини", Самбір 1938, 25).

Слідів колишніх будинків на „Золотому Току" знайшлося досить багато, та здебільшого це лише ями від стовпів у жовтій глині, наповнені чорною землею. В 1938—39. рр. знайдено їх 45, проте, вони, нанесені на плян досліджуваного терену, дають тільки не зовсім ще ясний обрис якихось досить неправильної форми господарських будівель [338].

Стовпи були в перекрої переважно круглі і мали 10—45 см. в промірі; таких було 29. Менше, тільки 12, було стовпів овальних в перекрої, що мали 24 × 30 — 35 × 45 см. в промірі. Лише два стовпи були прямокутні в перекрої (26 × 30 і 28 × 30 см.) і рівно ж лише два було подвійних (26 × 52 см.). У двох випадках яма кругом стовпа була ущільнена дрібними ріняками.

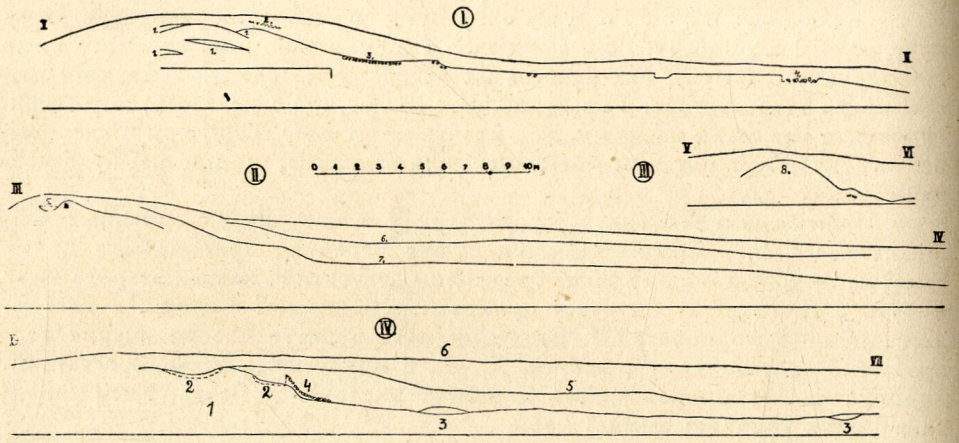

Рис. 63. Профілі терену на „Золотому Току" в Крилосі за розкопами 1938. р. — I, між пунктами I—II: 1. Прошарки жовтої глини у валовому насипі. 2. Черінь печі. — 3. Камінням вимощена стежка вздовж внутрішнього боку валу. — 4. Кам'яний брук на поземі з часу після 1241. р. — II, між пунктами III—IV: 5. Огнище. — 6. Терен з часу після 1241. р. — 7. Первісний княжий терен. — III, між пунктами V—VI: 8. Валовий насип. — IV, між пунктами IV—VII: 1. Вал. — 2. Пізніші печі на валовому насипі. — 3. Огнища. — 4. Камінням брукована стежка вздовж внутрішнього підніжжя валу. — 5. Терен після 1241. р. — 6. Сьогоднішній терен.

Далеко менше знайдено слідів від колів, 5—6 см. в промірі, скупчення яких в одному місці вказувало на колишній пліт. В іншому місці, при самому валі, видно було на жовтій глині темний слід двометрового дерев'яного балька, 30 см. завширшки.

Може, так само за останки хат треба вважати круглі огнища (рис. 65), хоча вони могли бути закладані й на вільному повітрі. У 1938—39. рр. їх знайдено 22, вони мали по 100—365 см. в промірі. У двох випадках дно такого огнища було ріденько викладене дрібними ріняками, в одному випадку воно було вимащене жовтою глиною. Тільки одно огнище мало трикутню форму, 115 см. завширшки та 150 см. завдовжки, а на дні його була глиняна черінь. Кругом одного з огнищ лежав рідко укладений кам'яний брук, що його треба вважати за останок долівки колишньої хати.

[338] Неправильність планів дерев'яних будівель у княжих часах ствердив також Р. Якимович на городищі в Кухельнянському лісі на Шлезьку (Badania prehistor. w wojew. śląskiem w r. 1933, Краків 1935, 34).

В огнищах подибувалися різні речі. В одному була між вугіллям залізна колодка циліндричної форми з рухомим каблуком (рис. 71, ч. 1). Такі самі колодки знаходили ми підчас розкопів у м. Белзі на городищі „Замочок" та на „Манастирищі", як рівно ж на терені старого собору в Крилосі [339]. Хойновський подибував їх підчас розкопів на терені київського княждвору [340], і тої самої форми колодки роблять ще й сьогодні свою службу при дверях найстарших галицьких церков (Потелич) [341]. Біля колодки лежали три куски скляних браслетів та половина бронзового натільного хрестика, прикрашеного жовтою емаллю [342].

В іншому огнищі знайдено залізне прямокутнє кресало такого типу, якого ще й досі вживають гуцули, в третьому — бронзовий бляшаний ґудзик чи частину ковтка у вигляді порожньої кульки з вушком, перекроєної до половини, та половину верхнього жорнового каменя з дірою посередині [343]. У двох огнищах було дуже багато дрібного череп'я з кухонного посуду й тваринних кісток як кухонних відпадків.

На одному з огнищ знайшовся цілий череп зубра (Bison bonasus maior) з обома рогами (рис. 64). Щодо означення цієї тварини, є деяка неясність, бо літопис згадує тільки турів (1201. р.) і тільки про них говорить також Мономах у своїому „Поученії дітям", а на думку, М. Грушевського [344], галицькі князі любили полювати на зубрів і за цим приїздили до них царгородські царевичі, бо такої звірини там не було. Тому можливо, що літописні тури — це інколи й зубри, хоча, скажімо, на „Золотому Току" знайшовся також фраґмент черепа з рогом, що напевно належить турові (Bos primigenius Boian). Окрім цього, знайдено в культурній верстві один зуб ведмедя та другий бобра.

Окремо знаходили останки кухонних печей, їх було в рр. 1938—39 чотирнадцять (рис. 65). Дно-черінь цих печей було звичайно виложене плоскими ріняками і зверху вимащене жовтою глиною на 2—3 см. завгрубшки. У двох випадках черінь була двічі підмащувана і верх такої підмазки був сивавий, сильно перепалений, а спід мав цеглястий колір.

У трьох випадках виявлено в круглої печі півкулястий верх з грубих ріняків [345] на заправі з жовтої глини, але від нього лишилася сама підстава з двох верстов каміння. Повний промір одної з цих печей, краще вцілілої, виносив 78 см., а ширина челюстей (отвору) 36 см. Посередині черені була кругла ямка, 20 см. завширшки й 32 см. завглибшки, виповнена вщерть попелом та сажею (табл. XIV, 2). Перед піччю було кругляве рівне місце, трохи ширше від самої печі, вкрите тонким прошарком сажі

---

339 Я. Пастернак: „Записки НТШ", CLIV, 1937, стор. X.

340 Раскопки великокняжескаго двора, Київ 1893, табл. XI, 140. В історичних музеях Києва й Москви зберігаються такі колодки з різних місцевостей Київщини, зокрема з „Княжої Гори" та з Райків. Такі колодки були знані в цих часах і на Литві (с. Сирайце на Жмуді — MAAE, VI, 1903, табл. XVIII) та в східній Німеччині (Санток — Держ. Археол. Музей, Берлін).

341 В. Січинський: „Записки НТШ", CXLVII, 1927, табл. IV, 8, д.

342 Тип як у Л. Нідерле: Život Starých Slovanů, I, 2, 1913, табл. XXXV, 18, з Московщини.

343 Може, цікаво буде відзначити, що за весь час наших розкопів на чеському княждворі на „Градчанах" у Празі (1925—28) знайшовся лише один такий камінь з дірою (як подає Л. Нідерле: Ž. S. S., III, 1, 1921, 117, їх майже не знали тоді в Чехії), а в Крилосі знайшлося вже три цілі камені та багато фраґментів з інших.

344 Історія України-Руси, II, 2, 1905, 442.

345 Тип мабуть як у Л. Нідерле: Ž. S. S., I, 2, табл. 54, обр. 2—3, з Києва.

й вугликів [346]. Ціла піч була посаджена вже на чистому лесовому материку, а дно її було на глибині 175 см. під нинішнім верхом „Золотого Току“ в цьому місці.

При східному кінці розкопуваної площі знайшлася біля валу черінь великої пекарської печі, 230 см. завдовжки, що своєю формою нагадувала печі княжої доби, знані з розкопів М. Макаренка на Полтавщині [347]. Передня частина цієї печі була колись півкуляста, 166 см. завширшки, а задня подовгаста, 130 см. завширшки й 150 см. завдовжки (табл. XIV, 3). Вся черінь хвилясто позападала і дрібно потріскалась.

Цікаву форму мала піч, що стояла при самому валі, кілька метрів на північ від попередньої. Вона була зроблена вся з жовтої глини [348] і мала

Рис. 64. Череп зубра, викопаний на „Золотому Току“ в Крилосі.

форму повздовж перекроєного валка, 1 м. завдовжки (табл. XIV, 4). Стінки її були спереду грубші (27 см.), а ззаду тонші (15 см.). Челюсті отвору випалені кругом на 5—6 см. чисто на цеглу. Черінь, усього 25 см. завширшки, була вимощена плоскими ріняками та вимащена по цьому жовтою глиною.

Поміж переліченими останками будівель знайшлося розкиданих без якогось порядку 15 ям господарського вжитку, 70—80 см. в промірі та 110—125 см. завглибшки (рис. 65). Частина їх мала яйцювату форму і сильно випалені, на 3—5 см., стінки кругом. Були це житниці для переховування збіжжя, при чому випалені на тверду цеглу стінки мали хоронити зсипане зерно перед воткістю та польовими гризунами.

---

[346] Подібний випадок знаний з розкопів М. Макаренка на Полтавщині („Изв. Имп. Археол. Комм.“, XXII, 60—62).

[347] М. Макаренко: l. c., 63, рис. 35.

[348] Так само з чистої жовтої глини були зроблені печі княжої доби, що їх обслідував М. Макаренко на Полтавщині (l. c.).

В інших з цих ям було рівніше дно і стінки дуже мало випалені або й зовсім не випалені. Це могли бути відомі з літописів „погреби“ на мед і вино, „медуші“ на мед та „бретяниці“ на всякі припаси. Тепер лише в одній з ям знайшовся цілий глиняний горщик XII—XIII. ст., а в інших було в засипі череп'я глиняного посуду, тваринні кістки, вугілля та ріняки.

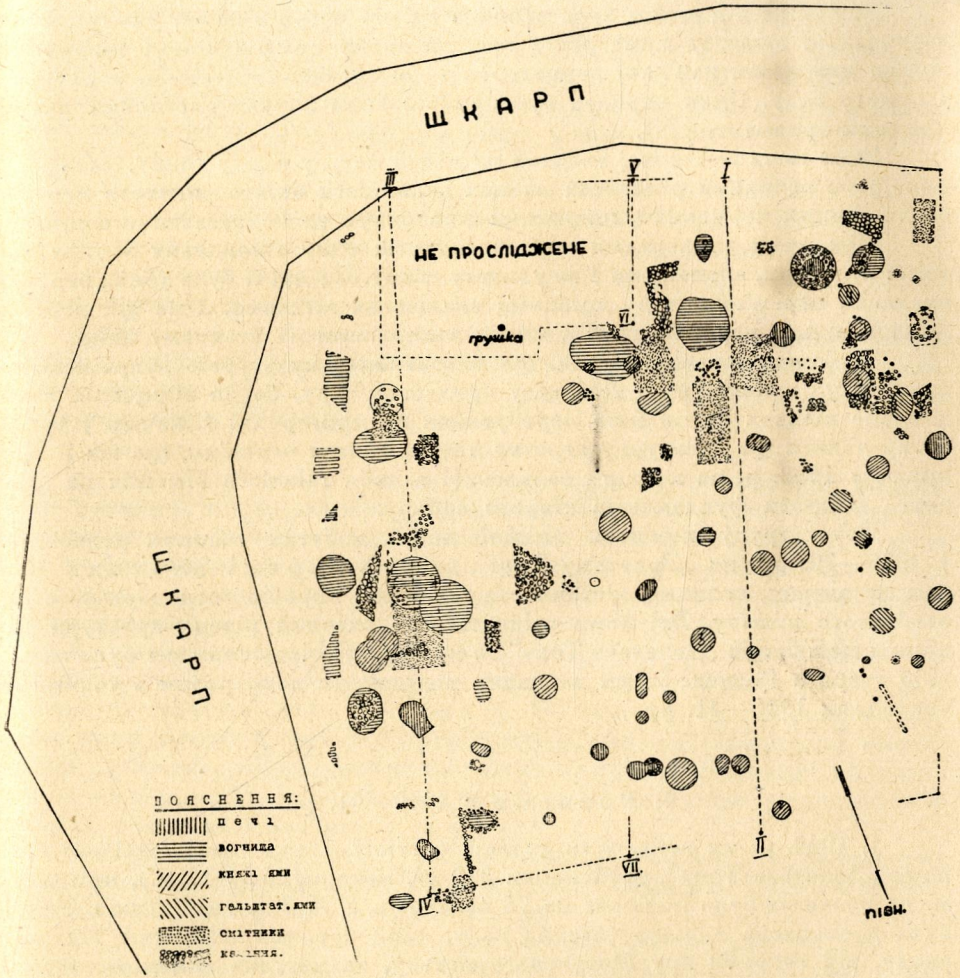

Рис. 65. Сліди замешкання південно-східної частини „Золотого Току“ в Крилосі за розкопами 1938. р.

Трохи збоку від хат і печей, в напрямі до середини „Золотого Току“, натрапили ми на глибині всього 40—65 см. під нинішнім тереном на слід цвинтаря (табл. XII, 3). Були це п'ять небіжчиків, похованих за східним обрядом головами до заходу, з руками, зложеними на грудях. Зі стратиграфічних спостережень виходило, що це був цвинтар з пізніших часів, коли місце княждвору стояло вже спустіле і на ньому ховали мерців.

При кінці опису нерухомих слідів заселення „Золотого Току“ в княжій добі треба додати, що він був замешканий уже раз давніше, на самому

кінці бронзової або на початку залізної доби, громадою людей з культурою так зв. „українського гальштату". На це вказують п'ять землянок, з яких одна знайшлася під самим насипом валу (рис. 65).

Одна з цих землянок, майже кругла (155 × 160 см.), була 1 м. завглибшки; від сходу був у неї вироблений вхід, а всередині, під західною стіною, глиняна лава, пів метра заввишки й 20 см. завширшки.

Землянка під валом була вкопана на пів метра в жовту глину і мала вертикальні стіни та дуже рівне дно, на якому лежало кілька тваринних кісток, два куски кам'яної зернотерки і досить багато череп'я, чорненого з одного боку. Один черепок був прикрашений характеристичним ритим лінійним орнаментом [349].

Знов інша землянка, вкопана на цілий метр у жовту глину, мала дно, вимощене великими ріняками; на них знайшлося багато типового череп'я з однобічним чорненням, широкими жолобками та подовгастими піптями.

Між цими землянками виявлено також одну тілопальну могилу тої самої культури, вкопану на 1 м. у жовту глину. На дні її була тонка верства вугликів, перемішаних з дрібними спаленими кістками, а на цій верстві лежало кілька черепків грубої миски з ямочками на стоячому вінці.

З різних знаходів видно, що населення з культурою „українського гальштату" замешкувало тоді цілу крилоську гору, бо до відкритих нами давніше кількох слідів його перебування на пригородді („Качків") треба тепер додати ще культурну верству з прикметним череп'ям, що ми її відкрили у 1938. р. на подвір'ї селянської садиби гайового Маланія на „Базарі", напроти фундаментів старого собору.

Другу групу пам'яток княжої доби, добутих нашими розкопами у 1938—39. рр. на „Золотому Тоці", творять о к р е м і з н а х о д и різних металевих, скляних, кістяних та глиняних виробів господарського чи особистого вжитку. Всі вони свідчать про високий рівень культури тодішніх мешканців „Золотого Току" та про те, що тільки там міг бути княждвір старого Галича. Їх ми докладно розглянемо далі, разом з такими ж знаходами 1940—41. рр.

б) Р о з к о п и в 1940—41. рр.

В 1940. р. ми розкопали дальшу частину площі вздовж східної сторони „Золотого Току", завбільшки 312 кв. метрів (26 × 12 м.), при чому місце розкопів було поділене на 78 квадратів, 2 × 2 м. завбільшки. Тепер була досліджена дальша частина валу, який боронив „Золотий Тік" від сходу, від сторони яру Мозолевого потоку, та частина колишнього дворища вздовж його внутрішнього боку.

Конструкція валу була така сама, яку запримічено і в часі попередніх розкопів. Не знайшлося в ньому всередині жадних слідів дерев'яного вкладу, ані зверху слідів частоколу, бо верх валу був в останніх десятиріччях сильно знижений, розкиданий власниками „Золотого Току". У валовому насипі, зложеному з чорної землі та жовтої глини, подибувалися знову на різних глибинах досить великі ріняки, завбільшки з дитячу голову. Їх було чимало, а в одному місці, на межі квадратів 7—8, було їх

---

[349] Точну аналогію до цього орнаменту добув я на селищі культури „українського гальштату" в Новосілці Костюковій („Записки НТШ", CLIV, 1937, 257—258).

кількадесят разом, і там вони творили суцільну верству, нахилену до заходу. Вона лежала на внутрішньому узбіччі валу.

Підчас розкопування частини дворища біля валу виявилося, що культурні верстви в багатьох місцях пошкоджені різними пізнішими ямами господарського призначення, в яких нераз закопували дохлі тварини. Через те керамічні та інші матеріяли княжої доби, які нерідко подибувалися тепер уже на поверхні терену, були дуже часто аж до глибини 7 штихів перемішані з черепʼям XVI—XVII, а то й XVIII. ст. Тільки останні два-три штихи на самому дні розкопу не були ніде порушені. В таких умовах робити детальні стратиграфічні спостереження було дуже важко, і можна було тільки в загальному розрізі виявити кілька послідовних культурних шарів.

Починаючи згори, знайшлося в другім штиху, у квадратах 29—30, зсипане на купу румовище зі спаленої ліпʼянки. Побіч нього (квадрати 45 — 46) лежало кілька фраґментів круглих жорнових каменів з білого вапняка та кусень стопленої вогнем олив'яної бляхи (кв. 47). На цій же глибині знайдено в іншому місці (кв. 53) слабі сліди огнища.

Глибше, в 3—4 штиху, переважно ближче валу, стали подибуватися на різних глибинах кругляві ріняки та куски вапняка різної величини, часто з слідами обробки; вони походили з якоїсь камʼяної будівлі, може з двірської Спаської церкви. Це каміння не творило жадного суцільного бруку, але все ж таки лежало приблизно на одному поземі.

На тій самій глибині (штих 3—4) виявилося в північній частині місця розкопів пʼять дитячих кістякових поховань, а трохи глибше — останки кількох кухонних печей і біля них сліди житлових споруд. Могили були вкопані майже до сьогоднішнього терену, і тому треба їх віднести до часу, коли з названих житлових споруд вже ні сліду не було на поверхні терену (рис. 66).

З трьох кістяків (чч. 10, 12, 16 на пляні) зберігся тільки сильно пошкоджений череп та половина грудної клітки, а з четвертого (ч. 11) ціла горішня частина. У пʼятого небіжчика (ч. 13) череп був чисто потрісканий, права рука, зігнута в лікті під прямим кутом, лежала долонею на животі, долоня сильніше зігнутої лівої руки лежала на грудях. Праворуч від цього кістяка на віддалі 25 см., знайшовся карніолевий маленький рівнораменний хрестик, вписаний у квадрат.

Згадані вище житлові останки, виявлені, головно, у четвертому штиху, знайдені майже всі на північному схилі „Золотого Току", в північній половині розкопуваної площі. Були це:

1) Долішня частина кухонної печі (рис. 66, ч. 5 — кв. 24): приблизно овальна (65 × 95 см.) одноверствова черінь, в яку вкладені невеликі черепки. Кругом неї сліди обмурівки дрібними ріняками, під сподом стара культурна верства — точніше берег відпадкової ями — княжої доби.

2) Долішня частина кухонної печі (рис. 66, ч. 1 — кв. 9 і 25): черінь, гладко вимащена глиною; з західного боку видно в ній дві верстви, челюсті від півдня, вимащені теж жовтою глиною, по боках останки обмурівки ріняками на глиняній заправі. Обмурівка збереглася від заходу й сходу до висоти 25 см. і з внутрішнього боку була, очевидно, теж вимащена жовтою глиною.

В цій обмурівці чи пак в стінці печі зберігся вжитий уже як будівельний матеріял фраґмент бази вапнякового пілястра з романською „жабкою" на одному розі (табл. VII, 10), а біля нього другий великий те-

саний камінь з якоїсь кам'яної будівлі. Ціла піч — як і перша — була поставлена на старшій культурній верстві княжої доби. Від північно-західного боку прилягав до печі згаданий останок дитячого цвинтаря в той спосіб, що кістяк ч. 11 лежав на віддалі всього 20 см. від печі та 23 см. вище поземи черені печі. Культурна верства під кістяком походила вже з часу після зруйнування печі.

3) Долішня частина кухонної печі (рис. 66, ч. 2 — кв. 43): черінь вимащена глиною; її форма подовгаста, приблизно грушкувата, 50 × 90 см. завбільшки. Від південного заходу сліди челюстей, з обмурівки залишився тільки один більший ріняк. Під піччю культурна верства XII—XIII. ст.

4) Долішня частина більшої кухонної печі (рис. 66, ч. 4 — кв. 47): останки черені, 60 × 90 см. завбільшки, вже без останків обмурівки. Слабі сліди челюстей від заходу.

5) Огнище (рис. 66, ч. 6 — кв. 27): воно було, мабуть, округле, 80—85 см. в промірі, і містилося на тому ж поземі, що й описані вже кухонні печі. Під огнищем, на 25 см. глибше, знайшлося друге, багато менше огнище, всього 18 см. в промірі, без жадних слідів черені.

6) Огнище (рис. 66, ч. 14 — кв. 29): маленьке, подібне до попереднього, 15 см. в промірі, з мискувато вглибленою двоверствовою черінню.

7) Огнище (рис. 66, ч. 15 — кв. 30): подібне до обох попередніх, 18 см. в промірі, з такою самою черінню посередині.

Всі три огнища лежать на одній лінії вздовж валу. Їх призначення покищо неясне, бо на звичайні кухонні печі вони замалі. Може, були це маленькі пічки для якоїсь спеціяльної мети.

8) Огнище (рис. 66, ч. 7 — кв. 60): форма еліпси, 50 × 95 см. завбільшки, зверненої довшою віссю приблизно в напрямі схід-захід.

9) Огнище (рис. 66, ч. 9 — кв. 28—29): воно більше від попередніх, має 95 × 115 см. завбільшки, але дуже зруйноване.

10) Огнище (рис. 66, ч. 18 — кв. 76—77): найбільше з усіх і, мабуть, кругляве, має 170 см. в промірі і розкладене на дуже багатому на керамічні фрагменти смітнику, який тягнеться з цього місця через п'ять квадратів до самого північного кінця розкопу.

Усі ці печі та огнища лежать на одному й тому самому терені і походять, мабуть, всі з одного часу.

На терені описаних останків кухонних печей та огнищ знайшлося також кількадесят слідів грубших стовпів, 20—34 см. в промірі, та тонших колів, 2—15 см. в промірі. Мабуть, багато з них є останками житлових споруд, але при розкопах можна було простежити виразні обриси тільки одної споруди на терені квадратів чч. 43—44, 56—60 та 75—76. Була це приблизно квадратова ліп'янка, 7.5 × 7.5 м. завбільшки, три стіни якої мали грубі стовпи, а четверта, західна, була плетена з самого хворосту на основі з тонких кілків 2—11 см. у промірі (рис. 66, ч. 20). Посеред ліп'янки було огнище (ч. 7 на пляні), а долівка кругом його була густо брукована великими плоскими ріняками. Недалеко від південної стіни ліп'янки (кв. 78) знайдено розбитий жорновий камінь з білого вапняка.

На віддалі одного метра на північ від цієї ліп'янки, рівнобіжно до її стіни, знайшовся виразний слід плоту, 380 см. завдовжки, — 25 колів по 3 — 10 см. у промірі в однім ряді. За цим плотом починається широкий та досить глибокий видолинок, густо виповнений, головно, керамічними матеріялами.

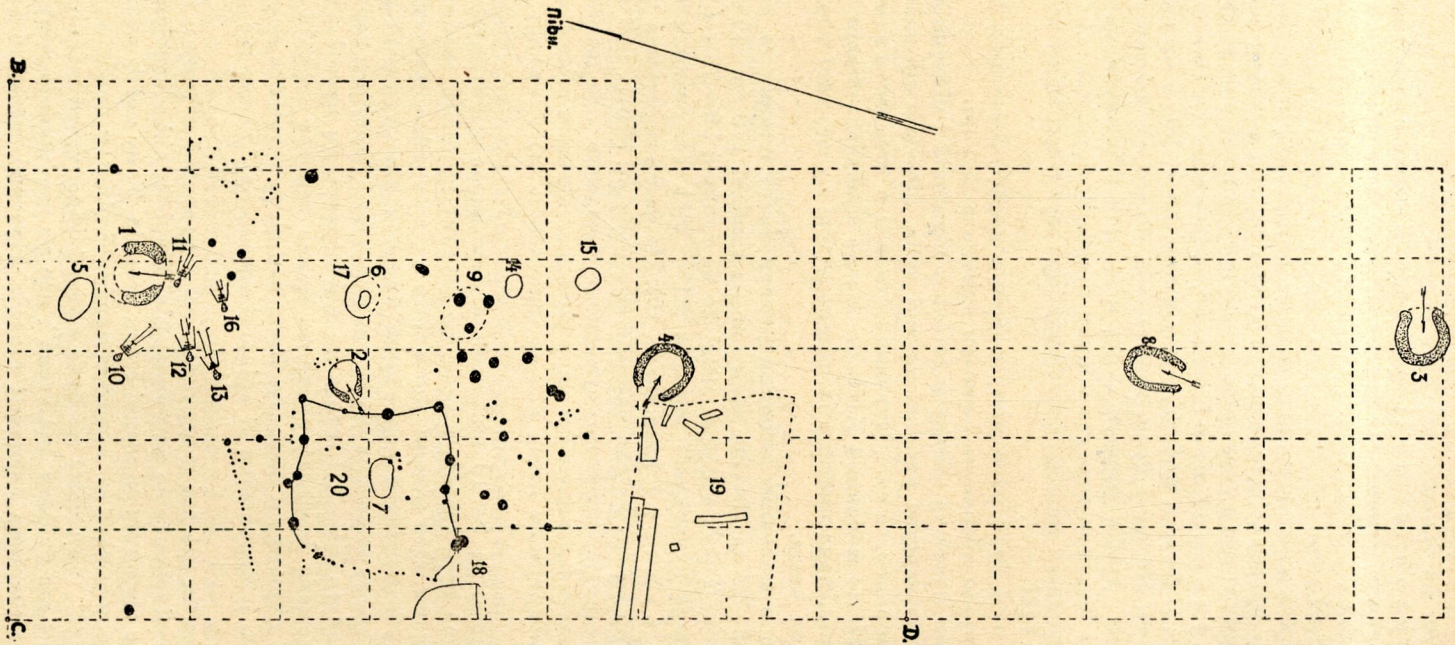

Рис. 66. Плян частини „Золотого Току“ в Крилосі, розкопаної в 1940. р. — 1—4, 8. Печі з часу після знищення старого Галича татарами. — 5—7, 9, 14—15, 17—18. Огнища з цього ж часу. — 10—13, 16. Поховання з пізнішого часу. — 19. Дерев'яна підлога. — 20. Слід хати з огнищем посередині.

В південній частині розкопуваної площі знайшлося дуже мало слідів замешкання. Були це тільки:

1) Дно кухонної печі (рис. 66, ч. 3 — кв. 39 і 55) на глибині пів метра під поземом нинішнього терену. Кругом його збереглися останки обмурівки з дрібних ріняків та з „плити" із недалекого Мозолевого потоку. Від челюстей печі, обернених до сходу, зостався на своєму місці лівий бік, зроблений з великого, відповідного вигнутого ріняка. Черінь печі кругла, 90 см. в промірі, заходить кругом на вцілілі останки обмурівки. Під піччю — чорна земля з розсуненого валу, перемішана з жовтою глиною.

2) Дно кухонної печі (рис. 66, ч. 8 — кв. 52). Піч була трохи вкопана в землю, її форма, мабуть, прямокутня, 60 × 90 з чимось сантиметрів завбільшки. Челюсті були, мабуть, від півдня. У двоверствову черінь повмащувані дрібні ріняки, а під нею, для збільшування температури, підкладена суцільна верства тонких шматків пісковика. По західній стороні печі знайшлася велика, багато пізніша яма з череп'ям та кусками цегли, мабуть XVIII. ст.

Обидві ці печі були на одному поземі з вище описаними, хоча різниця між ними щодо абсолютної висоти виносила 334 см.

Під поземом печей та огнищ залягала у північній і південній частині розкопу культурна верства ранньої княжої доби, 50—100 см. завгрубшки, яка наростала, головно, в часі існування столиці в старому Галичі, тобто від половини XII. до половини XIII. ст. На це вказувала більшість керамічних фраґментів, хоча частина їх, зі споду цієї культурної верстви, походила з старших часів.

Приблизно в половині довжини розкопуваної площі, на місці квадратів 47—48, 63—64 та 78—80, знайдено на глибині 170 см. під нинішнім поземом „Золотого Току" в цьому місці та на глибині 50—75 см. під верхом описаної вище культурної верстви XII—XIII. ст. останки більшого дерев'яного будинку (рис. 66, ч. 19). Це чисто перегнила дерев'яна підлога, що її відслонена східна частина має розміри 370 × 500 см., а західна вкрита ще не розкопаною суміжною частиною „Золотого Току". З цієї підлоги, злегка нахиленої в напрямі південь-північ згідно зі спадом терену, краще збереглося лише кілька фраґментів повздовжніх та поперечних дощок.

Під підлогою, на 8—10 см. глибше, завважено ніби другу верству дощок, ще більше перегнилих, а під нею верству дрібного каміння, перемішаного з вугіллям. Цей підсип, що в його склад входив, мабуть, і попіл, мав, очевидно, убезпечувати дерев'яний будинок від ґрунтової вогкости.

Описану підлогу вкривала нерушена культурна верства з керамічними фраґментами, мабуть XI—XII. ст., а на цій верстві, на висоті 14—33 см. над підлогою, лежала 1—2-сантиметрова чорна верства — слід спаленої другої, пізнішої підлоги чи помосту. Вона нахилена в тому ж напрямі, що й спідня підлога, і, вкриваючи її вцілості сягала на 350 см. ще далі поза неї на північ.

Слід зазначити, що ані в вертикальному перекрої терену в місці між відслоненою і невідслоненою частиною цієї підлоги, ані в найближчому її сусідстві не були запримічені жадні сліди стовпів. Тому треба вважати, що це була якась велика хата — довжина верхньої підлоги виносить 10 м. — ставлена „на зруб", при чому не було потреби вкопувати жадних стовпів у землю, або це була будівля „на стовп", але на нинішнього типу підвалинах, які теж не вимагають вкопаних стовпів. Нарешті, можна б з першого погляду думати, що це був тільки дерев'яний поміст невідомого призна-

чення, але такій інтерпретації перечив би спідній підсип з каміння та вугілля з попелом — запобіжний засіб, що його й сьогодні застосовують на селі, ставлячи хати.

Цим разом знайшлися на „Золотому Току“ і докази замешкання його в пізніших часах, у XVI—XVIII. ст. Є це: фраґменти горщиків брудножовтого кольору XVI—XVII. ст. з жовтобрунатною поливою обабіч лише на вінцях, фраґменти темносивих, аж чорних горщиків XVII. ст. з орнаментом штампованим та робленим з допомогою зубчастого колісця, фраґменти ще пізніших горщиків з блискучими вертикальними слідами гладження, ручки ринок на трьох ніжках, фраґменти неполив'яних кахлів з печей XVI—XVII. ст. з рослинним орнаментом, куски опалізуючого скла з прикметною хвилястою чи карбованою пластичною наліпкою кругом дна та, нарешті, кілька череп'яних люльок зі штампованим орнаментом.

У 1941. р. була призначена для дослідження частина „Золотого Току“, 19 × 19.35 м. завбільшки, по західному боці ділянки, перекопаної в 1938. р.,

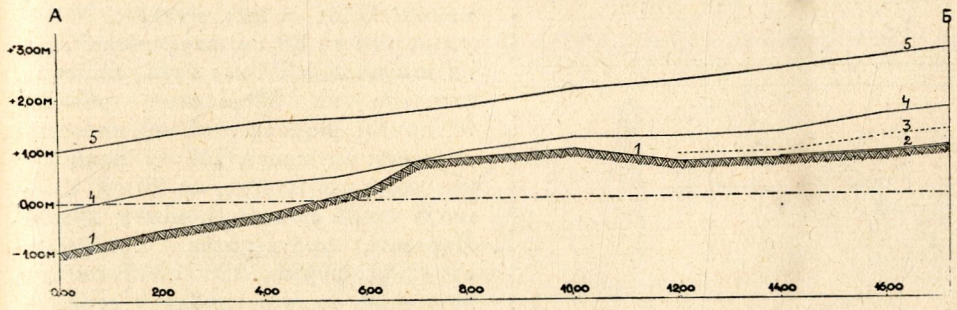

Рис. 67. Профіль терену на „Золотому Току“ в Крилосі вздовж західного боку розкопу 1940. р. — 1. Первісний княжий терен. — 2. Спідня дерев'яна підлога. — 3. Верхня дерев'яна підлога. — 4. Терен з часу після 1241. р. — 5. Сьогоднішній терен.

але з огляду на воєнні дії можна було простежити тільки середню частину нової ділянки, розміром 6.70 × 19.35 м. Поле, призначене для розкопів, було поділене на метрові квадрати, його досліджування йшло способом верстов-штихів.

Відносно культурних наверстувань розкопи 1941. р. дали приблизно таку саму картину, як і на терені ділянки 1938. р. Пересічно на півметровій глибині знайшлися розкидані по всій ділянці ріняки, кілька менших тесаних бльоків з вапняка, череп'я глиняного посуду з пізнішого середньовіччя, тваринні кістяки як залишки їжі та куски жолобкованої цегли, 135 мм. завширшки й 90 мм. завгрубшки.

Під цим засипом показалися на глибині 60 см. біля валу, який охороняв „Золотий Тік“ від півдня, останки замешкання його в пізніших княжих часах. Були це вісім ям від дерев'яних стовпів, 18—35 см. у промірі, вкопаних на 10—45 см. в землю; з них шість давали плян якоїсь круглявої дерев'яної споруди, 175 × 225 см. завбільшки, з входом від заходу. За нею від сходу знайшовся виразний слід плоту у вигляді лукувато вигнутого ряду ямок від дерев'яних кілків, у промірі 4 см., вбитих на 15—30 см. у землю. На віддалі півтора метра від плоту був відслонений тепер неглибокий рівчак, несповна 6 м. завдовжки та всього 40 см. завширшки, який

ішов прямою лінією з північного заходу на південний схід. Багато окремих кілків, розміщення яких в терені не давало ніякої ясної картини їх призначення, знайшлося теж по південному та західному боці дерев'яної споруди (рис. 68, А).

До цієї споруди прилягала від південно-східного боку овальна яма з плоским дном, 170 × 260 см. завбільшки та 165 см. завглибшки, закінчена від півночі двома круглими, менш глибокими виступцями, 90 та 130 см. у промірі. Це була теж якась господарська споруда, подібна до давніше нами відкритих, виповнена тепер чорною землею з керамічними фраґментами XII—XIII. ст. (рис. 68, А, 2).

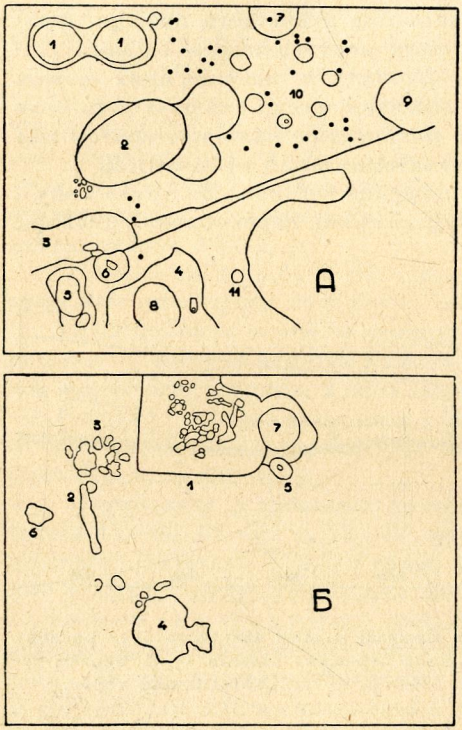

Рис. 68. Плян розкопів на „Золотому Току" в Крилосі в 1941. р. — А — верства III—IV: 1. Подвійна яма білогрудівської культури. — 2—6. Ями княжої доби. — 7—9. Огнища. — 10. Сліди шести дерев'яних стовпів кругом. — 11. Слід дерев'яного стовпа. Чорними пунктами зазначені сліди дерев'яних коликів. — Б — верства V: 1. Слід прямокутньої хати. — 2. Звуглілий дерев'яний бальок. — 3. Каміння, більшістю ріняки. — 4. Більше огнище. — 5. Слід дерев'яного стовпа. — 6. Менше огнище. — 7. Яма, в якій було знайдено живосрібло.

По другому боці згаданого-рівчака знайдено біля валу теж кілька ям господарського призначення. Одна з них кругла, 75 см. у промірі та 86 см. завглибшки, мала вгнуте дно і тому була, напевно, вживана на зберігання збіжжя. У другої подовгастої, в половині довжини звуженої, 140 см. завдовжки, дно було плоске, на 25 см. глибше в одній половині, ніж у другій. Нарешті, третя яма, приблизно овальної форми, 135 × 175 см. завбільшки, мала заглиблену середню частину досить плоского дна, на якому лежало кілька фраґментів глиняного посуду XIII. ст. Вже в засипі цієї ями було невелике огнище з череп'ям XVII. ст.

У південно-західному куті досліджуваної ділянки знайшлася подвійна яма вісімкової форми, 250 × 110 см. завбільшки, дно якої було в північній частині на глибині 70 см, а в південній на 12 см. глибше. В ній знайдено фраґменти глиняного посуду, характеристичні для так зв. „українського гальштату" (рис. 68, А, 1).

На дещо глибшому поземі (п'ятий штих) виявлені були в половині довжини ділянки сліди прямокутнього дерев'яного будинку, 178 × 225 см. завбільшки, вкриті вже верствою безладно накиданого дрібного каміння. По південному боці будинку була кругла яма, пів метра завглибшки і 85 см. завширшки (рис. 68, 5, 7), в якій знайшлася кістка з ноги більшої птиці, а в ній зовсім несподівано коло 20 грамів живосрібла, затканих якоюсь субстанцією, в склад якої входила живиця. Біля ями був слід від грубшого чотирогранного де-

рев'яного стовпа. Під верхом цього поземy знайшлося кільканадцять фраґментів цегляних квадратових плиток з барельєфним ґрифом, які датують цю верству часами Ярослава Осмомисла.

Знахід живосрібла, до якого не знаємо аналогії з усіх українських земель, сьогодні незвичайно цінний, бо є першим і єдиним свідком факту, що на дворі Ярослава Осмомисла був, згідно з загально поширеним тоді звичаєм европейських володарів, і свій власний а л ь х е м і к, якому живосрібло було потрібне для актуальних тоді дослідів над перетворенням неблагородних металів у благородні. Він, може, й жив у згаданому дерев'яному будинку.

Ще глибше, в 7—8 штиху, знайшлося в половині довжини ділянки подовгасте огнище, 75 × 125 см. завбільшки, серед прямокутньої ями, яка є, по всякій правдоподібності, останком ліп'янки. Таке саме огнище знайшлося на віддалі 5 м. далі на північ, а на віддалі 350 см. на південний схід від першої ліп'янки була кругла житня яма, півтора метра в промірі та два метри завглибшки, з півкулястим дном і слабо випаленими стінками.

Через воєнні дії ділянка не могла бути до самого дна докопана.

Дрібних знаходів було на її терені дуже мало. Виходить, отже, що по південному боці „Золотого Току" смітників не було.

На цьому кінчимо огляд нерухомих пам'яток із „Золотого Току", добутих першими систематичними розкопами в 1938—1941. рр. Далі докладно переглянемо р у х о м і п а м'я т к и з галицького княждвору за той самий період дослідів на ньому. Почнемо з предметів, вироблених із б л а г о р о д н о г о м е т а л ю.

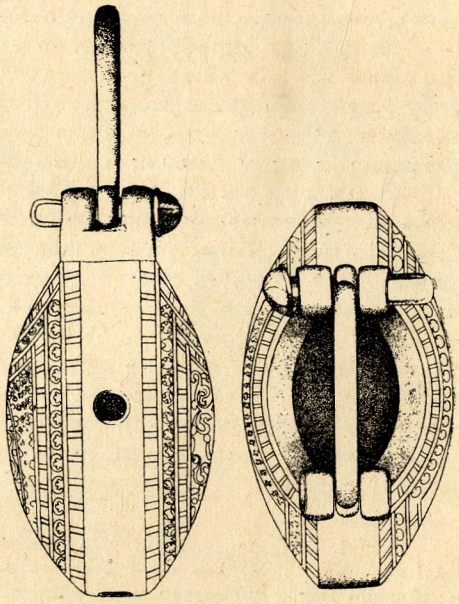

Рис. 68 а. Золотий емальований колт-кульчик зі „Золотого Току" в Крилосі, удвоє побільшений (вигляд збоку та згори).

Унікальна і найцінніша між ними річ знайшлася глибоко, в десятому штиху культурної верстви під поземом печей та огнищ у північній частині ділянки, розкопуваної нами у 1940. р. (квадрат 56). Це був золотий, емальований колт - кульчик торбинкового типу, прикрашений стилізованим геометричним орнаментом та дрібними двораменними хрестиками (табл. XV, 3 і рис. 68, а). Він в середині порожній, згори відкритий кругом п'ять дірочок, в яких були первісно на коротких штифтах маленькі кульки. Висота цілого колта — разом з каблучкою — 37 мм., найбільша ширина — 25 мм., вага 11.70 гр. Цей прегарний витвір візантійської ювелірської штуки є сьогодні щодо матеріялу — емальоване золото — першим цього роду знаходом на західно - українських землях, коли не враховувати двох дрібних фраґментів, знайдених

раніше, а щодо орнаментики — не має досі аналогії на всіх українських землях [350].

Згадані два дрібні фраґменти були знайдені ще за часів Л. Чачковського, один на Підгородді, по другому боці Лукви, а другий таки на „Золотому Току“ (рис. 70, ч. 4—5). Перший з них — це частина золотої діядеми знаного з Київщини типу, вагою 2.66 гр. орнаментована перегородчастим емалем жовтого, червоного й голубого кольору, з мотивом трилистої лілійки в колі посередині. Ця частина діядеми, 16 × 27 мм. завбільшки, має вигляд трапеції з викроєними трьома коротшими боками. Другий з названих фраґментів — це прямокутня частина теж діядеми (?), але бронзової, 14—19 мм. завбільшки, прикрашена обабіч жовтим і червоним перегородчастим емалем.

Тут привертає увагу те, що хоча в Києві, де ще до першої світової війни знайдено кілька цілих золотих скарбів (на терені Михайлівського манастиря [351], в садибі Б. А. Орлова на Трисвятительській вулиці [352] та в Троїцькому провулку [353]), золотарсько-емальова штука стояла в домонгольській добі дуже високо, все ж на терені цілої Галицько-Волинської держави маємо тільки перші цього роду знаходи [354]. Це вказує, отже, й на багатство та на високу культуру колишнього галицького княждвору.

Крім колта-ковтка на „Золотому Току“ знайшовся кусок бронзового дроту, обвиненого золотою бляшкою.

Зі срібних виробів знайдено нижче „Золотого Току“, за „Вивозами“, три пари ковтків київського типу [355] (табл. XV, 3), далі, на „Золотому Току“, три ушкоджені ковтки того самого типу, разом з великим залізним ратищем XIII. ст. з гранчастою втулкою, та більшу нагрудну прикрасу-дармовис із дутої бляшки з повздовж карбованим вушком (табл. XV, 4).

З бронзових виробів знайшлося на „Золотому Току“ передусім кілька нагрудних складаних хрестиків-енколпіонів різної величини. У найбільшого з них рамена закінчені прямокутньо, що вказує, мабуть, ще на X. ст. З цього хреста зберігся лише один бік і на ньому злегка опукле зображення Богородиці типу „Оранта“ та чотирьох євангелистів на кінцях рамен (рис. 69, ч. 5). Знайдено також кілька нескладаних хрестиків, між ними один в колі з поперечками на раменах (рис. 69, ч. 10) [356]. До пам'яток церковного характеру належать і два копія до причастя на давній спосіб, один кінець яких розширений в рівно стяту лопаточку, а другий загострений [357] (рис. 70, ч. 14). Одно таке копіє знайшли в Крилосі вже давніше.

---

[350] Н. Кондаков називав такі кульчики спершу колтами, а пізніше „сергами у вигляді колодочок“. За його дослідами, прототипи їх походять із Сирії, а в Східній Европі їх уживали майже виключно на Україні в XI—XIII. ст. Носили їх, на його думку, не в усі, а коло уха (Русскіе клады, I, 1896, 195—197). Див. теж у Б. А. Рибакова: Совет. Археология VI, 1940, 251.

[351] Три скарби, знайдені один за одним в рр. 1824, 1887 і 1903 („Археол. лѣтоп. Южной Россіи“, 1903, 297—298). В одному з них є діядема з прямокутніх золотих емальованих частин, дуже подібних до крилоських (Моск. Істор. Музей).

[352] Знайдено в 1901. р. (l. c., 1901, 185—187).

[353] Знайдено в 1899. р. (l. c., 1899, 144—145). Речі з цих скарбів публікував люксусово Н. Кондаков: Русскіе клады, I, 1896.

[354] М. Грушевський: Історія України-Руси, III, 1905, 444, заявляє, що „в західних укр. землях таких находів зовсім не звісно досі“.

[355] Скарби таких ковтків подибуються також на Волині (Борщівка, пов. Дубно).

[356] Тип як, приміром, з Торського біля Заліщик (Wiad. Arch., VI, 1921, 93, рис. 1).

[357] В Галичині цей тип знаний ще зі Звенигороду, Городниці й околиць Коломиї. Знайдено його також при розкопах у Ґнєзні (ZOW, XII, 1937, 151).

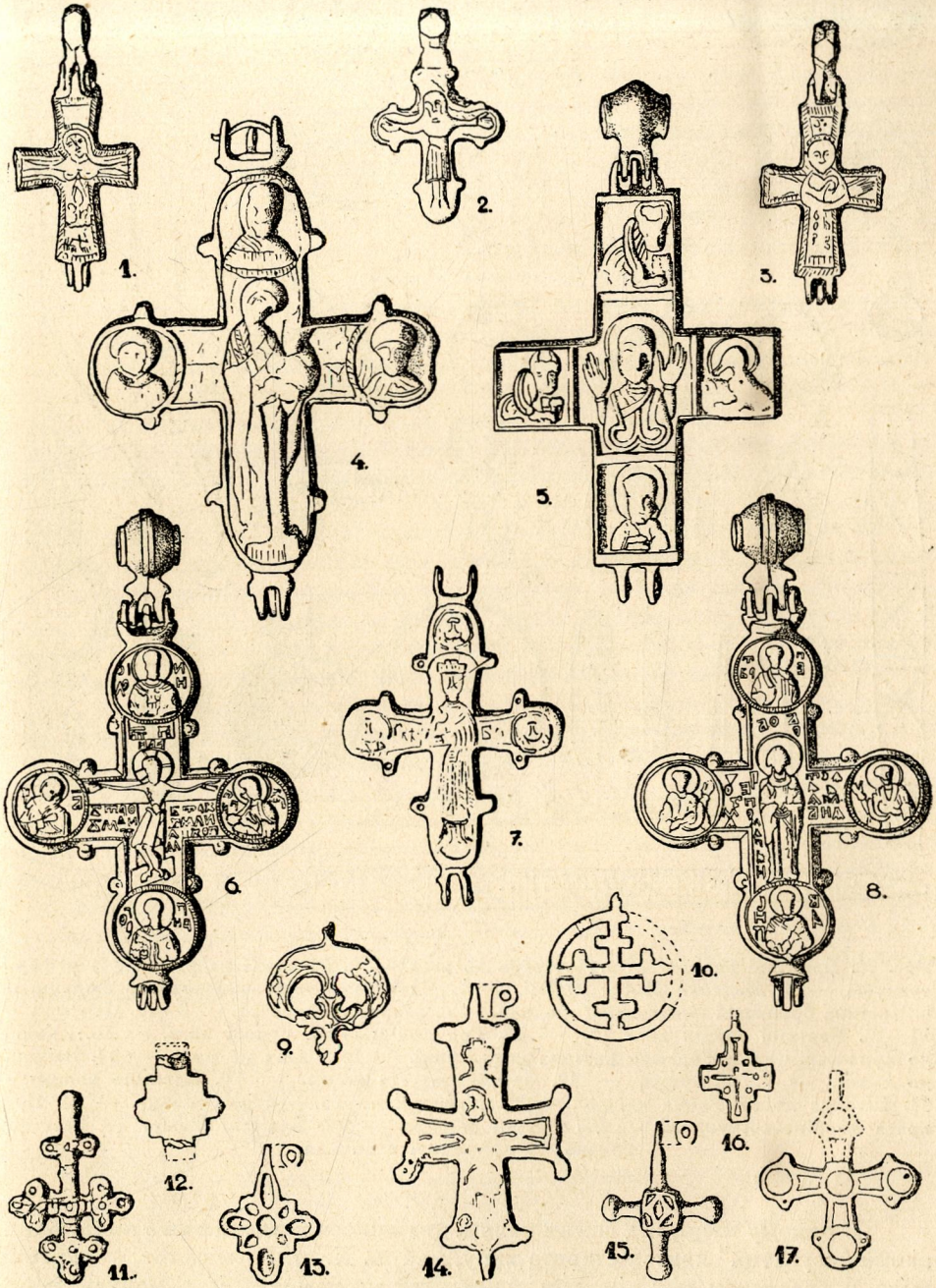

Рис. 69. Різні типи нагрудних хрестиків. — 1—8: складані енколпіони; 9—17: поєдинчі хрестики. (Ч. 12 з бурштину, всі інші бронзові). — $^{3}/_{5}$ прир. вел.

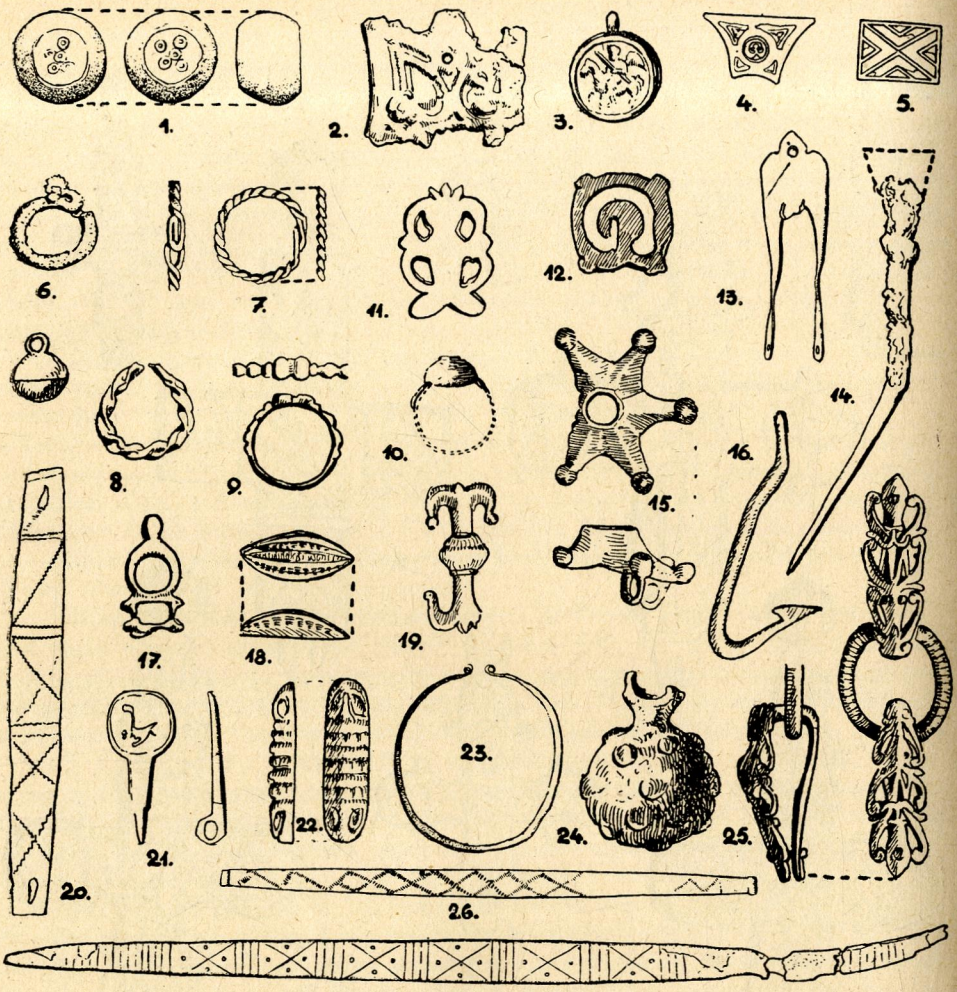

Рис. 70. Бронзові вироби. — 1. Тягарець до ваги. — 2. Відзнака на ремінь (?) у формі тризуба. — 3. Медалик зі св. Юрієм. — 4. Частина золотої емальованої діядеми. — 5. Частина бронзової емальованої діядеми. — 6. „Есуватий" ковток. — 7—10. Перстені. — 11—12. Частини окуття книг (?). — 13. Горішня частина ручної ваги. — 14. „Копієє" до причастя. — 15. Горішня частина кадильниці. — 16. Гачок на рибу. — 17. Защіпка до книги. — 18. Матриця. — 19. Частина окуття книги. — 20. Бляшане чільце. — 21. Штанца до олив'яних пльомб. — 22. Матриця. — 23. Бляшане чільце. — 24. Прикраса до кінської упряжі. — 25. Окуття ременю. — 26. Бляшані чільця. — Все приблизно $^{3}/_{5}$ природної величини.

В одному місці, під самим валом, знайшовся згаданий вже вище бронзовий „есуватий" ковток старого типу, мабуть X. ст. Півмісячик, обернений вниз, з хрестиком між ріжками, нанизаний на намисто, мав, мабуть, хоронити від уроків. До туалетних прикрас належать ще два чільця з вузьких пружків бронзової бляхи, прикрашені ритим, штампованим прямолінійним орнаментом (рис. 70, ч. 26), далі шість перстенів цілих і поламаних та малий дротяний браслет і половина бляшаного. Важним знаходом є половина

приладу до витискання знаків з пташкою на оливяних пльомбах дорогічинського типу [358] (рис. 70, ч. 21).

Бронзовий гачок до вудки на рибу, ще майже „лужицького", доісторичного типу [359], вказує на те, що жителі княждвору живилися також рибою з Лукви, Лімниці й Дністра (рис. 70, ч. 16).

Із з а л і з н и х виробів примітнішими є: згадане вже велике вістря ратища XIII. ст., 49 см. завдовжки, з гранчастою втулкою [360], руркувата колодка, що про неї ми теж уже згадували, ціла серія ключів ковальської роботи з досить вже штучним „пером" [361], понад півтори сотні ножиків різної величини, ості на рибу [362], прямокутні кресала, подібні до нинішніх гуцульських, коло двох сотень цвяхів, переважно з плоскою голівкою у вигляді букви „Т", ручки й обручі з малих дерев'яних відер, підкови кінські й до чобіт та кільця різної величини (рис. 71—73).

Зі зброї, що її мала́ кількість звертає на себе увагу, знайшлася досі лише частина стопленої в одну груду кольчуги з дротяних кілець, стріли кількох типів, між ними татарські на подобу вилок, далі стремено, вирізуване зверху в прямокутні зубці, та кілька цілих і поламаних острог XII—XIII. ст. Меча не знайшлося досі жадного (рис. 74—75).

С к л я н і в и р о б и заступлені, головно, великою кількістю (коло 600) фраґментів гладких та кручених браслетів, переважно темносинього і чорного, рідше ясносинього, білявого й жовтого кольору. Археологічні знаходи з різних околиць, де такі скляні обручики виявлено прямо на руках небіжчиків, потверджують безсумнівно їх призначення саме як браслетів, але треба завважити, що три цілі браслети, добуті тепер на „Золотому Тоці", влазять хіба на дуже маленьку, прямо дитячу руку. З цього виходить, що українські жінки в княжих часах мали дуже вузьку долоню. Зовсім малі браслети, може, правили іноді, також за прикрасу до волосся [363].

Є одно - або багатокольорові коралики різного типу: кулясті, руркуваті, гранчасті та у вигляді кількох злучених рядком дрібних кульок.

Знайшлися ще на „Золотому Току" скляні перстені з плоским, розширеним очком [364] і менші від них скляні кільця, може до волосся. Із скляного посуду є фраґменти склянки того самого типу, який знайдено серед фундаментів старого собору біля голови молодої дівчини [365], та інших пугарів з чорного, в переломі зернистого скла, досить звітрілого зверху. Є фраґменти скляного посуду типу „міллефіорі" темносинього кольору з яснішими неправильними плямами і темносинього скляного посуду з геометричним орнаментом, виведеним золотою фарбою. Все це, очевидно, візантійський імпорт.

---

[358] Повну аналогію до рисунку на цій штанці подає К. Болсуновський (Znaki symboliczne na ołowiu, Варшава 1903, табл. V, 181).

[359] „Z otchłani wieków", XI, 1936, 149, з Біскупіна.

[360] Чисто такі списи з XIII. ст. є з городища Войшніґ, пов. Плєс (музей у Байтені на Шлезьку).

[361] Подібні до них знайдено на київському княждворі (А. Хойновскій: Раскопки великокняж. двора древн. Кіева, 1893, табл. XI, 143).

[362] Подібний тип остів знайшли на городищі в Опіллі на Шлезьку (музей в Ратіборі).

[363] Може, якраз скляні є ті кільця у волоссі, що їх зображує одна з мініятюр так зв. Велеславової Біблії (L. Niederle: Ž. S. S., I, 2, 602, рис. 90).

[364] Гладкі скляні перстені, зелені й жовті, знайдено також на городищі в Опіллі (музей в Ратіборі).

[365] Досить багато фраґментів таких тонкостінних склянок знайшлося в Києві, на місці колишнього княждвору в садибі Петровського (Київ. Істор. Музей).

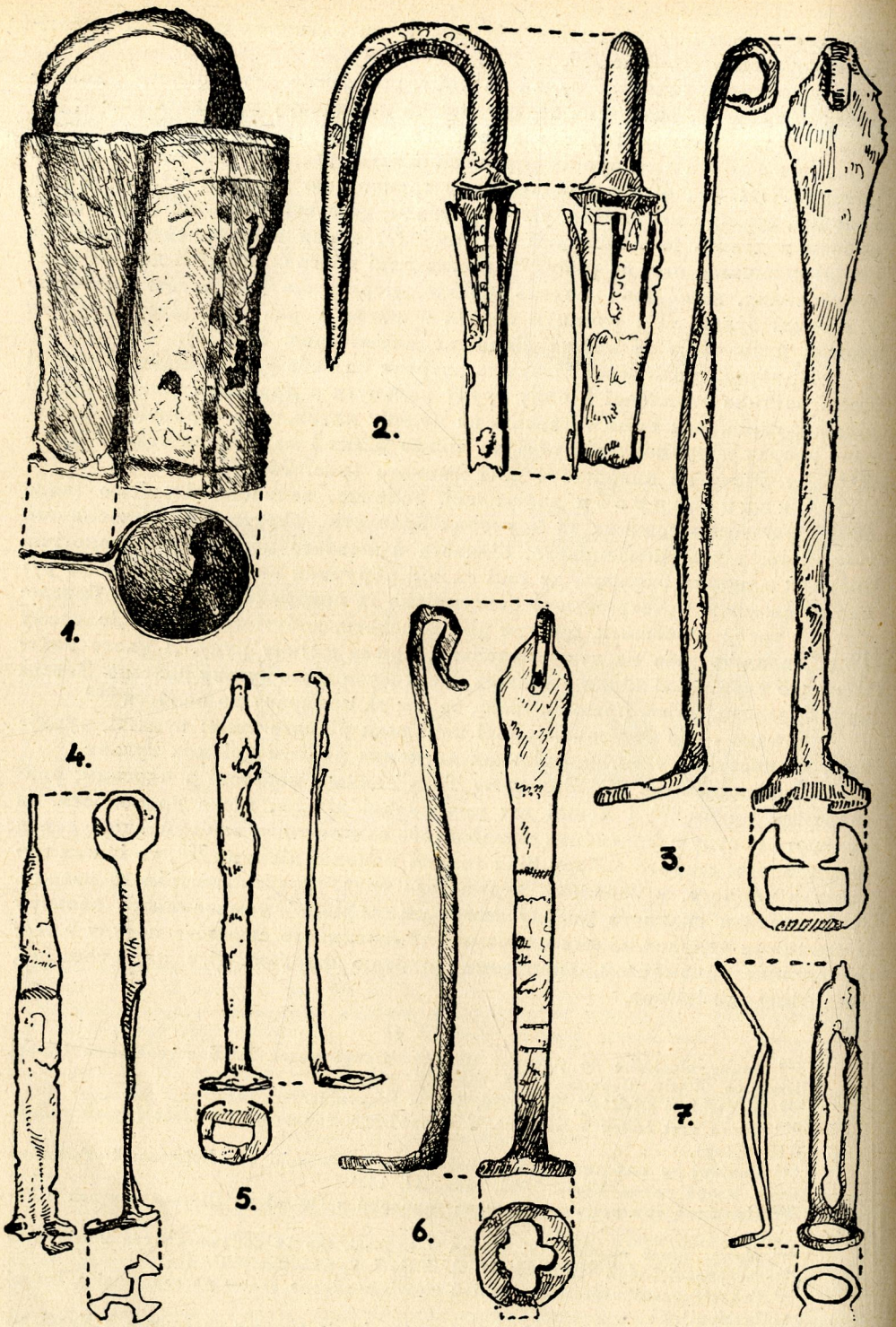

Рис. 71. Залізні руркуваті колодки та різні ключі до них. Все приблизно $^4/_5$ прир. вел.

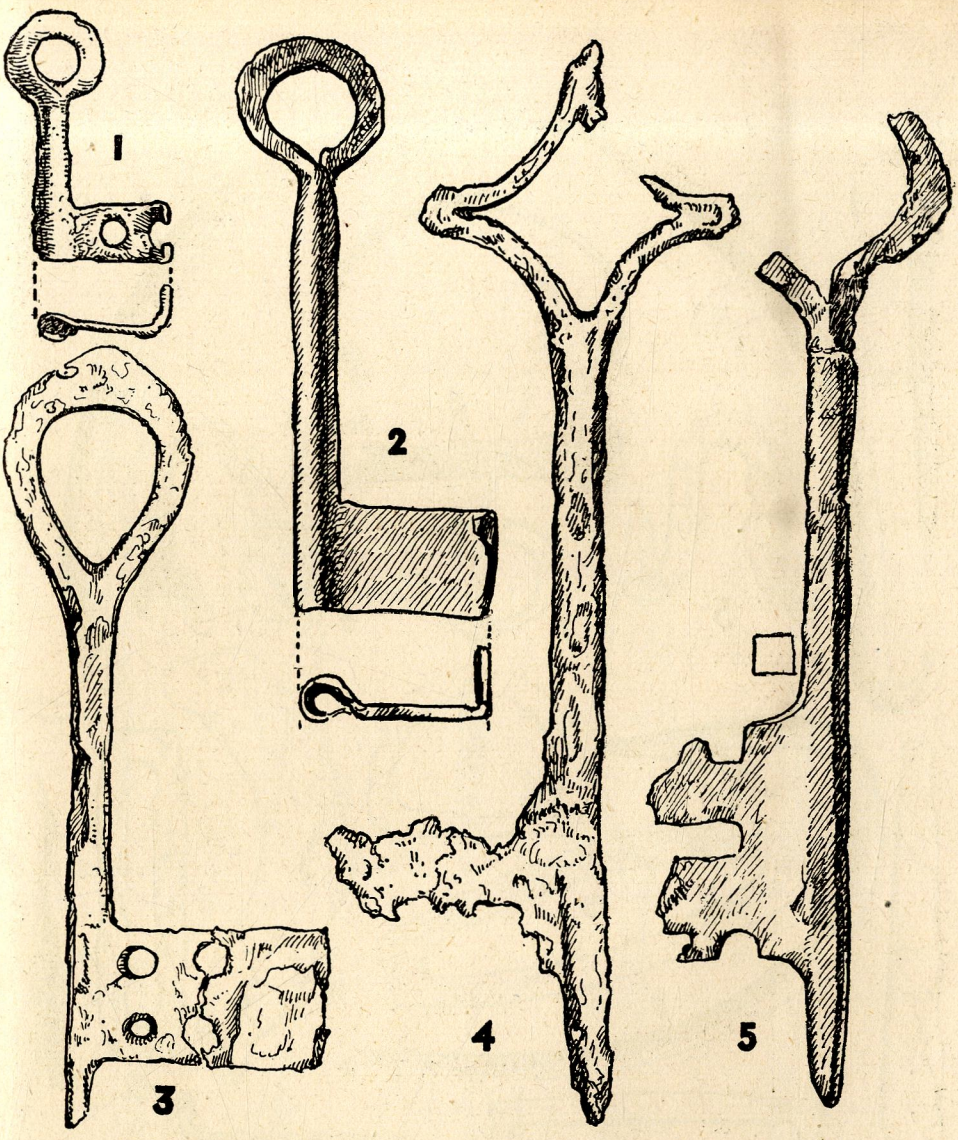

Рис. 72. Залізні ключі до дверей. Все приблизно $^{7}/_{10}$ прир. вел.

Дуже мало речей є з бурштину — всього один маленький, нашийний хрестик (рис. 69, ч. 12) та два коралики з намиста.

Між кістяними виробами вибиваються на перше місце гребені двоякого типу: одні складені з тьох частин, злучених між собою бронзовими нютами, і другі з одного куска кости. Між першими один гребінь, прикрашений на обох „побічнях" вирізуваними хрестиками (рис. 76, ч. 2), належить на Україні до унікатів і є, мабуть, південно-слов'янським імпортом у нас [366]. Між гребенями другого типу є один зі слонової кости, яка

[366] Імпортом з південно-слов'янських країв вважає В. Ленґа кістяну скринечку X—XI. ст. зі с. Камінь на Помор'ї, прикрашену точнісінько такими прорізуваними хрестиками, як і крилоський гребінь (Kultura Pomorza, 1930, табл. 67).

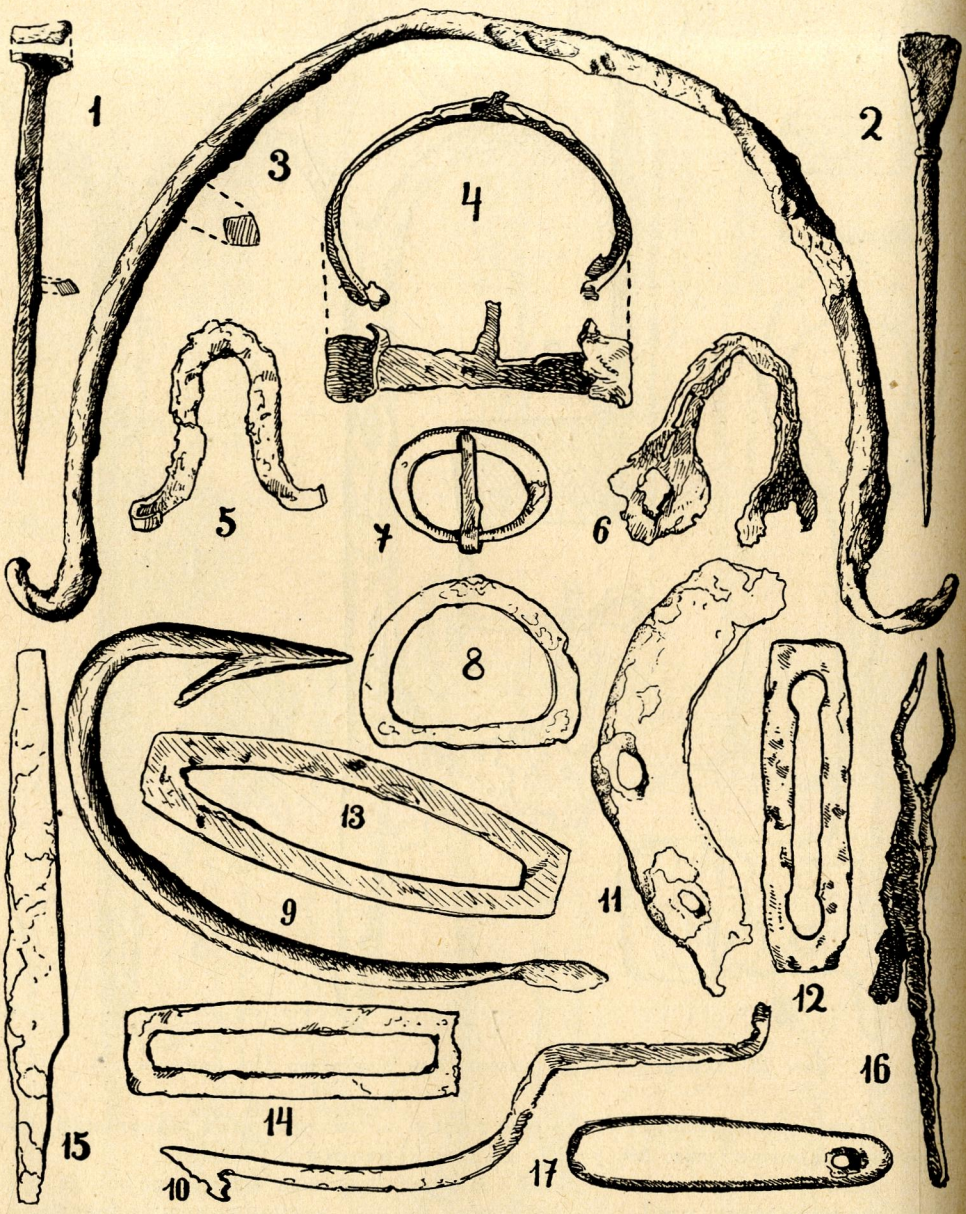

Рис. 73. Різні залізні речі. — 1. Цвях з подовгастою голівкою. — 2. Прилад до лінію-вання пергамену. — 3. Дужка від відра. — 4. Підкова до чобота. — 5—6. Вуха від відра. — 7—8. Пряжки до ременів. — 9—10. Гачки на рибу. — 11. Частина кінської підкови. — 12—14. Кресала. — 15. Ніж. — 16. Щипці слюсарські. — 17. Кам'яний брусок гострити ножі. — Все приблизно $^{3}/_{5}$ прир. вел.

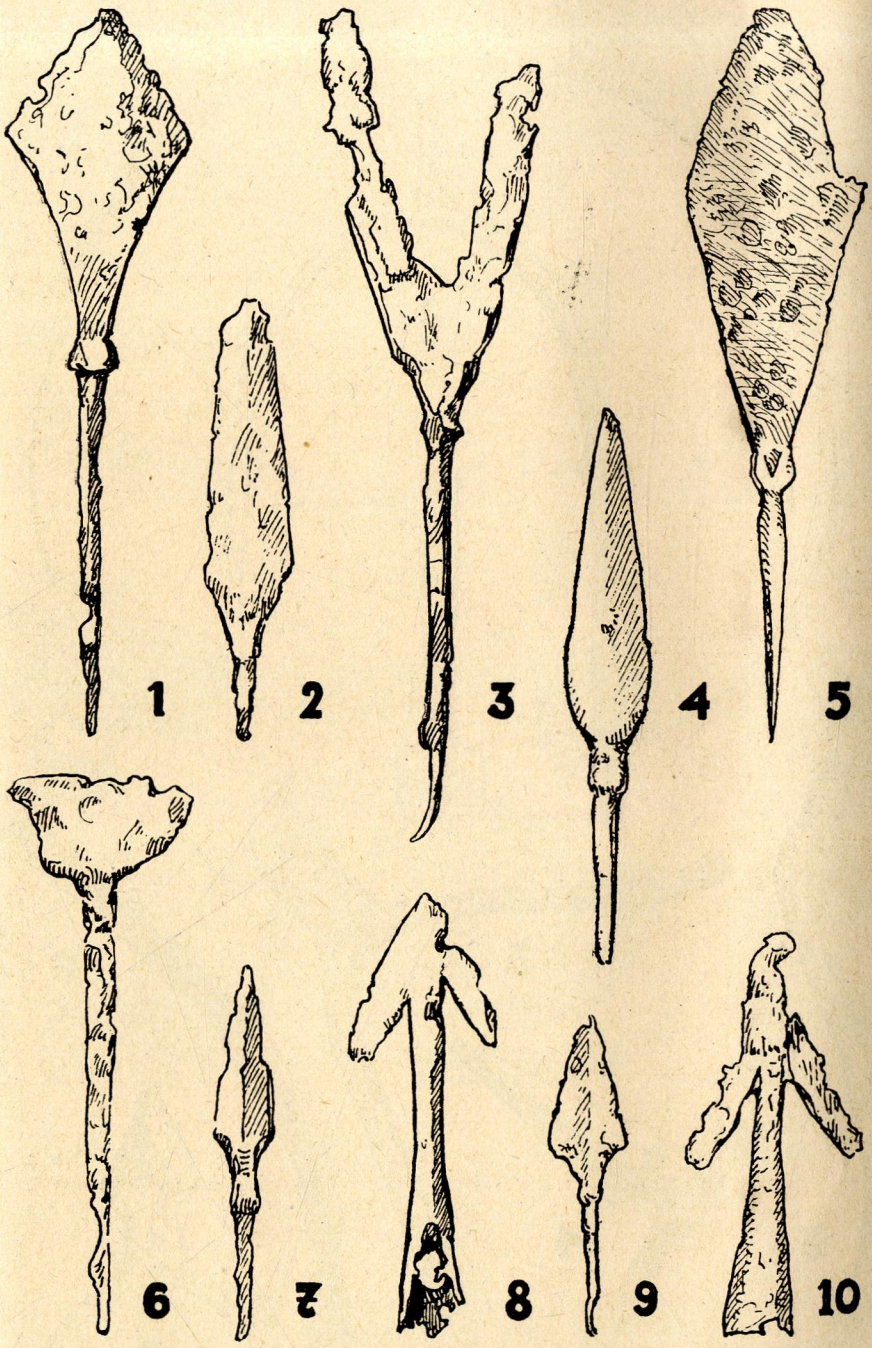

Рис. 74. Залізні стріли різних типів. Все приблизно $^{9}/_{10}$ прир. вел.

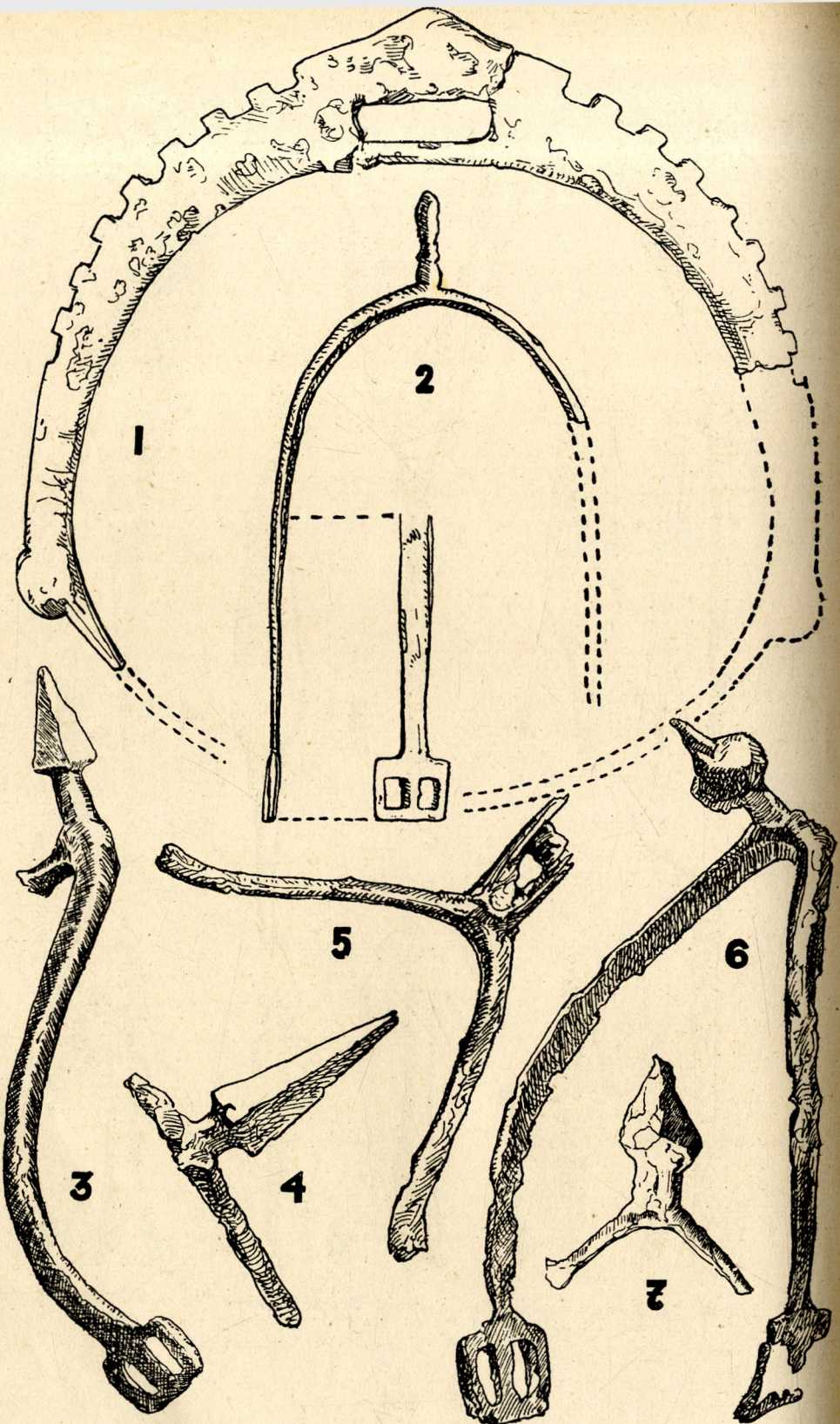

Рис. 75. Залізне стремено та остроги різних типів. Все приблизно $^4/_5$ прир. вел.

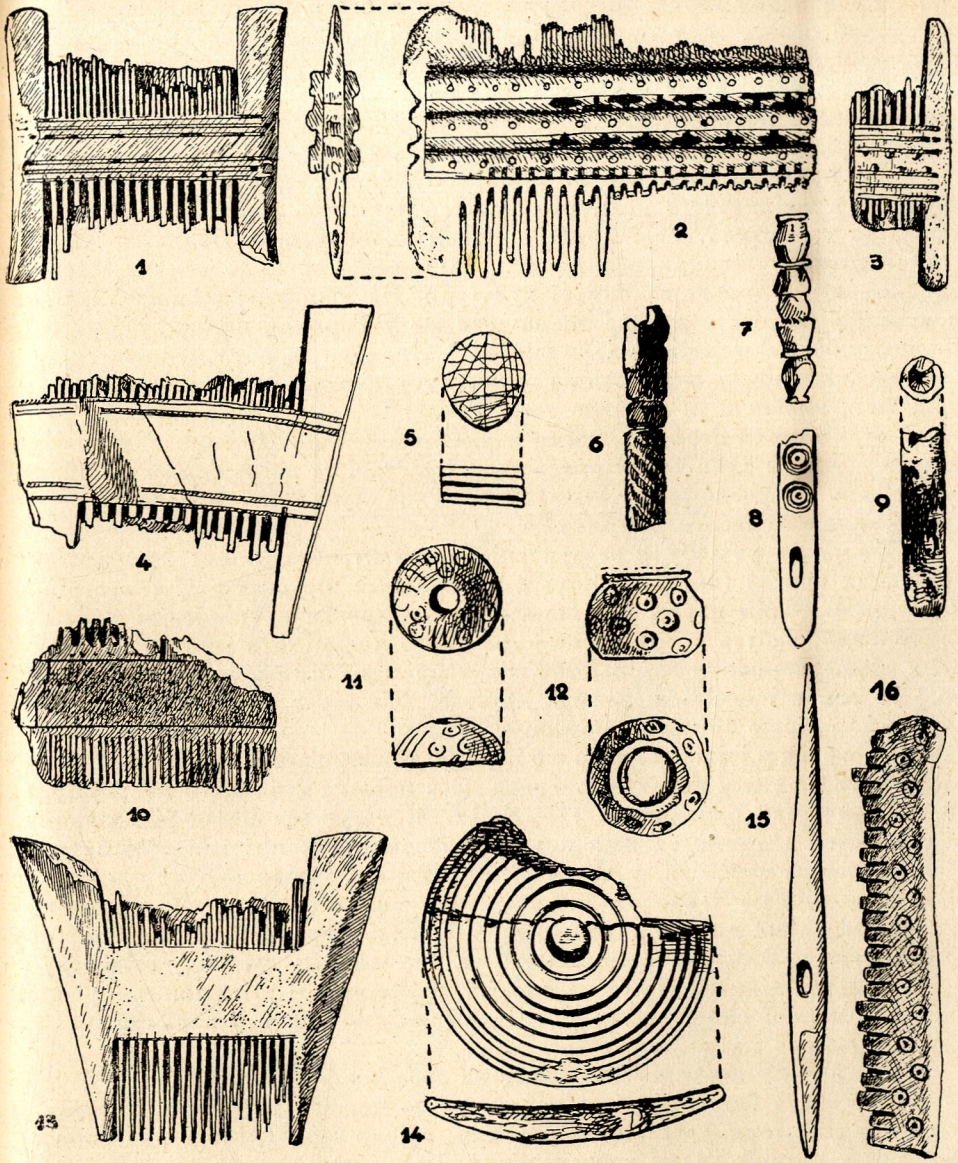

Рис. 76. Кістяні вироби. — 1—4, 10, 13. Гребені. — 5, 7, 9, 16. Речі невідомого вжитку. — 6. Фрагмент ложечки для вуха. — 8, 15. Ткацькі глиці. — 11. Гудзик. — 12. Частина ручки ножа (?). — 14. Кружечок з діркою. — Все приблизно $^{7}/_{10}$ прир. вел.

тепер розпадається на концентричні перстені. Форма цих других гребенів трапеціювата, при чому на ширшому боці зубці все тонші й густіші, а на вужчому грубші й рідші (рис. 76, ч. 4, 13). Гребені цього типу були відомі по всій східній Слов'янщині, бо тепер знайшлися поза українською етнографічною територією, приміром, у Новгороді, Смоленську, Старій Ладозі

та на Родановому городищі Свердловської області [367]. Інтересно, що гребені цього самого типу виробляє ще сьогодні місцеве населення на далекій півночі, в Архангельській області.

Окрім того, є ще з кости орнаментовані фраґменти круглих ручок ножів, плоска ткацька глиця з круглим вирізом на одному кінці та кількаднадцять різних фраґментів оброблених кісток (рис. 77).

Всі пряслені, знайдені на „Золотому Току", — а є їх понад 60 — зроблені з волинського рожевого лупака. Найменші з них могли правити також за намистини. Такі пряслені стали виробляти на Волині в XI. ст., і вони швидко поширилися по всіх східно-слов'янських землях, ставши одною з ознак їхньої тодішньої культури. На північно-західних окраїнах пряслені з рожевого лупака знайшлися аж у Городні, на замку [368] і біля Борисоглібської церкви „на Коложі" [369]. Знаходи їх поза межами східнослов'янських земель вказують на тодішні торговельні зв'язки з Заходом — приміром, знайшли їх недавно аж у Ґнєзні [370] — але назагал вони дуже рідко стрічаються поза західними кордонами бувшої Польщі. У шлезьких музеях є тільки один такий пряслень в Бреславі та дві в Байтені. Найдалі на південь висунене місце знаходу рожевих лупакових прясленів — це старовинний Херсонес в Криму [371].

К а м'я н і речі були заступлені передусім численними фраґментами крем'яних кресал (66) та цілими й поламаними брусками для гостріння ножів (34). Окрім цього, знайшлися чотири хрестики, між ними один недооброблений, мабуть з літописного „зеленого холмського каменю" [372], далі один цілий жорновий камінь, 460 мм. в промірі, 55 мм. завгрубшки, з дірою 75 мм. в промірі, половина другого, 245 мм. в промірі, 25 мм. завгрубшки, з дірою 40 мм. в промірі.

З к е р а м і ч н и х в и р о б і в, ще тільки частинно опрацьованих, заслуговує на увагу передусім велика маса череп'я кухонного посуду (рис. 78). Найстарше походить з IX—X. ст. і датується непрофільованими, розхиленими вінцями та типовим штампованим і хвилястим орнаментом.

Молодша кераміка, з XI—XIII. ст., між якою трапляються зрідка вироби з домішкою товченого потасового лосняка (міка) , має прикметні ганчарські знаки на днах: концентричні кола з крапкою посередині, подвійні кола з багатома „шприхами" та трираменну свастику-трікветрум. У дні одної посудини, 113 мм. в промірі, грубо вибиті дві дірки посередині і є сліди чорної смоли знизу. З цією керамікою йдуть у парі фраґменти скляних сильно патинованих браслетів.

У цій групі знаходів звертають на себе увагу такі речі:

1) Досить багато грубого теракотового череп'я з великих двовухих, густо вкритих горизонтальними рисками, амфор-корчаг, що в них спроваджували у старий Галич грецьке вино. На одному фраґменті такої кор-

---

[367] За збірками Моск. Істор. Музею та Ленінград. Ермітажу. Тому треба вважати українським імпортом один гребінь цього ж типу, що знайшовся на городищі в Опіллі (музей в Ратіборі).

[368] J. Jodkowski: Grodno wczesnośredniow., Варшава, 1934, 10.

[369] J. Jodkowski: Świątynia warowna na Kołoży, Гродно 1936, 38.

[370] ZOW, XII, 1937, 75.

[371] Істор. Музей у Москві. Про пряслені з рожевого лупака згадував, між іншим, уже на III. археолог. з'їзді в Києві Ґ. Оссовський з Кракова, а про їх теперішнє застосування в народному лічництві писав Руліковський (ZWAK, V, 1881, 50).

[372] Кілька хрестиків з цього ж чи дуже подібного матеріялу знайшлося на „Княжій Горі" на Київщині (Київ. Істор. Музей).

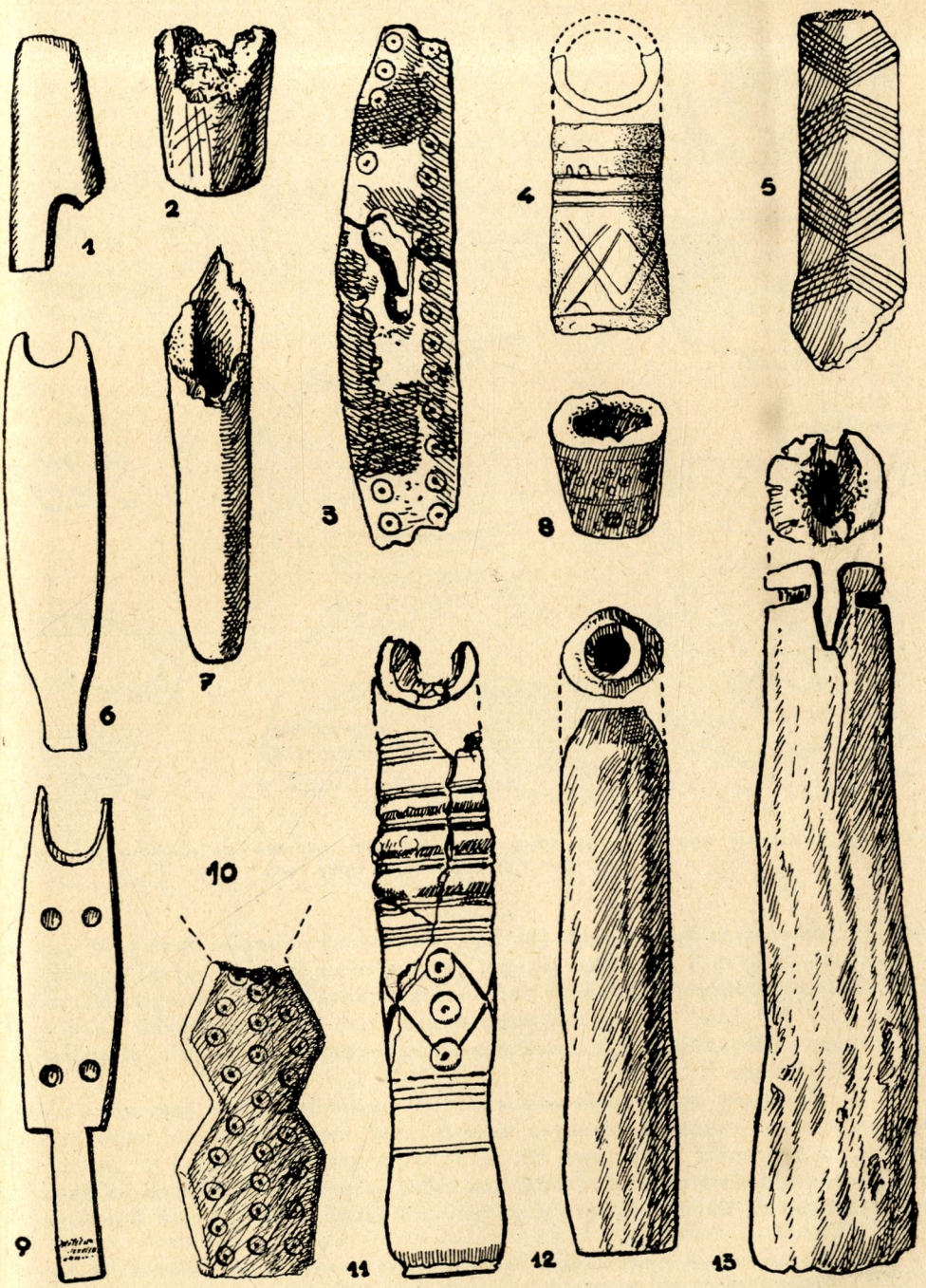

Рис. 77. Кістяні вироби. — 1. Фрагмент ткацької глиці (?). — 2, 7. Фрагменти невизначених речей. — 3. Черенка до ножа. — 4, 8, 11—13. Ручки до ножів. — 5, 10. Орнаментовані кістки невідомого вжитку. — 6, 9. Приладдя до плетіння сітей (?). — Все приблизно $^{9}/_{10}$ прир. вел.

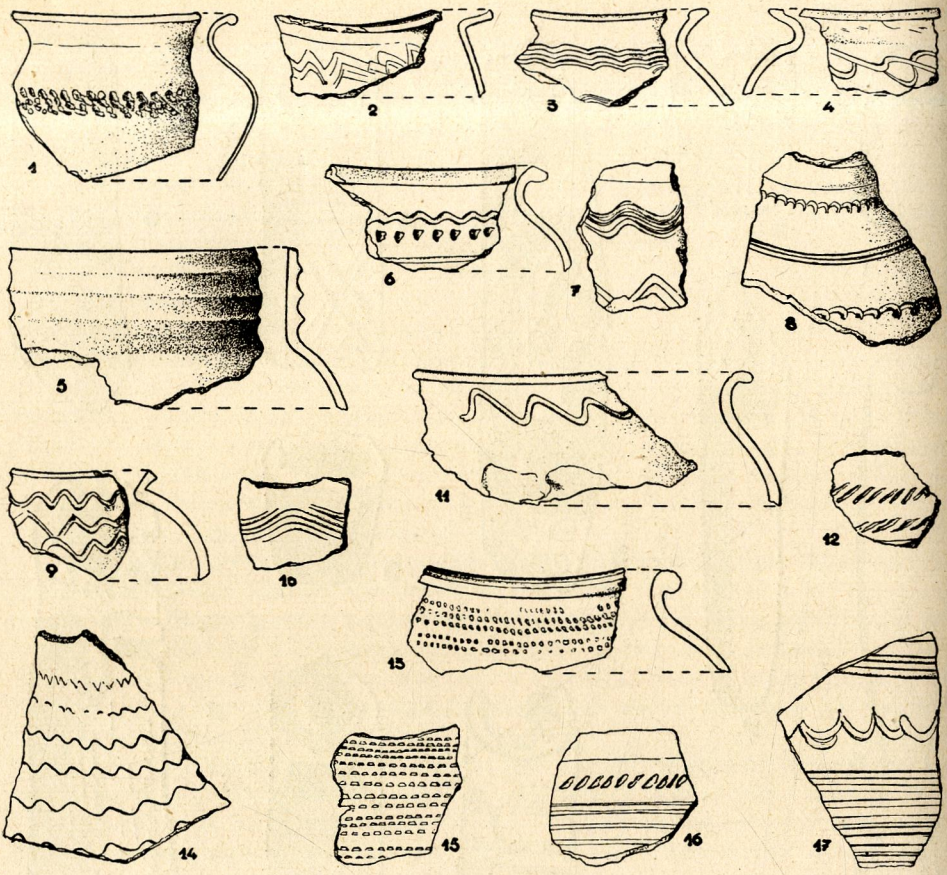

Рис. 78. Керамічні фраґменти із спідньої культурної верстви на „Золотому Току“ в Крилосі. Все приблизно $^{3}/_{10}$ прир. вел.

чаги [373] витиснута кругла фірмова або ганчарська печатка; таке саме значення має, мабуть, і невелике кільце, витиснуте на плечах другої корчаги. На третьому фраґменті корчаги знайшлася вирита чимось гострим велика буква „Ж“ [374] (рис. 80). Така сама буква, але як ганчарський знак на дні глиняної посудини, була знайдена на городищі в с. Коршів, Луцького повіту на Волині [375].

2) Невелика куляста банька (134 мм. заввишки), що має комірчик кругом вузької шийки і заткнута якоюсь твердою мішаниною, наповнена дьогтем з березової кори (рис. 81, ч. 3). При хемічній аналізі [376] на таке походження дьогтю вказала слаба, але виразна реакція Гіршзона на двохатомові фенолі, мала кількість цих фенолів (коло 5%) та брак бегенової

[373] Цю давню укр. назву княжих амфор на вино відшукала В. Козловська — Київ (ВУАН, „Хроніка археології та мистецтва“, ч. 3, Київ 1931, 51).

[374] Черепок був добутий в нашій присутності з нерушеної культурної верстви XII—XIII. ст., тому фальсифікат виключений.

[375] „Przegląd Archeologiczny“, V, Познань 1923, зшиток 2—3.

[376] Її робив проф. М. Туркевич, тоді ад'юнкт катедри технології нафти Львівської політехніки.

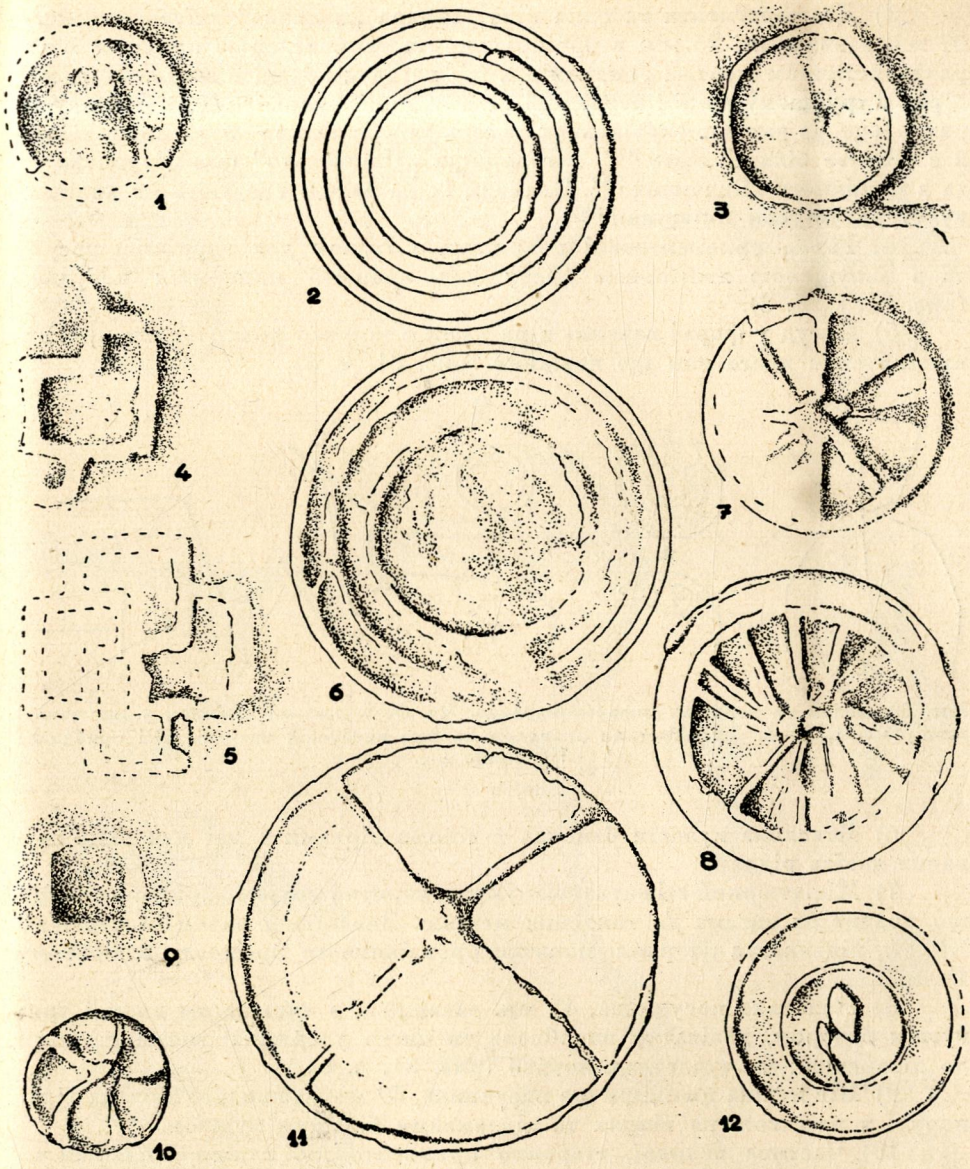

Рис. 79. Знаки на днах глиняного посуду із „Золотого Току". Приблизно $^{7}/_{10}$ прир. вел.

кислоти [377]. Аналіза виявила також у цьому дьогті дуже правдоподібний додаток соків із лічничих рослин та ствердила, що цей дьоготь незвичайно старий — банька походить, мабуть, з XIV. ст. — і що його могли вживати лише для лічничих або косметичних цілей [378].

[377] Дьоготь з березового дерева, не з березової кори, мав би аж 19% фенолів та 0.4% бегенової кислоти.

[378] Велика двоуха банька XII. ст. з дьогтем знайшлася також на „Княжій Горі" біля Канева (Київ. Істор. Музей).

3) Два фраґменти та одна ціла глиняна „писанка“ київського типу, 37 мм. заввишки і 25 мм. в промірі, вкрита темнозеленою поливою й характеристичним жовтим орнаментом, що нагадує писані клямри. Вона має дірку в грубшому кінці і всередині кульку, що й визначує її як іграшку-тарахкальце. Із західно-українських земель такі „писанки“ були знані тільки з с. Товсте біля Скалату [379], з городища „Пліснєсько“ біля Золочева [380] та з північного Підляшшя [381]. Знаходи їх на заході вказують на колишні культурні впливи Київщини [382].

4) Гарно орнаментовані покришки з ґудзом для держання зверху та з випущеною лиштовкою знизу для кращого прикриття посудини (рис. 81, ч. 6, 8).

5) Посуд у формі вазоників на квіти з широко розхиленими краями, призначення якого нам ще невідоме (рис. 81, ч. 4).

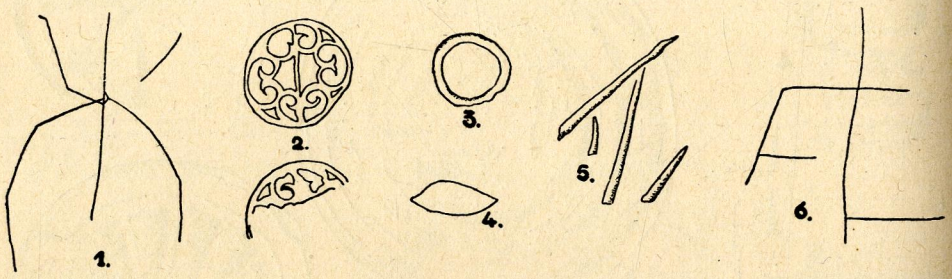

Рис. 80. Знаки на корчагах-амфорах на вино. Чч. 2—3: тиснені штампом у ще мокрій глині; чч. 1, 4—6: риті гострим знарядом на вже випаленій посудні. Всі приблизно $^{7}/_{10}$ прир. вел.

6) Невелика куляста банечка з сімома дірками в дні для відціджування якоїсь рідини.

7) Мініятюрний стіжкуватий кухлик, вкритий кругом верствою склиці, що правив за тиґлик до топлення металю. Знайдений разом із череп'ям XI. ст., він вказує на ранні початки бронзівничого промислу в княжому Ґаличі.

8) Маленька посудинка, 45 мм. заввишки, з яйцюватим дном і трикутнім отвором, делікатно вироблена та чисто удержана; могла служити до лікарських чи туалетних потреб (рис. 81, ч. 6).

9) Ще менша циліндрична посудинка, 39 мм. заввишки, ліплена вільноруч, з насічкою на вінцях та відламаним більшим вушком.

10) Частина великої, старанно орнаментованої глиняної пляшки чи баньки зі звуженою шийкою — тип, який дуже рідко подибується між галицькими керамічними матеріялами (рис. 78, ч. 8).

11) Глиняний свічник у вигляді 10-гранного стовпчика з відбитим верхом (рис. 81, ч. 7), 90 мм. заввишки, на півкулястій підставці, зо слі-

---

[379] W. Antoniewicz: Archeologja Polski, 218.

[380] J. Kostrzewski: „Przegląd Archeologiczny“, I, 1919, 42—44.

[381] Держ. Археолог. Музей у Варшаві.

[382] Глиняні „писанки“ київського типу знайшлися, приміром, у Ґнєзні (ZOW, XII, 1937, 151, рис. 11), в білостоцькому повіті на р. Нарві (W. Antoniewicz: l. c., 248), у с. Кальдус, пов. Хелмно на Помор'ї (W. Łęga: Kultura Pomorza, 1930, табл. 63, 437), на городищі в Сантоку (Брандербурґія — Держ. Археол. Музей, Берлін) та на Шлезьку (Опілля — музей в Ратіборі).

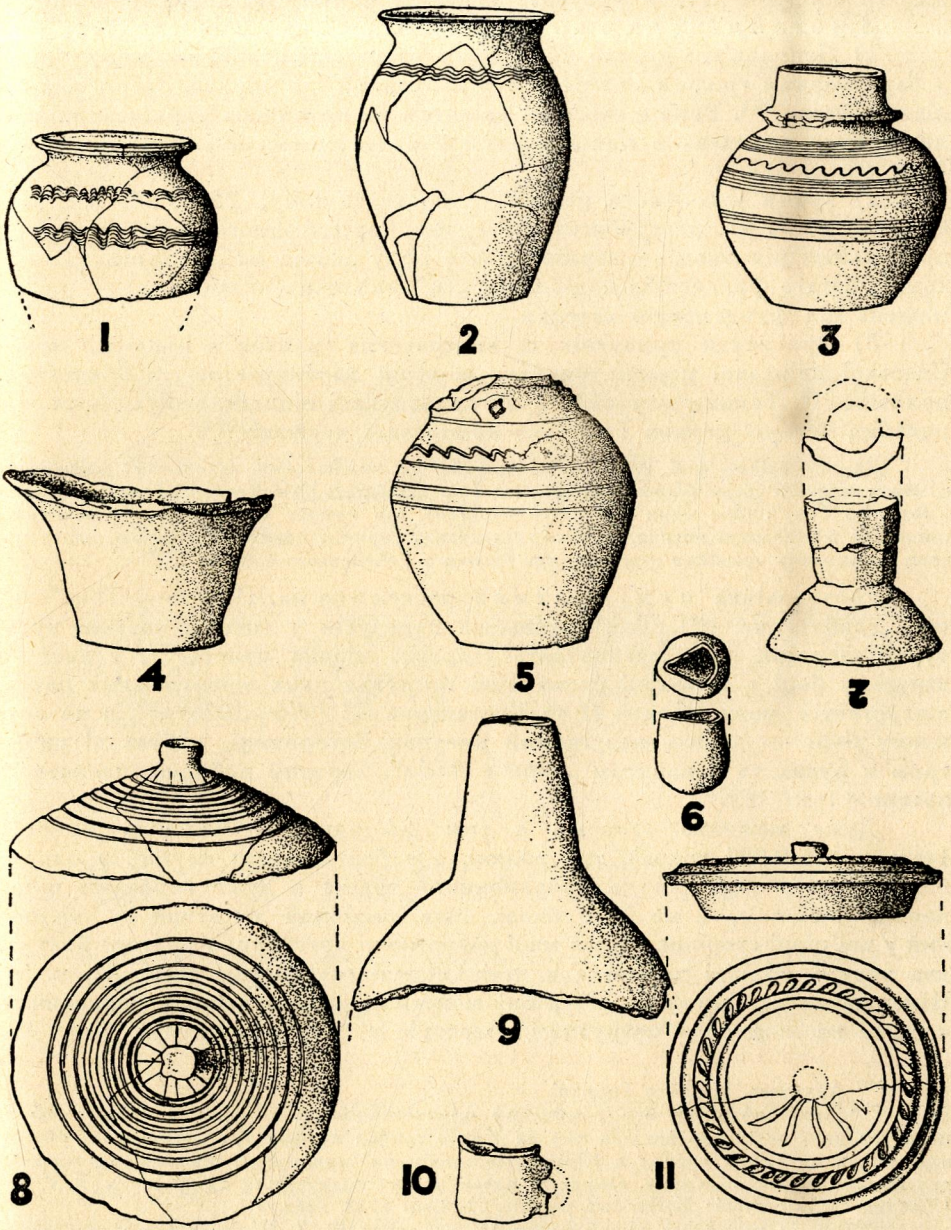

Рис. 81. Деякі ганчарські вироби. — 1, 2, 5. Горщики. — 3. Банька з дьогтем. — 4. Посудина у вигляді вазонка на квіти. — 6. Посудинка з трикутнім отвором. — 7. Свічник. — 8, 11. Покришки. — 9. Глиняна лійка, обернена горі дном. — 10. Кухлик. — Все приблизно $^1/_5$ прир. вел.

дами брунатно-зеленої поливи. До нього нема досі аналогій в археологічних збірках на Україні, бо знайдені на замку в Городні глиняні полив'яні свічники мають кубувату форму і є, мабуть, дещо молодші [383].

З цеглярських виробів знайшлися на „Золотому Току“:

1) Неполив'яна плитка, 15 × 16 см. завбільшки та 35 мм. завгрубшки, з барельєфним ґрифом посередині в колі, який іде вправо, звернений головою назад [384]. Вона є сьогодні унікатом чи не на всіх українських землях і була знайдена в одній верстві з золотим емальованим кульчиком (рис 60, ч. 4).

2) Трохи ушкоджена цеглина київського типу, 243 × 263 мм. завбільшки та 42 мм. завгрубшки, обведена кругом одного боку досить неправильним рівчиком — перший цього роду знахід на „Золотому Току“, хоча є багато фрагментів подібної цегли, знайдених недалеко валу, що на південь від фундаментів катедри.

3) Фрагменти трикутніх та квадратових плиток з підлоги, може, Спаської двірської церкви, вкритих жовтою, зеленкуватою та брунатною поливою [385]. Такими плитками були викладувані підлоги, мабуть, усіх мурованих княжих церков Галицько-Волинської держави [386].

Другим слідом цієї ж Спаської церкви на колишньому галицькому княждворі є, може, невеликі тесані бльоки вапняка, яких досить багато знайшлося у верхніх верствах „Золотого Току“. Між ними є вирізки перстеня, що можуть походити з якогось склепіння або з невеликої апсиди. Їх поверхня досить нерівна, повимивана водою, через що вони справляють враження старших, ніж бльоки з Успенського собору.

Середньовічна нумізматика заступлена на „Золотому Току“ досить слабо (рис. 82). Там знайшлася передусім у спідній частині культурної верстви одна мисочкувата угорська мідяна монета [387], у якої на вгнутому боці є імітовані схематичні погруддя двох візантійських царів-співрегентів, може Василя II та Костянтина XI (976—1025) [388], а на опуклому боці — досить незугарний рисунок Богородиці, мабуть зі скіпетром в руках та з написом „Sancta Maria“, вкритий доброю, шляхетною патиною (рис. 82).

Дуже можливо угорські є теж дві однакові маленькі монетки (вага одної 0.225 грама), теж мідяні, але без написів: на них з одного боку є знак, подібний до двораменного хреста з дуже коротким поперечним раменом, а по його боках знак, подібний до букви S, обернений у дві різні сторони, та два малі двораменні хрестики; з другого боку — два знаки, подібні до птаха в леті, переділені рискою (рис. 82, ч. 5). Німецькими є, напевно, дві срібні монети зі стилізованими церковними вежами на лиці та з погруддям єпископів зі жезлами на рубі (рис. 82,

---

[383] Археолог. Музей в Городні.

[384] Крилатий ґриф був улюбленим орнаментаційним мотивом у княжих часах, на доказ чого вистачить згадати хоч би тільки ґрифів на фресках Софійського собору в Києві та на стінах собору в Юр'єві Польському на терені Володимиро-Суздальського князівства. На неполив'яних кахлях з печей зрідка трапляється ґриф ще в XIV. ст. (Люблин — Zubrzycki: Kaflarstwo polskie, Люблин 1918, табл. II).

[385] Кияни навчилися вироблювати їх, на думку Ф. І. Шміта (Мистецтво старої Руси - України, 1919, 70), не від царгородських майстрів, а від ганчарів з Персії або Месопотамії. Одначе, на нашу думку, джерела цієї галузі старого київського виробництва треба шукати радше вже в Болгарії (пор. прим. 182).

[386] Найбільша частина такої підлоги збереглася ще на своєму первісному місці на Благовіщенському церквищі в Крилосі. Її рисунок подає Й. Пеленський (Halicz, 79).

[387] Engel et Serrure: Traité de numismatique du moyen-âge, I, 1892.

[388] Друга пара візантійських царів-співрегентів (Ісаак II і його син Олексій IV) царювала лише один рік (1203).

ч. 3—4). Вже давніше знайшли під лісом „Дібровою“ в Крилосі мідяну монетку-пфеніґ фризійського єпископа з часу між 1183—1200 рр.

Тут важно буде згадати, що в Крилосі, по другому боці р. Лукви, на полях між її руслом і присілком „Четверки“, знайшлися в рр. 1936—38 три срібні арабські диргеми, які, за визначенням нашого арабіста О. Прі-

Рис. 82. Середньовічні монети зі старого Галича: Вгорі: угорська бронзова монета. — 1. Срібний гріш Вячеслава II чеського (1300—1305). — 2. Срібний гріш Івана I люксембурського (13——13—). — 3—4. Німецькі монети, ближче неозначені. — 5—6. Угорські (?) монети, ближче не означені.

цака, походять з X. ст. Один з них — це саманідський диргем, битий в Самарканді у 308. р. Гіджри (920/21 н. с.). На ньому ім'я халіфа Аль-Муктадір Біллях і саманідського володаря Наер-бен-Агмед. Факт знайдення цих арабських монет в безпосередньому сусідстві галицької „сільної дороги“ вказує на те, що на початку X. ст., а напевно вже й в IX. ст. територія старого Галича була замешкана та що, дуже можливо, тоді існувало вже й його крилоське городище, засноване саме для контролі чи безпеки галицького соляного шляху.

Краще за нумізматичні заступлені між археологічними знаходами на терені старого Галича с ф р а г і с т и ч н і історично-документарні пам'ятки. Це олив'яні печатки-молібдобули, що їх у княжій добі привішували до важних документів та листів. Вони мають звичайно з одного боку образок

Христа, Богородиці чи якого святого, а з другого боку напис, що вказує на особу автора письма (рис. 83).

Перша з таких печаток, що її знайшли були ще підчас розкопів Л. Лаврецького на фундаментах церкви Спаса на залуківській височині [389], має півтретя сантиметра в промірі (22 × 25 мм.). З одного боку на ній образок Богородиці - Оранти з піднесеними вгору руками та з Дитятем перед собою — такого самого типу, як настінне мальовання, мабуть теж з княжих часів, на середущій апсиді крилоської церкви. З другого боку сильно стертий напис грецький в п'ятьох рядках:

МР $\overline{\text{ΘΥ}}$
СКЕПНС
МЕ КОСМ(АN)
ГАЛНТ(Ż)
НС

Це є: *Μητὴρ Θεοῦ, σκέπης με Κόσμαν Γαλήτζης* — або по-нашому: „Мати Божа, охороняй мене, Косму (єпископа) галицького".

Нема ніяких перешкод вважати цю печатку за власність галицького єпископа Косми з часів Ярослава Осмомисла. Переховується вона в Музеї Ставропігії у Львові.

Друга така печатка, подібна до першої, але вибита іншими штампами. З одного боку в неї теж образок Богородиці з Дитятем; це, напевно, колишній храмовий образ старого галицького Успенського собору, краще збережений, але зате грубшої роботи, з монограмою МР — ΘУ обабіч голови Богородиці; з другого боку печатки — теж подібний до першого грецький напис в п'ятьох рядках:

М(Р) $\overline{\text{ΘΥ}}$
СКЕПОІС
МЕ КОСМАN
ГАЛІТZ
НС

Значення напису те саме, що й на першій печатці чи властиво привісній пльомбі, і теж нема причини не приписувати її єпископові Космі. Цю печатку знайшли були в 1897. р. десь у Крилосі, мав її відтак О. Чоловський, а від нього набув її тепер Національний Музей у Львові. Першу відомість про неї подав І. Шараневич [390], але при цьому хибно відчитав напис як „ΜΛΘΕΟ ΚΡΕΛΟΙCΑ ΜC ΚΟCΜΑC ΓΑΛΙΤς ασς" (1206). З таким читанням напису правильно не погоджувався А. Петрушевич [391], — мовляв, І. Шараневич, видумавши слово „Крелоіса" і дату 1206, тайком переносить вже свій Галич, за Чоловським, до Крилоса. Водночас А. Петрушевич подав від себе іншу, зовсім хибну інтерпретацію, що це не печать, а медаля, вибита галицьким єпископом Космою на пам'ятку про введення в половині XII. ст. на всій Русі свята Покрови Богородиці дня 1. жовтня ст. ст.

Третю привісну печатку, теж олив'яну, що її публікував М. Грушевський, знайшли також у Крилосі, на невідомому місці. Вона дещо менша, 20 × 22 мм. З одного боку в неї образок Богородиці того самого типу, що й попередні, з піднесеними вгору руками та з Дитятем перед Собою. Тут робота краща, тільки печатка дуже затерта. Довкола німбу монограма

---

[389] Її та дві дальші печатки публікував М. Грушевський: „Записки НТШ", XXXVIII, 1900.

[390] „Mitteilungen der Central Commission", XXIII, 229.

[391] О соборной Богород. церкви, 20—21.

Рис. 83. Олив'яні привісні печатки з терену старого Галича. — 1. Печатка єп. Косми з саду біля церкви в Крилосі. — 2. Печатка без напису з „Золотого Току" в Крилосі. — 3. Печатка з написом ДЬНѢСЛОВО з „Золотого Току". — 4. Печатка єп. Косми з Крилоса. — 5. Печатка з написом ДЄNЄCTAѠRѠ з „Золотого Току". — 6. Печатка єп. Косми з Залукви. — 7. Печатка з написом О ΘЄОДОСІОС з Крилоса. (Рисунки чч. 1—3, 5 за оригіналами, чч. 4, 6—7 за М. Грушевським).

ΜΡ ΘΥ. З другого боку — бородатий святий, з німбом кругом голови, обидві руки піднесені до висоти грудей і звернені долонями перед себе. По боках святого у двох стовпцях грецький напис:

О ΛО
ΘЕ СІ
О ОС

тобто Теодосій — може, ім'я незнаного ближче владики. Печатка була на археологічній виставці 1888. р. у Львові. Тепер вона переховується в Ставропігійському Музеї у Львові.

Одну олив'яну печатку з написом: СФРАГІС ІЛАР. Є. (єпископа Іларіона?) знайшов відтак Й. Пеленський у 1911. р. на „Золотому Току"[392].

Чотири дальші олив'яні привісні печатки добули ми з землі підчас наших розкопів у Крилосі: три в 1940. р. на „Золотому Току", а четверту в 1941. р. у першій зонді в саді, що на захід від церкви.

Перша з наших печаток-молібдобуль має на лиці погруддя благословляючого Христа з німбом із дрібних кульок, обведене колом з дещо грубших кульок, без ініціялів по боках, а на рубі в трьох рядках напис: ДЬ-NЂСДО-ВО в колі з кульок, як на лиці. Згори й знизу слід дірки для шнурочка. Стан збереження печатки задовільний, її промір виносить 23 × 25 мм., вага 8.6 г.

У другої печатки на лиці Іван Предтеча з німбом — ціла стояча постать з трираменним хрестом-жезлом в лівій руці, а права спочиває долонею на грудях; по боках напис:

(?)
Iω Λ
(N) P
(П) O
(Р) M
O

На рубі в трьох рядках напис: † ΔЕ — NЕСТω — Вω. Згори й знизу слід дірки для шнурочка. Стан збереження добрий, промір 20 × 21 мм., вага 8.6 г.

Хто саме був цей Деніслав чи Денеслав, нам не відомо [393], тільки хрестик перед його іменем в грецькій транскрипції вказував би на його духовний стан. Привісні печатки з цим іменем знані досі як з Наддністрянщини (Белз [394], Крилос, Янчин [395]) так і з Наддніпрянщини (Кононча біля Черкас [396], Переяслав [397] та Стеблів [398]), де походять, мабуть, з XII. ст.

Третя печатка має на лиці Богородицю в німбі з Дитятем перед Собою, від пояса Її йдуть обабіч неначе дві хмаринки, по боках сліди монограми МР — ΘУ. Згори слід дірки. Руб зовсім гладкий. Стан збереження поганий. Промір печатки 22 × 23 мм., вага 9,55 г.

Четверта наша печатка має 21—23 мм. в промірі і важить 10.08 г. На лиці в неї сильно стерте погруддя типу „Знам'я Богородиці" (Влахерн-

---

[392] Halicz, 113. Властиво, цю печатку, знайдену десь в Крилосі, показував Й. Пеленському там же один селянин, але не хотів її відступити, тому її доля сьогодні невідома.

[393] Руські літописи знають тільки бояр з цим іменем у Великому Новгороді в рр. 1118—1169. Пізніше, в рр. 1342—1394, згадується там же Даньславля вулиця та її мешканці даньславці; згодом (1403—1591) вона перейменувалася на „Досланя вулиця" (Д. И. Прозоровскій: Великій Новгородъ — „Зап. Отдѣл. Русс. и Слав. Археол.", IV, 1887, 18). Одначе, на нашу думку, годі зв'язувати всі широко розкидані по Україні печатки того імени з новгородськими боярами. Зважаючи на те, що на печатках цього роду є різні святі, Б. А. Рибаков (Москва) сумнівається (за усною інформацією) в тому, щоб вони належали якомусь Даніславу, і припускає радше, що формулу „Дьнїслово" треба б вважати вказівкою на укриту думку посиланої з такою печаткою грамоти або на її секретний характер. Цей здогад одначе мало нас переконує.

[394] Музей Наук. Тов. ім. Шевч. у Львові, ч. інв. 26946.

[395] „Записки НТШ", CXXII, 1915, 27, і табл. IV, 7.

[396] „Археолог. Лѣтопись Южной Россіи", I, 1899, 146—147.

[397] „Кіевская Старина", 1888, липень, 133—135.

[398] Н. Петровъ: Альбомъ достоприм. Церк.-археол. Музея при Имп. Кіев. Духовн. Акад., вип. IV—V, 1915, 19.

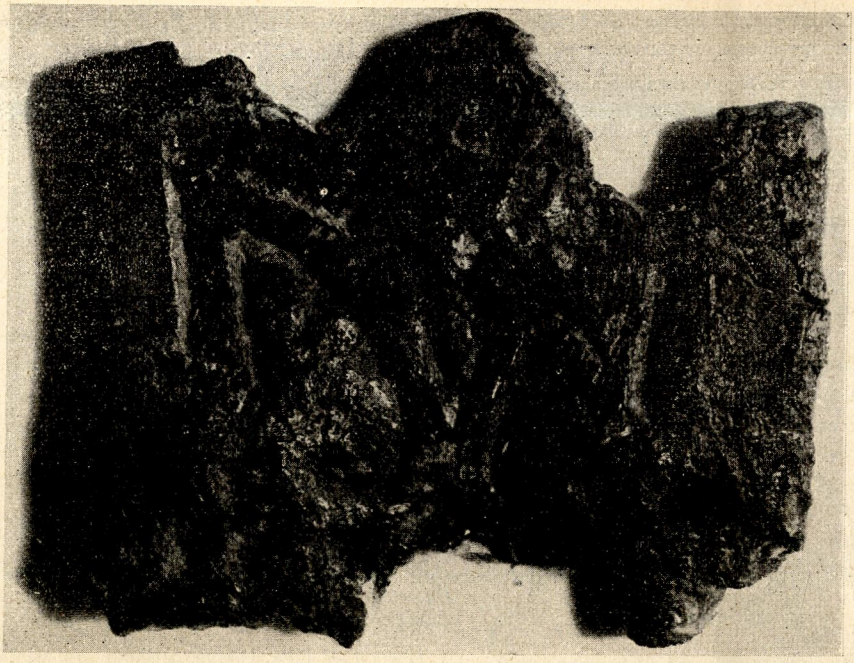

Рис. 84. Бронзовий тризуб, в четверо побільшений, викопаний на „Золотому Току“ в старому Галичі - Крилосі.

ська Богородиця-Оранта) з Дитятем на колінах та з дуже слабими слідами звичайної монограми МР — $\overline{\Theta\breve{Y}}$ по боках. На рубі теж сильно стертий напис, який можна прочитати тільки тоді, коли прирівняти його до подрібного тексту на обох описаних вище печатках. Цей напис звучить:

(МР $\overline{\Theta\breve{Y}}$)
СКЕП (НС)
МЕ КОСМ(АN)
ГАЛНТZ
(Н) С

тобто: *Μητήρ Θεοῦ, σκέπης με Κόσμαν Γαλήτζης* — або по-українськи: „Мати Божа, охороняй мене, Космy з Галича“. Згори й знизу є виразний слід дірки, якою проходив шнурок печатки. Загалом печатка дуже подібна до першої з двох печаток Косми, що їх публікував М. Грушевський, тільки напис далеко менше читкий.

Отже, є три печатки першого галицького єпископа Косми, які знайшлися на терені старого Галича. Цей факт вказує на довше перебування владики на галицькому єпископському престолі, і це вповні узгоджується з промежком у часі між двома згадками про нього (1157 та 1165). Цілком погоджуємось при цьому зі здогадом М. Грушевського [399], що лицевий образок на його обох печатках та й на нашій тепер — це патрональний образ старого галицького катедрального собору. Тому він був вмурований і в середущу апсиду нинішньої крилоської церкви, і тільки над головним

[399] „Записки НТШ“, XXXVIII, 1900, 2.

її входом є плоскорізьбний образ Успіння Богородиці, який вказує на титул старого й нового храму (табл. XVI).

Тут треба згадати також воскову печать галицького єпископа Теодора з зображенням Богородиці як покровительки старого галицького собору. Ця печать привішена до грамоти князя Болеслава Тройденовича, писаної в 1334. р. у Львові до бравншвайґського герцоґа, великого магістра Людера [400].

До сфрагістичних матеріялів із „Золотого Току" треба причислити ще бронзовий тризубець, 40 × 32 мм. завбільшки, який був трьома залізними нютами прикріплений, мабуть, до ременю (рис. 84).

Наприкінці хочемо згадати ще кілька інших дрібних предметів з Крилоса, місця знайдення яких не вдалося точніше розпитати. Це:

1) Однобока матриця з твердої опоки, для відливання бронзових, по всякій правдоподібності, круглих медаліонів, знайдена десь на „Базарі", між собором і „Золотим Током", 40 мм. в промірі, з Богородицею типу „Моління", покровителькою галицького Успенського собору, в обвідці з кульок в промірі півтора мм. Вверху медаліона є вертикально жолобковане вушко (рис. 60, ч. 7).

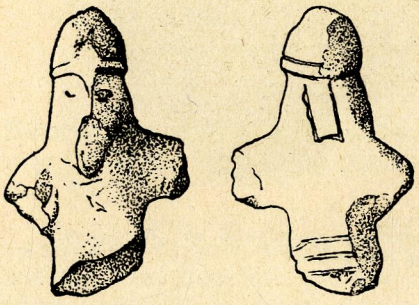

Рис. 85. Глиняна фігурка княжої доби з Крилоса (прир. вел.).

2) Горішня частина глиняної мініятюрної фігурки, 37 мм. заввишки — бородатого чоловіка з півкулястим „клобуком" на голові. На зворотному боці у фігурки дві скісні риски на потилиці та три горизонтальні такі ж риски на плечах нижче насади оббитих рук. Поверхня фігурки дуже блідо-рожева, злегка блискуча [401] (рис. 85).

3) Бронзова однобока медалька, 20 мм. в промірі, зі св. Юрієм на коні. Святий має німб кругом голови і їде в лівий бік [402] (рис. 70, ч. 3).

4) Бронзовий тягарець до ваги у вигляді плисковатої кульки з п'ятьма неправильно розставленими штанцованими кільцями на обох плоских боках. Його промір 20 мм., грубінь 13 мм., вага 39,10 грамів [403] (рис. 70, ч. 1).

5) Горішня частина невеличкої бронзової ваги, 54 мм. завдовжки, з дірочками вгорі та на обох кінцях рамен (рис. 70, ч. 13).

6) Бронзова, порожня всередині куля, 32 × 35 мм. в промірі, вкрита по всій поверхні круглими горбиками, 5 мм. в промірі, з відламаним грубим вушком. Її можна на перший погляд вважати бойовою „гирею", яких багато знайшлося, приміром, на „Княжій Горі" (Київщина), одначе факт,

---

[400] Ця печать має близько 44 мм. в промірі. На ній добре видно погруддя Богородиці з піднесеними вгору руками та з малим Христом на грудях. По боках сліди звичайної монограми (А. Лаппо-Данилевскій: Печати послѣднихъ галичско-владим. князей и ихъ совѣтниковъ, Петерб. 1906, 293).

[401] Подібну більшу фігурку, теж глиняну, знайдено підчас розкопів Д. Мілєєва на терені Десятинної церкви (Ленінград. Ермітаж).

[402] Подібна юрська медалька з Гочева, Курської области, зберігається в Ленінград. Ермітажі.

[403] Подібні кулясті тягарці до ваги знайшлися, між іншим, у Ґнездові біля Смоленська (Моск. Істор. Музей) та в Підборові, Ленінградської области (Ермітаж). На Шлезьку вважають їх варязькими („Altschlesien", VI, 1936, 400, рис. 12).

що вона всередині порожня і має там кульочку-тарахкальце, наштовхує на думку, що це, мабуть, прикраса до кінської упряжі (рис. 70, ч. 24).

На закінчення розділу про наші досліди на місці колишнього галицького княждвору ми хочемо дати загальний вислід стратиграфічних спостережень, що їх ми поробили там в часі розкопів. На їх підставі і с т о р і я з а с е л е н н я „З о л о т о г о Т о к у“ в старому Галичі-Крилосі уявляється сьогодні вцілості так:

1) Перші мешканці жили на ньому в періоді так зв. „українського гальштату“, який відповідає культурі білогрудівського типу з початку останнього тисячоліття до Хр. на Наддніпрянщині. Дуже можливо, що це були нащадки подільсько-покутського трипільського населення з мальованою керамікою.

2) Вдруге був „Золотий Тік“ замешканий тільки в IX.—X. ст., і мирне життя на ньому тривало безперервно аж до часу великого монгольського нападу в 1241. р.

3) Після знищення тоді города та перенесення столиці держави Романовичів з Галича в Холм і Львів, спустілий княждвір зайняло бідніше населення, яке стало сипати вздовж східних валів, від їх внутрішньої сторони, всяке сміття, головно череп'я кухонного посуду, тваринні кістки із з'їденого м'яса та всяке поламане приладдя. Тоді центр старого Галича дістав від осідку єпископської капітули назву „КРИЛОС“ і поволі перемінилося в село.

4) Із ще пізнішого часу походить неправильний та нерівний кам'яний брук чи радше кам'яний рідкий засип, який подибується в різних місцях дослідженої досі великої частини „Золотого Току“ (табл. XIII, 2, 4). Це, мабуть, перший терен уже після знищення княжих теремів та частинного розкидання валів, бо сліди стовпів, ями, огнища та останки печей знаходяться вже під цим бруком. Він, певно, простояв досить довго відкритий, бо на ньому трапляються тепер зрідка куски грубої ренесансової жолобкованої цегли і ще рідше фраґменти неполив'яних кахлів з печей XVII. ст. На тому самому терені подибується також біле тесане каміння, мабуть, з двірської Спаської церкви, що на її, як здогадуємося, терені заложили тоді невеликий цвинтар, який існував, може, тільки до XVI. ст.

5) Після цього „Золотий Тік“ був знову заселений. Тоді розкидали решту валів кругом нього, залишаючи тільки частину їх південно-західного наріжника. Земля з цих валів вкрила описаний останній терен пересічно півметровою верствою, і її верх є нинішнім поземом „Золотого Току“. Одначе з малої кількости культурних залишків XVII—XVIII. ст. можна зробити висновок, що на „Золотому Току“ оселились тоді, може, тільки 1—2 родини, а решта площі, вже після скасування цвинтаря, була перетворена на орне поле. Такий стан триває на колишньому галицькому княждворі й досьогодні. Тепер в північній його частині стоїть хата й господарські будівлі господаря Семка Шляхтича, а решта „Золотого Току“ зайнята яринними городами його та кількох його сусідів, що живуть кругом „Золотого Току“.

Приблизно так уявляється за сьогоднішнім станом дослідів історія заселення самого „Золотого Току“ в Крилосі. Завданням дальших розкопів, які вестимуться на терені старого Галича ще довгі роки, буде одначе встановити також т е р и т о р і я л ь н и й р о з в и т о к ц і л о г о ц е н т р у колишньої столиці на крилоській горі. В цьому напрямі у нас сьогодні

можуть бути покищо тільки здогади, сперті як на аналогічній найстаршій, історії княжого Києва (рис. 86), так і на деяких знаходах та теренових спостереженнях у Крилосі.

Останні досліди М. К. Карґера (1936—39)[404] виявили, що найстарший, з VIII—IX. ст., та перший Володимирів город у Києві містився тільки на самій північно-західній частині Андріївської гори і був від півночі, заходу й півдня захищений її стрімким обривом у бік Подолу й Кожум'яків, а від приступного сходу боронив його довгий вал і рів, сліди якого були знайдені тепер за фундаментами північної стіни Десятинної церкви, на терені колишньої садиби Петровського й Слюсаревського. На схід та південь від цього валу лежало велике старе, ще поганське цвинтарище. Приблизно посередині города стояло згадуване нами вище поганське „капище".

Під кінець X. ст. у старому київському городі стало вже надто тісно жити, і тоді Володимир Великий засипав найстарший оборонний рів землею з розкиданого валу, поширив город на цілу Андріївську гору та обвів його новим земляним валом з кам'яними вежали. На терені знесеного поганського цвинтариша побудував він величну Десятинну церкву, а далі Янчин манастир та церкви Василія й Федора.

Після цього Ярослав Мудрий ще більше поширив київський город, уже в південному напрямку, та обвів його валом, в якому було четверо воріт: від сходу Золоті, від півночі Батиєві, від заходу Львівські (названі так, очевидно, пізніше) й від південного сходу Ляцькі. Серед східної частини Ярославового города станула нова катедра — Софійський собор, а на південний схід від нього церкви Юрія й Ірини, обидві недалеко від нових валів, у двох різних висунутих наперед місцях.

Коли ж тепер найстарші сліди заселення старого Галича в княжій добі, саме в часах Володимира Святославича або й раніше (IX. ст.), були нами знайдені покищо тільки на „Золотому Току" і там же стояла двірська Спаська церква, старша за Успенський собор, — то можна з великою правдоподібністю здогадуватися, що центр старого Галича обмежувався спершу тільки „Золотим Током". Там був невеликий ще город з церквою, а далі на південь лежало пригороддя, південною границею якого був, може, саме розкиданий пізніше вал, що його слід проходить сьогодні упоперек „Качкова", приблизно посередині між першими і другими валами.

Володимирків син Ярослав Осмомисл, ідучи за давнім прикладом „матері руських городів" — Києва, напевно мусів поширити вузькі вже межі старого, що існував яких 300 років, батькового города, пересунувши їх в єдино можливому південному напрямі на 300 метрів далі від „Золотого Току", і там, на новому городському терені, він побудував — це вже напевно знаємо — новий, Успенський, вже катедральний собор. Водночас він мусів тоді з конечности поширити й границі пригороддя, зруйнувавши його старий граничний вал та насипавши на віддалі 120 м. від нього далі на південь нові, вже потрійні вали. Такого поширення города за часів Осмомисла вимагав уже й сам престиж столиці, що ставала тепер також осідком єпископа. До часів Осмомисла треба відносити, ставлячи у зв'язок з поширенням города, і будову багатьох нових білокам'яних церков, що, крім основного свого призначення, мали також боронити побільшену княжо-єпископську столицю.

---

[404] К вопросу о Киеве в VIII—IX вв. (Краткие сообщения, VI, 1940, 61—66, і плян старого Києва на стор. 64).

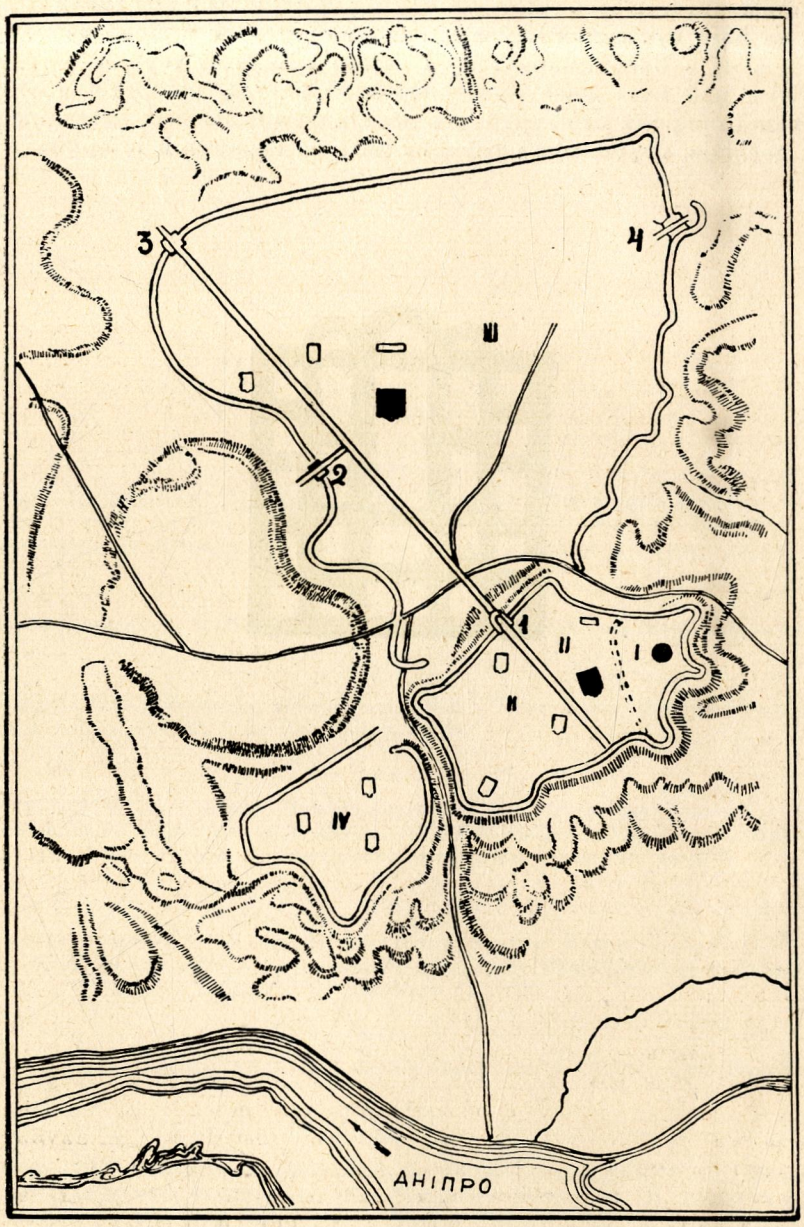

Рис. 86. Плян старого Києва. (За М. К. Карґером). — I. Київське городище VIII—IX. ст. (чорною крапкою зазначене поганське „капище"). — II. Город Володимира Великого з Десятинною церквою (чорний квадратик) та Батиєвими воротами (1). — III. Город Ярослава Мудрого з Софійським собором (чорний квадратик) та Ляцькими (2), Золотими (3) і Львівськими (4) воротами. — IV. Михайлівська гора.

В такому освітленні справи набирає реальніших основ давній здогад з часів А. Петрушевича, що городище в Крилосі є останок давнього поганського города, мабуть столиці білих хорватів; тільки цей город А. Петрушевич та його сучасники неправильно приміщували в Ярославовому пригородді, а не в Володимирковому і багато старшому городі.

Втім, цей наш дуже правдоподібний здогад, що логічно випливає вже з самої природи речі, треба ще потвердити дальшими доказами з майбутніх дослідів, перше ніж приймемо його за справжній історичний факт.

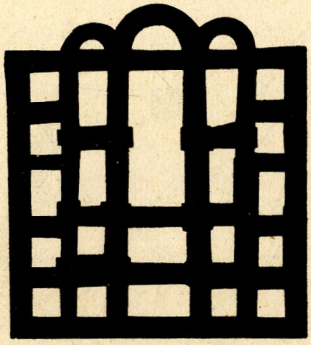

ЛІТЕРАТУРА ПРЕДМЕТУ

в хронологічному порядку.

1585.

SARNICKI Stanislaus: Descriptio veteris et novae Poloniae cum divisione eiusdem veteri et nova: Index Tabulae Sarmatiarum simulque urbium. montium, fluviorum, sylvarum, solitudinum.. без місцевости, з мапою, на першій сторінці 8. листка: Галич.

1646.

OKOLSKI Simon S. T. M. Prior Tysmienicensis: Russia florida rosis et liliis, Leopoli.

1754.

CHMIELOWSKI Benedykt, dziekan rohatyński: Nowe Ateny albo Akademia wszelkiej scyencyi pełna, część II, 304—305: Halicz, Lwów.

1770.

CHODYKIEWICZ Clemens: Dissertationes historico-criticae De Utroque Archiepiscopatu Metropolitano Kijoviensi et Halicensi, uti olim distincto, Nec non De Episcopatu Leopoliensi Ritus Graeco-Uniti a... certioribus documentis illustratae, Leopoli.

1773.

ŁOJKO: Odpowiedź na wykład poprzedzający praw korony węgierskiey do Rusi Czerwoney y Podola, tak iako Korony Czeskiey do Xięstw Oświęcimskiego y Zatorskiego: I. Szczególne wiadomoci o Haliczu i Włodzimierzu (1—132).

1792.

HOPPE Jakob August: Ältere und neuere Geschichte der Königreiche Galizien und Lodomerien, I, Wien.

1794.

HACQUET'S neueste physikalisch-politische Reisen in den Jahren 1791, 92 und 93 durch die Dacischen und Sarmatischen oder Nördlichen Karpathen, III, Nürnberg.

1829.

Wiadomość o starożytności miasta Halicza — „Rozmaitości", dodatek do „Gazety Lwowskiej", Nr. 42, 19. X.

1833.

SIARCZYŃSKI Franciszek: Słownik historyczno-geograficzny, zebrany przez..., II: A—H. (рукопис бібліотеки Оссолінеум у Львові, ч. 1825 і 1828; на звороті титульного листка останнього „імпріматур" з датою: 2. I. 1833).

1836.

O starożytności miasta Halicza — „Przyjaciel Ludu“, I, Nr. 27 i 34, Leszno.

1840.

PAULI Żegota: Starożytności Galicyjskie, 27, Lwów.

1847.

STĘCZYŃSKI M.: Okolice Galicyi, 105—106, 135—137, Lwów.

1849.

ПЕТРУШЕВИЧ А.: Голосъ изъ Галича (поезія) — „Зоря Галицкая“, ч. 51—52.

ANONYMI Belae Regis Notarii de Gestis hungarorum liber caput 11: De ciuitatibus Lodomeria et Galizia; caput 12: Quomodo Pannoniam intrauerunt (Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana, ed. S. L. Endlicher, Sangalli).

1850.

Л[евицькій Ем.]: Зъ пôдъ Галича — „Зоря Галицкая“, ч. 55, 57, 58, Львів.

1852.

ЛЕВИЦЬКІЙ Ем.: Крѣпость Галицка и ей окрестность (за інвентарем з 1767. р.) — „Зоря Галицкая“, ч. 77, 79, Львів.

МАЛИНОВСКІЙ М.: О каменныхъ церквахъ въ Галиціи — „Зоря Галицкая“, ч. 71, Львів.

МОГИЛЬНИЦКІЙ А.: Скитъ Манявскій, I, 13—14: Образъ стародавного Галича; 14—17: Нынѣшній Галичь, Перемишль.

ПЕТРУШЕВИЧЬ А.: О соборной Богородичной церквѣ и святителяхъ въ Галичѣ — „Зоря Галицкая“, ч. 78—80, 82, 84—90, Львів.

1853.

ПЕТРУШЕВИЧЬ А.: О соборной Богородичной церквѣ и святителяхъ въ Галичѣ — „Зоря Галицкая“, ч. 6—19, 21, 24, 37—41.

ПЕТРУШЕВИЧЬ А.: О соборной Богородичной церквѣ въ Галичѣ — Галицкій Историческій Сборникъ, издаваемый обществомъ Галицко-русской Матицы, I, 49—150, з пляном церкви в Галичі, Львів.

1854.

ПЕТРУШЕВИЧЬ А.: О соборной Богородичной церквѣ и святителяхъ въ Галичѣ — „Зоря Галицкая“, ч. 2—14, Львів.

ПЕТРУШЕВИЧЬ А.: О галицкихъ епископахъ со временъ учрежденія галицкой епархіи даже до конца XIII. вѣка — Гал. истор. сборникъ, II, 3—192, Львів.

1856.

ПЕТРУШЕВИЧЬ А.: Краткое извѣстіе о галицко-русскихъ епіскопахъ и митрополитахъ — „Семейная Библіотека“, ч. 9—11, Львів.

1859.

PETRUSZEWICZ A.: O cerkwi katedralnej Matki Boskiej w Haliczu, jako jedynym zabytku stylu bizantyjskiego z XII. w. w Galicyi — „Skarbiec Polski“, pod red. J. A. Sulimy-Kamińskiego, I, zesz. 2, 67—89, Lwów.

1860.

ГОЛОВАЦКІЙ Я.: Львовска руская епархія передъ стома лѣты (за описом, зладженим через єп. Льва Шептицького у 1761. р.) — „Зоря Галицкая“ яко альбумъ на 1860, 254—259.

ПЕТРУШЕВИЧЬ А.: О соборной Богородичной церквѣ и святителяхъ въ Галичѣ. § 9. О галицко-русскихъ митрополитахъ — Гал. истор. сборникъ, III, 3—59, Львів.

ШАРАНЕВИЧЬ И.: Стародавный Галичь — „Зоря Галицкая“ яко альбумъ на 1860, 295—335, Львів.

ШАРАНЕВИЧЬ И.: те саме, окрема відбитка, Львів.

1865.

Львовская русская епархія за сто лѣтъ назадъ, описанная въ донесеніи, поданномъ въ римскую курію Львомъ Шептицкимъ, епископомъ Львовскимъ, Галицкимъ и Каменецкимъ въ 1761 г. — „Подольскія Епархіальныя Вѣдомости“, ч. 3—4.

Учрежденіе Львовской, Галицкой, Подольской епископіи въ 16 вѣкѣ — там же, ч. I. Dodatek do „Gazety Lwowskiej“, Nr. 18—20.

1868.

БѢЛОУСЪ Т.: Рѣчь соймовая про древный княжескій городъ Галичь, Коломия.

ПЕТРУШЕВИЧЬ А.: Духовное завѣщаніе Іосифа Шумлянского, епископа Львовского, Галицкого и Администратора Кіевской Митрополіи — Науковый сборникъ Галицко-русской Матицы, IV, 87—104, Львів.

Główniejsze miasta Galicyi: Historya miasta Halicza — Dodatek do „Gazety Lwowskiej“, Nr. 18—20.

1871.

ПЕТРУШЕВИЧЬ А.: Волынско-галицкая лѣтопись, Львів.

ШАРАНЕВИЧЬ И.: Битва подъ Галичемъ 1221. р. — Руска Читанка для низшихъ клясъ середныхъ школъ, Ом. Партицкого, 346—348, Львів.

SOBIESZCZAŃSKI F. M.: Halicz nad Dniestrem — „Tygodnik Illustrowany“, 279, Warszawa.

1873.

ДАНКЕВИЧЪ Н.: Княженіе Даніила галицкаго, Київ.

1874.

ПЕТРУШЕВИЧЬ А.: Сводная лѣтопись, I, 198, Львів (запис єп. Йосифа Шумлянського з 1679. р. на крилоським євангелії).

1875.

МАЛИНОВСКІЙ М.: Историческая вѣдомость о митрополіи въ Галичѣ — „Рускій Сіонъ“, ч. 1—10, 19, Львів.

REIFENKUGEL K.: Die Gründung der römisch-katholischen Bistümer in den Territorien Halicz und Wladimir — „Archiv für österreichische Geschichte“, LII/2, 401—480, Wien.

SZARANIEWICZ I.: Rzut oka na beneficia kościoła ruskiego za czasów Rzeczypospolitej, 27, 28, 32, 33, Lwów.

1876.

МАЛИНОВСКІЙ М.: Исторычна вѣдомость о крылосахъ въ Галичѣ, Львовѣ и Перемышлѣ — „Рускій Сіонъ“, ч. 1—10, 12—22, Львів.

1877.

МАЛИНОВСКІЙ М.: Исторычна вѣдомость о крылосахъ въ Галичѣ, Львовѣ и Перемышлѣ — „Рускій Сіонъ“, ч. 1—9, 11, 13, 15—17, 19—22, 24, Львів.

1878.

МАЛИНОВСКІЙ М.: Исторычна вѣдомость о крылосахъ въ Галичѣ, Львовѣ и Перемышлѣ — „Рускій Сіонъ“, ч. 2, Львів.

PELESZ J.: Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom, I, Wien.

1879.

АЛАБИНЪ П. В.: Галичь на Днѣстрѣ, записки русского офицера съ 1849. г. — „Слово“, ч. 119, 126, Львів.

ГОЛОВАЦКИЙ Я.: Древнія преданія о городѣ Галичѣ и его окрестности — „Слово“, ч. 119, Львів.

ЛЕВИЦКІЙ Е.: Нѣсколько народныхъ преданій о Галичѣ — „Слово“, ч. 3—6, Львів.

1880.

ИЛОВАЙСКІЙ Д. И.: Городъ Галичъ на Днѣстрѣ (рефераг 1877. р. в Моск. Археол. Тов-ві на підставі автопсії), Москва, Мелкія сочиненія.

ШАРАНЕВИЧЬ И.: Староруский княжій городъ Галичь, Львів.

ШАРАНЕВИЧЬ И.: На котрôмъ мѣстци стоявъ Галичь — „Зоря“, ч. 10—13, Львів.

ŁUSZCZKIEWICZ W.: Kościół św. Stanisława pod Haliczem jako zabytek romański — „Sprawozdania Komisyi historyi sztuki“, II, zesz. 1, Kraków.

PELESZ J.: Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom, II, Wien.

1881.

ЛЕВИЦКІЙ Е.: Еще о Галичѣ и его окрестности — „Слово“, ч. 5—10, Львів.

ПЕТРУШЕВИЧЬ А.: Историческое извѣстіе о церкви св. Пантелеймона близъ города Галича, Львів.

1882.

БОБИКЕВИЧЬ К.: На розкопах пôд Галичемъ — „Зоря“, ч. 12, Львів.

КОРЖЕНКО: Историческое извѣстіе о церкви св. Пантелеймона близъ города Галича, тепер костелѣ св. Станислава, написалъ А. Петрушевичь (рецензія) — „Сьвіт“, ч. 14, Львів.

ЛЯВРЕЦКІЙ Л.: Розкопы пôдъ Галичемъ, (з планом Спаської церкви) — „Зоря“, ч. 9, Львів.

ПЕТРУШЕВИЧЬ А.: Краткое историческое извѣстіе с времени введенія христіанства на Руси, особенное объ учрежденіи святительскихъ столицъ въ Галичѣ и Львовѣ и о святителяхъ, сидѣвшихъ на упомянутыхъ столицахъ, Львів.

ПЕТРУШЕВИЧЬ А.: Краткое историческое извѣстіе о введеніи христіанства въ предкарпатскихъ странахъ во времена св. Кирилла и Меѳодія, тѣхъ же учениками и проповѣдниками, Львів.

ПЕТРУШЕВИЧЬ А.: Критико-историческія разсужденія о наддністрянскомъ городѣ Галичѣ и его достопамятностяхъ — „Вѣстникъ Народного Дома“, 1882—1888, Львів.

HALICZ — Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego, III, 15—19, Warszawa.

KIRKOR A.: O znaczeniu i wartości zabytków pierwotnych, 39—40, Kraków.

SOKOŁOWSKI M.: Badania archeologiczne na Rusi galicyjskiej, — „Przewodnik naukowy i literacki“, 1057—1072, Kraków.

SZARANIEWICZ I.: Rozmaitości — „Przegląd Archeologiczny“, I, 114, Lwów.

ZACHARJEWICZ J.: Wykopaliska w Załukwi nad Dniestrem. Opis do jesieni 1882. r. odkrytych fundamentów i wykopalisk — „Dźwignia“, zesz. 9—10, Lwów.

ZACHARJEWICZ J.: Wycieczka do Załukwi, Halicza i na Kryłos, Lwów.

1883.

К[оцовскій В.]: Воскресшій княжій городъ (рецензія на статтю А. Зауера з доповненням Шараневича) — „Дѣло“, ч. 95—97, Львів.

ЛАВРЕЦКІЙ - ШАРАНЕВИЧЬ: Про розкопы въ Галичѣ — „Дѣло“, ч. 89, Львів.

ПЕТРУШЕВИЧЬ А.: „Eine wiedererstandene Fürstenstadt“ (по поводу открытія старыхъ посадъ города Галича) — „Слово“, ч. 94—153, Львів.

ПЕТРУШЕВИЧЬ А.: Археологическія находки близъ города Галича — „Вѣстникъ Народного Дома“, Львів, ч. 1—13.

ШАРАНЕВИЧЬ И.: Дальши розкопы руинъ Галича — „Дѣло“, ч. 103, 107, Львів.

DZIEDUSZYCKI W.: Stenograficzne sprawozdanie z pierwszej sesyi piątego periodu krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi, I, 360.

KRYŁOS — Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego, IV, 747, Warszawa.

SAUER A.: Eine wiederstandene Fürstenstadt — „Allgemeine Zeitung“, Beilage 207, 27. VII, München (переклад статті з доповненнями І. Шараневича в „Ділі“, ч. 95—97).

SZARANIEWICZ I.: Trzy opisy historyczne staroksiążęcego grodu Halicza w r. 1860, 1880 i 1882, Lwów.

SZARANIEWICZ I.: Plan robót podjąć się mających w Załukwi, Haliczu i na Kryłosie — „Przegląd Archeologiczny“, zesz. II, 3—6, Lwów.

SZARANIEWICZ I.: O rezultatach poszukiwań archeologicznych w okolicy Halicza w r. 1883 — „Przegląd Archeologiczny“, zesz. III, 3—9, Lwów.

TIMEO DANAOS ET DONA FERENTES (в справі реставрації парохіяльної церкви в Галичі) — „Gazeta Narodowa“, Nr. 232, Lwów.

1884.

АМФИЛОХІЙ архимандритъ: Четвероевангеліе Галичское 1144 г. т. I—III, Москва.

ДІДУШИЦЬКИЙ В.: Лист до Совіту „Народного Дому“ у Львові з датою: Єзупіль, 26. VII, 1883, в справі археологічних відкрить біля Галича та відповідь Совіту на цей лист про власність руїн та заложення музею при парохіяльній церкві в Галичі — „Вѣстникъ Народного Дома“, ч. 14, 129—131.

ЛАВРЕЦКІЙ - ШАРАНЕВИЧЬ: Дальшій хôдъ розкопôвъ въ Галичы — „Дѣло“, ч. 115, Львів.

ПЕТРУШЕВИЧЬ А.: Археологическія находки близъ города Галича — „Вѣстникъ Народного Дома“, ч. 14—18.

ПЕТРУШЕВИЧЬ А.: О городѣ Галичѣ за Луквою — там же, ч. 18—25.

KIRKOR A. H.: Sprawozdanie i wykaz zabytków złożonych w Akademii Umiejętności z wycieczki archeologicznej w roku 1883 — Zbiór wiadomości do antropologji krajowej“, VIII, 59—60, Kraków.

ZIEMIĘCKI T. N.: Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej w r. 1883 dokonanej (Halicz, Kryłos, Podhorce) — „Zbiór wiadomości do antropologji krajowej“, VIII, 88—94, Kraków.

1885.

ОЧЕВИДЕЦЬ: Останки изъ старо-княжого города Галича на теперѣшней выставцѣ археологической во Львовѣ — „Слово“, ч. 99—101, Львів.

ПЕТРИШЕВИЧЬ А.: Короткое описаніе старинныхъ предметôвъ открытыхъ на поляхъ близъ города Галича — „Слово“, ч. 102, Львів.

ПЕТРУШЕВИЧЬ А.: О городѣ Галичѣ за Луквою — „Вѣстникъ Народного Дома“, ч. 26—37.

П[ЕТРУШЕВИЧЬ] А.: Короткое описаніе старинныхъ предметовъ открытыхъ въ каменныхъ церковныхъ фундаментахъ на залуковскихъ поляхъ, на западѣ селца св. Станислава, близъ города Галича, и иныхъ древностей, находящихся въ русскомъ „Народномъ Домѣ“ — „Вѣстникъ Народного Дома“, ч. 34, 302—304, Львів.

ТРИ ДНИ на древнихъ розвалинахъ Галича — „Слово“, ч. 82, Львів.

ШАРАНЕВИЧЬ И.: Археолог. предметы, открыты на мѣстѣ Галича — Литературный сборникъ Галицко-русской Матицы, 216, Львів.

ШАРАНЕВИЧЬ И.: Указанія въ писанныхъ источникахъ а особенно въ документахъ и актахъ до археологическихъ изслѣдованій, I: Галичь — там же, 188—204, Львів.

KRYŁOS — Katalog wystawy archeologiczno-etnograficznej, Nr. 2002, Lwów.

1886.

ПЕТРУШЕВИЧЬ А.: О городѣ Галичѣ за Луквою — „Вѣстникъ Народного Дома“, ч. 38—49.

ШАРАНЕВИЧЬ И.: Памятники галицко-русской старины въ изображеіяхъ, I, Львів.

SZARANIEWICZ I.: O rezultatach poszukiwań archeologicznych w okolicy Halicza w r. 1884 i 1885, Lwów.

SZARANIEWICZ I.: Згадка про його доповідь про архівні джерела доісторичних дослідів, зокрема на терені старого Голича — „Mitteilungen der Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale“, N. F., Bd. XII, CLXXV, Wien.

ZIEMIĘCKI T. N.: Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej w r. 1883 dokonanej (Halicz, Kryłos, Podhorce) — „Zbiór wiadom. do antrop. krajowej“, X, 15, Kraków.

ZIEMIĘCKI T. N.: Згадка про його доповідь про розкопи в Крилосі, Викторові й на Плісневську в 1883. р. — „Mitteil. der Central - Commission“, N. F., Bd. XXII, CLXXV, Wien.

1887.

О РЕСТАВРАЦІИ СТАРИННОИ ЦЕРКВИ въ городѣ Галичѣ — „Слово“, ч. 3, Львів.

ПЕТРУШЕВИЧЬ А.: О городѣ Галичѣ за Луквою — „Вѣстникъ Народного Дома“, ч. 50—59, Львів.

ПЕТРУШЕВИЧЬ А.: О преградію Галича за Днѣстромъ — там же, ч. 59—61, Львів.

ШАРАНЕВИЧЬ И.: Извѣстіе о результатахъ изслѣдовательныхъ роскопокъ въ рубежахъ древле-княжеского города Галича, предпринятихъ въ гг. 1886—1887 — Литературный сборникъ Галицко-русской Матицы, 253—259, Львів.

CZOŁOWSKI A.: Ruś Czerwona — pogląd na jej zabytki przedhistoryczne i pomniki sztuki — „Biblioteka Warszawska" 23—39.

SZARŁOWSKI A.: Stanisławów i powiat stanisławowski, 335—348, Stanisławów.

1888.

ПЕТРУШЕВИЧЬ А.: О преградію Галича за рѣкою Днѣстромъ — „Вѣстникъ Народного Дома", ч. 62—67, Львів.

ПЕТРУШЕВИЧЬ А.: Дополненія, исправки и опечатки въ статьи: Археологическіи находки близъ города Галича — там же, ч. 69—70, Львів.

ШАРАНЕВИЧЬ И.: Каталогъ археологическо-библіографической выставки Ставропигійского Института, 49, ч. 11, Львів.

LISIEWICZ Z.: Walka o biskupstwo, epizod z dziejów kościoła wschodniego — „Przewodnik Naukowy i Literacki", XVI, Lwów.

SZARANIEWICZ I.: O rezultatach poszukiwań archeologicznych w okolicy Halicza w r. 1884—5 — „Przegląd Archeologiczny", zesz. IV, 3—90, Lwów.

SZARANIEWICZ I.: Die Franciskaner Kirche in Halicz — „Mitteil. der Central-Commission", N. F., Bd. XIV, 91—100, Wien.

1889.

ГАЛИЧ — знаходи в Музеї Любомирських у Львові — Katalog Muzeum Lubomirskich, 6, Lwów.

МИРОН И.: Давный и теперѣшный Галичь — „Батькôвщина", ч. 19, Львів.

П[ОЛЯНСЬКИЙ] П.: Руины старинной церкви св. Благовѣщеія на Подгородью пôдъ Галичемъ — „Новый Галичанинъ, ч. 20 (з ілюстр.).

ШАРАНЕВИЧЬ И.: Отчетъ изъ археологическо-библіографической выставки въ Ставропигійскомъ Институтѣ, Львів.

ШАРАНЕВИЧЬ И.: Археологическіи предметы найдены въ роскопкахъ Галича — „Новый Галичанинъ", ч. 23, Львів (з ілюстр.).

1890.

CZOŁOWSKI A.: O położeniu starego Halicza, Lwów.

CZOŁOWSKI A.: Звіт з археологічних дослідів у Галичі й Крилосі в місяці серпні 1890 — VI. Komunikat Biura Konserwatorskiego wschodn. Galicyi, posiedzenie kwartalne Koła Konserwatorów z dnia 22. XII. 1890.

SZARANIEWICZ I.: Prähistorische und frühmittelalterliche Erdbauten in Galizien — „Mitteil. der Central-Commission", N. F. Bd. XVI, 232—233, Wien.

Вістка про намічені досліди біля парохіяльної церкви в Галичі влітку 1890. р. — там же, 145.

1892.

CZOŁOWSKI A.: Dawne zamki i twierdze na Rusi halickiej — „Teka Konserwatorska", I, 80—82, Lwów.

CZOŁOWSKI A.: звіт з власних дослідів у серпні 1890. р. в Галичі й Крилосі — там же, I, 155—157, Lwów.

1893.

PETRUSZEWICZ A.: згадка про власні досліди в 1892. р. біля парохіяльної церкви в Галичі — „Mitteil. der Central-Commission, N. F., Bd. XIX, 190, Wien.

1894.

ПАВЛОВЪ: О началѣ галицкой и литовской митрополіи и о первыхъ тамошныхъ митрополитахъ, по византійскимъ документальнымъ источникамъ XIV вѣка — відбитка з „Русскаго Обозрѣнія", Москва.

KRYŁOS — дрібні знаходи — Katalog działu etnograficznego powszechnej wystawy krajowej, Lwów.

1895.

PETRUSZEWICZ A.: згадка про нинішній Галич як давню столицю — „Mitteil. der Central-Commission, N. F., Bd. XXI, 128, Wien.

1897.

LE-YUGE V.: Das galizische Tetroevangelium v. J. 1144, Leipzig.

SZARANIEWICZ I: доповідь про олив'яні печатки, зокрема про печатку Косми з Крилоса з написом „Керелойса" (!) — „Mitteil. der Central-Commission, N. F., Bd. XXIII, 229, Wien.

1898.

DEMETRYKIEWICZ W.: Vorgeschichte Galiziens, 130, 133, Wien.

1899.

ПЕТРУШЕВИЧЬ А.: О соборной Богородичной церкви въ городѣ Галичѣ происходящей изъ первой половины XII. столѣтія, Львів.

1900.

ГРУШЕВСЬКИЙ М.: Печатки з околиць Галича — „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка", том XXXVIII, 1—4, Львів.

1901.

ГОЛУБИНСКІЙ Е.: Исторія Русской Церкви, I, 1 половина 691—695: галичская епархія, Москва.

СВИСТУНЪ Ф. И.: Галичина могила — Научно-литературный сборникъ Галицкорусской Матицы, I, 16—25, Львів (на це рецензія М. Грушевського в „Записках НТШ", том XLVIII, 4—5).

1902.

РУДОВИЧЬ І.: Коротка исторія Галицко-львôвской епархіи, на основѣ грецкихъ жерелъ, Жовква.

1904.

ABRAHAM W.: Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi, I, Lwów.

1905.

ГРУШЕВСЬКИЙ М.: Історія України-Руси, II, розділ VII і примітка 9, Львів.

1906.

RIEGL: згадка про проєкт повернення галицькій парохіяльній церкві первісного вигляду — „Mitteil. der Central-Commission", III. F., Bd. III, 320, Wien.

1907.

ЛАППО-ДАНИЛЕВСКІЙ А. С.: Печати послѣднихъ галичско-владимірскихъ князей и ихъ совѣтниковъ — Болеславъ-Юрій II (сборникъ матеріаловъ), Петербург, 211—308.

ФРАНКО І.: До біографії Івана Вагилевича (згадка про побут І. Вагилевича в Галичі влітку 1839. р. та його розшуки пам'яток старовини) — „Записки Наукового Тов-ва ім. Шевченка", том LXXIX, 116—117, Львів.

1908.

БАРВІНСЬКИЙ Б.: Історичні причинки, I, 119—121, Жовква.

СВѢНЦИЦКІЙ И. С.: Описъ музея Ставропигійскаго Института, 224, Львів.

1909.

ГРАБАРЬ И.: Исторія русскаго искусства, I, Москва.

ПЕЛЕНСЬКИЙ Й.: З руїн Галича — „Записки Наукового Тов-ва ім. Шевченка", том XCI, 159—160, Львів.

ABRAHAM W.: Początki arcybiskupstwa łacińskiego we Lwowie — „Biblioteka Lwowska", VII.

ODKRYCIA w Haliczu — „Na ziemi naszej", Nr. 24, Lwów.

1910.

КРИПЯКЕВИЧ І.: Княжий город Галич — Календар „Просвіти“ на 1911. р., 69—79, Львів.

1912.

ШЕМАТИЗМЪ всего клира греко-католицкои митрополичои архіепархіи львôвскои на рôкъ 1912, 93, Львів.

1913.

ПРИСЕЛКОВЪ М. Д.: Очерки по церковно-политической исторіи Кіевской Руси X—XII вв. — „Записки Историко-Филологическаго Факультета Петербургскаго Университета“, том 116, Петербург.

СВЄНЦІЦКИЙ І.: Ілюстрований провідник по Національнім Музею, 11: срібний скарб з Крилоса, Львів.

1914.

PEŁEŃSKI J.: Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej, na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych, Kraków.

1918.

JANUSZ B.: Zabytki przedhistoryczne Galicyi wschodniej, Nr. 516, 520, 529, 530, Lwów.

1919.

ТОМАШІВСЬКИЙ С.: Українська історія, І: старинні і середні віки, Львів.

SZYDŁOWSKI T.: Ruiny Polski — opis szkód wyrządzonych przez wojnę w dziedzinie zabytków sztuki na ziemiach Małapolski i Rusi Czerwonej, 56—59, Lwów.

1920.

ŻYŁA W.: Najstarszy zabytek z epoki romańskiej we Wschodniej Małopolsce — „Słowo Polskie“, Nr. 226, 230, Lwów.

ŻYŁA W.: Z badań nad plastyką średniowiecza — там же, Nr. 300, 302, 304, Lwów.

1921.

АНДРОХОВИЧ А.: Львівське „Studium Ruthenum“ — „Записки Наукового Тов-ва ім. Шевченка“, том CXXXI, 174—185, Львів.

1923.

КРИПЯКЕВИЧ І.: Княжий город Галич — „Історична Бібліотека „Просвіти“, ч. 2, Львів.

CHALOUPECKÝ V.: Staré Slovensko, Bratislava.

1924.

КРЕВЕЦЬКИЙ І.: Український некрополь — „Стара Україна“, І, 76, Львів.

1925.

ЛЕВИНСЬКИЙ Л.: Відбудова церкви Успенія Богородиці на Крилосі під Галичем — „Технічні Вісти“, І, 57—60, Львів.

ЛЕВИЦЬКИЙ В.: Старинний Галич — „Світ“, ч. 15—16, Львів.

ОГРІЄНКО І.: Історія українського друкарства, І, 142—144, Львів.

1926.

СІЧИНСЬКИЙ В.: Архітектура старокнязівської доби, Прага.

1927.

DĄBKOWSKI P.: Stosunki gospodarcze ziemi halickiej w XV. w. — „Pamiętnik historyczno-prawny“, III, 4, Lwów.

1928.

СІЧИНСЬКИЙ В.: Конспект історії всесвітнього мистецтва, Прага.
PASTERNAK J.: Ruské Karpaty v archeologii, Praha.

1929.

ПАСТЕРНАК Я.: Нові археологічні набутки українських музеїв у Львові за 1928. р. — „Записки Наукового Тов-ва ім. Шевченка", том CL, 241, Львів.
РЖИГА В. Ф.: Очерки из истории быта до-монгольской Руси, Москва.
HALLE F. W.: Die Bauplastik von Wladimir-Ssusdal, Berlin.

1930.

DĄBKOWSKI P.: Szkice średniowieczne, II: ziemia halicka — Księga pamiątkowa ku czci Wł. Abrahama, 141—179, Lwów.

1931.

ПАСТЕРНАК Я.: Галич — Українська Загальна Енцикльопедія, I, 707—708, Львів.

1932.

ПАСТЕРНАК Я.: Коротка археологія західно-українських земель, Львів.
ХМІЛЕВСЬКИЙ Я. — ЧАЧКОВСЬКИЙ Л.: Битва під Галичем в р. 1221. — „Українське Життя", 10. лютого, Станиславів.
AINALOV D.: Geschichte der russischen Monumentalkunst der vormoskowitischen Zeit, Berlin.
BRUNOW N.: Geschichte der altrussischen Kunst, 44—46, Augsburg.

1933.

ПАСТЕРНАК Я.: Нові археологічні набутки Музею НТШ у Львові за час від 1929—1932. р. — „Записки Наукового Тов-ва ім. Шевченка", том CLII, 120, 129, Львів.
ПАСТЕРНАК Я.: Крилос — Українська Загальна Енцикльопедія, II, 388, Львів.

1934.

ПАСТЕРНАК Я.: Княжий Галич — „Новий Час", ч. 132—137, Львів.
ANDRUSIAK M.: Józef Szumlański, pierwszy biskup unicki lwowski (1667—1708), Lwów.

1935.

ПАСТЕРНАК Я.: Сліди мадярів біля княжого Галича — „Діло, ч. 196, Львів.
ПАСТЕРНАК Я.: Ще про археольогічні досліди під Галичем — „Новий Час", ч. 180, Львів.
SULIMIRSKI T.: Sprawozdanie z działalności lwowskiego ośrodka prehistorycznego — „Z otchłani wieków", X, 23—24, Poznań.

1936.

ЛОТОЦЬКИЙ А.: Княжна Галиця, легендарне оповідання про початки Галича — „Діточа Бібліотека", ч. 193, Львів.
НЕКРАСОВ А. И.: Очерки по истории древнерусского зодчества XI—XVII века, Москва.
ПАСТЕРНАК Я.: Перші сліди угрів в Галичині — „Життя і Знання", IX, ч. I, Львів.
ПАСТЕРНАК Я.: Княжими слідами (перший слід Успенського собору) — „Діло", 13. VIII, Львів.
ПАСТЕРНАК Я.: Нові археологічні розкопи в Крилосі — „Новий Час", ч. 182, Львів.
FERENCZI S.: Ősmagyar sirok Halics mellett (про старомадярські могили в Крилосі) — „Magyar Nep", 6. VI, Cluj.
PASTERNAK J.: Moje badania terenowe w 1935. r. — „Z otchłani wieków", XI, 16, 132—133, Poznań.

АНДРУСЯК М.: Галицька катедра в Крилосі — „Новий Час", ч. 199—201, Львів.

АНДРУСЯК М.: Один із тих, що досліду вали Галич — там же, Літер.-наук. додаток ч. І з дня 18. X., Львів.

АНДРУСЯК М.: Де зберігалася історична традиція про катедру в Крилосі? — „Напередодні", ч. 2, Львів.

ГОЛУБЕЦЬ М.: Княжий Галич — наша слава — Осмомислова держава — видання „Української Преси", Львів.

ГОЛУБЕЦЬ М.: Княжий Галич — Бібліотека для молоді „Ранок", ч. 9, Львів.

ГОРДИНСЬКИЙ С.: Галич — „Ми", літературний неперіодичний журнал, кн. VII, 62—63, Варшава.

Г[ЕЛ]А С.: Слідами слави княжого Галича — „Авангард", жовтень, кілька чч., Коломия.

ЗАЛОЗЕЦЬКИЙ В.: Розкопи в Крилосі — „Діло", ч. 192—194, Львів.

ЗВАРИЧ М.: Княжий Галич — „Станиславівські Вісти", жовтень, 10 чч.

ЗВАРИЧ М.: Топографія княжого Галича — „Наша Батьківщина", І, ч. 10, 209—216, Львів.

КРИЛОС — КНЯЖИЙ ГАЛИЧ, збірне видання (передмова — А. Могильницький: Старинний Галич — М. Дужий: Найбільший подвижник галицької держави — В. Кравців: В столиці Осмомисла й Шестикрильця — Ю. Шкрумеляк: Крилос, вірш — І. Німчук: Шануймо рідну традицію) — видання „Просвіти", ч. 845, Львів.

КРИПЯКЕВИЧ І.: Ярослав Осмомисл — видання „Просвіти", ч. 846, Львів.

КРОХМАЛЮК Р.: Княжий город — „Назустріч", ч. 16, Львів.

НАЗАРУК О.: В княжім Крилосі — „Нова Зоря", ч. 68, Львів.

ПАСТЕРНАК Я.: „Настасина могила" в Крилосі — „Літопись Національного Музею у Львові за 1936", 14—18, Львів.

ПАСТЕРНАК Я.: Цікава находка з княжої доби — „Новий Час", ч. 44, Львів.

ПАСТЕРНАК Я.: Дністер в археології — „Діло" з 1. V., Львів.

ПАСТЕРНАК Я.: За місце катедри Осмомисла — „Діло", ч. 185, Львів.

ПАСТЕРНАК Я.: Як найшлася катедра Осмомисла — „Новий Час", ч. 191, Львів.

ПАСТЕРНАК Я.: Україніка в чужих видавництвах („Archaeologia Hungarica", XXI, 1937) — „Діло" з 7. X., Львів.

ПАСТЕРНАК Я.: Мадярське видавництво про українські розкопи — „Новий Час" з 7. X., Львів.

ПАСТЕРНАК Я.: Галицька катедра в Крилосі, тимчасове звідомлення з розкопів у 1936—37. рр. — „Записки Наукового Тов-ва ім. Шевченка", том CLIV, I—XII, Львів.

ПАСТЕРНАК Я.: Нові археологічні набутки Музею НТШ у Львові за час від 1933—1936, — там же, ч. 21, 45, 114, 159, 166, 214, 255, 279, 292, 308, 318.

ПАЧОВСЬКИЙ В.: Слава галицької столиці — „Вісти з Лугу", ч. 10, 165—167, Львів.

ПЕЛЕНСЬКИЙ Й.: Панорама старокняжого Галича — „Діло", ч. 179, Львів.

ЩУРАТ С.: На руїнах катедри Осьмомисла — „Наша Батьківщина", І, ч. 9, 181—187, Львів.

(m h): Wichtige archäologische Funde in Ost-Galizien — „Prager Presse" vom 9. VIII.

PASTERNAK J.: Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Krylos — „Slavische Rundschau", IX, Nr. 6, 382—384, Prag.

PASTERNAK J.: Die ersten altungarischen Grabfunde nördlich der Karpaten — „Archaeologia Hungarica", XXI, 137—141 u. 297—303, Taf. CXXXIV—CXXXVII, Budapest.

PASTERNAK J.: Katedra książąt halickich — „Ruch Słowiański", Nr. 11—12, 205—209, Lwów.

PASTERNAK J.: Odkrycie katedry halickiej — „Oriens", XI—XII, 182—183, Warszawa.

PASTERNAK J.: Moje badania terenowe w 1936. r. — „Z otchłani wieków", XII, 109, Poznań.

1938.

ГОЛУБЕЦЬ М.: Осьмомислова катедра в Крилосі — Альманах „Нового Часу" на 1938. р., 86—94, Львів.

ГАВДЯК М.: Княжий Галич, Галич.

КОСТРУБА Т.: Звідки пішла назва „Галичина" — „Життя і Знання", XI, 145—147, Львів.

ПАЛІДОВИЧ М.: Від слів до діл (про „Табор Праці" в Крилосі) — „Студентський Вістник", ч. 5—6, 160—168, Львів.

ПАСТЕРНАК С., інж.: З чого була збудована княжа катедра в Крилосі — „Наша Батьківщина“, ч. 9, Львів.

ПАСТЕРНАК Я.: Крилос—Городно—Давидгородок, — „Мета“, ч. 3, Львів.

ПАСТЕРНАК Я.: „Золотий Тік“ промовив — „Життя і Знання“, XI, 352—353, Львів.

ПАСТЕРНАКОВА М.: Синцьо в Крилосі (оповідання для дітей дошкільного віку) — „Українське Дошкілля“, ч. 7—8, 106—109, Львів.

СІЧИНСЬКИЙ В.: Яку будову найдено в Крилосі? — „Наша Батьківщина“, II, ч. 7—8, 171—173, Львів.

ЧАЧКОВСЬКИЙ Л. — Др. ХМІЛЕВСЬКИЙ Я.: Княжий Галич, Станиславів.

ANDRUSIAK M.: рецензія на статтю Я. Пастернака в „Записках НТШ“, том CLIV — „Kwartalnik Historyczny“, tom 52, zesz. 2., Lwów.

MALICKI A.: Geograficzne położenie książęcego Halicza — „Przegląd Krajoznawczy“, Lwów.

PASTERNAK J.: Katedra halicka w Kryłosie — „Biuletyn historii sztuki i kultury“, VI, zesz. I, 57—65, Warszawa.

PASTERNAK J.: Moje badania terenowe w 1937. r. — „Z otchłani wieków“, XIII, 106, Poznań.

PASTERNAK J.: Die neuentdeckte mittelalterliche Kathedrale in Krylos — „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas“, Heft III, 395—407, Berlin.

1939.

ҐЕЛА С.: Крилоська добродійна марка-наліпка — „Український Філятеліст“, XV, ч. 3—4, Відень.

КОСТРУБА Т.: Нариси з церковної історії України X—XIII. ст., Львів.

КОСТРУБА Т.: Надання князя Льва галицькій митрополії — „Новий Час“, літер.-наук. додаток з 27. III., Львів.

КОСТРУБА Т.: Хто основник катедри в Галичі? — „Новий Час“, літер.-наук. додаток з 24. IV., Львів.

МАЦЯК В.: Галицька митрополія на вершинах могутності і величі. Митрополити-державотворці 1302/3—1347, — „Новий Час“, літер.-наук. додаток, ч. 5—9, Львів.

МАЦЯК В.: Зі Львова до Крилосу — „Новий Час“, літер.-наук. додаток, ч. 31, Львів.

МАЦЯК В.: Дума крилоського храму — „Мета“, ч. 33, Львів.

ПАСТЕРНАК Я.: На слідах галицьких княждворів — „Новий Час“, літер.-наук. додаток з 7. I., Львів.

ПАСТЕРНАК Я.: Перші розкопи на „Золотому Тоці“ в Крилосі — „Сьогочасне й Минуле“, I, 5—15, Львів.

ПАСТЕРНАКОВА М.: „Золотий Тік“, легенда для старших дошкільнят — „Українське Дошкілля“, кн. I, 50—52, Львів.

1940.

ВОРОНИН Н. Н.: К вопросу о взаимоотношении галицко-волынской и владимиро-суздальской архитектуры XII—XIII вв. — Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях ИИМК, III, 22—27, Ленинград.

КАРГЕР М. К.: Зодчество Галицко-Волынской земли в XII—XIII вв. — там же, 14—21.

МЕЛЬНИК В .: Раскопки княжества Галича — „Московский Университет“, газета, ч. 66, Москва.

SIČYNSKYJ V.: Monumenta architecturae Ukrainae, Praha.

1941.

ВОРОНИН Н. Н.: Город Владимир и с. Боголюбово — Археологические исследования в РСФСР, 1934—1936 гг., 96—100, Ленинград.

ПАСТЕРНАК Я.: В літописному Галичі — „Радянська Освіта“, газета, ч. 17, Київ.

ПАСТЕРНАК Я.: Слідами старого Галича — там же, ч. 132, Київ.

WEIDHAAS H.: Romanische Bauplastik aus Černihiv und Halisz — „Die Burg“, II, Heft 4, 59—68, Krakau.

1942.

ANTONOWYTSCH D.: Deutsche Einflüsse auf die ukrainische Kunst, Leipzig.

1944.

ПАСТЕРНАК Я.: Звідкіля назва Галич? — „Студентський Прапор“, ч. 1, 9—15, з картою, Львів.

Inhaltsangabe.

DAS ALTE HALYTSCH.

Zusammenstellung der vorgeschichtlichen und historischen Forschungen in den Jahren 1850—1943.

von Jaroslaw Pasternak — Lemberg.

Einleitung.

Im frühen Mittelalter, zur Zeit der Regierung der ukrainischen Grossfürsten in Kyjiv (Kiew) am Dnipro hat sich im Westen des ukrainischen Volksgebietes, nördlich der Karpaten, allmählich ein zweites politisches und kulturelles Zentrum ausgebildet, von welchem am Anfang des 13. Jh's sogar die Führung sämtlicher ukrainischer Länder übernommen wurde. Es war dies der galizisch-wolhynische Staat, welcher von den Nachkommen des Fürsten Rostyslaw (gestorb. 1065), eines Enkels des Kiewer Grossfürsten Jaroslaw des Weisen aus dem Hause der Rurikiden in der ersten Hälfte des 12. Jh's gegründet wurde.

Die Hauptstadt dieses westukrainischen Fürstenstaates hiess Halytsch und lag am Dnister. Weit bekannt durch ihre Reichtümer und steinernen Prachtbauten wurde sie plötzlich i. J. 1241 von den Tataren so gründlich vernichtet, dass von einem gänzlichen Wiederaufbau keine Rede mehr sein konnte. Das politisch-administrative Zentrum des Staates wurde vom König Danylo (Daniel) nach Cholm (heute im Distrikt Lublin) verlegt, ein Teil seiner Gefolgschaft hat neben dem Dnisterhafen ein neues Halytsch (Halicz), das heutige Städchen dieses Namens gegründet und auf der alten Burg ist nur der Bischof mit seinem Klerus geblieben, woher der neue Name der Ortschaft — Krylos — stammt.

Die verlassenen, zerstörten Bauten sind langsam den zerstörenden Einwirkungen der Zeit anheimgefallen, die wenigen zurückgebliebenen sind mit der Zeit auch zerfallen, so dass nach einigen Jahrhunderten sogar ihre Lage gar nicht mehr bekannt war und ihre Feststellung seitens der Vorgeschichtler und Historiker jetzt auf bedeutende Schwierigkeiten stösst. Ganze 90 Jahre hat der Streit um die Lokalisierung der alten Halytscher Burg im Terrain ge-

dauert und erst im J. 1937 wurde mir vergönnt die Grundmauern der Koimesis-Kathedrale des alten Halytsch blosszulegen und dadurch direkt die Mitte seiner Burg zu bestimmen. Der Beschreibung dieser Entdeckung ist nun vor allem diese Arbeit gewidmet, wobei aber sowohl alle frühere Grabungen des L. Laurezkyj, I. Scharanewytsch, T. Ziemięcki, A. Czolowski und J. Pelenskyj (1882—1913) als auch meine eigene (1934—1941) an mehreren anderen Stellen auf dem weiten Territorium der gewesenen Hauptstadt berücksichtigt werden.

I.

TOPOGRAPHISCHE CHRONIKENNACHRICHTEN ÜBER DAS ALTE HALYTSCH.

Die meisten Nachrichten von topographischem Charakter, das alte Halytsch betreffend, sind in der sog. Hypatios-Chronik enthalten. Sie erwähnen aber auch nur gelegentlich die Stärke und Wehrfähigkeit der alten Burg, ihr „deutsches Tor", den Fürstenpalas, das Badezimmer drin, die Muttergottes Kathedrale mit dem Fürstenthron, einige andere Kirchen, die Brücke über den Dnisterfluss, den Sumpf „Bykowe Boloto" und den Grabhügel „Halytschyna Mohyla". Im Anschluss an den Namen dieses Grabhügels werden nun von uns neun verschiedene Versuche im 15—19. Jh. angegeben den Ursprung der Benennung „Halytsch" zu erklären, deren wahrscheinlichster dieses Wort vom griechischen ἁλς = Salz, also Salzstadt — Hallstadt — Halytsch herleitet. Dafür spricht vor allem die mit der bekannten Hallstatt - Siedlung in Salzkammergut gleichzeitige ziemlich dichte Besiedlung des Krylos - Berges und dann die vom nürnberger Naturforscher Hacquet im J. 1794 notierte alte Überlieferung, dass gerade in Halicz einst die erste Salzquelle Galiziens entdeckt wurde.

Heute gibt es zwar keine solche Quelle auf dem ganzen Territorium des alten Halytsch, dasselbe konnte aber sowohl in der Hallstattzeit als auch später nur ein wichtiger Stapelplatz für die Salz führenden Kaufleute gewesen sein. Auf eine solche Möglichkeit weist der aus Udetsch (Żydatschiw) an Halytsch vorbeiführende frühmittelalterliche, in der Chronik bereits erwähnte Salzweg hin und dann auch der von den Salzquellen in Kalusch über die Ortschaften Sokil-Salukwa, am Nordwestrand des alten Halytsch führende Weg, der in einem Dokument aus dem J. 1787 als Salzweg bezeichnet wird.

II.

ARCHIVALISCH - HISTORISCHE INDIZIEN DES XIII—XIX. JH'S BETREFFEND DER LOKALISIERUNG DES ALT - HALYTSCH UND SEINER KATHEDRALE IM GELÂNDE.

Nach dem verheerenden Tatareneinfall i. J. 1241 wurde vom König Danylo, wie bereits oben gesagt, die Hauptstadt seines Staates aus Halytsch nach Cholm verlegt und dabei sein neuer Sitz stark ausgebaut, mit nötigem Kriegszeug versorgt und mit neuen herrlichen Kirchen geschmückt. Die frühere Hauptstadt Halytsch wurde dadurch zum allmählichen Verfall verurteilt, welcher nach der Einnahme Galiziens durch die Polen nach dem J. 1340 mit raschen Schritten vor sich ging und das allmähliche Verwischen namhafter Spuren des alten Halytsch im Terrain mit sich brachte. Die Tatsache aber, dass die Muttergottes - Kirche in Krylos einst als Kathedrale der Halytscher

Bischöfe und Metropoliten fungierte und dass die später daneben erbaute Pfarrkirche von Krylos denselben Titel einer Kathedralkirche führte, wurde im Laufe der Jahrhunderte (14—19) in verschiedenen Dokumenten öfters erwähnt und beglaubigt. An das Ausfindigmachen der materiellen Überreste des alten Halytsch und vor allem seiner ersten Kathedrale ist man aber erst um die Mitte des 19. Jh's herangetreten.

III.

AUF DER ERSTEN SUCHE NACH ALT-HALYTSCH.

Als erster Forscher in dieser Hinsicht und überhaupt als Pionier auf dem Felde der ukrainischen Vorgeschichtsforschung in Galizien ist der Domherr A. Petruschewytsch, ein guter Fachmann in der Kirchengeschichte zu nennen. Derselbe schrieb in den Jahren 1850—1899 mehrere historische Aufsätze, in denen er aber fälschlich behauptete, dass sich die einstige Hauptstadt Halytsch am Dnister befunden habe, dass die jetzige Pfarrkirche von Halicz eben die ehemalige fürstliche Kathedrale sei und dass die heute noch dortselbst erhaltenen Trümmern eines polnischen, zuletzt im 17. Jh. umgebauten Schlosses als Überreste der ehemaligen Fürstenburg des alten Halytsch anzusehen sind.

Einige Jahre später (1860) ist der Lemberger Universitätsprofessor I. Scharanewytsch, ebenfalls ein Historiker, mit einer anderen Theorie aufgetreten und zwar, dass das alte Halytsch sich mehr westlich, zwischen dem Dnister und dem Limnycjafluss befunden habe und dass die ehemalige St. Pantaleon-Kirche aus dem 12. Jh., heute die röm. kath. St. Stanislaus-Kirche, 2 km. westlich vom jetzigen Halicz entfernt, als die strittige Kathedrale anzusehen sei.

Die beiden sich gegenseitig bekämpfenden Behauptungen der Historiker haben klargemacht, dass der Streit nur mit Hilfe der nach vorgeschichtlichen Methoden durchgeführten Terrainforschungen zu entscheiden ist. Die Anregung dazu gab der griech. kath. Pfarrer L. Laurezkyj von Salukwa bei Halicz, der in ständiger Fühlung mit I. Scharanewytsch blieb und binnen drei Jahren (1882—1884) auf dem Hochlande längs des Limnycjaflusses, westlich von Halicz und dann auch in der nähe von Krylos, die Grundmauern von fünf mittelalterlichen kleinen und mittelgrossen Kirchen in byzantynisch-romanischem Stil blosslegte.

Durch diese Entdeckungen wurde derselbe veranlasst seine Behauptung bezüglich der Pantaleon-Kirche als der ehemaligen Kathedrale aufzugeben. Die grösste von den neuentdeckten Ruinen, die 20×14.50 m. messenden Grundmauern am Walde „Dibrowa", erklärte er nun, unter Vorbehalt, für die Überreste der gesuchten Kathedrale, solange sich keine noch grösseren Fundamente fänden.

An diesen ersten Ausgrabungen hat auch der junge polnische Adept der geschichtlichen Archäologie, A. Czolowski teilgenommen, der später (1890) mit einer dritten Hypothese in die Schranken getreten war, indem er das obenerwähnte heutige Dorf Krylos, 6 km südlich vom jetzigen Halicz entfernt, für die ehemalige fürstliche Hauptstadt Halytsch erklärte.

Zwecks Überprüfung seiner und des A. Petruschewytsch Hypothese hat A. Czolowski noch im demselben Jahr unter Führung des I. Scharanewytsch Probegrabungen an den jetzigen Pfarrkirchen in Halicz und Krylos durchgeführt. In der ersten Ortschaft fand er keine Bestätigung der Behauptung des

A. Petruschewytsch, dass die dortige heutige Pfarrkirche eben die alte Kathedrale sei. In Krylos hat er die Fundamente der jetzigen Pfarrkirche und das nächste umliegende Terrain untersucht und gelangte schliesslich zu der Überzeugung, dass die von ihm gesuchte alte Kathedrale weder an derselben Stelle noch irgendwo in der nächsten Nähe existiert habe.

Zwanzig Jahre später (1909, 1911) befasste sich der damals junge ukrainische Kunsthistoriker J. Pelenśkyj mit den Forschungen über die Stellung des alten Halytsch in der Geschichte der mittelalterlichen Kunst, wozu ihm als Ausgangspunkt die einzige noch heute erhaltene Kirche des alten Halytsch und zwar die bereits oberwähnte St. Pantaleon - Kirche diente. Auf der Suche nach der alten Kathedrale hob er rund um die heutige Kirche in Krylos tiefe Gruben an verschiedenen Stellen aus, aber auch diesmal blieb der Erfolg aus.

Das weitere Suchen nach der Kathedrale wurde durch den ersten Weltkrieg auf volle 25 Jahre unterbrochen, inzwischen wurde nur eine genaue Karte sämtlicher Erdbefestigungen und Hügelgräber in Krylos und in seiner Umgebung von L. Tschatschkowśkyj und Dr. J. Chmilewśkyj samt einer genauen topographischen Beschreibung verfertigt.

IV.

DIE ENTDECKUNG DER KOIMESIS - KATHEDRALE.

Erst im J. 1934 habe ich mit der Wiederaufnahme der nun systematischen Terrainforschungen auf dem Gebiete des alten Halytsch begonnen.

Meine Aufmerksamkeit habe ich zuerst mehreren alten Grabhügeln und Siedlungspuren gewidmet, um vor allem die vorgeschichtliche Grundlage kennen zu lernen, auf welcher die spätere Fürstenstadt Halytsch entstanden ist. Die nun von mir durchgeführten Ausgrabungen haben zusammen mit älteren Bodenfunden ergeben, dass das ausgedehnte Territorium von Alt-Halytsch bereits seit dem jüngeren Abschnitt der Altsteinzeit zu verschiedenen Zeiten besiedelt war. Von besonderem historischen Wert waren zwei Hügelgräber aus dem Anfang des 10. Jh's, mit Pferdeköpfen als Beigaben, reich an Gold- und Silberschmuck, welche bis jetzt den einzigen sicheren Beweis dafür liefern, dass wenigstens ein Teil der alten Ungarn seinen Weg aus Lewedien (zwischen Don und Dnipro) in die jetzige Heimat über die Waldkarpathen und zwar durch den Werezki-Pass eingeschlagen hat.

Erst nach all diesen, oben aufgezählten Terrainarbeiten bin ich auf die Suche nach der alten Kathedrale gegangen. Nach eingehender Durchforschung des Terrains bin ich bald zur Überzeugung gekommen, dass die Hypothese A. Czolowski's, welche dann vom J. Pelenśkyj mit weiteren Argumenten unterstützt wurde, vollkommen richtig und der Mittelpunkt (Burg mit Fürstensitz und Kathedrale) der ehemaligen Hauptstadt Halytsch in der Tat nur im heutigen Dorfe Krylos zu suchen sei. Nur war ich trotz der entmutigenden Ergebnisse der Grabungen meiner Vorgänger überzeugt, dass die alte Kathedrale doch irgendwo in der n ä c h s t e n N ä h e der heutigen Pfarrkirche in Krylos und zwar an ihrer Süd- oder Ostseite gestanden haben dürfte.

Die zuerst an der Südseite durchgeführte Sondierung förderte keine Spuren zutage, dagegen stiess eine östlich von der Kirche angelegte Sonde in der bedeutenden Tiefe von 3 m auf sehr starke Grundmauern aus mächtigen Quadersteinen und Reste eines mit Steinplatten ausgepflasterten Fussbodens.

Ich war nun im klaren, dass die Grabungen diesmal von einem vollen

Erfolg gekrönt werden sollten, weitere Terrainarbeiten mussten aber für das laufende Jahr eingestellt werden.

Durch die Grabungen im J. 1937 wurden von mir allmählich die gut erhaltenen Grundmauern der Aussenwände der gesuchten alten Kathedrale blossgelegt, kaum 12 m von der heutigen Kirche in Krylos entfernt.

Der ganze von ihnen eingenommene Platz war mit einer durchschnittlich 2 m starken Schuttschicht bedeckt, in welcher am Anfang des 16. Jh's ein die heutige Pfarrkirche umgebender Friedhof angelegt worden war. Von volkskundlichem Standpunkt interessant war dabei, dass in mehreren Gräbern bei den Skeletten nach altem Brauch kleine Kupfermünzen gefunden wurden, welche eine ganz genaue Datierung des betreffenden Teiles des Friedhofes gestatteten. Der Schädel eines Skeletts ruhte auf zwei Ziegeln, höchstwahrscheinlich aus dem 16. Jh., welcher Brauch bei den Mönchen des Basilianerordens schon seit frühem Mittelalter eingeführt war und von mir bereits während der Ausgrabungen in Bels und Lemberg beobachtet wurde.

In der Schuttschicht liessen sich leicht zwei Schichten unterscheiden, deren obere viele längs gerippte Ziegelfragmente enthielt, was mit dem Format zusammen auf den Anfang des 18. Jh's wies, deren untere jedoch aus einem mächtigen Steinbau herrührte.

In dieser unteren Schuttschicht, welche nur von der alten fürstlichen Kathedrale herrührten konnte, wurden von mir viele interessante Kleinfunde gemacht, und zwar:

1) viele Wandbewurffragmente mit Resten von Freskomalerei in weisser, gelber, grau-blauen, rosafarbener, pomeranzenfarbener, roter, brauner und fast schwarzer Farbe. Sehr selten war die grüne und dunkelrote Farbe,

2) vom Feuer angegriffene Stücke vom Bleiblech aus dem Dach der Kathedrale,

3) viele Bruchstücke von schmalen, gewölbten Dachziegeln,

4) einige Bruchstücke der Mauerziegeln vom Kiewer Typus, gut ausgebrannt und dicht,

5) Bruchstücke von gelb, grün und braun glasierten viereckigen Tonfliesen aus dem Fussboden der Kathedrale, welche höchstwahrscheinlich aus Kyjiw (Kiew) nach Halytsch eingeführt worden waren. Eine Fliese war mit einem Greifvogel ornamentiert, was heute in der Ukraine ein Unikum ist,

6) viele Bruchstücke vom Steinschnitzwerk, Kapitälen und Basen, im romanischen Stil ausgeführt,

7) zahlreiche Bruchstücke von den durch Feuer geschmolzenen mittelalterlichen Glocken,

8) ziemlich viele keramische Scherben aus dem 12. Jh.,

9) eine Silbermünze des böhmischen Königs Wenzel II (1300—1305),

10) zwei eiserne Streitäxte, davon eine des Franziska-Typus,

11) ein walzenförmiges Vorhängschloss, welcher Typus aus anderen frühmittelalterlichen Grabungen gut bekannt ist,

12) eine eiserne rhombusförmige Pfeilspitze,

13) Bruchstück eines knöchernen ornamentierten Messergriffes.

Unter dieser unteren Schuttschicht fanden sich ganze, ziemlich gut erhaltene Grundmauern der alten Kathedrale. Diese war quadratisch (32.5 × 32.5) und mittels drei Apsiden um 5 m gegen Osten verlängert, so dass die ganze Länge 37.5 m beträgt.

Die Kathedrale war an einer ebenen, nur unbedeutend abschüssiger Fläche gebaut, welche bereits früher, im 11—12. Jh. und noch viel früher, gegen Ende der Bronzezeit bewohnt war. Zu erwähnen ist dabei eine quadratische,

7.5 × 7.5 m. grosse und 80 cm. tiefe Grube inmitten der Grundmauern, mit sehr stark ausgebrannten steilen Wänden und Fussboden, ohne irgendwelches Kulturinventar, welche vielleicht als Überrest einer früheren, noch heidnischen Kultstätte an derselben Stelle anzusehen wäre.

V.

DIE BAUDENKMÄLER VON ALT-HALYTSCH.

Bis jetzt wurden auf dem weiten Territorium der gewesenen Hauptstadt die Überreste von folgenden frühmittelalterlichen Baudenkmälern erforscht:

1. *die Heilandskirche auf dem Hügel „Karpycja"* (Abb. 25-6),
2. *die Kirche („Polygon") in der Flur „Karpiw Haj"* (Abb. 25-2),
3. *die Cyrillus- und Methodiuskirche an dem Walde „Dibrowa"* (25-1),
4. *die Kirche in der Flur „Cwyntaryska"* (Abb. 25-7),
5. *die Eliaskirche in der Flur „Prokalyjiw Sad"* (Abb. 25-8),
6. *die Verkündigungskirche in der Flur „Cerkwyska"* (Abb. 25-3),
7. *die Auferstehungskirche auf dem Hügel „Woskresenśke"* (25-5).

Die Fundamente von all diesen Kirchen sind hauptsächlich aus grossen Schottersteinen und nur in einem Falle (4) aus Travertin, mit gutem Mörtel gemauert. In zwei Fällen (1, 5) waren die Ecken mit Kalksteinquadern verstärkt.

8. *Die Pantaleonkirche bei Halicz* (25-4), deren urspüngliche Wände, aus Kalksteinquadern gemauert, an der Westfront bis zu einer Höhe von 12 m. erhalten geblieben sind. Byzantinisch im Grundriss, besitzt sie einen reichen Aufputz der Aussenwände, vor allem am Hauptportal und den Apsiden, im romanischen Stil ausgeführt. Monographisch wurde dieser interessante Bau vom J. Pelenśkyj (1914) bearbeitet.

9. *Die Rotunde in Poberesche* bei Jezupol, nur in Grundmauern erhalten, von uns im J. 1935 teilweise ausgegraben, mit 2.5 m. starken Wänden aus Kalksteinquadern, innen 15 m. im Durchmesser, auch mit romanischem Steinschnitzwerk dekoriert. Der östliche Teil der Fundamente mit den Apsiden wurde noch nicht erforscht.

10. *Die Koimesis-Kathedrale.*

Im ganzen sind vor ihr nur noch die Grundmauern zurückgeblieben und diese auch meistenteils mehr oder weniger tief abgebrochen, so dass nur unter der auf einem Teil der Grundmauern stehenden steinernen Kapelle ein Teil der Kirchenwände erhalten geblieben ist.

Die ganze Kathedrale wurde aus drei Gesteinsarten gebaut: aus weissem und hellgrauem Alabaster, aus weisser Turonkreide und aus feinkörnigem lithotamnischem Kalkstein. Wenige Bruchstücke von leichtem Travertin und auch die oberwähnten Ziegeln konnten aus dem Dachgewölbe herrühren.

Als Bautechnik wurde noch das römisch-byzantinische Schalenmauerwerk (opus emplekton) angewendet: zu beiden Seiten wurden grosse, rechteckig behauene und manchmal bis 200 kg schwere Steinquadern in geraden Reihen verlegt, der Raum dazwischen wurde mit kleineren, formlosen, mit Mörtel vermischten Steinen ausgefüllt. Das Abmessen von 546 verschiedenen Quadersteinen hat im Durchschnitt eine Länge von 587 mm und eine Höhe von 373 mm ergeben. Die kleinsten Quadern haben dabei eine Länge von 70—100 mm, die grössten 1050—1330 mm.

Der zum Bau der Mauern gebrauchte Mörtel war von dreierlei Art:

1) in den Aussenwänden der Kathedrale ist der Mörtel ausserordentlich

hart, etwas grau gefärbt und enthält viele kleine Kohlenstückchen, wurde also offenbar zwecks besserer innerer Verbindung der Teile mit Holzkohlenasche vermischt. Ein solches Verfahren steht in der mittelalterlichen Baukunst nicht allein. In Kyjiw wurde z. B. damals der Kalk mit einem dünnen Gerstenabsud und in der Slovakei und Karpaten - Ukraine zu demselben Zweck sogar mit Eiweiss vermischt;

2) in den Grundmauern unter den Aussenwänden war der Mörtel bedeutend schlechter, nur aus grünlichem Sand mit wenig Kalk, der heute kleine weisse Körner bildet, hergestellt, er ist daher sehr mager und zerfällt heute schon unter leichtem Druck;

3) in den Grundmauern innerhalb der Kathedrale, welche nur sehr wenig belastet waren, ist der Mörtel am schlechtesten, fast aus reinem grünlichem Sand, ohne weisse Kalkkörner.

Zwecks besserer Verbindung und Verstärkung der Kirchenwände wurden in horizontaler Lage ringsherum Holzbalken eingemauert, ein Brauch, der damals ziemlich allgemein beobachtet wurde. Von so einem Holzanker ist nun in dem erhaltenen Wandteil in Krylos nur ein 40 × 34 cm grosses Loch längs in der Mitte geblieben, mit Holzabdrücken im Mörtel. Im allgemeinen wäre über die Überreste der alten Halytscher Kathedrale folgendes zu sagen:

1) der ganze Plan weist öfters Unregelmässigkeiten in der Führung der Linien und dem Verhältniss der Grundmauern zu den oberen Wänden, was aber im frühen Mittelalter im Osten öfters zu beobachten und daher als kennzeichnend anzusehen ist,

2) die Stärke der noch am regelmässigsten gebauten Grundmauern unter den Aussenwänden beträgt durchschnittlich 225 cm. Fast dieselbe Stärke besitzen die inneren Grundmauern, von denen alle vier Zentralkolonnen getragen werden, sehr verschieden ist dagegen die Stärke aller anderen inneren Mauern, welche zwischen 140—325 cm. schwankt.

3) die Grundmauern sind nicht überall gleich erhalten. Die Steinquadern der alten Kathedrale wurden offensichtlich als Baumaterial am Anfang des 16. Jh's für die jetzige Pfarrkirche in Krylos benützt und darum wurde an Stellen, die näher zum neuen Bau lagen, nicht nur die aufgehenden Mauern, sondern auch die Fundamente bis zur Tiefe von 1 m. abgebrochen, an weiter entfernten Stellen wurden jedoch nur die Wände entfernt und die Grundmauern unversehrt gelassen.

4) An einer Stelle hat sich glücklicherweise noch ein 10 m. langer und 146 cm hoher Teil der ehemaligen südlichen Kirchenwand aus mächtigen, noch sehr gut erhaltenen, einst schneeweissen Quadern erhalten, welche manchmal eine Oberfläche von über einem halben Quadratmeter erreichen. An der Aussenseite der Wand ist noch der untere Teil einer 128 cm breiten Lisene und an ihrer Innenseite auch ein Teil eines Pilasters erhalten geblieben. Bedeutend kleinere Teile der aufgehenden Wände sind auch an einigen anderen Stellen erhalten geblieben.

5) Die Grundmauern 47—48 (siehe den Plan auf Seite) wurden später einmal repariert und höchstwahrscheinlich gleichzeitig wurden zwecks Verstärkung der Grundmauern auch die kurzen Quermauern 17, 19, 29, 31, 39, 41 hinzugefügt.

6) Das Schalenwerk der Grundmauern war fast ausschliesslich aus Kreidequadern und nur sehr selten aus Alabasterquadern zusammengesetzt. Das Schalenwerk der aufgehenden Wände war dagegen höchstwahrscheinlich vorwiegend aus Alabasterquadern und viel seltener (Apsiden) aus Kalksteinquadern zusammengesetzt.

7) Die an 28 verschiedenen Stellen der Grundmauern durchgeführten Sondierungen ergaben, dass dieselben 150—200 cm tief in den gewachsenen Lössboden eingelassen waren, wozu noch eine durchschnittlich ein halbes Meter starke Humusschicht zugerechnet werden muss. Bedeutend seichter lagen dagegen die später hinzugefügten sechs kurzen Quermauern.

8) Der Fussboden der Kathedrale war zuerst höchstwahrscheinlich aus den bereits oberwähnten gelb, grün oder braunglasierten Tonfliesen zusammengesetzt, so wie z. B. in der Verkündigungskirche in Pidhoroddja bei Krylos und erst später, vielleicht nach 1241, wurden an Stelle der Tonfliesen grosse Alabasterplatten hingelegt, deren Grösse einen halben Quadratmeter erreichte. Der Fussboden des östlichen Teiles der mittleren Kirche war 24 cm höher gelegt, wodurch die sog. Solea vor dem Altar gebildet wurde. Ausserdem war der Fussboden in beiden Seitenschiffen und in der Vorhalle 20 cm tiefer gelegt als im westlichen Teil der mittleren Kirche.

Es folgt eine genaue Beschreibung des Erhaltungszustandes aller Grundmauern unter: 1) der westlichen Wand, 2) der nördlichen Wand, 3) der östlichen Wand, 4) den Apsiden, 5) der nördlichen Wand, 6) den inneren Längsmauern, 7) den inneren Quermauern.

Auf Grund der Fundamente, der erhaltenen Teile von Wänden und der zurückgebliebenen Bruchstücke von architektonischem Aufputz der alten Kathedrale kann eine annähernde Rekostruktion ihres einstigen Aussehens versucht werden.

Die in Rede stehende Koimesis-Kathedrale des alten Halytsch, hoch auf dem Berge gelegen, war von weitem sichtbar als ein massiver, mit Alabasterwänden weiss schimmernder Quadratbau ohne überschwengliche Ornamentik, ernst im Aussehen. Ausser Türen und Fenstern besass sie keine anderen Öffnungen, da die Seitenschiffe keine durchbrochenen, mit Arkaden geschmückten Wände hatten.

Die Aussenwände waren mittels einigen Pilasters in vertikale Flächen geteilt, welche wenigstens auf der Süd- und Nordwand keine Basis hatten, sondern direkt auf dem Sockel standen. Auf den genannten Wänden waren aber nur zwei Pilaster, mit welchen der Transept von aussen gekennzeichnet war.

Alle drei Apsiden traten verhältnissmässig wenig aus der Ostwand heraus und waren in ihrem Oberteil mit romanischen hängenden Halbsäulen verziert, deren Kapitäle mit stilisierten Palmettten geschmückt waren und die Unterteile auf menschlichen und tierischen Kopfmasken ruhten.

Rings um die Apsiden lief oberhalb der Fenster der typisch romanische Zahnfries herum. Unbekannt ist aber, ob derselbe auch auf den Seitenwänden der Kathedrale angebracht war; wir wissen auch nicht, ob sich unterhalb dieses Zahnfrieses noch ein Arkadenfries befunden hat.

Eine dekorativ-konstruktive Anwendung fanden romanische würfelförmige Konsole mit Längsrinnen von oben, welche vielleicht zum Ableiten des Regenwassers dienten.

Der Haupteingang, in der Stärke der Westwand angebracht, und nicht vorgeschoben, war mit schachbrettartigem Walzenfries und wahrscheinlich auch mit glattem Halbrundstab verziert. Die Tür selbst konnte aus Kupfer, wie z. B. in Luboml (Wolhynien) oder Gross-Nowgorod (Russland) sein.

Angesichts der hohen hierarchischen Stellung der Halytscher Kathedrale im Lande muss angenommen werden, dass dieselbe, wie auch ihre westliche Schwestern im gleichen Falle, an der westlichen Fassade zwei Ecktürme hatte, welche aber dann nicht vor die Linie der Aussenwände der Kirche vorgeschoben waren.

Ein Seiteneingang in die Kathedrale konnte nur an ihrer Südseite und zwar an der Transeptende existieren, weil im Norden eine Terrainsenkung bestand.

Die Portale der Kathedrale waren höchstwahrscheinlich mit keinem Flechtwerk ornamentiert.

Fenstern müssen ziemlich viele vorhanden gewesen sein, ihre Glasscheiben waren bestimmt klein, rund und in Blei eingefasst. Es ist sehr gut möglich, dass die Halytscher Kathedrale Vitragen, sog. „römisches Glas" besass, wie z. B. die St. Johann-Kirche in Cholm zur Zeit des Königs Danylo, um die Mitte des 13. Jh's.

Das Dach der Kathedrale musste nach byzantinischem Vorbild nach aussen die Gewölbeformen und vor allem das vom Mittelschif und dem Transept gebildete Kreuz ganz genau wiedergeben. Auf dieser Vierung befand sich die auf einem mittelhohen Tambour gestützte halbkugelige Zentralkuppel, die höchstwahrscheinlich von vier anderen, kleineren umringt war. Gedeckt war das Dach mit zweierlei Material und zwar seine runden Teile (Kuppeln, Gewölbe) mit grauem Bleiblech und die geraden mit roten Dachziegeln.

Aus den einstigen Tonnengewölben der Kathedrale ist nur etwas Tuff und Ziegeln im Schutt gefunden worden, dabei keine Spur von tönernen Resonatoren („Holosnyky"), welche damals höchstwahrscheinlich nur in den Backsteinbauten angebracht wurden.

Die erhaltenen Reste der aufgehenden Wände lassen folgende Teilung des Inneren annehmen:

den zentralen Teil der Kathedrale bildeten drei Mittelschiffe mit drei Apsiden an der Ostwand. Die Vierung des Zentralschiffes und des Transepts hatte die Form eines Quadrats, an dessen vier Ecken sich je ein runder Pfeiler, 50 cm im Durchmesser, als Stütze der Zentralkuppel befand. An diesen Zentralteil der Kathedrale grenzten vom Norden, Westen und Süden je ein Seitenschiff („Prytwir"), welche, obwohl mittels einer Wand vom Zentralteil getrennt, mit ihm doch eine organische Einheit bildeten, indem ihre Aussenwände gleichzeitig auch Magistralwände der ganzen Kathedrale bildeten.

Genauer können wir nur die Teilung des teilweise erhaltenen südlichen Seitenschiffes angeben. An seinem Ostende befand sich ein kleiner, quadratischer, geschlossener Raum, der durch eine Tür in der Mauer 51, deren Schwelle noch „in situ" erhalten geblieben ist, zu betreten war. Ein gleichartiger geschlossener Raum war höchstwahrscheinlich auch am Ostende des nördlichen Seitenschiffes vorhanden und es können dies nur zwei Sakristeien gewesen sein, in welchen vor allem Messgewänder und dann Kirchenbücher, Schatzkammer und Archiv untergebracht waren.

An dem Westende des südlichen Seitenschiffes war ein anderer quadratischer, geschlossener Raum, der nur durch eine Tür in der Mauer 49 zugänglich sein konnte. In diesem Raum wurde in der Schuttschicht der Unterteil von einem Taufbecken aus Kalkstein gefunden, was zusammen mit dem Umstand, dass dieser Raum noch von der Vorhalle und nicht vom mittleren Teil, von der eigentlichen Kirche zugänglich war, darauf hinweist, dass dort höchstwahrscheinlich eine Taufkapelle - Baptisterium untergebracht war. An der entsprechenden Stelle des nördlichen Seitenschiffes kann sich dann nur die Stiege auf das Chor („Komary") befunden haben.

An das Baptisterium grenzte vom Osten eine Kapelle, mit eigener kleinen Apsis, welche einem besonderen Heiligen geweiht sein konnte. Aus einer analogen Anlage in der Kirche des Jelezkyj-Klosters in Tschernyhiw zu schliessen, war im nördlichen Seitenschiff der Halytscher Koimesis-Kathe-

drale kein Gegenstück zu dieser Kapelle und das war der einzige Unterschied in der Gliederung ihrer beiden Seitenschiffe.

Das westliche, frontale Seitenschiff, dass heisst Vorhalle, hatte ausser dem Mauern 15 und 49 keine anderen Querwände. Trotz sehr sorgfältigen Suchens wurde in der ganzen Kathedrale auch keine Spur einer unterirdischen Krypta gefunden.

Höchstwahrscheinlich in allen drei Seitenschiffen, an der nördlichen, westlichen und südlichen Wand innerhalb der Kathedrale, befanden sich in der Höhe des I. Stockes die sog. „Komary", welche in der Hypatios - Chronik unter den Jahren 1221 und 1255 als letzter Zufluchtsort während der Belagerung der Burg des alten Halytsch erwähnt werden. Diesen Choren war bereits beim Bauen der Kathedrale eine wichtige Rolle als Verteidigungsort zugedacht, weil auch die ganze Kathedrale im ganzen Komplex der Burgbefestigungen zum Mittelpunkt der letzten Abwehr bestimmt war. Angesichts dessen mussten die „Komary" eine gute Aussicht aufs Vorfeld und die Möglichkeit einer aktiven Verteidigung der Belagerten haben. Dies war nur von einer mit breiten Arkaden und schützender Brüstung versehenen Gallerie oberhalb der unteren Kirchenfenstern möglich, welche Gallerie auch den Namen „Komary" führte.

Über den Zentralteil der Kathedrale kann bedeutend weniger gesagt werden als über die Seitenschiffe. Sicher ist nur, dass die Zentralpfeiler der Kathedrale eine runde Form, und zwar einen Durchmesser von 50 cm hatten. Ihre Kapitäle waren mit Voluten, Palmetten und anderen romanischen Skulpturen ornamentiert. Ein romanisches Würfelkapitel, 38 cm im Quadrat, von einer runden Kolonne, 23 cm im Durchmesser, welches im östlichen Teil der Kathedrale gefunden wurde, könnte vielleicht aus einem Baldachin herrühren, der von solchen vier runden Säulen über dem Hauptaltar getragen wurde. An anderen Stellen wurden zwei romanische Basen von dünneren runden Kolonnen, 17 cm im Durchmesser gefunden, welche von den inneren Gallerieen der Chore herrühren könnten.

Die Innenwände der Kathedrale, unbekannt ob alle, waren mit Freskomalereien bedeckt, mit der Vorherrschaft der rosafarbenen, grau - blauen und orangenfarbiger Farbe. Dabei wurde auch die weisse, gelbe, hellrote, braune, eine fast schwarze und sehr wenig dunkelrote und grüne Farbe verwendet.

Von dieser Freskomalerei sind „in situ" nur noch unbedeutende Spuren an zwei Stellen erhalten geblieben. Vom massgebenden Lemberger Fachmann, dem akademischen Maler M. Osintschuk wurde nach eingehender Untersuchung festgestellt, dass diese Fresken auf eine zweischichtige Unterlage aufgetragen wurden, deren obere, gewöhnlich sehr dünne, aus reinem Kalk besteht und die dickere untere aus Kalk, mit zerriebenem Kalkstein vermischt, hergestellt wurde. Eine chemische Analyse hat dabei keine Spuren von Sand nachgewiesen. Vom demselben Fachmann wurde auch festgestellt, dass in technologischer Hinsicht die Halytscher Fresken von westlicher, deutscher und nicht östlicher, byzantinischer Art sind, weil sie die, von den im Osten erhaltenen alten Vorschriften vorgesehenen Zutaten, wie Hanf, Werg und Strohhächsel gar nicht aufweisen.

Eine Ikonostasis, die Bilderwand vor dem Altar, in heutiger Form hat es in der Koimesis - Kathedrale nicht gegeben. Ihre Rolle spielte eine niedrige Scheidewand, vielleicht aus Alabaster, in welcher kleine „Zarentüren", den aus dem 15. Jh. bis heute erhaltenen ähnlich sich befanden. Vor der südlichen Apsis sind noch Überreste von steinernen Türfuttern „in situ" erhalten geblieben, woraus auf die Existenz der seitlichen „Diakonentüren" zu schliessen

wäre. Von den vielen und kostbaren Kirchengeräten, die in der alten Kathedrale bestimmt vorhanden waren, ist leider während der Grabungen gar nichts gefunden worden. Irgendwo in der Nähe des Hauptaltars befand sich der Fürstentron, auf dessen Existenz in der Kathedrale eine Nachricht der Hypatios-Chronik unter dem J. 1208 hindeutet.

In der Hauptstadt - Kathedrale war schliesslich auch ein wundertätiges Mutter Gottes - Bild, was aus einer alten Volksüberlieferung, in einem „Geographischen Wörterbuch" am Anfang des 19. Jh's notiert, zu ersehen ist.

Auf einem Teil der entdeckten Grundmauern, oberhalb der erhaltenen Überreste des südlichen Seitenschiffes, steht heute eine uralte, aus Quadersteinen gebaute und mit Backsteinen reichlich geflickte Kapelle. Aus den stratigraphischen Betrachtungen geht hervor, dass dieselbe in der Zeit erbaut wurde, als noch die Ruinen der alten Kathedrale gestanden haben, das sie umgebende Terrain aber bereits um ein ganzes Meter vom ursprünglichen Niveau erhöht war.

Als Grundstock für die jetzige Kapelle diente die bereits oberwähnte ursprüngliche Kapelle im südlichen Seitenschiff der alten Kothedrale. Aus dieser alten Kapelle ist während des Baues ihrer Nachfolgerin die ganze östliche Wand mit ihrer Apsis und die Unterteile von allen drei anderen Wänden bis zu einer Höhe von 120 cm „in situ" geblieben, worauf dann aus anderem altem Material der Kathedrale die neuen 7 m hohen Wände der Kapelle errichtet wurden. Zwecks Raumgewinn wurde aber die Ostwand mit der Apsis um 70 cm nach Osten verschoben, dabei aber wurde die grösste Ausbauchung der Apsis an ihrer Aussenseite abgetragen, so dass die Aussenseite dieser Wand heute ihre Grundmauer nur um 50 cm in östlicher Richtung überragt.

Nach der Beendigung des Neubaues war das ihn umgebende Terrain noch um 80 cm tiefer als das heutige Terrain um die Pfarrkirche in Krylos, woraus die Folge zu ziehen ist, dass die Kapelle bedeutend älter als die Pfarrkirche ist, und nach dem Abbruch der alten Kathedrale so lange als liturgische Kapelle in Verwendung war, bis die zweite Kathedrale, die heutige Pfarrkirche, vom Kryloser Gutsherrn Marko Schumlanskyj in der ersten Hälfte des 16. Jh's, aber noch vor dem Jahr 1545 (sein Todesjahr) errichtet wurde.

In der Höhe von 183 cm über dem Boden der Apsis befindet sich ein kleines, anfangs rechteckiges und weiter, in der Richtung nach aussen, rundes Fenster, 52 cm im Durchmesser, eine sog. Lunette, deren Oberteil aus einem mächtigen, entsprechend ausgeschnittenem Alabasterquader gebildet ist.

Unser Sondieren des Terrains unter den heutigen Holzdielen der Kapelle hat in der Tiefe von 60 cm die Spuren eines älteren, auch hölzernen Fussbodens entdeckt, hingegen aber keine Spuren von einer Gruft.

Später wurde über der Kapelle ein Glockenturm in der Form eines hölzernen zweistöckigen Oberbaues errichtet, welcher im ersten Weitkrieg gänzlich abgebrannt ist.

Alle oben aufgezählten Kirchen des Alt - Halytsch waren im demselben Stil erbaut, welcher bereits vom J. Pelenskyj als für die west - ukrainischen Länder kennzeichnende H a l y t s c h e r a r c h i t e k t o n i s c h e S c h u l e festgestellt wurde. Das Hauptmerkmal dieser Schule bestand in einer geschickten Verbindung des byzantinischen und romanischen Stils, wornach die Halytscher Kirchen byzantinisch im Grundriss und romanisch im Oberbau waren.

Ein Erzeugnis dieses Mischstiles war auch im ganzen die Koimesis - Kathedrale in Alt - Halytsch. Ihr Plan entsprach nähmlich allen Anforderungen des byzantinischen Stils: es war dies ein Quadrat mit einem gleicharmigen Kreuz darin, welches vom Hauptschiff und dem Transept gebildet wurde, vier

Säulen an dessen Vierung als Stütze der Zentralkuppel und drei Apsiden an der Ostwand. Und in der Elevation war die Kathedrale mehr romanisch. Darauf weisen die Portale und Fenster mit dem schachbrettartigen Walzenfries hin, dann hängende Halbsäulen an den Apsiden, auf Kopfmasken gestützt, der Zahnfries, Würfelkapitäle, Profilierung der Pilasterbasen, Flechtornament und schliesslich die Quadersteinsetzung. Zu bemerken ist dabei, dass manche von diesen romanischen Bauelementen, so der Zahnfries und die hängenden Halbsäulen, dem Material entsprechend umgeformt, sich noch auf galizischen griech. kath. hölzernen Kirchen im 17. ja sogar im 18. Jh. finden.

Die ersten Spuren dieser romanischen Einflüsse machen sich bereits vor der Mitte des 11. Jh's in Kyjiw und Tschernyhiw bemerkbar und ihre grösste Intensität wurde im alten Halytsch zur Regierungszeit des Jaroslaw Osmomysl (1153—1187) und nach der Zerstörung von Halytsch in der neuen Hauptstadt Cholm während der Bautätigkeit des Königs Danylo um die Mitte des 13. Jh's erreicht.

Eine nähere Erörterung über die Herkunft der Halytscher Baumeister, die die alte Kathedrale errichteten, will ich schon den dazu eher berufenen Kunsthistorikern überlassen, es müssen aber dabei, meiner Ansicht nach, vor allem Deutsche in Betracht gezogen werden, worauf der speziell für die deutsche Romanik typische Zahnfries und dann auch manche Chroniken-Nachrichten hinweisen.

Als erster chronologischer Hinweis für die Datierung der Kathedrale muss ihre monumentale Form gelten, welche nur um anderthalb Meter kürzer und schmäler als die Kiewer Sophienkathedrale und nach ihr und der noch grösseren einstigen Zehent-Kirche (Desjatynna) der Grösse nach die dritte in der ganzen Ukraine war. Ihr Bau dürfte gegen 4—5 Jahre gedauert haben.

Die Halytscher Kathedrale hat den Titel der Koimesis-Kirche geführt, was durch eine ganze Reihe von Dokumenten vom 14. Jh. angefangen nachgewiesen ist.

Als Gründer der Kathedrale ist nur der Fürst Jaroslaw Osmomysl anzusehen, was nach genauer Überprüfung der damaligen kirchen-politischen Verhältnisse als einzig möglich zu betrachten ist, da auch der erste Bischof für diese Kathedrale, Kosmas mit Namen, im J. 1157, dass heisst im vierten Regierungsjahr des Fürsten Osmomysl geweiht wurde.

Mit den historischen Beweisführungen stimmen auch die aus den architektonischen Fragmenten deduzierten chronologischen Hinweise überein. All diese Fragmente sind nur mit wenigen Ausnahmen im romanischen Stil ausgeführt.

Zu dem schachbrettartigen Walzerfries oberhalb der Türen und Fenster finden wir zahlreiche Gegenstücke sowohl in der deutschen, z. B. in Bremen (1056—1106), Müllstatt (Anfang des 12 Jh's), Basel (zweite Hälfte des 12 Jh's), Worms (12—13 Jh.) und Bamberg (12—13 Jh.) als auch in der französischen Architektur, z. B. Fontgombault aus den 1160-er Jahren, Mas d'Aire aus der Mitte des 12. Jh's, Urcel aus dem 12. Jh., Beaulieu aus der Mitte des 12. Jh's und Souillac aus der Mitte des 12. Jh's.

Ein zweites kennzeichnendes Merkmal der Halytscher Koimesis-Kathedrale ist der Zahnfries, dessen Gegenstücke uns einstweilen nur aus Deutschland und zwar aus Regensburg (zweite Hälfte des 12. Jh's), Altenstadt (Ende des 12. Jh's), Bamberg (Ende des 12. Jh's), Lehnin (1180—1262), Worms (12—13 Jh.) und Ellwangen (12—13 Jh.) bekannt sind. Zu bemerken ist dabei, dass mit einem solchen Zahnfries auch sämtliche Kirchen in Wladimir am

Flusse Klasma und der Turm in Bogolubowo (Mitte des 12. Jh's) in Russland geschmückt waren.

Zu der bei den Apsiden der alten Kathedrale gefundenen Löwenkopfmaske finden wir ein gutes Gegenstück in Bayeux (Nord - Frankreich) aus der Zeit zwischen 1142—1163.

Und endlich das ziemlich steile Profil einer Pilasterbasis, welche noch „in situ" an der nördlichen Aussenwand der alten Kapelle in Krylos zu sehen ist, findet seine nächsten Gegenstücke in Seckau an der Mur, speziell an einer Basis, welche nach R. Pühringer nach der Mitte des 12. Jh's, aber noch vor 1164 verfertigt wurde.

Und was nun die Zeitbestimmung des goldgestickten Stirnbandes anbetrifft, so ist ein sehr ähnliches Motiv an den Fresken der Kiewer Sophia Kathedrale in unzähligen Warianten zu beobachten und ein fast identisches Ornament wurde vom M. Makarenko seinerzeit während der Ausgrabungen in Tschernyhiw auf einem Pfeiler der Heilands - Kathedrale entdeckt.

Die überwiegende Mehrzahl von angeführten Gegenstücken weist also auf die Mitte oder zweite Hälfte des 12. Jh's hin und dies stimmt vollkommen mit dem Regierungsanfang des Fürsten Osmomysl überein als mit der Erbauungszeit der alten Halytscher Koimesis - Kathedrale.

Nachdem wir nun die Mitte des 12. Jh's, das heisst die ersten Regierungsjahre des Fürsten Osmomysl (nach 1153) als die Bauzeit der alten Halytscher Kathedrale festgestellt zu haben glauben, können wir gar nicht mit derselben Sicherheit ihre Lebensdauer bestimmen. Die oben genannte Silbermünze des böhmischen Königs Wenzel II (1300—1305) würde darauf hinweisen, dass mit dem Abbruch der Kathedrale bereits am Anfang des 14. J'hs begonnen wurde. Jedenfalls gegen Ende des 14. oder am Anfang des 15. Jh's musste dieselbe bereits als Ruine gestanden sein, denn beiläufig um dieselbe Zeit müsste, laut stratigraphischen Betrachtungen, die alte Kapelle auf ihren Ruinen erbaut worden sein.

Was das Alter der Rotunde in Pobereże anbelangt, so lassen einige bei ihrer Ausgrabung gewonnene architektonische Fragmente in Werkstein, im romanischen Stil ausgeführt, den Bau in das 13. Jh. setzen.

Die Pantaleon - Kirche wurde nach J. Pelenskyj gegen das J. 1200 erbaut, ich glaube aber, dass dies doch noch zu Lebzeiten des Fürsten Jaroslaw Osmomysl (gest. 1187) geschehen sein dürfte.

Die übrigen, noch in den Jahren 1882—84 erforschten Halytscher Kirchen wurden meistens vom Wolodymyrko (1141—1152) und Jaroslaw Osmomysl (1153—1187) erbaut, und nur die Eliaskirche stammt höchstwahrscheinlich erst aus dem 13. Jh.

In einem engen Zusammenhange mit der Datierung der Halytscher Kirchenbauten steht die schon seit einem halben Jahrhundert öfters erörterte Frage über die gegenseitigen Einflüsse der Baukunst von Alt - Halytsch und Wladimir - Ssusdal, worauf die neu entdeckte Koimesis - Kathedrale ein neues Licht wirft.

Dieselbe dürfte im J. 1157, zur Zeit der Weihe des ersten Bischofs für dieselbe bereits fertig gewesen sein. Ein Jahr später, im Frühling 1158 wurde laut Chroniken - Nachrichten vom Schwager des Fürsten Osmomysl, dem russischen Fürsten Andrej Bogolubskij der Grundstein unter die Koimesis - Kathedrale in Wladimir an der Klasma gelegt, welcher Bau im J. 1161 beendet wurde. Diese Altersfeststellung beider Kathedralen, sobald wir dieselbe betreffend der Halytscher Kathedrale für hier bewiesen annehmen, kann auch ihre Bedeutung in der Diskussion über den eventuellen Einfluss der ober-

wähnten Halytscher architektonischen Schule auf das Bauwesen des russischen Wladimir - Ssusdaler Fürstentums im 12—13 Jh. haben.

Indem wir nähmlich den Grundplan beider Kathedralen miteinander vergleichen, müssen wir ihre grosse Ähnlichkeit feststellen, dieselbe ist aber eines jüngeren Datums, weil die Wladimirer Kathedrale anfangs viel kleiner und dem Zentralteil der Halytscher Kathedrale, ohne alle drei Seitenschiffe, sehr ähnlich war und erst des Fürsten Bogolubskij's Bruder Wsewolod III nach dem grossen Feuerbrand im J. 1183 seine Kathedrale in den Jahren 1192—1194 durch Zubau von drei Seitenschiffen erweiterte und ihr dadurch das der Halytschen Kathedrale sehr ähnliche Ausssehen verlieh.

Weiter haben beide verglichenen Kathedralen den Quadersteinbau gemeinsam, währenddem z. B. im ganzen Kiewer und Wolhynischen Fürstentum damals nur Backsteinbauten üblich waren.

Ein drittes gemeinsames Merkmal bilden die Skulpturen, im romanischen Stil ausgeführt, deren Urheimat vielleicht in der Lombardei zu suchen ist, dann der Zahn-und Arkadenfries, dieser zweite oberhalb der auf Kopfmasken ruhenden Halbsäulen angebracht, runde Säulen und flache Pilaster mit Kapitälen und schliesslich die Form der Türen und Fenster.

Für die Halytscher Herkunft der Wladimir-Ssusdaler romanischen Bauelement hat sich bereits Tolstoj — Kondakow (1899) und nach ihm D. Bereschkow (1903), M. Hruschewskyj (1905), D. Ajnalow (1913), F. W. Halle (1929) und unlängst M. Karger (1940) erklärt, wobei U. A. enge gegenseitige politisch-dynastische Beziehungen als Ausschlaggebend genannt wurden.

Als Gegner dieser These sind M. Sokolowski (1905), sein Schüler J. Pelenśkyj (1914) und zuletzt H. Weidhaas (1941) zu nennen, welche eher byzantinische Übermittlung in dieser Hinsicht oder auch direkte deutsche Einflüsse annehmen möchten.

Eine der erstgenannten diametral entgegengesetzte Behauptung wurde unlängst vom russischen Vorgeschichtler N. N. Woronin (1940) aufgestellt und zwar dass eben das alte Halytsch seine Baumeister aus Wladimir-Ssusdal bezog, die Beweisgründe dieses Forschers haben aber mit der ihm damals noch unbekannten Entdeckung der Koimesis-Kathedrale in Krylos fast den ganzen Wert verloren.

Meiner Ansicht nach konnte das alte Halytsch als dem Westen bedeutend näher gelegen ganz gut den Vermittler zwischen Westen und Wladimir-Ssusdal abgeben und die in ihm vom Fürsten Osmomysl binnen seiner 30 friedlichen Regierungsjahre entwickelte Bautätigkeit musste absolut ihren Einfluss auf die gleichzeitige derartige Tätigkeit seines Schwagers Bogolubskij in Wladimir an der Klasma ausgeübt haben, um so mehr, als uns die russischen Chroniken keine Nachricht über die Einberufung deutscher Baumeister durch den Fürsten Andrij Bogolubskij übermitteln. Anders kann es freilich später, um die Mitte des 13. Jh's in Cholm gewesen sein, wohin vom König Danylo zwecks Beschleinigung der Arbeiten ausser den Halytscher Baumeistern auch die Wladimir Ssusdaler einberufen werden konnten. Nur in diesem zweiten Fall könnte N. N. Woronin teilweise recht haben.

VI.

SARKOPHAG DES FÜRSTEN JAROSLAW OSMOMYSL.

In der Mitte der Vorhalle der Koimesis - Kathedrale, gleich beim Haupteingang, wurde von mir während der Ausgrabungen „in situ" ein steinerner Sarkophag in einer Tiefe von kaum 10 cm. unter den Überresten eines ver-

brannten Bretterfussbodens entdeckt, der aus einem Kalksteinmonolithen gehauen war, 207 cm lang und geräumig genug, um eine erwachsene, ziemlich grosse Person bergen zu können. Er hatte gar keine Ornamente und wurde von einer ebenso einfachen, leicht dachförmigen Kalksteinplatte überdeckt.

Der Sarkophag enthielt ein vollständiges, jedoch schon durcheinander geworfenes und beraubtes Skelett eines alten Mannes ohne jedwede Gewand-, Fussbekleidung - oder Schmuckreste. Aus der stratigraphischen Betrachtung der umliegenden und überlagerten Erdschichten geht es unzweideutig hervor, dass der Sarkophag noch während des Bestehens der Kathedrale geplündert worden ist; die Tat dürfte also nur in der ersten Hälfte des 13. Jh's, während einer Fremdherrschaft ausgeführt worden sein, da der Fussboden über dem Sarkophag später noch repariert wurde.

Die für uns besonders wichtige Frage, um wessen Grab es sich handelt, kann nur in dem Sinne beantwortet werden, dass dies der Gründer und Fundator der Koimesis-Kathedrale, Fürst Jaroslaw Wolodymyrowytsch Osmomysl war, denn nur von seiner Beerdigung in der genannten Kathedrale befindet sich eine Nachricht in der Hypatios-Chronik. Dieser Schluss ist auch insofern zwingend, als die von uns sehr sorgfältig durchgeführten Nachforschungen in der ganzen Halytscher Kathedrale sonst keine Spur einer anderen männlichen Bestattung ergeben haben.

Der Fürst wurde beim Haupteingang in die Kathedrale, also noch in der Vorhalle und nicht in der eigentlichen, mittleren Kirche beigesetzt, dies ist abernach den damals in der östlichen Kirche allgemein geltenden Kirchenvorschriften geschehen und kann darum keinesfalls als ein Gegenbeweis gegen unsere Behauptung betreffs der im Sarkophag beerdigten Person angesehen werden.

Zu bemerken ist dabei, dass fast alle (in der Ost-Ukraine) mittelalterlichen Sarkophage — aus einigen Sandsteinplatten zusammengesetzt waren und einige dabei schön ornamentiert wurden, hingegen die bis jetzt aus dem ehemaligen Halytscher Fürstentum bekannten Sarkophage aus einem Monolithen gebauen waren und gar keine Verzierung hatten.

In der östlichen Verlängerung des Sarkophages fand ich ein anderes Grab, unmittelbar in der Erde, einst wohl mit einem Holzsarg, das ein weibliches Skelett mit einem goldgestickten Diadem auf der Stirn enthielt. Es besteht aus einem 26 mm breiten Brokatstreifen („Partscha"), welches mit einem haardünnen Golddraht gestickt wurde, wobei das Muster auf byzantinische Herkunft des Diadems weist. Hinter dem Kopf des Skeletts stand ein zerdrückter Tulpenbecher aus dünnem Glas, 72 mm hoch, auch von byzantinischer Herkunft, in welchem einst Salböl der Toten ins Grab gegeben wurde.

Was die Person der 18—20 Jahre alten Frau anbetrifft, so muste es bestimmt eine sehr vornehme Persönlichkeit sein, vielleicht eine Fürstin oder eine Prinzessin, welche mit importiertem byzantinischen Schmuck neben dem fürstlichen Sarkophag ihre Ruhestätte in der Kathedrale fand.

Und nun noch eine Feststellung: Die nächste Nachbarschaft des weiblichen Begräbnisses mit dem Sarkophag deutet unumstossbar darauf hin, dass im Sarkophag eine weltliche Person also ein Fürst und kein Geistlicher, ein Bischof beigesetzt wurde.

VII.

DAS MITTELALTERLICHE TERRAIN UM DIE ALTE KATHEDRALE HERUM NACH DEN AUSGRABUNGEN IM J. 1940-41.

Nach der beendeten Erforschung der Kathedrale selbst bin ich an die Durchsuchung des sie umgebenden Terrains getreten. Zu dem Zweck wurden im J. 1940 fünf Suchgräben an ihrer Südseite mit folgendem Resultat ausgehoben:

1) es wurden weitere Spuren des jüngeren Friedhofes aus dem 16—18 Jh. entdeckt;

2) in einer Entfernung von 1 m. von der Kathedrale wurde ein im Laufe der Jahrhunderte an ihrer Südseite augetretene Fusspfad blossgelegt und in einer Höhe von 80 cm über ihm das mit unzähligen Freskenstückchen direkt besähte Terrain aus der Zeit des Abbruches der Kathedrale und des Neubaues der Kapelle entdeckt;

3) in einer Tiefe von 58 cm unterhalb des genannten Fusspfades wurde ein älteres Terrain, noch aus der Zeit vor der Existenz der Kathedrale festgestellt, im welchem eine runde Grube, 90 cm im Durchmesser, mit einem kesselartig vertieften Boden sich befand, höchstwahrscheinlich zum aufbewahren von Korn bestimmt;

4) süd-westlich von der alten Kapelle wurde ein in kultur-historischer Hinsicht sehr interessanter, heute einzig dastehender Fund gemacht und zwar die Überreste eines 150 cm tief in das Terrain der Kathedrale eingelassenen Dampfbades blossgelegt, von dem Typus, welcher vom Al Bekri (11. Jh.) nach Aufzeichnungen des Massudi (10. Jh.) und auch vom Ibn Ruste am Anfang des 10. Jh's beschrieben wurde;

5) südlich der Pfarrkirche wurden die Überreste ihrer ursprünglichen Wehrmauern aus dem Anfang des 16. Jh's blossgelegt, mit vier vorgeschobenen fünfeckigen Ecktürmen versehen;

Im nachfolgenden Jahre (1941) wurden an der Südseite der Kathedrale weitere drei 80 m lange Suchgräben ausgehoben, wobei entdeckt wurden:

1) eine frühmittelalterliche Kalksteinmauer mit gelbem Lehm statt Mörtel gemauert, 130 cm breit, deren Verlauf aber weiter nicht verfolgt wurde;

2) Überreste von einem gleichzeitigen Küchenofen, mit grossen Schottersteinen teilweise umgemauert und mittels vielen Tonscherben in das 12—13. Jh. datiert;

3) sehr viele Bruchstücke von Dachziegeln der Kathedrale und einige Bruchstücke der Mauerziegeln vom Kiewer Typus, 5 cm stark und 27 cm lang, einst höchstwahrscheinlich quadratisch;

4) mehrere Kleinfunde, wie sie in frühmittelalterlichen Siedlungen üblich sind.

Mit unseren Suchgräben an der Ostseite der Kathedrale wurden unter dem jüngeren Friedhof des 16—18. Jh's Spuren eines älteren Friedhofen, noch aus der Zeit der Existenz der Kathedrale entdeckt. An diesem Ehrenplatz bei den Apsiden wurden bestimmt nur Bojaren (Adelige) beigesetzt, da bei einigen weiblichen Skeletten kleine Überreste von goldgestickten Brokaten, ein solches Stirnband mit draufgenähten dreiblättrigen Lilien aus Goldblech, ein goldgestickter Halskragen mit vergoldeten Kugelknöpfen und an dem Vorderarm eines Skelettes ein ganzer Glasarmring gefunden wurde. Der Kopf eines Mönchen war auf einem grossen Schotterstein gebettet. Unter diesem Friedhof wurde auch eine Wohngrube der ukrainischen Hallstattkultur entdeckt.

Beim Sondieren des Terrains an der Westseite der Pfarrkirche wurden auch Spuren eines mittelalterlichen Friedhofes gefunden aber schon ohne Prunkgewänder.

VIII.

DIE AUSGRABUNGEN IN DER KLOSTERSTÄTTE „JURIWSKE" IN DER JAHREN 1939 UND 1941.

Östlich vom Mosoliw-Bach in Krylos, noch innerhalb der Randbefestigungen der einstigen Hauptstadt, befindet sich auf dem angrenzenden Bergrücken eine ganze Reihe von ehemaligen Klosterplätzen (Schtepaniwka, Juriwśke, Woskresenśke, Danyliwśke, Hretschyschtsche, Iwaniwśke), deren einer, Juriwśke, so nach dem ehemaligen Jurij (= Georg) Kloster genannt, von mir in den Jahren 1939 und 1941 ebenfalls erforscht wurde. Dabei ist eine fundreiche frühmittelalterliche Kulturschicht mit einigen Küchenherden erschlossen worden und es wurde dort an Hand der Kleinfunde ein ganzes Gewerbekombinat, so die Juwelier-, Bronze-, Klempner-, Schmiede-, Glas- und Töpferwerkstätte nachgewiesen.

Auf die ehemalige Existenz der Juwelierwerkstätte wiesen drei bronzene Matrizen zur Herstellung der aus Silberblech getriebenen Schmucksachen hin, die Bronzewerkstätte wurde durch Schlackenfragmente und drei Gussmatrizen aus hartem Mergel, die Klempnerwerkstätte durch eine grosse eiserne Schere, unzählige Bronzeblechschnitzel und mehrere Nieten aus demselben Material, die Schmiedewerkstätte durch viele Eisenschlacken und einige halbkugelige Halbfabrikate, die Glaswerkstätte durch mehrere Schlackenstücke und die Töpferwerkstätte durch einen beschädigten Töpferrofen nachgewiesen. Es wurden dort auch Spuren der Besiedlung durch die Träger der ukrainischen Hallstattkultur entdeckt.

IX.

DER FÜRSTENHOF „SOLOTYJ TIK".

Die Hypatios-Chronik überliefert uns nur eine einzige umfangreiche Nachricht über den Fürstenhof des alten Halytsch und zwar unter dem Jahr 1152 bei der Schilderung des Todes des Halytscher Fürsten Wolodymyrko, Vater des Jaroslaw Osmomysl. Aus dieser Schilderung geht nur so viel hervor, dass der Fürstenhof hochgelegen war, in seiner nächsten Nähe die Heilands-Hofkirche, mittels einer Galerie mit dem Palast verbunden sich befand und der Palast ein Stockwerk mit dem Representations-Saal („Siny") und dem Badezimmer hatte.

Seit A. Czolowski wurde angenommen, dass der in Rede stehende Fürstenhof sich im Nordteil des Krylos-Berges und zwar auf dem sog. „Solotyj Tik" (Goldene Tenne) sich befand, es fehlten aber archäologische Beweise dazu. Um dieselbe zu erbringen, wurden von mir dortselbst in den Jahren 1938—1941 systematische Terrainforschungen durchgeführt, wobei 3930 Quadratmeter, etwa ein Drittel der ganzen Fläche, gänzlich erforscht wurden.

Im Endresultat hat sich vor allem herausgestellt, dass der „Solotyj Tik" einst mit einem Erdwall umgeben war, an dem entlang von der Innerseite ein ausgepflasterter Pfad führte.

An mehreren Stellen der erforschten Ost- und Südseite wurden sehr viele Gebäudespuren blossgelegt, es waren aber vorwiegend nur Pfostenlöcher,

welche nur selten ersichtliche Hausgrundrisse gaben. An einer Stelle wurde z. B. ein quadratisches Haus (7.5 × 7.5 m) festgestellt, mit einem Steinpflasterfussboden und einer Herdstelle in der Mitte, dessen drei Wände starke Pfosten hatten, daher aus Brettern sein konnten und die vierte nur aus Flechtwerk mit Lehmaufstrich war. Hinter dem Hause wurden Spuren eines Zaunes entdeckt und daneben ein zerschlagener runder Mahlstein von einer Handmühle gefunden. An einer anderen Stelle sind Überreste eines viel grösseren Hauses aus dem 10—11. Jh. mit Bretterfussboden auf einer Isolierunterlage aus kleinen Schottersteinen, Asche und Holzkohle zum Vorschein gekommen.

Derselben Fundgruppe sind auch mehrere Überreste von Herdstellen, Küchenöfen und Backöfen zuzuzählen, welche gewöhnlich eine Steinsetzung ringsherum hatten und deren Boden auf einer wärmehaltenden Unterlage aus kleinen Schottersteinen, manchmal in 2—3 Schichten übereinander ruhte. In einer solchem Ofenwand fand sich einmal auch ein Teil eines Kalksteinquaders und einer Säulenbasis mit knollenförmiger romanischer Eckzier eingemauert, vielleicht als Überreste der einstigen Heilands-Hofkirche des alten Halytsch.

Neben den Wohnstätten wurden viele regelmässig ausgehobene, runde Erdgruben entdeckt, welche einst als Vorratskammern, Weinkeller und Kornbehälter benützt wurden. Darunter aber fanden sich auch fünf bedeutend ältere Wohngruben der ukrainischen Hallstattkultur.

Sehr zahlreich und mannigfaltig waren die frühmittelalterlichen K l e i n f u n d e auf dem „Solotyj Tik".

Von dem Erzeugnissen der G o l d s c h m i e d e k u n s t ist an erster Stelle ein goldener, reich emaillierter Ohrring byzantinischer Herkunft, dann zwei Fragmente eines goldenen und bronzenen emaillierten Diadems und ein Hortfund von drei Paaren silberner Ohrringe zu nehmen.

Unter den vielen B r o n z e g e g e n s t ä n d e n sind zu nennen: einige zusammenklappbare Brustkreuze (Enkolpione), mehrere einfache, manchmal emaillierte Brustkreuze, zwei stylusartige Kirchengeräte zur Kommunion nach altem östlichen Brauch, ein kleines Medaillon mit hlg. Georg, halbmondförmige Anhängsel (lunula) mit einem Kreuz in der Mitte, Stirnbände aus ornamentierten Blechstreifen, Schläfenringe, dann der obere Teil einen kleinen Handwaage samt Gewichten (warägisch?) Angelhacken, Pferdegeschirrteile, Fingerringe, die Hälfte einer Plombierzange, kugelförmige Knöpfe, Drahtarmringe, Schnallen und Fragmente von Bronzeblech. Es wurden auch Spuren einer Bronzewerkstätte, vielleicht älter als die auf dem „Juriwśke", gefunden und zwar ein kleiner tönerner Schmelztiegel aus einer Kulturschicht des 11. Jh's und eine steinerne Gussform für runde Mutter Gottes-Medaillone.

Aus E i s e n wurden gefunden: sehr viele Messer verschiedener Grösse, Nägel, Schlüssel, einige Vorhängschlösser, Beschlagteile von Holzeimern, Feuerstähle, Hufeisen (auch für absatzlose Stiefel), verschiedene Ringe und von der Ausrüstung nur eine Speerspitze, ein Teil vom Ringpanzer, einige Pfeilspitzen, Sporen und Steigbügel.

Aus G l a s waren vor allem unzählige Bruchstücke von glatten und gedrehten Armringen, dann mehrere Perlen, Bruchstücke von Fingerringen und Fragmente von Millefiorigefässen, von dunkelblauen Gefässen mit goldenem Ornament und von Tulpenbechern dieser Art wie jener, der im Frauengrab neben dem Steinsarkophag in der Kathedrale gefunden wurde.

Aus K n o c h e n waren: ein- und zweiseitige Kämme, darunter ein heute einzig dastehender mit durchbrochenen Kreuzen verziert (romanischer Im-

port?) und ein anderer aus Elfenbein, ornamentierte Messergriffe, einige Ahlen und ein Webegerät.

Aus Stein waren einige kleine Brustkreuze, Wetzsteine, mehrere Spinnwirtel aus wohlynischem rosafarbenen Tonschiefer, einige Silexabsplisse für Feuerstähle und Bruchstücke von runden durchlöcherten Mahlsteinen.

Aus Bernstein war nur ein kleines Brustkreuz und einige Perlen von Halsketten.

Aus Ton: vor allem eine Menge von Kochtopfscherben, vom 9—10. Jh. angefangen, darunter einige mit Bodenstempeln, dann Bruchstücke von importierten Weinamphoren (Kortschahy), auch mit Fabrikstempeln, ein kleines bauchiges Gefäss mit Birkenteer, eine ganze, buntglasierte, eiförmige Tonklapper und einige Fragmente dieser Art, glasierte Tonfliesen, ein kantiger Kerzenleuchter mit halbkugeligem Fuss, der obere Teil einer bärtigen männlichen Figur mit charakteristischer halbkugeliger Kopfbedeckung und als Unikum eine quadratische unglasierte Tonfliese mit einem Greif in Flachrelief.

Einen urkundlichen Wert besitzen: a) einige frühmittelalterliche arabische, byzantinische und deutsche Münzen, b) acht bleierne Aktensiegel, darunter drei mit dem Namen des ersten Halytscher Bischofs Kosmas und zwei andere mit dem Namen eines heute noch unbekannten Denislaw in cyrillischer und griechischer Schrift.

Von grossem kultur-historischen Interesse war der heute in ganz Ukraine einzig dastehende Fund von 20 gr. Quecksilber in einem hohlen Vogelknochen, was die Tätigkeit eines Alchemisten auf dem Hofe der Halytscher Fürsten bezeugt.

Schliesslich wurde die auf demselben Hofe gern betriebene und sogar in einer byzantinischen Chronik erwähnte Grosstierjagt durch einen ganzen behörnten Schädel eines Wisents (Bison europäus), einige Bärenzähne und mehrere Eberhauer nachgewiesen.

Auf Grund der stratigraphischen Beobachtungen stellt sich heute die Besiedlungsgeschichte des Halytscher Fürstenhofes auf dem „Solotyj Tik" volgendermassen dar:

1) seine ersten Einwohner waren die Träger der sog. ukrainischen Hallstattkultur, die den Platz in den ersten Jahrhunderten des letzten Jahrtausends vor Chr. einnahmen.

2) Zum zweitenmal wurde „Solotyj Tik" erst im frühen Mittelalter (10. Jh.) von einem westukrainischen Stamm besiedelt, was ungestört bis zum grossen Tatareneinfall im J. 1241 gedauert hat.

3) Nach der damals erfolgten Zerstörung des Fürstenhofes und der Versetzung der Hauptstadt nach Cholm und Lemberg wurde „Solotyj Tik" von einer ärmeren Bevölkerung in Besitz genommen, welche zum Bau der Küchenherde bereits architektonische Fragmente aus der Hofkirche benützte und längs der Innenseite des Ostwalls Müllhaufen anlegte.

4) Aus einer noch späteren Zeit stammt eine unregelmässige Steinpflasterung, eigentlich eine mit kleineren Steinen reichlich durchzetzte Humusschicht, welche alle bisherigen Siedlungspuren überdeckte und längere Zeit an der Terrainoberfläche geblieben sein muss, da auf ihrer Oberfläche einzelne Ziegel- und Ofenkachelnfragmente aus der Renaissance-Zeit gefunden wurden. Auf demselben Niveau liegen auch kleinere Quadersteine, höchstwahrscheinlich aus der Heilands-Hofkirche, an deren Stelle nun ein kleiner Friedhof angelegt wurde.

5) Nachher wurde „Solotyj Tik" wiederum besiedelt, wobei der Rest seiner Umwallung nivelliert und durch die dadurch entstandene neue Erd-

chicht die heutige Terrainoberfläche gebildet wurde. Nach den spärlichen Bodenfunden aus dem 17—18. Jh. zu urteilen konnten es aber nur 1—2 Familien der neuen Bewohner gewesen sein und Rest der Oberfläche wurde zum Gartenbau verwendet, welcher Zustand bis heute auf dem gewesenen Halytscher Fürstenhof dauert.

Was nun aber die Entwicklungsgeschichte der ganzen Halytscher Burg anbelangt, so können es diesbezüglich einstweilen nur die auf keramischen Bodenfunden und der analogen Geschichte von Kiew gestützen Vermutungen sein.

Der Sohn des Fürsten Wolodymyrko, Jaroslaw Osmomysl mochte dann laut dieser Vermutung die nunmehr eng gewordenen Grenzen der bereits etwa 300 Jahre alten Burg um runde 300 m in der einzig möglichen südlichen Richtung erweitert haben, wo er den neu gegründeten Bischofsitz errichtete und — was schon sicher ist — für den ersten Bischof die Koimesis-Kathedrale baute. Die Südgrenze der Vorburg wurde dabei um 120 m weiter südwärts verlegt und diesmal mit dreifachem Erdwall befestigt. Diese an sich sehr wahrcheinliche Vermutung muss aber noch mit weiteren, aus künftigen Grabungen stammenden Beweisen belegt werden, bevor sie als historische Tatsache angenommen werden kann.

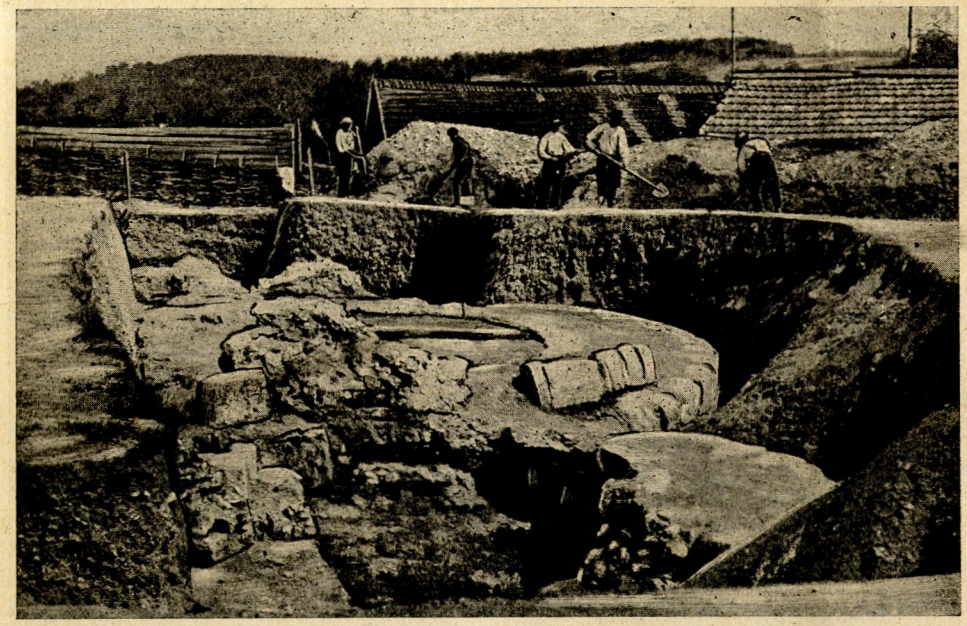

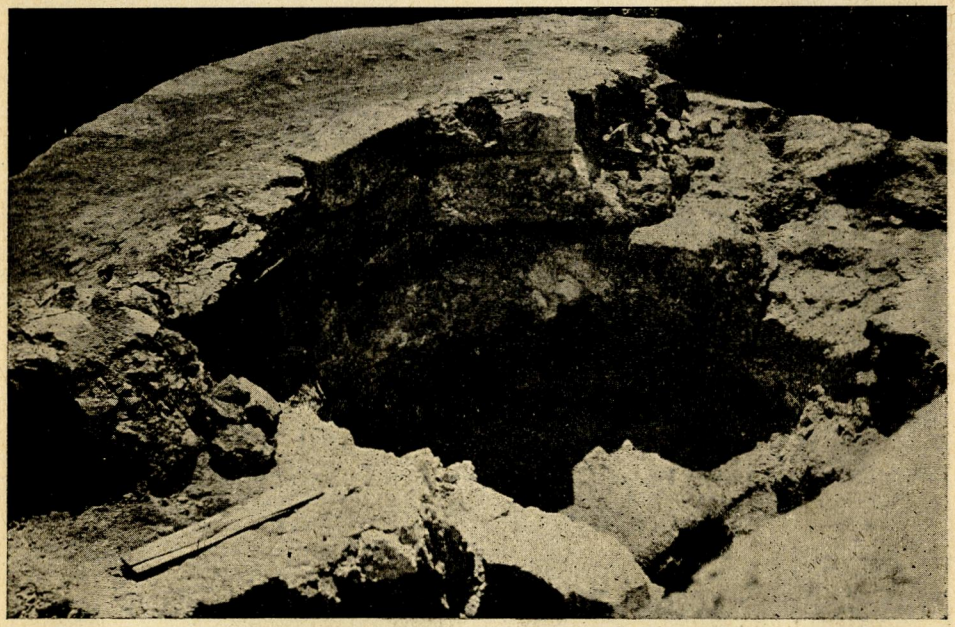

Апсиди Успенського катедрального собору старого Галича в Крилосі в часі розкопів у 1937. р., вигляд від півдня (фот. С. Щурата) вгорі, та нутро південної апсиди Успенського катедрального собору старого Галича в Крилосі (фот. С. Щурата) внизу.

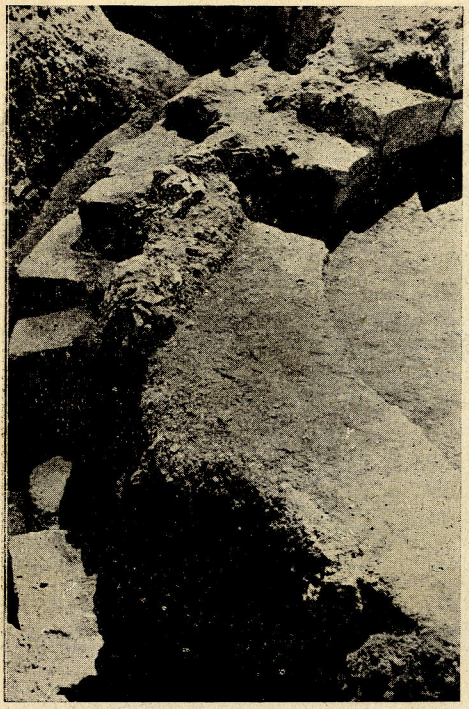

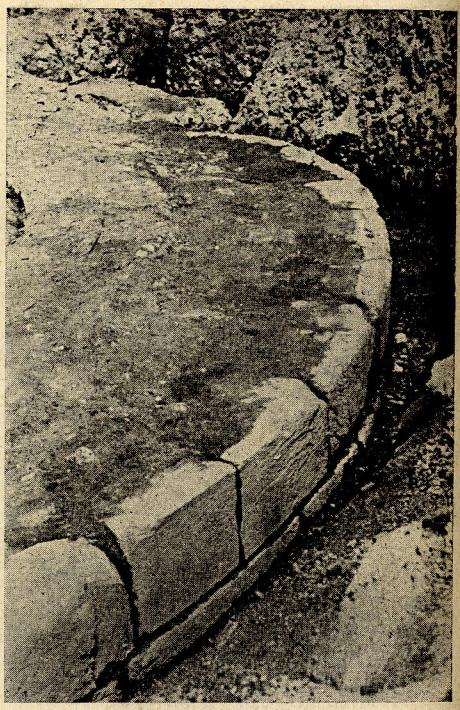

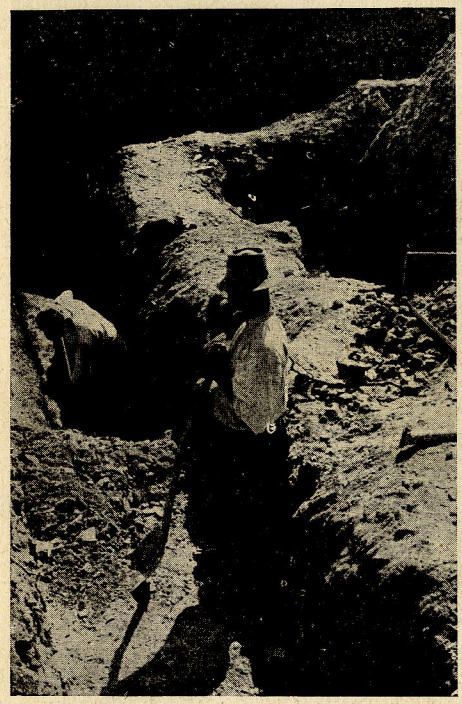

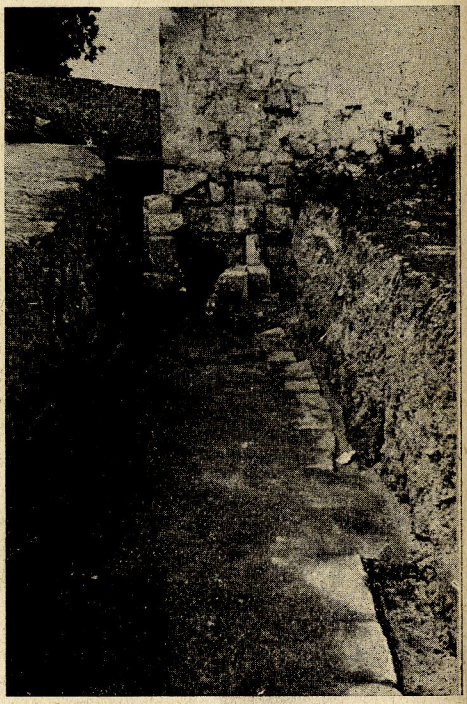

Бічні апсиди Успенського собору старого Галича: північна (ліворуч) та південна (праворуч) вгорі, та Північно-східний ріг фундаментів Успенського собору старого Галича підчас їх розкривання (ліворуч) та фундамент південної стіни собору з частиною надземної стіни під каплицею (праворуч) внизу.

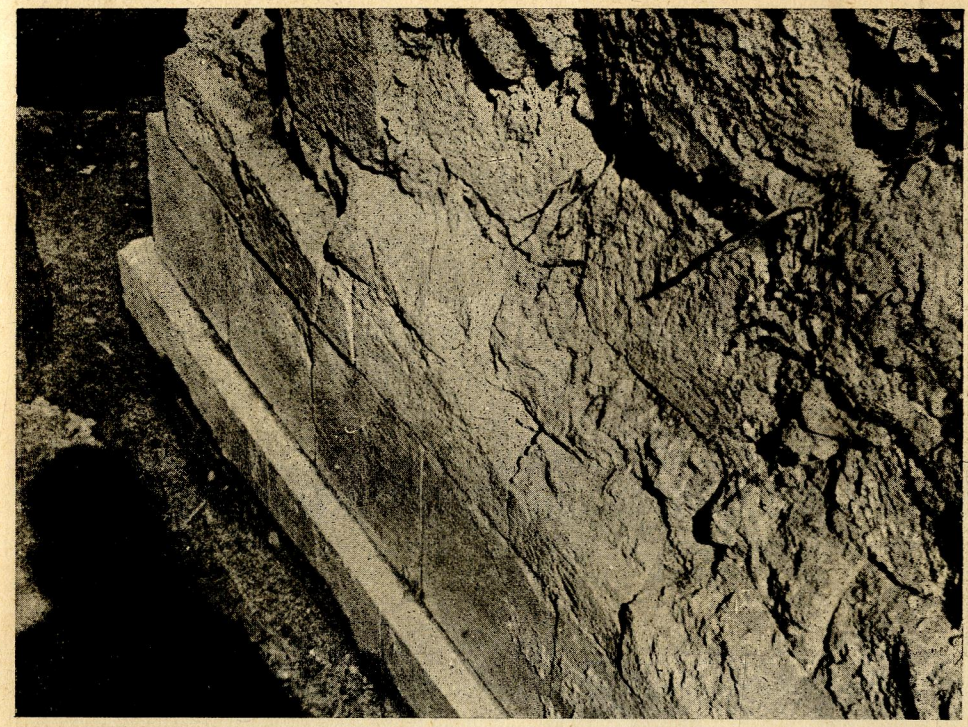

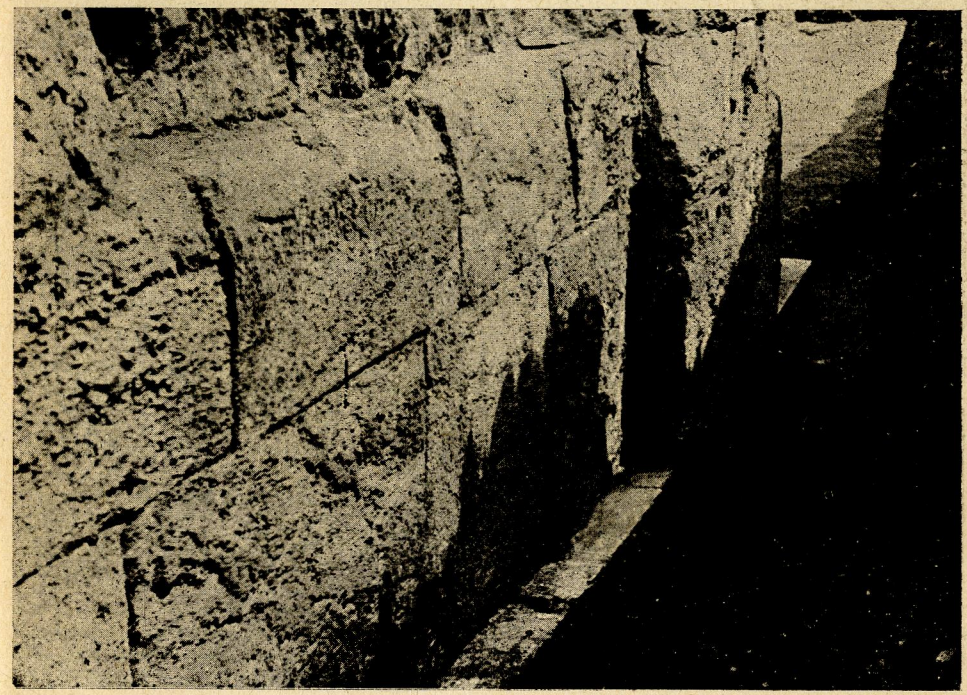

Надземна частина стіни Успенського собору старого Галича під південною стіною капличі: її західна частина (вгорі) і східна з пілястром (внизу).

Східний кінець надземної стіни Успенського собору в старому Галичі-Крилосі, під південною стіною каплиці з дірою від дерев'яного балька та базою пілястра (вгорі), та північне лице верхньої частини муру 45 Успенського собору в старому Галичі-Крилосі (внизу).

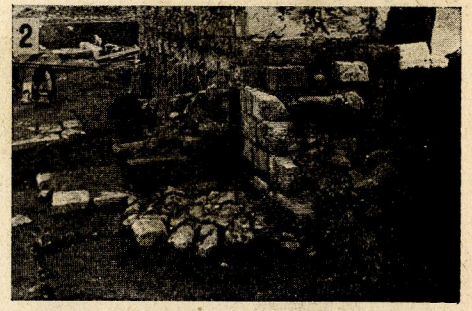

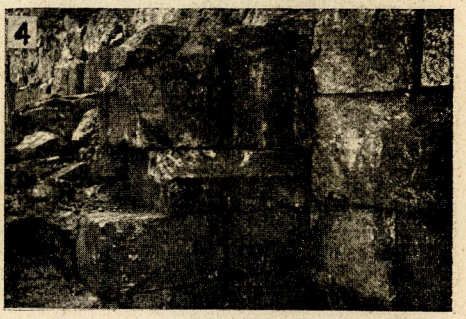

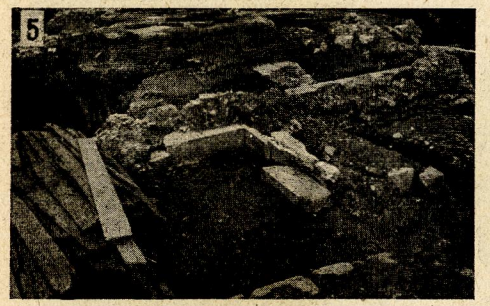

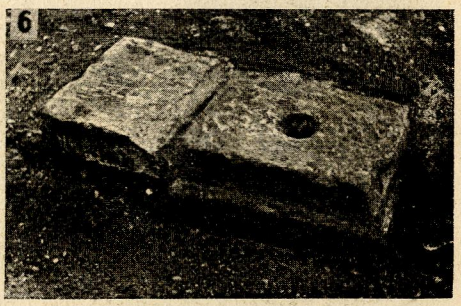

Останки надземних стін Успенського собору старого Галича в Крилосі: — 1. Останки стін під каплицею, вигляд від заходу. — 2. Те саме ближче, вигляд від північного заходу. — 3. Деталь стіни собору під північною стіною каплиці з останком профільованої бази пілястра. — 4. Кут між мурами (див. ч. 2), з ґзимсом, ще ближче. — 5. Південно-східна частина собору, на першому пляні поріг дверей у захристію, що в східному кінці південного притвору. — 6. Камінь з дірою на піч південних дияконських дверей собору.

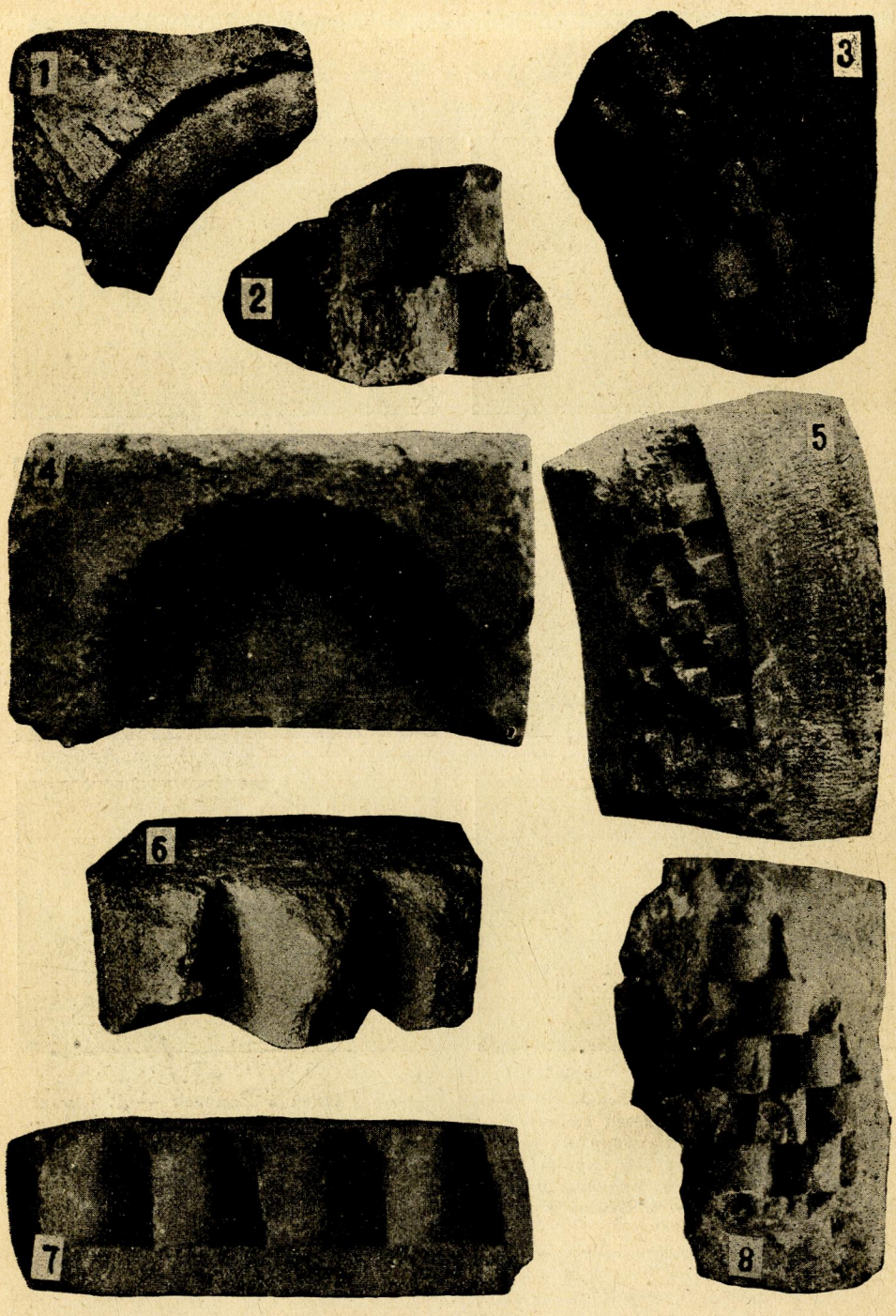

Архітектурні фраґменти з Успенського собору старого Галича в Крилосі.

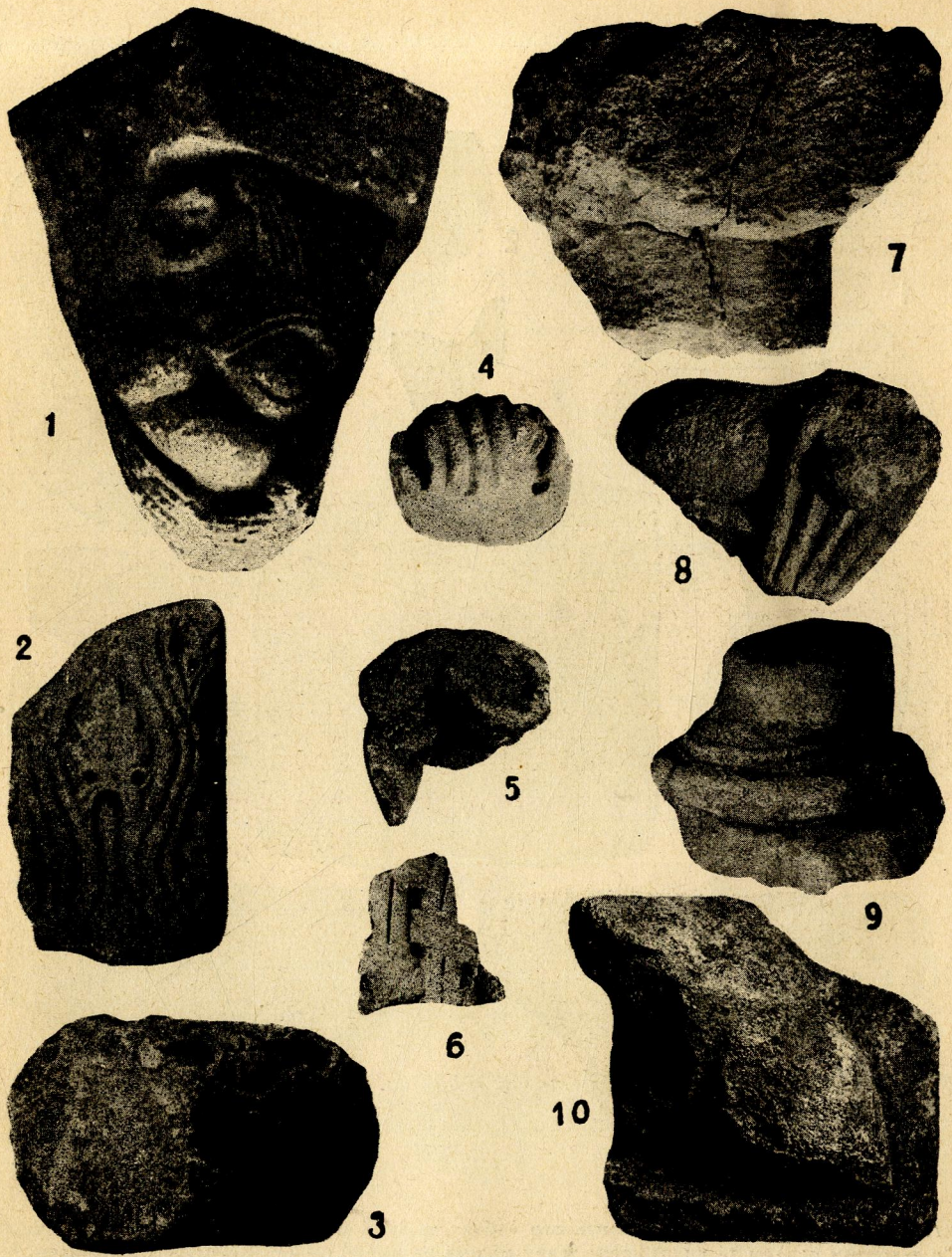

Архітектурні фрагменти з Успенського собору (1, 4—9), з церкви св. Пантелеймона (2—) та зі „Золотого Току“ (10) в старому Галичі. — 1. Львина маска з апсид собору. — 2. Круглий стовпець, кругом різьблений. — 3. Те саме, в лежачій позиції. — 4—5, 8. Частини капітелів. — 6. Фрагмент з плетінковим орнаментом. — 7. Кубовидний капітель круглого стовпа. — 9. База круглого стовпця. — 10. Фрагмент бази з наріжником („жабкою“).

Архітектурні фраґменти з Успенського собору та інші кам'яні речі: — 1. Хрестильниця з відбитим верхом та видовбаним ззаду місцем на хрест. — 2—3. Кубуваті консольки. — 4. Хрестильниця (див. ч. 1), вигляд згори. — 5, 7—8. Півкруглий валок з обрамовання дверей чи вікна. — 6. Частина круглої колони під головною банею собору. — 9. Один з наріжників ґотичного балдахиму з парохіяльної Успенської церкви. — 10. Те саме, ззаду.

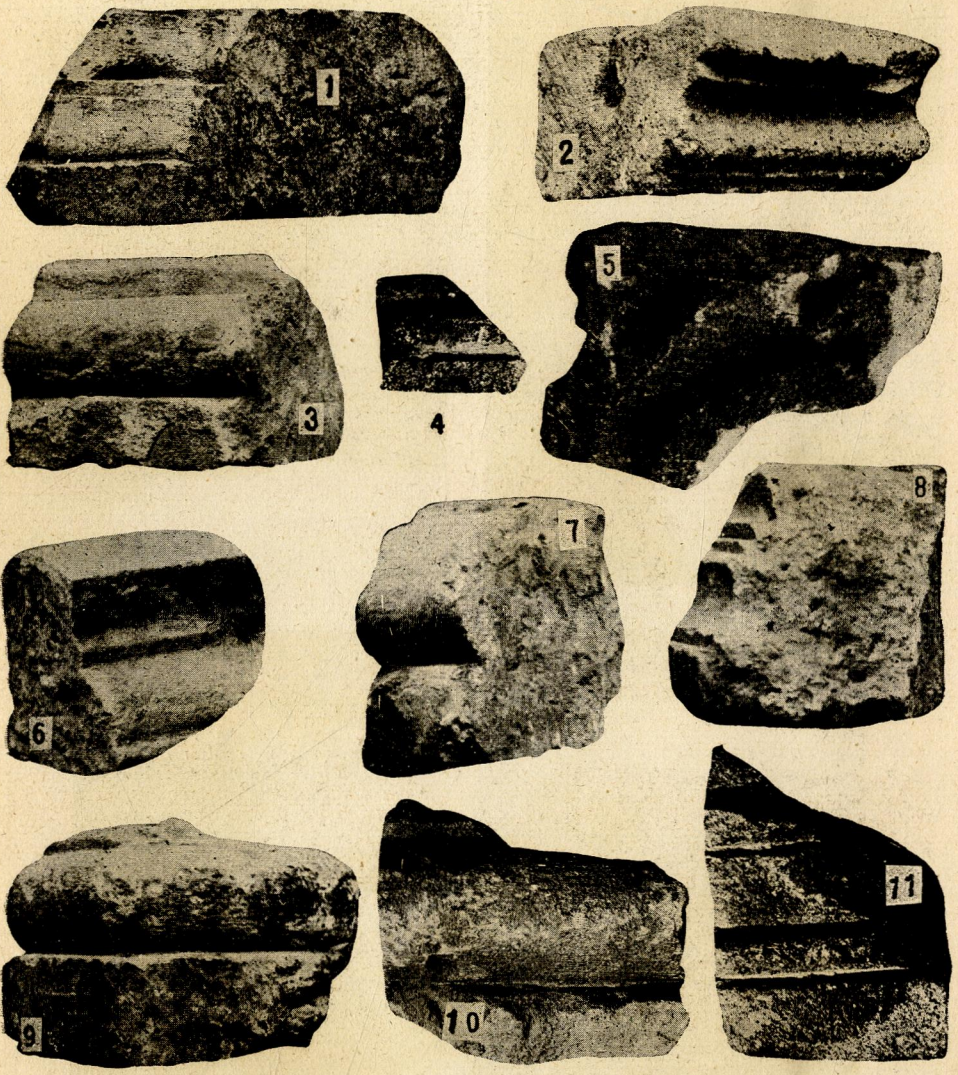

Архітектурні фраґменти з Успенського собору старого Галича в Крилосі.

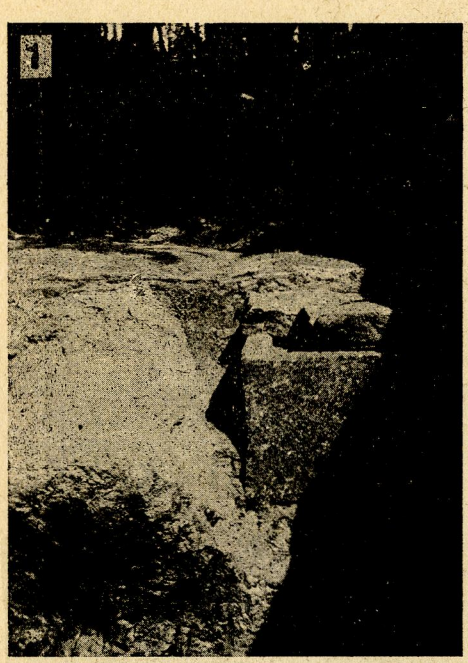

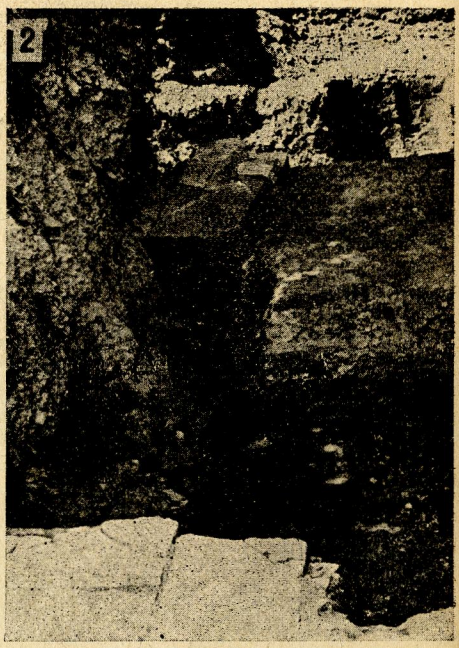

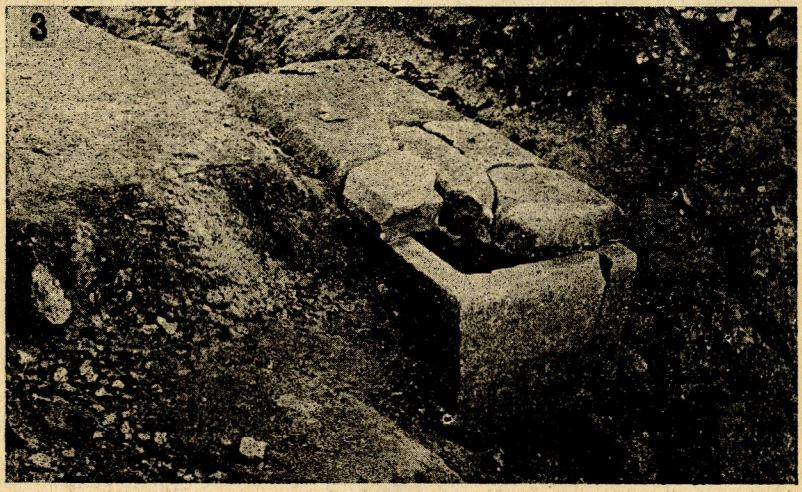

Саркофаг князя Ярослава Осмомисла в притворі Успенського катедрального собору старого Галича в Крилосі: 1. Перед цілковитим відслоненням, ще з частиною спаленої підлоги на ньому. — 2. Після відслонення верху, вигляд від сходу; хрестиком означене місце поховання молодої дівчини з чільцем, на першому пляні останок кам'яної підлоги собору. — 3. Після відслонення верху, вигляд від заходу.

Череп князя Ярослава Осмомисла та молодої дівчини („княжни“) з поховання біля княжого саркофага.

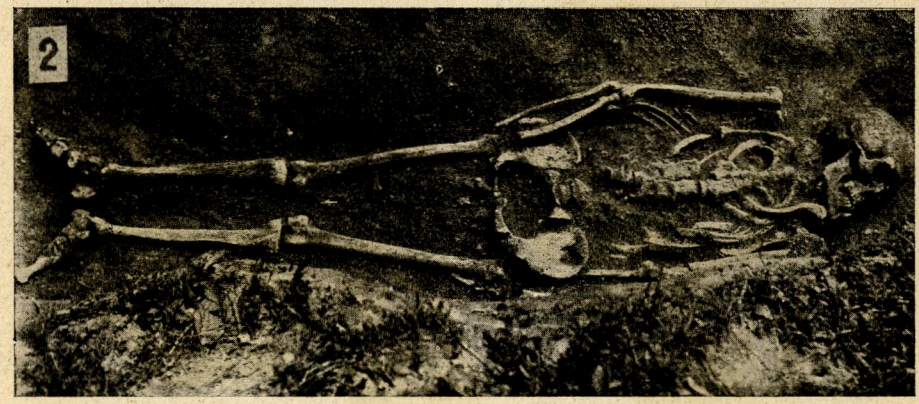

Деякі поховання з терену старого Галича - Крилоса: 1. Поховання княжої доби біля південної апсиди Успенського катедрального собору: мати з дитиною на грудях, у якої три скляні браслети на руках. — 2. Поховання княжої доби на „Юрівському", від сторони „Гуниша". — 3. Поховання пізнішого часу на „Золотому Току".

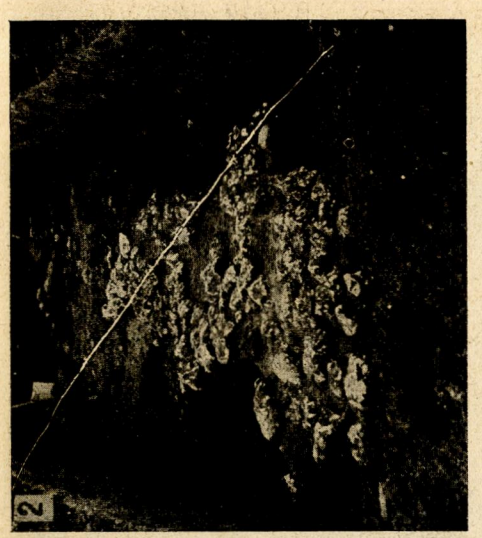

З розкопів на „Золотому Току“ в 1939. р.: 1. Каміння в середині валу, для його скріплення. — 2. Кам'яний брук з часу замешкання після 1241. р. — 3. Брукована стежка побіля внутрішнього підніжжя валу. — 4. Каміння на верху культурної верстви княжої доби, побіля валу.

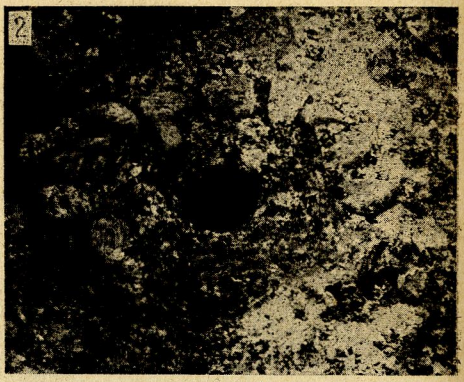

Різні типи печей княжої доби на „Золотому Току“ в старому Галичі - Крилосі.

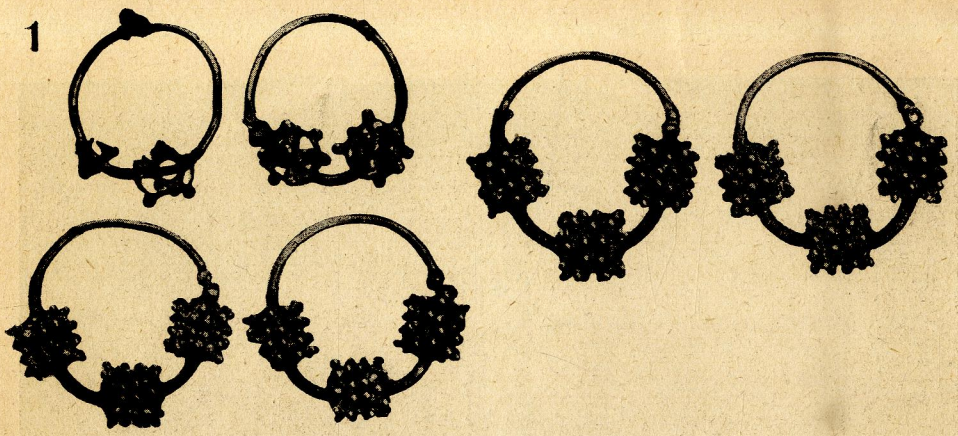

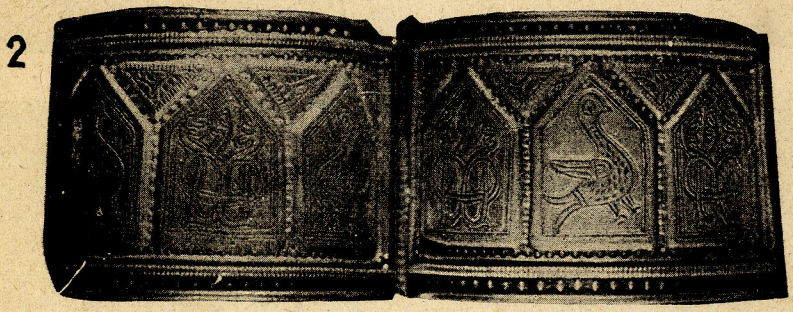

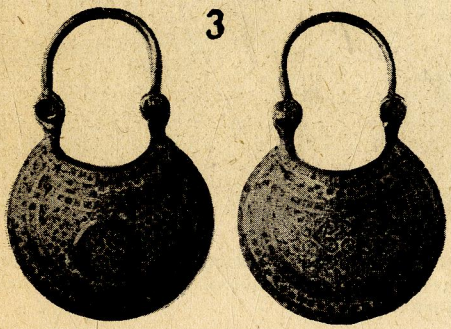

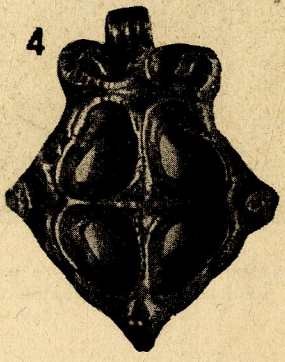

Золоті й срібні вироби зі старого Галича: 1. Три пари срібних ковтків київського типу. — 2. Срібний, частинно золочений манжетовий браслет (з Викторова). — 3. Золотий емальований ковток (обидва боки). — 4. Срібний дармовис.

Парохіяльна Успенська церква в Крилосі: плоскорізьбне зображення Успіння Богородиці (вгорі) та фресковий медаліон з Богородицею-Орантою й двома написами по боках, на середущій апсиді (внизу).

ЗМІСТ

стор.

Передмова 5

I. Літописні топографічні вістки про старий Галич 7

II. Архівно-історичні вказівки XIII—XIX. ст. для визначення місця старого Галича та його собору в терені 16

III. В перших пошуках старого Галича 24

IV. Відкриття катедрального Успенського собору 49

V. Архітектурні пам'ятки старого Галича:

1. Церкви, відкопані Л. Лаврецьким та І. Шараневичем у 1882—1884. рр. 75

2. Церква св. Пантелеймона біля Галича 79

3. Ротунда в с. Побережжя біля Єзуполя 82

4. Успенський Катедральний собор старого Галича 82

5. Стара каплиця на фундаментах собору 112

6. Висновки 118

VI. Саркофаг Ярослава Осмомисла 132

VII. Терен княжих часів кругом старого собору за розкопами в 1940—41. рр. . 141

VIII. Розкопи на манастирищі „Юрівське" у 1939. і 1941. рр. 155

IX. Княждвір на „Золотому Току" 161

Література предмету в хронологічному порядку 207

Inhaltsangabe 219

Покажчики . . . . . Табл. I—XVI

PA 4573 y